

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2022 / 261

KASIM - ARALIK

NOVEMBER - DECEMBER

DergiPark
AKADEMİK

SOBİAD

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

İSAM.

TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES

مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2022

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
65 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	390 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Hekeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmek KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmekkiliocglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erziyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erziyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını artırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayınlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgularında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayın Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayın bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelî yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

OSMANLI ŞAİRLERİNE GÖRE GENCELİ NİZÂMÎ

GENCELİ NİZÂMÎ ACCORDING TO OTTOMAN POETS

Abdullah AYDIN 253

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİR DÜNYASINDA ÁRMİN VÁMBÉRY'NİN YERİ

ÁRMİN VÁMBÉRY IN THE WORLD OF IDEAS OF GASPIRALI ISMAİL BEY

Gülcan MEMİŞ 267

BURSA / HÜDAVENDİGAR VİLÂYETİ'NİN TANINMIŞ SİMASI BEDREDDİN MAHMUT BEY - PARS BEY VE PARS BEY AİLESİ

THE FAMOUS PERSON OF BURSA / HÜDAVENDİGAR PROVINCE BEDREDDİN MAHMUT BEY - PARS BEY AND PARS BEY FAMILY

Muhammet KEMALOĞLU 299

İŞGALCİLERİN MİLLÎ MÜCADELE'Yİ KADROSUZ BIRAKMA ÇABASI: MALTA SÜRGÜNLERİ (1919-1921)

THE EFFORT OF THE INVADERS TO DISCHARGE THE NATIONAL STRUGGLE MALTESE EXILES (1919-1921)

Mehmet Akif BAL 327

17.-18. YÜZYILLAR OSMANLI DEVLETİNDE DÜZENİN ISLAHI YA DA MODERNLEŞME PERSPEKTİFLERİ: TEKLİFLER, TEDBİRLER VE KONUYA İLİŞKİN GÖRÜŞLER

THE REFORM OF ORDER AND MODERNIZATION PERSPECTIVES IN THE 17TH - 18TH CENTURY OTTOMAN EMPIRE: SUGGESTIONS, MEASURES AND OPINIONS REGARDING THE SUBJECT

Seyfi BAŞKAN 369

BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI ÇERÇEVESİNDE PAŞABAHÇE CAM VE ŞİŞE FABRİKASI'NIN KURULUŞU VE İLK YILLARI

FOUNDATION AND FIRST YEARS OF PAŞABAHÇE GLASS AND BOTTLE FACTORY WITHIN THE FIRST FIVE YEAR INDUSTRIAL

Burcu ÖZCAN ERDAL 389

ÖZGÜRLÜKÇÜ EKONOMİNİN HUKUKİ VE EKONOMİK BİLEŞENLERİ: TÜRK DEVLETLERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

LEGAL AND ECONOMIC COMPONENTS OF A ECONOMIC FREEDOM: AN EVALUATION ON TURKISH STATES AND TURKIYE

Nalan KANGAL 413

KUZEY KAFKASYA HUNLARINDAKİ ZİLGİBİS'İN DAĞİSTAN HAZARLARINDAKİ SELİFÂN'IN, JUAN JUAN, GÖKTÜRK, ESKİ UYGURLARDAKİ HŞİE-Lİ-FA SANLARININ ÇÖZÜMLERİ, KÖKEN VE ANLAMLARI

SOLUTIONS, ORIGINS AND MEANINGS OF THE TITLES OF ZILGIBIS IN THE KHUNS OF NORTH CAUCASIA, OF SELIFÂN IN THE DAGESTAN KHAZARS, OF HŞİE-Lİ-FA IN JUAN JUAN, KOK-TURK, AND ANCIENT UYGUR

Yusuf GEDİKLİ 437

ÇEVİRİ

FEDERICA VENTURİ'NİN "UYGURLAR HAKKINDA ESKİ BİR TİBET BELGESİ: YENİ BİR ÇEVİRİ VE YORUM" ADLI MAKALESİNİN ÇEVİRİSİ

TRANSLATION OF FEDERICA VENTURİ'S ARTICLE TITLED "AN OLD TIBETAN DOCUMENT ON THE UIGHURS: A NEW TRANSLATION AND INTERPRETATION

Nilay ŞEN 451

OSMANLI ŞAİRLERİNE GÖRE GENCELİ NİZÂMÎ

Abdullah AYDIN*

Öz

Türklerin İslamiyet'e geçmesiyle başlayan edebî geleneğe genel adıyla Divan Edebiyatı veya Klasik Türk Edebiyatı denilmektedir. Bu edebiyatın daha yaygın olduğu ve geliştiği dönem, Osmanlı hâkimiyeti zamanındadır. Bu sebeple Osmanlı Edebiyatı demek de doğru ve yerinde bir ifade olarak kabul görmektedir.

Hamse sahibi bir şair olarak Genceli Nizâmî, Osmanlı şairleri tarafından takip edilmiş, örnek alınmıştır. Edebî bir iddiası olan şairler kendilerini Genceli Nizâmî ile kıyaslamışlardır. Bu karşılaştırmalarda Genceli Nizâmî'ye nazaran kendilerini çoğu zaman aynı seviyede, bazen yukarıda görmüşlerdir. Büyük bir Türk şairi olması yönüyle Genceli Nizâmî'yi kendilerinden daha üstün görüp, onun açtığı edebî yolda eser vermeyi vazife edinen şairlerin varlığı da görülmektedir.

Bu makalede Osmanlı şairlerinin kendileri ile Genceli Nizâmî arasında yaptıkları karşılaştırmalar ve etkilenme yönleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Edebiyat, Divan Şiiri, Osmanlı Edebiyatı, Gencevî, Genceli Nizâmî.*

Genceli Nizami According To Ottoman Poets

Abstract

The literary tradition that started at when Turkish people accept İslam is called Divan literature or classic Turkish literature. The period this literature gets prevalent and develop is the time of Ottoman domination. For this reason, the term Ottoman literature is also accepted as a correct and appropriate expression.

Geliş Tarihi: 19 Ağustos 2022 - Kabul Tarihi: 8 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Abdullah Aydın, "Osmanlı Şairlerine Göre Genceli Nizâmî", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 253-266, doi: 10.55773/tda.1164327.

* Prof. Dr. Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm, Kastamonu-Türkiye, divansiiiri@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8307-0332.

Genceli Nizâmî, who has “hamse”, has been followed and has been took as an example by Ottoman poets. Poets, who has literary claim, have compared themselves with Genceli Nizâmî. In this comparison they mostly have seen themselves at equal or higher level. There are also some poets who see Genceli Nizâmî at a higher level than themselves and try to produce works like him.

In this study, the comparisons between the Ottoman poets and Genceli Nizâmî and the aspects of their influence are emphasized.

Keywords: *Classical Literature, Divan Poetry, Ottoman Literature, Gencevî, Genceli Nizâmî.*

Giriş

Türklerin İslâmiyet’e geçişiyle başlayan edebî birikim genellikle Divan Edebiyatı olarak adlandırılmaktadır. Bu isimlendirmede seçme şiiirlerin bir araya getirilmesiyle oluşan esere divan denilmesi etkili olmuştur. Diğer taraftan Eski Türk Edebiyatı, Klasik Türk Edebiyatı, İslâmî Türk Edebiyatı gibi isimler de edebiyat tarihlerinde kullanılmaktadır.¹ Bahsedilen edebî dönemin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti egemenliği altında geçtiği için edebiyata Osmanlı Edebiyatı, şairlere de Osmanlı şairleri demek daha uygun görülmektedir.²

Osmanlı sınırları içerisinde güçlü bir edebiyat meydana gelmiş, bir zamanlar etkisinde kaldıkları Fars Edebiyatından daha üstün eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı Edebiyatının bu yükseliş serüveninde Ali Şir Nevâyî’nin Ahmet Paşa’ya gönderdiği aktarılan otuz üç gazelin katkısı büyüktür.³ Uzaktan eğitimin eski bir örneği sayılabilecek bu durum Osmanlı sınırlarının doğusundaki Türk Edebiyatları ile irtibatın devam ettiğini göstermektedir. Sonraki zamanlarda da karşılıklı etkileşim süregelmiştir (Kurnaz 1999). Osmanlı şairlerine olumlu yönde çok etkisi olan Türk şairlerden birisi de Genceli Nizâmî’dir.

Genceli Nizâmî veya Nizâmî-i Gencevî künyesiyle bilinen şairin hayatına dair bilinenler çok sınırlıdır. İslam Ansiklopedisinde kısaca şöyle tanıtılmıştır:

“Genel kanaat 535-540 (1141-1145) yılları arasında dünyaya geldiği yönündedir. UNESCO, 1141 tarihini esas kabul ederek şairin doğumunun 850. yılına rastlayan 1991 yılını Nizâmî yılı ilân etmiştir. Türk bir baba ile Kürt bir annenin çocuğu olup bazı kaynaklarda doğum yerinin Kum ve Tefreş olduğu belirtilirse de babasının Gence’ye gelip yerleştiği ve Nizâmî’nin orada doğduğu kabul edilmektedir. Gence’de iyi bir eğitim gördüğü, dil ve edebiyat yanında astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik okuduğu, müziğe ilgi duyduğu, Farsça ve Arapça’dan başka Pehlevîce, Süryânîce, İbrânîce, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrendiği anlaşılmaktadır.”⁴

¹ Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 389.

² Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiir Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. XII.

³ İbrahim Ktuluk, *Kınalı-zade Hasan Çelebi, Tezkiretü’ş-Şuarâ*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 135.

⁴ Mehmet Kanar, “Nizâmî-i Gencevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 183.

Genceli Nizâmî, altmışlı yaşlarında Gence’de vefat etmiştir. Vefat tarihinin 597/1201 - 611/ 1214 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Şairin şiirleri Gencine-i Gencevî adıyla bir araya toplanmıştır. Ayrıca şaire Türk edebiyatında haklı bir ün kazandıran hamsesi vardır. Hamsesi şu mesnevilerden teşekkül etmektedir: Mahzen’ül- Esrâr, Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft Peyker (Behrâmnâme), İskendernâme.⁵

Genceli Nizâmî, Osmanlı şairleri tarafından özellikle hamse şairi olması yönüyle takip edilmiştir.

Klasik Türk Edebiyatında gazel diğer nazım şekillerine göre ön planda tutulmuştur. Söz konusu edebiyatın bir diğer adının Divan Edebiyatı olmasında da gazelin ön planda olması etkili olmuştur. Zira bir esere divan denilebilmesi için gazeller bölümünün olması şarttır. Sadece gazeliyat bölümünden oluşan bir eser yine divan olarak kabul edilmektedir.⁶ Ali Şîr Nevâyî, divan için gazelin önemine şöyle değinmektedir: “*Dîvân tapılğay kim anda ma’rifet-âmîz gazel tapılmağay ve gazel bolğay kim anda mev’izet-engîz bir beyt bolmağay mundak dîvân bititse hod asru bî-hûde zahmet ve zâyî’i meşakkat tartılğan bolğay. / Divan tertip edildiğinde onda arifane gazel bulunmasa ve bir gazelde nasihatvari bir beyit olmasa ve divan böylece yazılsa ancak beyhude zahmet ve boşa emek sarfedilmiş olur.*”⁷

Divan şiirinde ön planda gazel nazım şeklinin muhtevasında genellikle aşk konusu işlenmektedir. Âşık, sevgili ve rakip tiplerinin ön planda olduğu aşk konusunda divan şairi âşığın tarafını tutmakta, kendini âşıkla özdeşleştirmektedir. Kendini âşık rolüyle şiirine dâhil şair, aşk sahasındaki konumu üzerine değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmelerde kıyaslama ölçüsü ise genel kültürel birikime mâl olmuş Mecnun, Ferhat ve Kerem gibi büyük aşk kahramanlarıdır. Özellikle Mecnun üzerinden yapılan üstünlük iddiaları dikkat çekici boyuttadır.⁸

Divan şairleri, âşıklık bakımından kendilerini aşağı, eşit veya daha üstün seviyede konumlandırmışlardır:

Biz kim hatîb-i minber-i dâra cemâ’atiz
Mecnûn olur namâz u niyâza imâmımız / Gâlib⁹

Biz ki (aşk) mekânının minberindeki hatibe cemaatiz, (ona uymuşuz). (Bu mekândaki) ibadet ve dualarımızda Mecnun imamımız olur.

Nice yıldur deşt-i gamdur cân-ı mahzûnun yiri
Ey saçı Leylâ virildi bana Mecnûnun yiri / Bâkî¹⁰

⁵ Kanar, “a.g.m.”, s. 184.

⁶ Abdullah Aydın, “Divan Şairlerine Göre Divan”, *Klasik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası Sempozyumu -Haluk İPEKTEN Anısına-*, 10-11 Ekim 2019, Düzce Üniversitesi Yayınları, Düzce, 2020, s. 467.

⁷ Tahir Üzgör, *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 78-79.

⁸ Kaplan Üstüner, “Divan Şairlerinin Mecnun’a Üstünlük İddiaları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Mayıs 2007, s. 151-164.

⁹ Muhsin Kalkışım, Şeyh Gâlib Divânı, Akçağ Yayınları, Ankara 1994, s. 138.

¹⁰ Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 439.

Hüzünlü gönlümün yeri nice yıldan beri tasa çölüdür. Ey saçı Leyla(nın saçı gibi olan sevgili), Mecnun'un yeri/makamı bana verildi.

Bende Mecnûn'dan füzûn âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdik benim Mecnûn'un ancak adı var / Fuzûlî¹¹

Bende Mecnun'dan daha fazla âşıklık yeteneği var. Gerçek âşık benim Mecnun'un sadece adı var.

Divan şairlerinin aşk kahramanlarıyla yaptıkları söz konusu kıyaslamalar, şairlerin kendi aralarında da görülmektedir. Bu yazıda Osmanlı şairleri tarafından Genceli Nizâmî'yle kendileri arasındaki karşılaştırmalar incelenecek, şairlerin Genceli Nizâmî'ye dair görüşleri paylaşılacaktır.

1. Şairler Tarafından Genceli Nizâmî'ye Dair Bilgi Verilmesi

1.1. Üstat Şair

Osmanlı şairleri, Genceli Nizâmî'yi öncelikle edebî otorite olarak görmüşlerdir. Kendi şiirlerinin edebî değerini ifade ederken Nizâmî'ye atıfta bulunmuşlardır. "Benim şiirimi görseydi takdir edip beğenirdi, benim şairliğimi tasdik ederdi." manasında beyitler kaleme almışlardır:

Nizâmî görse bu ebyât-ı pencî
Deye idi Zâtî'yâ pençen burılmaz / Zâtî¹²

Bu beş beyti(ni) Nizâmî görseydi, ey Zâtî (senin) pençen/ bileğin bükülmez derdi.

Vir nazmuma silk-i intizâmı
Tahsîn ide tab'uma Nizâmî / Yârî¹³

Şiirime düzenlilik yolu/ üslubu ver. (Tâ ki) Nizâmî, şairlik yeteneğimi beğenip alkışlaya.

Nazmiyâ Gence Nizâmîsi göreydi nazmun
Tab'-ıla genc-i dür-i nazmdurur dirdi sana / Nazmî¹⁴

Ey Nazmî! Genceli Nizâmî şiirini gör(s)eydi, sana yetenek bakımından şiir incilerinin hazinesi derdi.

Dürr-i nazm-ı Ferîdî'yi ider tahsîn suhan-sencân
Gerek Husrev-terâzu-dâr-ı şî'ri ger Nizâmîdür / Ferîdî¹⁵

Gerek iyi şiir tartan Hüsrev gerekse Nizâmî (gibi) güzel söz sahipleri Ferîdî'nin şiir incilerini güzel bulup alkışlar.

¹¹ Kenan Akyüz v.d., *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 167.

¹² Ali Nihat Tarlan, *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, C. II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, s. 13.

¹³ Nurgül Karayazı, *Ahmed Yârî (17 yy.)*, *Yârî Divânı (İnceleme-Metin- Tıpkıbasım)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 220.

¹⁴ Sibel Üst, *Edimli Nazmî Divânı (İnceleme-Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2012, s. 329.

¹⁵ Mohamed L. Awad İbrahim, *Ferîdî ve Divânı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 18.

Söze şol veche virdüm intizâmı
Pesend iderdi görse ger Nizâmî / Firâkî¹⁶
Söze/ *şiire öyle (bir) düzen verdim (ki) Nizâmî eğer görse(ydi), beğenirdi.*

Osmanlı şairleri edebî bir konuda kararsız kaldıklarında veya bir hüküm vermeleri gerektiğinde Genceli Nizâmî'ye müracaat etmişlerdir. Tercüme faaliyetlerinin gerekliliğine ve şiirin konumuna dair aşağıdaki beyitlerde görüldüğü üzere Nizâmî yaptıkları örnek alınan bir üstattır:

İlla ki düşer gehî zarûrî
Bu nazımda tercüme umûmî

Niyçün kim Nizâmî-i suhanver
Güftar-ı Arab'dan almış ekser / Halife¹⁷
Bu şiir (sahasın)da herkes bazen tercüme (yapmaya) illa ki mecbur olur. Nitekim söz ustası genel (de) Arapça'dan çoğunlukla (tercüme yapmış)/ almıştır.

Nizâmî hamsesinde bâ-sarâhat
Demişdir şi'r için cüz'-i nübüvvet / Vehbî¹⁸
Nizâmî, hamsesinde şiirin nebîlik(ten) bir parça olduğunu açık bir şekilde söylemiştir.

Şairler bazen de şiirlerinde dile getirdikleri bir düşünceye anlam bakımında güç kazandırmak için Nizâmî'den alıntı yapmaktadırlar:

Tiz irişmek hatar imiş gence
Hoş dimişdür Nizâmî-i Gence

Devlet ân bih ki üft ü hiz buved
Devlet-i tiz rustahîz buved / Sırrî¹⁹
Hazineye kolay ulaşmak tehlikeliymiş, (bu konuda) Genceli Nizâmî güzel demiştir: Mutluluk düşe kalka (zamanla) olur. Çabuk (gelen) mutluluk (ise) kıyamet gününde olur.

Ne hoş dimişdür ol şeyh-i İlâhî
Nizâmî ya'nî mülk-i nazm şâhı

Eger sad-sâl mânî-ver yekî rûz
Be-bâyed refet ez in kâh-ı dil-efrûz / Firâkî²⁰

O, Allah'a tabi olan üstat yani söz ülkesinin sultanı Nizâmî ne güzel demiştir: Yüz yıl bile yaşasan bir gün gibidir. Gönül yakan bu yerden/dünyadan gitmen iyi olur.

¹⁶ Asuman Bayram, *Firakî, Husrev ü Şîrin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2017, s. 199.

¹⁷ Güneş Ekmekçi, *XVI. Yüzyıl Diyarbakır Şairleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2008, s. 58.

¹⁸ Ahmet Yenikale, *Sünbül-zâde Vehbî Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Kahramanmaraş, 2012, s. 59.

¹⁹ İsmail Hakkı Aksoyak, *Üsküdarlı Sırrî, Hikâye-i Garibü'l-Âsar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2017, s. 54.

²⁰ Bayram, *a.g.e.*, s. 197.

1.2. Büyük Şairler Silsilesi

Osmanlı şairleri, edebî hayata halef selef düşüncesiyle yaklaşmışlardır. Kudemayı yani önceki şairleri örnek almışlar, edebiyata katkılarını hayırla yâd etmişlerdir. Kültür ve medeniyetin edebiyat dünyasına aktarımına hizmet etmiş şairleri edebî bir silsile olarak zikretmişlerdir. Bu silsilede yer alan şairler, farklılık göstermekle beraber genellikle Attâr, Mevlânâ, Câmî, Fuzûlî, Bâkî ve Nâbî gibi meşhur kişilerdir. Edebî silsile içinde zikredilen şairlerden biri de Genceli Nizâmî'dir:

Hâmisi Hâce Nizâmî Gence'dür

Kim pür itdi nazm ile beş gence dür / Atâ²¹

(Onun) koruyup gözeteni Genceli Nizâmî'dir. (Bu sayede) ki hamsesini şiir inci(teriy)le doldurdu.

Gencevî itdi bu genci peydâ

Her iki mısra'ı şimşir-nümâ / Atâyî²²

Bu hazineyi/hamseyi Genceli (Nizâmî) ortaya çıkardı. Her iki mısraı kılıç gibidir.

Nazma virmişdür Nizâmî intizâm

Hamseyi elden düşürmezler müdâm / Nihâli²³

Şiire düzeni Nizâmî vermiştir. (Onu takip edenler) hamse(si)ni daima elde taşırlar.

Tutdı nice yıl âlemi nazm ile Nizâmî

Söz riştesine düzdi nice gevher-i yek-tâ / Süheylî²⁴

Uzun bir zaman (edebiyat) dünyasına şiirleriyle Nizâmî hükmetti. (O) şiir tespiline nice eşsiz mücevherler dizdi.

2. Şairlerin Kendilerini Genceli Nizâmî ile Kıyaslamaları

2.1. Genceli Nizâmî'yi Üstün Görmek

Osmanlı şairleri, yukarıda belirtildiği üzere Genceli Nizâmî'yi üstat şair olarak görmüşler, onların etkilerinde kalmışlardır. Özellikle fahriyelerinde yani kendi şairliklerinden bahsettikleri şiirlerinde ise bir eleştirmen edasıyla başka şairlerden söz ederler. Kendileriyle kıyasladıkları şairlerden biri de Nizâmî'dir. Az örneği olmakla beraber Nizâmî'yi kendilerinden üstün görmüşlerdir.

Güzel bir eser ortaya koyabilmek için Nizâmî'nin ruhaniyetinden yardım istemişler, onun büyüklüğünü ikrar etmişlerdir.

²¹ İsmail Hakkı Aksoyak, *Ahmed-i Yesevî'nin Rumelili Bir Takipçisi Üsküplü Atâ, Tuhfetü'l-Uşşâk*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2006, s. 252.

²² Muhammet Yelten, *Nev'izade Atayî, Sohbetü'l-Ebkar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, (Tarihsiz), s. 23.

²³ Yusuf Babür, *Nihâli, Fethiyye-i Yemen Mesnevîsi (Giriş- İnceleme- Transkripsiyonlu Metin-Dil İç Çeviri ve Tıpkıbasım)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi: Erzincan, 2016, s. 409.

²⁴ M. Esat Harmanlı, *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ- Divân*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 159.

Le'âl-i nazm-ı girân-kadri zib-i gûş-ı hayâl
Nizâmî olsa aceb midür âferin-hânı / Sâkıb²⁵

(Onun) değerli şiir incileri, hayal kulağı(nun) süsü(dür). (Ona) âferin diyen Nizâmî olsa şaşılmaz.

Üçün dahı yaz hamseyi kıl tamâm
Nizâmî gibi tâ olasın be-nâm / Behiştî²⁶

(Eserlerden) üçünü daha yaz ve hamseyi tamamla. Ta (ki) Nizâmî gibi meşhur olasın.

2.2. Genceli Nizâmî ile Eşit Seviyede Olmak

Osmanlı şairlerinin kendilerini önceki büyük şairlerle karşılaştırmalarının da eşit seviyede oldukları iddiası daha çok görülmektedir. Üstat kabul ettiği şairlerin büyüklüğünü ifade ettikten sonra kendilerinin de aynı derecede yetenekli bir şair olduklarını iddia ederler. Genceli Nizâmî'yle ilgili olarak da aynı bakış açısı devam ettirilmiştir.

Ol cihetden kim Necâtiye atâyidür kemâl
Nazm içinde mâhir olmuşdur Nizâmîler gibi / Necâti²⁷

Olgunluk Necâti'ye bahşedilmiştir. O sebeple ki şiir sahasında Nizâmîler gibi yeteneklidir.

Olduğumçün ben Nizâmî gibi bir sâhib-suhan
Şah Tuğrul bin Kızıl Arslana benzettim seni / Hayâlî²⁸

Ben Nizâmî gibi bir söz ustası olduğum için seni (de) Şah Tuğrul oğlu Kızıl Arslan'a benzettim.

Bu fende Nizâmî-yi devrem hemân
Bana pîr olan-durur râh-dân / Behiştî²⁹

Bu (şiir) ilminde bu zamanın Nizâmî'si benim. Böylece bana üstat olan yol verir.

Budur peyveste bu gönlüm merâmı
K'olam hem-Pençe-i Genc-i Nizâmî / Celilî³⁰

Bu gönlümüm isteği daima budur ki Nizâmî'nin hamsesine eş (bir eser yazan şair) olayım.

Gencevî olan Nizâmî genc-i nazmun mâliki
Nazmla sensin bugün hakkâ budur kim Nazmiyâ / Nazmî³¹

²⁵ Mehmet Kırbıyık, *Kâtib-zâde Sâkıb Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2010, s. 117.

²⁶ Bünyamin Ayçiçeği, *Behiştî Ahmed, İskender-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2018, s. 435.

²⁷ Ali Nihat Tarlan, *Necati Beg Divanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 233.

²⁸ Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992, s. 299.

²⁹ Ayçiçeği, *a.g.e.*, s. 452.

³⁰ Şevkiye Kazan, "Hâmidî-zâde Celilî ve Gazelleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 2/4, Fall, 2007, s. 476-477.

³¹ Üst, *a.g.e.*, s. 215.

Genceli olan Nizâmî şiir hazinesinin sahibidir. Ey Nazmî! Doğrusu budur ki şiir(ler)inle bugün (söz sahibi) sensin.

Nizâmîsi benem Hâkânîyâ ma'mûre-i nazmun
Diyâr-ı gamda gûyâ künc-i uzlet küncüm olmuştur / Hakânî³²

*Ey Hakânî! Şiir şehrinin Nizâmî'si benim. Dert tasa meydanında sanki yal-
nızlık köşesi mekânım olmuştur.*

Virdi nazmun ukûd-ı nazma nizâm
Ben Nizâmî-i nazm-sencânem / Yârî³³

Şiirin/ şiirim, şiir kurallarına düzen getirmiştir. Ben şiir değerlendirmesi yapan Nizâmî (gibi)yim.

Divan şairleri özellikle hamse yazımı konusunda kıyaslama yaparak, kendi değerlerini ifade etmişler, meydan okumuşlardır.

Şükr eyle ki ehl ü nüktedânsun
Devründe Nizâmî-i zamânsun

Çün urdun elüni Penc-gence
Husrev tutamaz senünle pençe / Muîdî³⁴

Şükret ki yetenekli ve zarıfsin. *(Yaşadığın) devrinde zamanın Nizâmî'sisin. Çün(ki) elini (Nizâmî'nin) hamsesine attın/ hamse yazdın. Hüsrev seninle boy ölçüşemez.*

Beliğâ âferin kim penc beyt-i pâk ile tab'un
Nizâmînün sunar bî-bâk genc-i pencine pençe / Belîğ³⁵

Ey Belîğ! Aferin ki temiz beş beyit ile şairlik yeteneğin korkusuzca Nizâmî'nin hamsesine el atar.

1.1.Kendilerini Genceli Nizâmî'den Üstün Görmek

Fahriye, divan şiirinde terim olarak bir nazım türüdür. "Şair, kendi sanatıyla diğer şairlerin sanatkarlığını karşılaştırır, sahip olduğu yüksek sanat gücünü, kendi fazileti ve üstünlüğünü savunur."³⁶ Şairin kendi ahlaki veya fiziki üstünlüğünü değil edebi üstünlüğünü iddia etmesi hususuna dikkat edilmesi gerekmektedir.

Osmanlı şairleri kendileri ile Genceli Nizâmî arasında karşılaştırmalar yaparken fahriyeye yer vermişler, kendi üstünlüklerini iddia etmişlerdir.

³² Abdülkerim Gülhan, *Hakânî Mehmet Bey Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divânının Tenkidli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 249.

³³ Karayazı, a.g.e., s. 220.

³⁴ Rıdvan Canım, *Latîfi Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 504.

³⁵ Gamze Demirel, *18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Divânı: İnceleme- Tenkitli Metin- Tah-
lil*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2005, s. 123.

³⁶ Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası: Edebi Türler ve Tarzlar*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2007, s. 65.

Etmemiştir bu kumâş ile edâ-yı maksûd
Ne Nizamî-i sühan-senc ü ne Firdevsî-zad / Gâlib³⁷
*Ne söz ustası Nizâmî ne (de)doğuştan yetenekli Firdevsî böyle bir (şiiir)
kumaşı ile amacını dile getirememiştir.*

Ben olmadım ol gürûha pey-rev
Uymuş belî Gencevî'ye Husrev / Gâlib³⁸
*Evet/ doğrusu Hüsrev Genceli (Nizâmî'ye) uymuş. (Ama) ben (başkasını)
taklit eden) o gruba uymadım.*

Hatâdır fikrime nisbet ile endîşe-i Sâ'ib
Hacâlet-bahş olur nazmım Nizâmî-i sühan-dâna / Vehbî³⁹
*Sâib'in düşüncesi benim fikirlerime nazaran yanlıştır. Şiiirlerim söz usta-
sı Nizâmî'ye utanma sebebi olur, (ben ondan daha güzel yazarm).*

Adil-i hamsesidir penc-beyt bir gazelim
Bu müdde'âmı Nizâmî de eylemez inkâr / Vehbî⁴⁰
*Beş beyitlik bir gazelim, hamsesine eş değerdedir. Bu iddiamı (hayatta
olsa) Nizâmî de inkar edemez(di).*

Nizâmî Hamsesi kim pençe-i pûlâd-ı nîrümdür
Yorulmadı niçe Dehlî vü Câmî'den emân buldı / Atâyî⁴¹
*Nizâmî'nin hamsesi ki çelikten boyunduruğum altındadır. (Şairliğim)
nice Dehlî ve Câmî'den ilham aldı, yorulmadı.*

Divan şairlerinin hamse sahibi olması yönüyle Genceli Nizâmî'ye üs-
tünlük iddialarına, on altıncı asır tezkire yazarı Lâtîfi de değinmiştir. Lâtîfi
iki mısra şiiir yazabilenler şairlik iddiasında bulunur, beş beyti olanlar
Nizâmî'yle boy ölçüşmeye kalkarlar demektedir: "... iki mısra'a kâdir olan-
lar mübdî' ü mâhir geçinüp ve beş beyte mâlik olanlar cevâb-ı Penc-gence
kasd idüp sâhib-i hamse ile hem-pençe dirilürler"⁴². Lâtîfi'nin ifade ettiği
üzere genellikle beş beyit ve hamse merkezli kıyaslamalar yapıldığı gö-
rölmektedir. Bu karşılaştırmayı yapanlar arasında büyük şairler de yer
almaktadır.

Nizami Hamsesi ile bir peleng-i kûh-ı nazm idi
Bu gün beş beyt ile Zâtî biz anun pençesin burduk / Zâtî⁴³
*Nizâmî hamsesi ile şiiir dağının kaplanı idi. (Ey) Zâtî! Bugün beş beyit(lik
bir gazel) ile onun pençesini bükük.*

³⁷ Kalkışım, a.g.e., s. 163.

³⁸ Abdülbaki Gölpinarlı, *Şeyh Galib, Hüsn ü Aşk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 144.

³⁹ Yenikale, a.g.e., s. 103.

⁴⁰ Yenikale, a.g.e., s. 273.

⁴¹ Saadet Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Malatya, 1994, s. 13.

⁴² Canım, a.g.e., s. 95.

⁴³ Tarlan, a.g.e., 1970, s. 151.

Kalısar Çâkeri bu penç bitigün
Nizâmî Genc'i gibi senden âsâr / Çâkerî⁴⁴
(Ey) Çâkerî! Nizâmî'nin hamsesi gibi senden eserler (olarak) bu beş şiirin kalacaktır.

Olup her beyt bir gencine Nehci
Nizâmî Hamsesi oldu bu beş genc / Nehci⁴⁵
(Ey) Nehci! Bu beş defîne(nin) her beyti bir hazine olup Nizâmî'nin hamsesi (gibi) oldu.

Diye Nizâmî-i hamse el arkası yerde
Bu beş beytim için Servet olsa penc-â-penc / Servet⁴⁶
Bu beş beyit(lik şiir)im için hamse (sahibi) Nizâmî elini arkasına atarak beş beşlik servet (bu olsa gerek) diye.

3. Başka Şairler Tarafından Genceli Nizâmî ile Kıyaslanmak

Genceli Nizâmî ile karşılaştırmalarda farklı bir ifade tarzı da üçüncü bir tarafın müdahil olması şeklindedir. Başka bir şair veya edebî otorite methetmek istedikleri herhangi bir şairi büyük şairlerle kıyaslama yoluna gitmişlerdir. Böylece beğendikleri şairi ön plana çıkarmışlardır.

Üçüncü tarafın dâhil olmasıyla yapılan kıyaslamalarda da seviye bakımından eşitlik veya söz konusu şairin üstünlüğü dile getirilmektedir.

Kemâl ehli görüp hayâlât-ı nazmun
Didiler olupdur Nizâmîye hem-ser / Rahmî⁴⁷
Şairler şiirlerimdeki hayalleri görüp, Nizâmî'ye eş değerdedir dediler.
Rahmiyâ nazm-ı Nizâmîye müşâbih dir idi
Güş-ı Selmâna irişse kelimât-ı hasenüm / Rahmî⁴⁸
Ey Rahmî! Güzel sözlerim Selman'a ulaşıydu, Nizâmî'nin şiirine benziyor derdi.

O üstâd-ı Nizâmî ihtirâ'a Husrev-i sâni
Aceb mi dinse şirinkâri-i nazm-ı dil-ârâda / Âsım⁴⁹
O, Nizâmî yaratılışlı üstada, gönül süsleyici şiir işçiliğinde ikinci Hüsrev denilse şaşılır mı?

Nizâmî dahı olsa zinde eger
Hasanoğlu andan olur mu'teber / Behiştî⁵⁰
Eğer Nizâmî bile hayatta olsa(ydı), Hasanoğlu ondan daha itibarlı olurdu.

⁴⁴ Hatice Aynur, *15. yy. Şairi Çâkerî ve Dîvânı*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1999, s. 92.

⁴⁵ Üzeyir Aslan, *XVII. Yüzyıl Şairi Besnili Nehcî Dede (1616-1680?) ve Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2012, s. 29.

⁴⁶ Fatih Mehmet Özdemir, *Servet Dîvânı (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 319.

⁴⁷ Mustafa Erdoğan, *Bursalı Rahmî ve Dîvânı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 186.

⁴⁸ Erdoğan, a.g.e., s. 344.

⁴⁹ Orhan Kurtoglu, *Bosnalı Âsım Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2018, s. 142.

⁵⁰ Ayçiçeği, a.g.e., s. 449.

Olur meclisinde tekellümde âciz
Nizâmî vü Câmî olursa muhâtıb / Süheylî⁵¹
Nizâmî ve Câmî (onun) meclisinde muhatabı olsa konuşmaktan aciz olur(lardı).

Bâg-ı inşâsında berg-i huşki magz-ı Nergisi
Mahzen-i nazmında bir derbânı tab'-ı Gencevî / Gâlib⁵²
Düzyazı sahasında Nergisi'nin özü (bir) kuru yaprak, şiir alanında Genceli'nin yeteneği bir kapıcı (gibidir.)

Sonuç

Osmanlı şairleri kendilerini veya beğendikleri bir şairi övmek istediklerinde daha önce yaşamış meşhur şairlerle kıyaslamalar yaparlar. Yapılan bu mukayeselerde kendisinden söz edilen şairlerden biri Genceli Nizâmî'dir.

Genceli Nizâmî'yi büyük şairler silsilesi içerisinde saymışlar, edebiyat âlemine üstat bir şair olarak konumlandırmışlardır.

Divan şiirinde âşık rolündeki şairin kendini Mecnun veya Ferhat ile kıyaslaması yaygın bir durumdur. Bu değerlendirmelerde kendilerini, Mecnun ile aynı, eşit veya daha üst seviyede görmüşlerdir. Edebî gelenekte var olan bu durumun Osmanlı şairleri ile Genceli Nizâmî arasında da varlığı bu yazıda tespit edilmiştir.

Kaynakça

- AKKUŞ, Metin: *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası: Edebi Türler ve Tarzlar*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2007.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı: *Ahmed-i Yesevî'nin Rumelili Bir Takipçisi Üsküplü Atâ, Tuhfetü'l-Uşşâk*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2006.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı: *Üsküdarlı Sırrî, Hikâye-i Garibü'l-Âsâr*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2017.
- AKÜN, Ömer Faruk: "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 389-427.
- AKYÜZ, Kenan v.d.: *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- ASLAN, Üzeyir: *XVII. Yüzyıl Şairi Besnilî Nehcî Dede (1616-1680?) ve Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2012.
- AWAD İBRAHİM, Mohamed L.: *Feridî ve Divânı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- AYÇİÇEĞİ, Bünyamin: *Behiştî Ahmed, İskender-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2018.
- AYDIN, Abdullah: "Divan Şairlerine Göre Divan", *Klasik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası Sempozyumu -Haluk İPEKTEN Anısına-*, 10-11 Ekim 2019, Düzce Üniversitesi Yayınları, Düzce, 2020, s. 463- 494.
- AYNUR, Hatice: *15. yy. Şairi Çâkerî ve Divânı*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1999.
- BABÜR, Yusuf: *Nihâlî, Fethiyye-i Yemen Mesnevisi (Giriş- İnceleme- Transkripsiyonlu Metin-Dil İçi Çeviri ve Tıpkıbasım)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi: Erzincan, 2016.

⁵¹ Harmancı, a.g.e., s. 64.

⁵² İsmail Yıldırım, *Fındıklı İsmet Efendi'nin Tekmiletü's-Şakâ'ik fi Hakkı Ehli'l-Hakâ'ik'i (İnceleme-Metin-Dizin)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 342.

- BAYRAM, Asuman: *Firakî, Husrev ü Şîrin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2017.
- CANIM, Rıdvan: *Latîfî Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- DEMİREL, Gamze: *18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Divânı: İnceleme- Tenkitli Metin- Tahlil*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ, 2005.
- EKMEKÇİ, Güneş: *XVI. Yüzyıl Diyarbakır Şairleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2008.
- ERDOĞAN, Mustafa: *Bursalı Rahmî ve Divânı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki: *Şeyh Galib, Hüsn ü Aşk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- GÜLHAN, Abdülkerim: *Hakanî Mehmet Bey Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divânının Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 1996.
- HARMANCI, M. Esat: *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ- Divân*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- KALKIŞIM, Muhsin: *Şeyh Gâlib Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1994.
- KANAR, Mehmet: "Nizâmî-i Gencevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 183- 185.
- KARAKÖSE, Saadet: *Nev'î-zâde Atâyî Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Malatya, 1994.
- KARAYAZI, Nurgül: *Ahmed Yârî (17 yy.), Yârî Divânı (İnceleme- Metin- Tıpkıbasım)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- KAZAN, Şevkiye: "Hâmîdî-zâde Celîlî ve Gazelleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 2/4, Fall, 2007, s. 465- 494.
- KIRBIYIK, Mehmet: *Kâtib-zâde Sâkıb Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2010.
- KURTOĞLU, Orhan: *Bosnalı Âsım Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2018.
- KUTLUK, İbrahim: *Kınalı-zade Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- KÜÇÜK, Sabahattin: *Bakî Divânı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankar, 1994.
- ÖZDEMİR, Fatih Mehmet: *Servet Divânı (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla: *Osmanlı Şiir Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- TARLAN, Ali Nihat: *Zâtî Divanı(Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, C. II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1970.
- TARLAN, Ali Nihat: *Hayâlî Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- TARLAN, Ali Nihat: *Necatî Beg Divanı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÜST, Sibel: *Edirneli Nazmî Divânı (İnceleme-Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, 2012.
- ÜSTÜNER, Kaplan: "Divan Şairlerinin Mecnun'a Üstünlük İddiaları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Mayıs, 2007, s 151- 164.
- ÜZGÖR, Tahir, *Türkçe Divân Dîbâceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- YELTEN, Muhammet: *Nev'îzade Atayı, Sohbetü'l-Ebkar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Ankara, (Tarihsiz).
- YENİKALE, Ahmet: *Sünbül-zâde Vehbî Divânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, Kahramanmaraş, 2012.
- YILDIRIM, İsmail, *Fındıklılı İsmet Efendi'nin Tekmiletü's-Şakâ'ik fi Hakkı Ehli'l-Hakâ'ik'î (İnceleme-Metin-Dizin)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018.

Extended Abstract

Genceli Nizami According To Ottoman Poets

The literary accumulation that starts with conversion of Turks to İslam is termed for the most part Divan literature. In this accumulation it was efficient to call divan for works that composed of selected poems. On the other hand in history of Turkish literature names like Old Turkish Literature, Classic Turkish Literature and Islamic Turkish Literature are used. Because most part of the literary period mentioned was under the rule of Ottoman state it is seen more appropriate that this literature is called Ottoman Literature, the poets in this literature is called Ottoman poets.

In Ottoman boundaries it was occurred a great literature and the poets committed to paper more outstanding works than Persian Literature which they come under the influence of once upon a time. Thirty-three gazels which was said Ali Şir Nevâyî sent to Ahmet Paşa, of contributed greatly to this rising adventure of Ottoman Literature. This situation which can be said to be an old example of distance education, indicates that communications with the literatures in the east of the Ottoman borders continues. In the later years mutual interaction hold on. One of the poets who influenced Ottoman poets positively is Genceli Nizâmî.

The poet who is known as Genceli Nizâmî or Nizâmî-i Gencevî, what is known about the life of the poet is very restricted. It is estimated that Nizâmî was born between the years 535-540 (1141-1145). UNESCO declared the year 1991, which coincides with the 850th anniversary of the poet's birth, as the year of Nizâmî, based on the date of 1141. He was a child of Turkish father and Kurdish mother. Because his father moved on Ganja, it is accepted that Nizâmî was born in Ganja. On the other hand some reference books are mentioned that his birth place was Qom or Tafresh. He received very good education in Ganja. He took classes of language, literature, astronomy, philosophy, geography, medicine and math. He was also interested in music. In some reference books it is put into words that he knew Persian, Arabic, Pahlavi, Syriac, Hebraic, Aarmenian, Georgian except Turkish.

Genceli Nizâmî passed away in his sixties in Ganja. It has been estimated that his date of death was between the years 597/1201- 511/1214. The poems of the poet were gathered together under the name of Gencine-i Gencevî. In addition, there is his hamse which bring him a well-deserved reputation. His hamse comprise of these mesnevi: Mahzenü'l- Esrâr, Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft Peyker (Behrâmnâme), İskendernâme.

Genceli Nizâmî were followed especially because he is a poet of hamse by Ottoman poets.

Gazel was given particular importance in comparison with the other poetry form in Classic Turkish Literature. It was effective to priorities gazel to call Divan Literature to the literature mentioned. Because in order for a work to be called a divan, it is necessary to have a section of gazels. If a work has only chapter of gazels, it is accepted as divan even so. Ali Şir Nevâyî said that when

a divan was composed, if there was no sagaciously gazel in it and advising couplet in a gazel, and if the divan was written in this way, it would be useless and wasted effort. For his reason, the field of gazels has always been attractive to divan poets, and literary competitions have been mostly held in this field.

In the content of the form gazel that was given particular importance, is usually handled an issue of love. The divan poet takes the side of the lover and identifies himself with the lover in the subject of love, in which the lover, beloved one and rival types are at the forefront. The poet who involves himself into his poem with his role of lover, evaluate on his position in the field of love. In these evaluations, the benchmark measure is the heroes of love just as Mecnun, Ferhat and Kerem whose cost general cultural accumulation. Especially the claims of superiority that is made over Mecnun are of remarkable size.

The poets of divan located themselves level of below, equal or superior from the point of view devotion. The comparisons which the poets of divan make with the heroes of love are also seen among the poets of divan. In this study, the comparisons between Genceli Nizâmî and themselves has been examined by the Ottoman poets and has been shared what the poets think about Genceli Nizâmî.

It is a common situation that the poet who is in role of lover, compares himself with Mecnun or Ferhat in poem of divan. In these evaluations they have been seen themselves in level of below, equal or superior with Mecnun. It has been determined that this situation which exist in literary tradition, also exist between Ottoman poets and Genceli Nizâmî in this study.

The poets of divan sometimes only contented with giving information about Genceli Nizâmî. However, most of the time the poets tried to compare them with their own poetic talents. In these comparisons, the poets claimed that they were sometimes lower and sometimes higher than Genceli Nizâmî. There are also poets who said that they were equal with Nizâmî.

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİR DÜNYASINDA ÂRMIN VÁMBÉRY'NİN YERİ

Gülcan MEMİŞ*

Öz

Çarlık Rusya, 16. yüzyıldan itibaren İdil-Ural Bölgesinde bir kültür emperyalizmi olan Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetini uyguluyordu. Bu baskı ve yıldırma politikası, 19. yüzyıla gelindiğinde Türk halklarını fazlasıyla yıpratıyordu. Kırım Tatar Türklerinden Gaspralı İsmail Bey, 1880 yılından itibaren edebi, fikri ve basın çalışmalarında Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetini eleştirel bir dille ele alarak Tatar millî uyanış sürecine yön verdi. Onun bu çalışmaları, Macaristan'da yaşayan Türkolog Ármín Vámbéry tarafından desteklendi. Gaspralı İsmail Bey'in eserleri incelendiğinde gençlik yıllarından itibaren Ármín Vámbéry'nin fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Özellikle Tercüman Gazetesi'nde yayımlanan edebi eserleri, Ármín Vámbéry'ye bakış açısını yansıttığından dolayı tarihi kaynak niteliğindedir. Gaspralı İsmail Bey ile Ármín Vámbéry'nin fikirleri arasındaki etkileşim, 1905 yılında başlayan Tatar millî uyanış hareketiyle birlikte daha da artmıştır. Ármín Vámbéry'nin, Tercüman Gazetesi'nde yayımlanan yazıları bunun kanıtıdır. İşte biz bu makalemizde Gaspralı İsmail Bey'in düşünce dünyasının ürünleri olan eserlerinden yola çıkarak, Ármín Vámbéry, Gaspralı İsmail Bey'in fikir dünyasında nasıl bir yere ve öneme sahiptir, sorusu üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Gaspralı İsmail Bey, Ármín Vámbéry, Fikir Dünyası, Ruslaştırma ve Asimilasyon, Tercüman Gazetesi.

Ármín Vámbéry In The World Of Ideas Of Gaspralı Ismail Bey

Abstract

Tsarist Russia had been implementing the policy of Russification and Assimilation, cultural imperialism, in the Idil-Ural Region since the 16th century. This policy of oppression and intimidation wore down the Turkish people in the

Geliş Tarihi: 20 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 6 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Gülcan Memiş, "Gaspralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ármín Vámbéry'nin Yeri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 267-298, doi: 10.55773/tda.1177745.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya-Türkiye, gulcan.memis@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1509-9010.

19th century. Gaspıralı İsmail Bey, one of the Crimean Tatar Turks, guided the Tatar national awakening process by critically addressing the policy of Russification and Assimilation in his literary, intellectual, and media works. His work was supported by the Turkologist Ármin Vámbéry, who lived in Hungary. When the outcomes of Gaspıralı İsmail Bey are examined, it is seen that he has been influenced by the ideas of Ármin Vámbéry since his youth. Especially his literary works published in Tercüman Newspaper are historical sources as they reflect his perspective on Ármin Vámbéry. The interaction between Gaspıralı İsmail Bey and Ármin Vámbéry's ideas have increased even more with the Tatar national awakening movement that started in 1905. Ármin Vámbéry's articles published in Tercüman Newspaper are proof of this situation. In this article, we will focus on the question of what place and importance Ármin Vámbéry has in the intellectual world of Gaspıralı İsmail Bey, based on the works of Gaspıralı İsmail Bey, which are the products of his world of thought.

Keywords: Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry, The World Of Ideas, Russification and Assimilation, Tercüman Newspaper.

Giriş

Fikirleriyle, yayınlarıyla ve eğitimci yönüyle Türk Dünyası'nın kültürel ve milli uyanışına yön veren Gaspıralı İsmail Bey¹ ve Ármin Vámbéry²'nin söylem ve eserlerindeki ortak nokta, Güney Rusya'da yaşayan Tatar Türklerinin kültürel ve siyasi bağımsızlığıydı. Gaspıralı İsmail Bey'in eserleri incelendiğinde onun düşünce dünyasının, Ármin Vámbéry'nin fikirleriyle önemli ölçüde örtüştüğü ve çalışmalarında sıklıkla Ármin Vámbéry'ye yer verdiği görülmektedir. Çalışmamızda Gaspıralı İsmail Bey'in edebi, fikri ve basın çalışmaları ayrı başlıklar altında, eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilecektir. İlk başlıkta, Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry ile tanışma sürecine ve onunla ilgili izlenimlerine yer verdiği edebi eserleri ele alınacaktır. Bu doğrultuda Tercüman Gazetesi'nde bölümler halinde yayımlanan *Frengistan Mektupları* adlı romanı ile bu romanın devamı niteliğinde olan *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf* adlı hikâyenin Ármin Vámbéry ile ilgili bölümleri incelenecektir. İkinci konu başlığı, Gaspıralı İsmail Bey'in 1881 yılında yayımladığı *Rusya Müslümanları* adlı fikri eseridir. Çalışmanın bu bölümünde, Gaspıralı İsmail Bey bu eserin yazım aşamasında ne ölçüde Ármin Vámbéry'nin düşüncelerinden etkilendi, sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda ilk olarak Ármin Vámbéry'nin *Sketches Of Central Asia* (Orta Asya'nın Eskizleri) ve *Central Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers* (Orta Asya ve İn-

¹ Gaspıralı İsmail Bey, 21 Mart 1851'de Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğup, 14 Eylül 1914 tarihinde Kırım'ın Bahçesaray şehrinde ölmüştür; Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914) Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 392, 394.

² Ármin Vámbéry, 1832 yılının mart ayında günümüzde Slovakya sınırları içerisinde bulunan Szentgyörgy (Svatý Jur) Kasabası'nda doğmuştur. 15 Eylül 1913 tarihinde Macaristan'ın Peşte şehrinde ölmüştür. Hayat serüveni ve Türk Dünyası'na yönelik akademik çalışmaları onun seyyah, şarkiyatçı, filolog, yazar ve Türkolog unvanlarıyla tanınmasını sağlamıştır.; *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, haz. György Csorba, Géza Dávid, Gábor Fádor v.d., TÜRKSOY yay., Ankara, 2022, s. 240.; Ármin Vámbéry'nin otobiyografisi için Bkz. Arminius Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, Print.Thomas Nelson and Sons, London, Edinburgh, Dublin and New York, 1909.

giliz-Rus Sınır Sorunu: Politik Makaleler Serisi) gibi 1865-1880 yılları arasında yayımlanan eserlerinde yer alan Tatar Türklerinin siyasi ve kültürel bağımsızlığı, Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve Asimilasyon politikaları hakkındaki fikirleri incelenecektir. Daha sonra onun bu fikirleri ile Gaspıralı İsmail Bey'in *Rusya Müslümanları* adlı eserinde açıkladığı düşünceleri karşılaştırılacaktır. Çalışmanın üçüncü ve son konu başlığında ise Gaspıralı İsmail Bey'in basın çalışmalarında Ármin Vámbéry'nin yeri ve önemi ele alınacaktır. Bu amaçla Gaspıralı İsmail Bey'in sahibi olduğu Tercüman Gazetesi'nde yer alan Ármin Vámbéry ile ilgili haberlerin yanı sıra bu haberlerin yayımlanmasına neden olan olay ve olgular da dikkate alınacaktır.

1- Gaspıralı İsmail Bey'in Edebi Eserlerinde Ármin Vámbéry'ye Bakışı

Türk Dünyası'nın önde gelen isimlerinden biri olan Gaspıralı İsmail Bey, siyasi ve sosyo- kültürel faaliyetlerinin yanı sıra edebi çalışmalarıyla da tanınmaktadır. Edebi eserlerinin önemli bölümü Tercüman Gazetesi'nde yayımlanmaktaydı. Gaspıralı İsmail Bey, Türk Dünyası'na yön veren fikri çalışmalarının yanı sıra hikâye, roman, seyahatname gibi pek çok edebi eserinde kendi adı yerine genellikle mahlas kullanmayı tercih etmekteydi. Yazılarında adını gizli tutmasının en önemli nedeni baskıya maruz kalmasıydı. "*Molla Abbas Fransevi*" adı, onun genellikle edebi yazılarını yayımlarken kullandığı mahlaslarından biriydi. Edebi eserlerinden "Frengistan Mektupları" adlı romanında da bu takma adı kullanılmaktaydı. Frengistan Mektupları, Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nde 6 Şubat 1887'den (13 Cemâziye'l-evvel 1304) 3 Mayıs 1889 (3 Ramazan 1306) tarihine kadar bölümler halinde yayımlanmıştı.³ Bu eserin 19. Yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nda yazılmış ilk Türk romanı olduğu kabul edilmektedir.⁴

Gaspıralı İsmail Bey, bu roman aracılığıyla Avrupa kültür ve medeniyetine dair düşüncelerini okurlarına aktarmak istemiştir. Zira ona göre Türk-İslam toplumları modernleşme bakımından oldukça yetersizdi. Bu düşüncesini toplumun onurunu incitmeden ifade etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu konudaki düşüncelerini romanın ana kahramanı, Avrupa seyahatine çıkan Molla Abbas aracılığıyla aktarmak istemiştir. Düşüncelerini daha da güçlü bir şekilde ifade edebilmek için Avrupalı Türkolog Ármin Vámbéry'ye de yer vermiştir.⁵ Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin ilk defa nerede ve ne zaman tanıştığı kesin olarak bilinmemekle birlikte⁶ bu romanda Ármin Vámbéry'le tanışmalarına ve

³ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötügen Neşriyat, 5. bs., İstanbul, 2015, s. 70-71.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 12-13.

⁴ İsmail Kerim, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Edebi Faaliyetlerine Dair", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma yay., Ankara, 2004, s. 359.

⁵ Yavuz Akpınar, "Gaspıralı'nın Edebi Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahah Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma yay., Ankara, 2004, s.346.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 70, 117-122.

⁶ Cafer Seydahmet Kırmıer, *Gaspıralı İsmail Bey*, Yayına Hazırlayan: Ramazan Baykal, Biyografi Net Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.39.

onunla ilgili izlenimlerine dair tarihi değeri bulunan bilgiler dikkati çekmektedir. Frengistan Mektupları'nda Ármin Vámbéry'den, Taşkentli Molla Abbas'ın Taşkent'ten Paris'e uzanan seyahatinin anlatıldığı bölümde bahsedilir. Eserde, Molla Abbas'ın Frengistan dediği Avrupa'ya yönelik seyahat rotası Taşkent'ten başlayarak Orenburg, Moskova, Odessa, Viyana, Peşte, Paris'e doğru uzanmaktaydı.⁷ Bu seyahat rotası, Gaspıralı İsmail Bey'in gençlik yıllarında Yalta'dan Paris'e uzanan seyahat (1872-1874) güzergâhına oldukça benzemektedir. Zira Gaspıralı İsmail Bey, 1871 yılında Yalta'daki Rusça muallimliği görevini bırakarak, Osmanlı Devleti'nde Türk zabiti olmak için gerekli bir dil olan Fransızca öğrenmenin yollarını aramıştır. Bu amaçla 1872 yılında Yalta'dan Paris'e doğru bir seyahate çıkmıştır. Seyahati sırasında Viyana, Münih, Stuttgart şehirlerinden geçerek Paris'e varmıştır. Bu seyahatini 1874 yılında İstanbul'a vararak tamamlamıştır.⁸ Molla Abbas ile Gaspıralı İsmail Bey arasındaki bir diğer benzerlik yaşlarıdır. Roman'daki Molla Abbas karakteri, seyahate çıktığında 22 yaşındaydı.⁹ Gaspıralı İsmail Bey'in de Yalta'dan Paris'e doğru seyahate çıktığında 21 ya da 22 yaşında olduğu bilinmektedir.¹⁰

Frengistan Mektupları, tüm bu özelliklerinden dolayı anlatım bakımından seyahatname özelliğini taşımaktadır. Nitekim seyahatnameler, seyyahın gezip gördüğü yerlerle ilgili gözlemlerini, duygu ve düşüncelerini yazıya geçirdiği eserlerdir. Gaspıralı İsmail Bey, Avrupa seyahatlerinde edindiği bilgi, deneyim ve gözlemlerini seyahatname olarak yayınlamak yerine roman şeklinde kurgulamıştır. Tarihi romanların genel özelliği gerçek ve kurgunun birlikte yer almasıdır. Gaspıralı İsmail Bey bu eserinde Batı kültürüne dair anılarını ve gözlemlerini romanın baş kahramanı Taşkentli Molla Abbas'ın dilinden anlatmaktadır.¹¹ Öyle ki Gaspıralı İsmail Bey, 1895 yılında yeniden basılan bölümleri nedeniyle Frengistan Mektupları'ndan *"İş bu hikâye Taşkentli Molla Abbas Efendi'nin Frengistan Mektupları namında Tercüman'da neşrettiği seyahatinin hatimesidir. Avrupa'da seyahati ve Avrupa hakkındaki mütâlaaları terk olunup eserinin hatimesi Memalik-i Osmaniyye'de bulunan müşterilerimize takdim olunuyor ..."*¹² diye bahseder.

Gerçek ve kurgunun iç içe olduğu bu tarihi romanda, Gaspıralı İsmail Bey okurlarına, Ármin Vámbéry ile gençlik yıllarında Avrupa'ya seyahati sırasında tanıştığı izlenimini vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, ayrıca romanın ana kahramanı Taşkentli Molla Abbas aracılığıyla Ármin Vámbéry'ye olan bakış açısını okurlarına yansıtmak istemiştir. Dolayısıyla romanda Vámbéry'den Macar

⁷ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 93-126.

⁸ Kırmır, a.g.e., s. 21-22.

⁹ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 94-96.

¹⁰ Kırmır, a.g.e., s. 22.

¹¹ Gökhan Tunç, "İsmail Gaspıralı'nın Frengistan Mektupları Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 35, Güz 2012, s. 145-149; *İsmail Gaspıralı Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Sadeleştiren: Ercüment Dursun, Ercan Sakarya, da yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 8.

¹² İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 72-73.; Ayrıca Bkz. "Dârü'r-rahâta yani Acâyib-i Diyâr-ı İslâm", *İlave-i Tercüman*, S. 9, 20 Ramazan 1312, s.18.

(Vengir¹³) alim, muallim, seyyah ve Türkistan hakkında en iyi bilgilere sahip kişi diye bahseder. Dikkati çeken bir diğer husus, Molla Abbas ile Ârmin Vâmbéry'nin Peşte'de tanışma sürecinin oldukça detaylı bir şekilde anlatılmasıdır. Molla Abbas, Ârmin Vâmbéry'nin adını ilk defa Viyana'ya vardığında Viyana Üniversitesi'nde öğrenci olan Henrich (Gaspıralı İsmail Bey'in söyleyişiyle Genrih) isimli bir gençten duymuştur. Henrich, Molla Abbas'a; "...Bizim en meşhur müderrisimiz Peşte nam şehrinde dir. Çok vakitler İstanbul'da ikamet edip tâ Buhara-yı Şerife ve Semerkant'a kadar seyahat etmiştir, deyiş beyan ettikte (açıklandığında) ...", "...Vâmbéry derler. Cemiyet-i ilimlerde (Macar Bilimler Akademisi) azadır ve İslam yurtlarını ve dillerini onun gibi bilen yoktur. Sizi görür ise gayet hoş ve memnun olacağı şüphesizdir..." diyerek Ârmin Vâmbéry¹⁴ ile tanışması konusunda öneride bulunmuştur.¹⁵

Molla Abbas, Viyana'da bulunduğu süre içerisinde Türkolog Ârmin Vâmbéry'nin adını daha sık duymaya başlamıştır. Ona Viyana'dayken Ârmin Vâmbéry ile tanışmasını söyleyen bir diğer kişi Viyana Üniversitesi'nin kütüphanesinde tanıştığı şarkiyat bölümü akademisyeniydi. Viyana seyahati sırasında tam olarak nerede olduğunu bilmediği Gül Baba Türbesini¹⁶ ziyaret etmek istemiştir. Viyana Kütüphanesi'ndeki şarkiyat bölümü muallimleri ona Gül Baba hakkında en iyi bilgiyi Türkistan'a seyahatiyle tanınan Macaristan'ın Peşte şehrinde yaşayan "alim ve muallim" Vâmbéry'nin verebileceğini söyler. Molla Abbas bu sohbetleri sırasında Ârmin Vâmbéry'nin Türkistan seyahatine çıkış amacını sorgulamıştır.¹⁷ Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey bu eserinde, Ârmin Vâmbéry'nin Türkistan seyahati hakkında ortaya atılan iddiaları da ele

¹³ Vengirya; Rusya'da, Macaristan'a verilen addır.

¹⁴ Gaspıralı İsmail Bey'in bahsettiği gibi Ârmin Vâmbéry, Macar Bilimler Akademisi'nden aldığı destekle 1862-1864 yılları arasında İstanbul'dan Türkistan'a doğru bir seyahate çıkmıştır. Daha sonra seyahat notlarını seyahatname olarak yazarak İngiltere'de yayımlamıştır. Seyahatname kısa sürede Macarca, Fransızca, Rusça gibi pek çok dillere çevrilmiştir. Ârmin Vâmbéry, Türkistan seyahati sonrasında Türk tarihi ve kültürüne yönelik araştırmalarını daha da derinleştirmiştir. 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde Profesörlük unvanını alarak Türkoloji kürsüsünün açılmasına öncülük etmiştir.; Mehmet Gümüşkılıç, "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", *Turkish Studies*, Volume 7/4, 2012, s. 401- 402.

¹⁵ *Türkolojinin Öncüsü Ârmin Vâmbéry İle Sohbetler*, Haz. İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy, Türk Macar Dostluk Derneği Yayını No:10, Ankara, 2014, s. 56-57, dn.86.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 108-109.; Romanın orijinali için Bkz. "Fren-gistan Mektupları", *Tercüman*, S. 7, 20 Fevral 1887/9 Cemâziye'l-vevvel 1304, s. 2.

¹⁶ Gül Baba, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde anlattığına göre Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 yılındaki Budin seferinde görevli Bektaşî şeyhlerinden biriydi. Sefer sırasında şehid olması sonrasında naaşı Budapeşte'nin Buda kısmında Osmanlıların "Gültepe" ya da "Gülbababayırı" olarak adlandırdıkları yere defnedilmiştir. Budin Beylerbeyi Yahya Paşazâde Mehmet Paşa tarafından 1543-1548 yılları arasında mezarı üzerine bir türbe inşa ettirilmiştir. Bu türbe, 16. Yüzyıldan itibaren Macaristan başta olmak üzere tüm Türk Dünyasından Türklerin başlıca dini ziyaret yerlerinden biri olmuştur.; Mustafa S. Kaçalın, "Gül Baba (ö.948/1541) Mutasaavf Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, 1996, s. 227, 228.; József Molnár, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 14.; Türbe hakkındaki bilgi için ayrıca Bkz.: Semavi Eyice, "Gül Baba Tekkesi ve Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, 1996, s. 228-230.

¹⁷ *Türkolojinin Öncüsü Ârmin Vâmbéry İle Sohbetler*, s. 60-61.; *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikayeleri Seçilmiş Eserleri 1*, s. 118.; Romanın 10. Bölümü için Bkz.: "Fren-gistan Mektupları", *Tercüman*, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.

almak istemiştir. Zira Ármin Vámbéry Macarların Türklerle olan akrabalığını araştırmak için seyahate çıktığını söylese de Türkistan'a derviş kılığında gitmesi, seyahatnamesini İngiltere'ye sunması ve sonrasında İngiltere ile olan yakın temaslarda bulunması¹⁸ nedeniyle yaşamı boyunca onun casuslukla suçlanmasına neden olmuştur.¹⁹

Foto 1: Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahati sonrasında İngiltere'de çektiği fotoğrafı²⁰

¹⁸ Gümüşkılıç, "a.g.m.", s. 401-402.

¹⁹ Mustafa Küçük, "Vambéry: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", *Archivum Ottomanicum*, Edt. György Hazai, S.31, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2014, s. 35.; Ármin Vámbéry, Sultan II. Abdülhamid saltanatı süresince İngiltere ve Osmanlı Devleti arabuluculuk yapması casus olarak anılmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda seyahatnamesi Fransa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sahte dervişin Orta Asya seyahati adıyla yayımlanmıştır.; Ayrıca Bkz.: Armınıus Vambéry, *Voyages D'un Faux Derviche Dans L'asie Centrale, Traduits de l'anglais*: Par. E.-D. Forgues, Paris, 1867.; *Bir Sahte Dervişin Asyayı Vustada Seyahati*, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Vakıf Matbaası, 1295.

²⁰ Bu fotoğrafın 1860'lı yılların sonuna doğru Londra'da bir fotoğraf stüdyosunda çekildiği düşünülmektedir.; Bu fotoğraf için Bkz. Felföldi Szabolcs, "Fény metszette élet," *Vámbéry -album*, Vámbéry Polgári Társulás, 2016, s. 77, 211.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában- A Keletkutató Vámbéry Ármin 2019. November 29.- 2020. Január 26.*, Text by: Kekecsényi, Ágnes, Kovács, Nándor Erik, Translation: Korvin, Gábor, PETI Péter Tripont Cultural Heritage Solutions, s. 5.

Gaspıralı İsmail Bey, bu amaçla Ármin Vámbéry'nin seyahatnamesinin ön sözünde yer alan Türkistan seyahatine çıkma amacıyla ilgili cümlelerini,²¹ romanda adı açıkça belirtilmeyen Viyana Üniversitesi'nin Şarkiyat bölümü muallimlerinden biri aracılığıyla okurlarına aktarmak istemiştir:

“...Vámbéry cenahlarının neşir buyurduğu seyahatnamesinde bu suali-nize cevap hazırdır. Şöyle ki efendim Vengirya halkları kadim (çok eski) zamanda Türkistan'dan hicret (göç) edip bu tarafa sâkin olmuşlar (yerleşmişler). Hem Tatar ve Türk kavmine mensup bir fırka (kavim, halk) olduklarından eski yurtlarına ziyaret ve Vengir (Macar) dili Türkistan dilleri bey-ninde (arasında) olan fark ve münasebeti (yakınlığı) keşf ve tecrübe etmek efkârında (düşüncesinde, amacında) bulunmuşlar. Sebep bu imiş...”²²

Gaspıralı İsmail Bey daha sonra Ármin Vámbéry'nin casus olduğu yönünde ortaya atılan iddialara şu cümlelerle yer vermiştir:

“...Rivayetlere göre Vámbéry derviş kıyafetine girip Türkistan'ı dil keşfi için dolaşmamış. Bu adamı Türkistan'a İngiliz hükümeti yollamış. Bunun vakt-i seyahatinde Ruslar, Akmescit ve Evliyaata kalelerini alıp Hokand ve Taşkent canibine (tarafına) gelmekte imişler. İngilizler kıskançlık ve daha ziyadesi Hindistan'da malik (sahip) oldukları ülkelerden hafv edip (korkup) Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesinden hoşlanmayıp Türkistan ahvalini (durumunu) anlamak istemişler. Bir türlü şüphe olmamak için İngiliz cansız (casusu) yollamayıp, Vengiryalı Vámbéry'yi yollamışlar...”²³

Görüldüğü gibi Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin Türkistan seyahati sırasında İngiliz casusu olabileceği yönündeki iddiaları tarafsız bir şekilde ele almıştır. Daha çok onun Türk Dünyası'yla ilgili çalışmalarına önem vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, romanında Vámbéry'nin Türkistan Seyahati sonrası yazdığı eserlerin “*dikkate değer*” olduğunu anlatmıştır. Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey ile özdeşleşen romanın baş kahramanı Molla Abbas, Ármin Vámbéry hakkındaki olumsuz söylentileri dikkate almayarak onunla tanışmak istemiştir. Nihayetinde Molla Abbas, Viyana'dan Peşte'ye giderek Ármin Vámbéry'yi ziyaret etmiştir. Ármin Vámbéry, Molla Abbas'ı oldukça iyi karşılayarak onunla sohbet etmeye başlamıştır. Bu sohbette Gaspıralı İsmail Bey, Molla Abbas'ın “...Yirmi sene mukaddem Türkistan canibini (tarafını) ziyaret buyurdunuz. İlim ve bilik kıdırıp hatarlı seferlerden (bilgi arayıp tehlikeli yolculuktan) ve susuz kurlardan korkmayıp cürmeye (yürümeğe, dolaşmaya) cesaret ettiniz.” cümleleriyle Ármin Vámbéry'nin Türkistan seyahatinin önemine

²¹ Arminius Vámbéry, *Travels In Central Asia*, Harper&Brothers, Publishers, New York, 1865, s. vii-viii.

²² İsmail Gaspıralı *Roman ve Hikayeleri Seçilmiş Eserleri 1*, s. 118-119.; *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, s. 61.; Bkz. “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 12, 19 Receb sene 1304/31 Mart 1887, s. 1.

²³ İsmail Gaspıralı *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 119.; *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, s. 62.; Bkz. “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.

vurgu yapmıştır. Bu romanda ele aldığı bir diğer konu ise Ármin Vámbéry'nin Türkistan'daki eğitimle ilgili fikirleriydi. Romanda Vámbéry'nin Buhara ve Semerkant'taki eğitimi yetersiz bularak Avrupa'nın bir "ilim ve marifet hazinesi" olduğu yönündeki fikirlerini okurlara aktarmıştır. Bu doğrultuda romanda Ármin Vámbéry, Molla Abbas'a:

"Parij (Paris) şehrine gidiyorsunuz. Tahsil-i ulum (bilimler öğrenme) en muteber şehirdir. Siz için anda olan dostlarıma hat (mektup) yazayım. Size mihmandar ve (sizi misafir etsinler, size kılavuz) ve yardımcı olsunlar. Huda hayırlı eyleye. Jozefin Hanım size lisan-ı Fransevî hocası olur ..."²⁴ diyerek Paris'e yapmak istediği seyahatiyle ilgili bazı tavsiyelerde bulunmaktaydı. Molla Abbas ve Ármin Vámbéry'nin sohbetlerindeki Paris ve Fransızca vurgusu, Gaspıralı İsmail Bey'in gençlik yıllarındaki Avrupa seyahatinden izler taşımaktadır. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Avrupa seyahati sırasında Paris'te iki yıl kalmıştır. Fransa'ya seyahatinin başlıca amacı Fransızca bilgisini geliştirmektir. Paris'te bulunduğu süreç içerisinde kendisine yardım eden Rus muhacirler sayesinde çeşitli işlerde görev almıştır. Paris'te ona yardım edenlerden biri de Rus yazar İvan Turgenyev'dir. Bir süre Turgenyev'in²⁵ yanında çalışmıştır. Fransızcasını geliştirdikten sonra reklam şirketinde tercümanlık yapmaya başlamıştır. Bu zaman dilimi içerisinde Batı medeniyetini eleştirel bir gözle incelemekteydi.²⁶

Frengistan Mektuplarında dikkati çeken bir diğer yön, Gaspıralı İsmail Bey'in roman kahramanı Molla Abbas aracılığıyla Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yeri kısaca betimlemesidir. Eserde Molla Abbas, Ármin Vámbéry'nin evini "Vengir dervişi Vámbéry, şehir çetinde (dışında) bahçelerde ikamet ediyor idi..." diye tasvir eder.²⁷ Gaspıralı İsmail'in Bey'in 1872-1874 yıllarındaki Avrupa seyahatleri sırasında²⁸ Ármin Vámbéry, Peşte'de Tuna Rıhtımı üzerinde yer alan 33 Frencz Jozsef Rakpart'ta büyük bir malikanenin birinci katında ikamet etmekteydi. Frencz Jozsef Rakpart Caddesi, Peşte'nin en işlek ve hareketli caddelerinden biriydi. Ármin Vámbéry bu evine 1870'li yılların başında taşınmıştır. Peşte Üniversitesi'nden emekli olana (1905) kadar da 33 Frencz

²⁴ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s.119-121.; "Frengistan Mektupları", Tercüman, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.; Romanın 11. Bölümü için Bkz. "Frengistan Mektupları", Tercüman, S. 13, 1 Şaban 1304/12 April 1887, s. 1.

²⁵ Rus roman yazarı İvan Sergeyeviç Turganyev (1818-1883), Rusya'nın Orel (Oryol) şehrinde doğmuştur. Üniversite öğrenimini Berlin'de tamamladıktan sonra memuriyete başlamış kısa süre sonra bu görevini bırakarak edebi çalışmalara yoğunlaşmıştır. Yaşamının uzun bir bölümünü Almanya ve Fransa'da geçirmiştir. Eserlerinde Batı medeniyetinin etkisi önemli ölçüde hissedilir. Ayrıca 19. yüzyılda Rusya'da kölelik ve elit kesim arasında yaşanan toplumsal sınıflaşma problemlerini etkili bir şekilde ele alarak önemli bir okur kitlesini etkilemiştir. "Babalar ve Oğullar", "Bozkırda Bir Kral Lear" onun başlıca eserleri arasındadır.; Turganyev hakkında bilgi için Bkz. Seyit Kemal Karaalioglu, ansiklopedik edebiyat sözlüğü, Yelken Matbaası, İstanbul, 1983, s. 820-821.

²⁶ Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s. 17.; Kırmal, a.g.e., s. 22.

²⁷ Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler, s.62-63.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri, s. 120.; Bkz. "Frengistan Mektupları", Tercüman, S. 13, 1 Şaban 1304/12 April 1887, s. 1.

²⁸ Kırmal, a.g.e., s. 22.

Jozsef Rakpart'ta yaşamaya devam etmiştir.²⁹ Gaspıralı İsmail Bey, Frengistan Mektupları'nda Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yer hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry ve onun yaşadığı yer hakkındaki izlenimlerinin yer aldığı bir diğer eseri ise *Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf adlı* hikâyesidir. Hikâye, 1908 yılında Tercüman Gazetesi'nde "Gül Baba Ziyareti", "Gül Baba Odası ve Mühim Meseleler", "Reşid Efendi ile Musâhabe" adında üç bölüm halinde yayımlanmıştır. Bu eser, Frengistan Mektupları'nın devamı niteliğindedir. Dolayısıyla Frengistan Mektupları'nda olduğu gibi bu hikâyede de gerçek ve kurgu birlikte tasarlanmıştır. Olay örgüsünde Molla Abbas karakterinin Gaspıralı İsmail Bey ile özdeşleşen pek çok yönü bulunmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey gibi hikâyedeki Molla Abbas karakteri de fikirlerinden etkilenilen bir kişidir. Hikâye Molla Abbas'ın düşünce dünyasından etkilenen genç bir öğrencinin Macaristan'ın Peşte şehrindeki anıları üzerine kurgulanmıştır. Bu hikâyede asıl vurgulanmak istenen husus ise Macaristan'a seyahat edildiğinde Gül Baba Türbesi ile Reşid Efendi'yi (Ármin Vámbéry'yi) ziyaretin önemli olduğu vurgusudur. Bu kurguda, Ármin Vámbéry'den Reşid Efendi adıyla bahsedilir.³⁰ Bu ad, onun İstanbul³¹ ve Türkistan seyahati sırasında kullandığı takma adıdır.³²

Gaspıralı İsmail Bey, "Gül Baba Odası ve Mühim Meseleler" adlı bölümde hikâyenin kahramanı Molla Abbas aracılığı ile Ármin Vámbéry hakkındaki düşüncelerini "Reşid Efendi cidden fâzıl bir zattır. O, Şarkî Avrupalıların pek azına müyesser olan bir hazırlıkla gezdi, gördü ve sonra da gördüklerini ma'tesadüf Avrupalıların pek azında bulunan bir bitaraflıkla nakl etti. Reşid Efendi İslam'ı, Âlem-i İslam'ı iyi bilir. Onunla musâhabe dâima faidelidir..." cümleleriyle ifade eder.³³

Gaspıralı İsmail Bey, "Reşid Efendi İle Musâhebe" adlı bölümde ise hikâyenin kahramanı olan genç aracılığıyla Ármin Vámbéry hakkındaki fikirleri ve edindiği bilgileri okurlara aktarmak istemiştir. Gaspıralı İsmail Bey, bu hikâyeyle okurlarına Reşid Efendi (Ármin Vámbéry) ile tanışmanın neden gerekli olduğu sorusunu okurlara açıklamaya çalışmıştır. Tatar gençlerin eğitim amacıyla İstanbul'a gittiklerinde burada tanıştıkları Ahmet Mithad, Şeyh

²⁹ Lory Alder, Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, Bachman&Turner Ltd., London, 1979, s. 261.

³⁰ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf: 1-Gül Baba Ziyareti", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 42, 23 Cemâziye'l Evvel 1326/10 İyün 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (42. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 44, 2 Cemâziye'l Âhir 1326/17 İyün 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (44. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 49, 19 Cemâziye'l Âhir 1326/4 İyül 1908, s. 1-2.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (49. nüshadan mâbad)", *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 51, 26 Cemâziye'l Ahir sene 1326/11 İyül 1908, s. 1.; Reşid Efendiyle Musâhabe bölümü için Bkz. "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.; "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

³¹ Arminius Vambery, *His Life And Adventures*, Third edit., London, 1884, s. 24-25.

³² Vámbéry, *Travels In Central Asia*, s. 29, 31-32.

³³ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.

Cemaleddin gibi kişilerden etkilenip fikirlerinin zenginleştiğini, dolayısıyla Peşte'ye gidildiğinde de Ármin Vámbéry'yi ziyaretin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bunun önemli nedeni ise Ármin Vámbéry'nin Doğu dillerinden Türk dilleri konusunda uzman olmasıydı. Gaspıralı İsmail Bey'in bakış açısına göre Ármin Vámbéry, Doğu'nun siyasi durumunu, Rusya ve İngiltere'nin siyasi ilişkileri çerçevesinde tüm Türk Dünyası'nın ve İslam âleminin yerini en iyi anlayabilecek kişiydi. Böylece Reşid Efendi ile sohbet edilerek onun hem dil bilim bilgilerinden hem de tarih ve Doğu siyaseti hakkındaki fikirlerinden yararlanılabildi.³⁴

Gaspıralı İsmail Bey, hikâyede okurlarına Ármin Vámbéry'nin düşüncelerinden yararlanmanın önemli olduğunu Molla Abbas'ın fikirlerinin sıkı takipçisi olan genç vasıtasıyla yinelemekteydi:

“...Siz Şark'ı, elsine-yi şarkıyeyeyi, İslam'ı ve bâ-husus ve bugün âlem-i İslam'ın sahibi olan Türkleri en ziyade bilenlerdensiniz... Garp Medeniyeti, Garp efkâr ve ulûmu ile mücehhez, her dürlü evhâm ve itikadât-ı batıldan beri her dürlü kuyudât-ı maziyeden azâde, sağlam, saf ve müstaid bir dimağın Müslümanlar ve Türkler Dünyasına nazarını bilmek, bizce gâyet fâidelidir. Zât-ı fâzilânelerinden işte bu bâblarda istifade ve istifâza eylemek arzusunda idim...”³⁵

Hikâyede ele alınan bir diğer konu ise Reşid Efendi'nin (Ármin Vámbéry'nin) Türklere bakış açısıyla ilgilidir. Bu konuda anlatımı daha etkili kılmak için hikâyede Reşid Efendi ile Molla Abbas'ın şakirdi (öğrencisi), bir sohbet ortamında konuşurulmuştur. Bu doğrultuda hikâyede Reşid Efendi (Ármin Vámbéry), gençlik yıllarında İstanbul'da bulunduğu zaman diliminde (1857-1862) Mustafa Reşid Paşa, Keçecizâde Fuad Paşa, Ali Paşa gibi kişilerle tanıştığını ve Türkistan seyahatine katkılarından dolayı Türklere şükran duyduğunu anlatır. Ayrıca eserde yine Reşid Efendi'nin anlatımıyla onun Türk ve İslam Dünyasını Avrupa'ya, özellikle de İngiltere'ye tanıttığındaki rolüne de vurgu yapılmaktadır. Reşid Efendi, Gaspıralı İsmail Bey'in anlatımıyla çalışmalarından: “Ben efendim, en çok İngilizce yazarım. İngilizler kitaplarımı takdir ederler. Beni ekser müsteşrikler³⁶ gibi yalnız nazar-ı ulum-u Şarkıye ile uğraşmam. Aynı zamanda pratik müsteşrikim: Şarkta şimdiki hayatını görüb tedkik idüp Avrupa'ya bildiririm.” diye bahseder.³⁷

Gaspıralı İsmail Bey, hikâyede Ármin Vámbéry'nin fiziksel betimlemesini yapmıştır. Bu betimlemeye göre altmış beş yaşındaki Ármin Vámbéry, düzgün yüz hatlarına sahip olup alnında geniş çizgiler bulunan, büyük burunlu, kısa beyaz sakallı ve bıyıklı biriydi. Ármin Vámbéry'nin Gaspıralı İsmail Bey'de bi-

³⁴ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf”, *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908, s. 1.

³⁵ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

³⁶ Müsteşrik: Doğu Bilimci.; Ahmet Buran, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 227, 104.

³⁷ “Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

raktığı izlenime göre tokgözlü ve alaycı birine benzemektedir. Yine de bu kanısından çok fazla emin değildir. Osmanlı Türkçesini çok iyi konuşmaktaydı ancak şivesi Türkçe'yi iyi bilen Rumlara benzemektedir.³⁸ Tunalı Hilmi Bey, *Peşte'de Reşid Efendi* adlı eserinde Ármin Vámbéry'yi 11 Mart 1889 tarihinde ziyaret ettiğinde, onun tıpkı bir İstanbullu gibi İstanbul Türkçesini konuştuğundan bahseder.³⁹

Foto 2: Ármin Vámbéry çalışma odasında⁴⁰

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry hakkındaki bir diğer betimlemesi onun yaşadığı mekânla ilgilidir. Hikâyede Ármin Vámbéry'nin evini okurlarına Frengistan Mektupları'ndaki betimlemesine göre daha detaylı bir şekilde anlatmıştır:

*"...İşte şu karşıdaki koca konağın ikinci katı (eliyle Peşte'nin ritim kenarındaki muhteşem binalarından birini gösterdi.) Elevátor (asansör) mevkiğinde bineceğiniz tramvay sizi tâ evin kapısına kadar götürür..."*⁴¹

³⁸ *Tercüman*, a. y.

³⁹ Tunalı Hilmi, *Peştede Reşid Efendi ile*, 1317, s. 5; Ayrıca metnin Türkçe transkripsiyonu için Bkz. *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry İle Sohbetler*, "İkinci Kitap Peşte'de Reşid Efendi İle", s. 69-102.

⁴⁰ Vasárnapi Ujság adlı gazete yayımlanan bir fotoğrafı.; (Çevrimiçi) "Vámbéry Ármin dolgozó-szobájában", <http://keptar.oszk.hu/086200/086230>, 24.08.2022, sa. 01:20.

⁴¹ "Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf", *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326 /31 Avgust sene 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 365.

Hikâyede Gaspıralı İsmail Bey'in tasviri ile Ármin Vámbéry'nin Frencz Jozsef Rakpart'ta yaşadığı yer arasında gerçek bir uyum vardır. Gaspıralı İsmail Bey, bu hikâyede Ármin Vámbéry'nin çalışma odasını da ayrıntılı bir şekilde betimleyerek okurlara onunla görüştüğü izlenimini vermiştir. Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin çalışma odasını şu cümlelerle betimlemiştir:

“...Müsteşrik cenâblarının geniş, büyük pencereleri ile Tuna'ya, Budin'e, Türk Kalesi'ne bakan geniş yazı odasını şark eşyası, şark kitap dolu raflar, dolablar ve bazı meşâhirin (ünlüler) resimleri tezayin ediyor; kendi asârıyla (eserleriyle) memlû (dolu) bir raf, İngiltere kral ve kraliçesinin bizzât müsteşrik cenâblarına hediye ettikleri tasvirleri (fotoğraflar), Reşid Efendi'nin Asya-yı Vusta'ya seyahati esnasında derviş kıyafetiyle aldırıldığı (çektirdiği) resim en ziyade şayan-ı dikkaddir...”⁴²

Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry'nin çalışma odası hakkında anlatıklarını irdelediğimizde dikkate değer sonuçlara ulaşılmaktadır. Zira 1875 yılında Ármin Vámbéry'yi ziyaret eden Max Nordau⁴³ da tıpkı Gaspıralı İsmail Bey gibi çalışma odasının geniş pencerelerinden Tuna Nehri'nin tüm ihtişamının yanı sıra Avusturya tarafından inşa edilen kalenin görüldüğünden bahseder.⁴⁴ Burada bahsedilen kale ise Estergon Kalesi'dir. Estergon Kalesi, Tuna Nehri'nin sağında yer alıp onuncu yüzyılın sonlarına doğru Macar hükümdar Géza tarafından inşa ettirilmiştir. 1543-1683 yılları arasında Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır.⁴⁵

Foto 3: Ármin Vámbéry'nin Çalışma Odasındaki Koltuğu ve Kitaplığı⁴⁶

⁴² “Molla Abbas Fransevî'ye Tesadûf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326 / 14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

⁴³ Max Nordau (1849-1923), Macaristan'ın Peşt şehrinde doğmuştur. Yahudi asıllı olan Nordau; doktor, yazar ve eleştirmendi. Ármin Vámbéry'nin arkadaşlarından olup aynı zamanda Siyonizm'in önemli temsilcilerinden biriydi.; David Mandler, Touro College, “Introduction to Arminius Vambéry”, *Shofar, An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 25, No.3, 2007, s. 2, dn.4.; https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Nordau, 24.08.2022, sa.14:50.

⁴⁴ Alder, Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, s. 475.

⁴⁵ Géza Dávid, “Estergon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 438-440.

⁴⁶ Felföldi, “Fény metszette élet” *Vámbéry-album*, s.120, 214.; Fotoğrafın orijinali için Bkz. *Tolnai Világlapjának*, 5. Évfolyam 32. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.

Gaspıralı İsmail Bey, daha önce de ifade edildiği gibi hikâyede odada bulunan şark eşyalarından bahsetmektedir.⁴⁷ Ármin Vámbéry'nin çalışma odasında bulunan şarka özgü kadife kaplı kanepeler bunlardan biridir. Ármin Vámbéry bu kanepeleri, Türkistan seyahati sonrası gittiği Londra'dan kesin dönüşü sonrasında, Budapeşte'den almıştır. Bu kanepelerin onun sevdiği eşyalardan biriydi.⁴⁸ Gaspıralı İsmail Bey'in "*kendi asarı ile memlû (eserleriyle dolu) bir raf*" dediği kitap rafı,⁴⁹ koltuğun arkasında yer almaktaydı. Bu rafta Ármin Vámbéry'nin eserleri ve çeşitli dergilerde yayımlanan yazıları bulunmaktaydı.⁵⁰

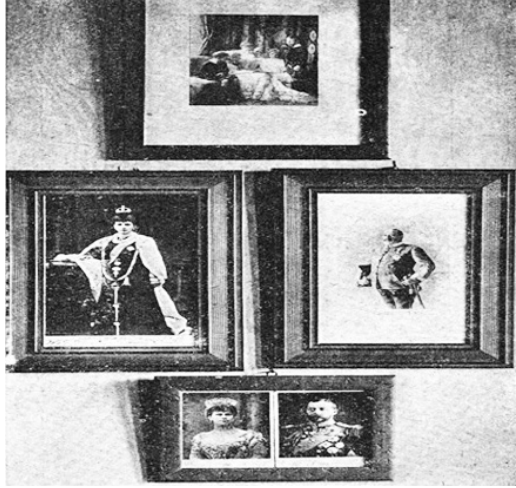

Foto 4: Ármin Vámbéry'nin çalışma odasında yer alan fotoğraflar⁵¹

Gaspıralı İsmail Bey'in hikâyede "*İngiltere kral ve kraliçesinin bizzat müsteşrik cenâblarına hediye ettikleri tasvirleri*"⁵² dediği fotoğraflar, Ármin Vámbéry'nin çalışma odasının duvarında yer almaktaydı. Bu fotoğraflar, onu ziyaret eden fotoğrafçılar ve gazeteciler tarafından çekilmiştir.⁵³ Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Gaspıralı İsmail Bey'in Ármin Vámbéry'nin evi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yine de Gaspıralı İsmail Bey'in Avrupa Seyahati sırasında Ármin Vámbéry ile tanışıp tanışmadığı bilinmemektedir. Onun Ármin Vámbéry ile tanıştığını açıkça ifade etme-

⁴⁷ "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadûf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

⁴⁸ Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 253.

⁴⁹ "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadûf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, s. 368.

⁵⁰ Felföldi, "*Fény metszette élet*" *Vámbéry-album*, s. 118, 120.

⁵¹ Felföldi, *a.g.e.*, s. 121.; Ayrıca fotoğrafın orijinali için Bkz. *Tolnai Világlapjának*, 5. Évfolyam 42. Számában, 1905-ben a 2059. oldalon.; Foto: Szabó Lajos.

⁵² "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadûf (65. nüshadan mâbad)", *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabr 1908, s. 1.

⁵³ Felföldi, *a.g.e.*, s. 121.

mesinin bazı nedenleri bulunduğunu söylememiz mümkündür. Zira Ármin Vámbéry, Türkistan seyahati sonrasında Rusya'ya muhalif olup İngiltere'nin siyasi ve politik çalışmalarını desteklemekteydi.⁵⁴ Gaspıralı İsmail Bey ise Rusya'ya doğrudan muhalif olmayı istememekteydi.

Ármin Vámbéry, 1904 yılında yayımladığı otobiyografisinde Rusya'ya muhalif olmasından ve bu konudaki yazılarından dolayı Kırım ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Tatarlarla sürekli iletişim içerisinde olduğunu anlatır. Hatta Türkistan Seyahati sonrasında İslam Dünyası'nın pek çok yerinden Budapeşte'ye gelen Tatarlar, Osmanlılar, Afganlar ve İranlıların kendisini ziyaret ettiğini ifade eder. Bu kişilerin Budapeşte'de ziyaret ettiği bir diğer yer ise Gül Baba Türbesi'di.⁵⁵ Ármin Vámbéry'nin anlattıkları dikkate alındığında, Gaspıralı İsmail Bey'in edebi eserlerini Ármin Vámbéry ve Gül Baba üzerine kurgulamasının tesadüf olmadığını söyleyebiliriz.

2- Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları Adlı Fikri Eserinde Ármin Vámbéry'nin İzi

Gaspıralı İsmail Bey, *Rusya Müslümanları* adlı eserini 1881 yılında Kırım'da yayımlamıştır.⁵⁶ Bu eser, onun Tatar Türkleri başta olmak üzere tüm Türk ve İslam âlemine yönelik hayata geçirmek istediği siyasi, sosyal ve kültürel çalışmaların ana çerçevesi niteliğindedir. Ona bu çalışmayı yazıp yayımlamaya sevk eden sebep ise Rusya'nın Ruslaştırma siyasetiydi.⁵⁷ Ruslaştırma, Rusların Rus olmayan halkları dini ve kültürel bakımdan asimile etme politikasıydı. Bu asimile politikası, 16. Yüzyılda Moskova Knezi IV. İvan'ın Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal etmesiyle başlamıştı.⁵⁸ Ruslaştırma siyaseti, 19. Yüzyıla kadar İdil- Ural Bölgesi Tatarlarında aşamalı bir şekilde uygulanmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise Rusya Çarlığı'nın dilde, dinde ve fikirde Ruslaştırma siyasetine karşı Tatar Türkleri arasında milli bilinç daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Çarlık yönetimi 1870'li yıllardan itibaren Rus olmayan halka yönelik Ruslaştırma politikasını Halk Maarif Bakanlığı'nın baskıcı eğitim politikaları aracılığıyla hayata geçirmeye başlamıştır.⁵⁹ İşte böyle bir siyasi ortamda Gaspıralı İsmail Bey, Tatar Türklerinin sesi olmak için yazdığı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Ruslaştırma siyasetini eleştirel bir bakış açısıyla irdeleyerek hem Çarlık Rusya'sına hem de Tatar Türklerine dair samimi duygu ve düşüncelerini dile getirmektedir.⁶⁰

⁵⁴ Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 204-205.

⁵⁵ A.e., s. 422-423, 469.

⁵⁶ Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları adlı eseri, Aydın İbrahimov ve Yavuz Akpınar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.; *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, Neşre Haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Yay., İstanbul, 2015, s. 79-121.

⁵⁷ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 20.

⁵⁸ Selim Öztürk, "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 16, s. 1098.

⁵⁹ İldus Kudduslı Zahidullin, "İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 31-34.

⁶⁰ Kırımlı, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 33-35.

Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları isimli eseri incelendiğinde burada yer alan fikirlerinin Ármin Vámbéry'nin 19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sında yaşayan Tatar Türkleri hakkındaki görüşlerine önemli ölçüde benzediği görülmektedir. Zira eserini yazarken Tatar Türkleri hakkında araştırmalar yapan pek çok Avrupalı seyyahın, gazetecinin ve bilim adamının çalışmalarını okuduğundan bahsetmekteydi.⁶¹

Ármin Vámbéry, 1862-1864 yıllarında gerçekleştirdiği Türkistan seyahati sonrasında yayımladığı kitap ve makale çalışmalarında Rusya'yı eleştirip İngiltere'yi destekleyen yazılar yazmaktaydı. Ona göre bunun nedeni çocukluk yıllarında Çarlık Rusya'nın Macaristan'ı işgal sürecinde yaşadıklarını unutamamasından kaynaklanmaktaydı.⁶² Dolayısıyla yazılarında Rusya'yı, Türkistan'dan idil-Ural Bölgesine uzanan topraklarda yaşayan Türklere yönelik hayata geçirdiği hem politik hem de kültürel politikaları nedeniyle eleştirmektedir.

Ármin Vámbéry, Türkistan seyahati sonrasında yazdığı eserlerinde Çarlık Rusya'yı Avrupalı değil aksine yarı Asyalı bir ülke olarak görmekteydi. Dolayısıyla Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altına aldığı topraklarda yaşayan halka Avrupa medeniyetinin ışığını götüremeyeceğini düşünmekteydi. Çarlık Rusya'nın sadece işgal politikasıyla Asya halklarının sosyal yaşamında değişim meydana getirebilmesinin olanaksız olduğu kanısındaydı. Ona göre Rusya, pek çok bakımdan olumsuz özelliklere sahip olduğu için keskin görüşlü, kıvrak ve kibar Doğulular tarafından medeni görülmecekti. Hatta Ármin Vámbéry, Buhara'da bulunduğu sırada Müslüman bir Tacik'in Rusya'dan küçümsemeye bahsettiğini duyduğunu anlatır. Bu nedenle Transkafkasya'daki her bir İranlı ve Çinli ile Kazan'da her bir eğitilmiş Tatarın "Bu uluslar Rusya'dan ne öğrenebilir?" sorusunu kendilerine soracaklarını varsaymaktaydı.⁶³ Bu bağlamda Asya'da çıkarları olan iki devleti "İngiltere ve Rusya'yı" karşılaştırmıştır. Her ikisinin de hâkimiyeti altına aldıkları toplumlara Batı medeniyetini aktarma şeklinin farklı olduğunu düşünmekteydi. Buna örnek olarak da Rusya'ya tabi olmak zorunda olan Tatarlar ile İngiltere hâkimiyetine geçmiş Hintlileri göstermekteydi. İngiltere'nin Hindistan'da doğru bir politika izlediği fikrini benimsemekteydi. Eserinde okuyucuya "Rusya Kırım Tatarları için ne yaptı?", "Kazan Tatarları için ne yaptı?" sorularını sormaktaydı. Bununla birlikte zekâları, sabırları ve itaatkârlıklarıyla tanınan Tatarları iyi bir şekilde yönetemediği için Çarlık yönetimini eleştirmektedir.⁶⁴

Gaspıralı İsmail Bey, Rusya Müslümanları adlı eserinde tıpkı Ármin Vámbéry gibi Rusya'nın hâkimiyeti altına aldığı topraklarda yaşayan Müslüman halka medeniyeti tesis edemeyeceğini söylemekteydi. Bu fikrini şu cümlelerle açıklıyordu:

⁶¹ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri, s. 88-90.

⁶² Vámbéry, *The Story Of My Struggles*, s. 204-205.

⁶³ Arminius Vámbéry, *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels, Adventures And On The Ethnology Of Central Asia*, Wm. H. Allen & CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., London, 1868, s. 434, 437, 438.

⁶⁴ Arminius Vámbéry, *Central - Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers*, London, 1874, s. 7, 233.

“...Rusya egemenliğinin Müslümanları medeniyete ve gelişmeye götürmediği; ceset gibi Rusya Tatarları bedeninde yeni hayat, yeni fikir, yeni bir heves vererek onu canlandırmakta güçsüz olduğu, gerçekten üzüntü verici değil midir? ...”

“...Evet benim sevgili Rus yurttaşlarım, bize bilgi ve ışık gereklidir; bu işe ciddi bir şekilde başlayın; bize ışık ve bilgi verin, bilgi ve ışık. Aksi takdirde, sırf hâkimiyet sağlamak için olan egemenliğiniz, Çininkinden daha aşağı olacaktır...”⁶⁵

Gaspıralı İsmail Bey tıpkı Ármin Vámbéry gibi bir topluma medeniyetin tesis edilmesinde İngiltere ve Hindistan örneğini ise “Günümüzde Hindistan’da İngiliz egemenliği altında önemli ölçüde yerli edebiyat ve süreli yayınlar doğmuş ve gelişmiştir. Gelişmeye hizmet eden bu edebiyat ve basın, gördüğümüz gibi ne İngilizler ne de onların dillerine hiçbir zarar vermiyor; tersi olsaydı İngilizler için Yerli dili ve basını beşikte boğmak zor olmazdı...” cümleleriyle vermiştir.⁶⁶ Ármin Vámbéry’nin okurlarına Hindistan ve İngiltere örneğini göstermesinin nedeni, Çarlık Rusya’ya karşı İngiltere’yi desteklemesinden kaynaklanıyordu.⁶⁷ Oysa Gaspıralı İsmail Bey’in bu örneği vermesindeki asıl nedenin Tatar Türkçesinde yayım yaparak dilde birlik ülküsünü gerçekleştirebilmek isteğiyle ilgili olduğunu düşünmek mümkündür.

Gaspıralı İsmail Bey’in Rusya Müslümanları eserinde özellikle önem verdiği konu Rusya’nın Tatar Türklerine uyguladığı “Ruslaştırma ve Asimilasyon” politikasıydı. Onun bu konuya dair fikirleri⁶⁸ Ármin Vámbéry’nin düşünceleriyle önemli ölçüde örtüşmekteydi. Ármin Vámbéry, Türkistan Seyahati sonrasında yayımladığı kitap ve makale çalışmalarında Ruslaştırma konusunu sıklıkla dile getirmekteydi. Nitekim 1868 yılında yayımlanan *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels* adlı eserinde, Türkistan’dan Sibiryaya kadar uzanan topraklarda yaşayan Tatar Türklerinin⁶⁹ Ruslaştırma politikası nedeniyle asimilasyona maruz kalmalarını eleştirel bir dille ele almaktaydı. İki yüzyıldan fazla Rusya’nın hâkimiyetinde kalan Tatar halklarından Başkırlar, Vogullar ve Votyakların Rusların Ruslaştırma politikası nedeniyle Rus nüfus içerisinde erimek üzere olduklarını söylemekteydi.⁷⁰ Ármin Vámbéry, 1874 yılında yazdığı *Central Asia and The Anglo Russian Frontier Question* adlı eserinde de Ruslaştırmanın, hiçbir şekilde medeni olmayan bir politika olduğunu savunmaktaydı. Tespitlerine göre 19. yüzyılın ikinci yarısından önce Doğu’da Türkistan’dan Batı’da Kafkasyaya kadar uzanan sahada yaşayan Türk halkı, Rusların gücü karşısında eğilmek zorunda kalmıştı. Zira

⁶⁵ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 86, 90.

⁶⁶ A.e., s. 119.

⁶⁷ Vámbéry, a.g.e., s. 7, 233.

⁶⁸ Rusya Müslümanları adlı eserin özellikle ikinci bölümü Rusya’nın “Ruslaştırma ve Asimilasyon” siyasetiyle ilgilidir.; İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 91-99.

⁶⁹ Ármin Vámbéry, Türkistan’dan Güney Rusya’ya uzanan topraklarda yaşayan Türkleri, Tartar (Tatar) olarak adlandırmaktaydı.

⁷⁰ Vámbéry, *Sketches Of Central Asia*, s. 438.

Çarlık Rusya devasa gördüğü güçleri yavaş yavaş ortadan kaldırma politikası izlemekteydi. Bu doğrultuda öncelikle ele geçirmek istediği yerlerin merkezi sahalarına saldırılar düzenliyordu. Örneğin Nogay Tatarlarının gücünü Kırm'ı ele geçirerek kırmıştı.⁷¹

Ármin Vámbéry, 1880 yılında İngiltere'nin *Journal Of The Society Of Arts* isimli dergisine gönderdiği bir makalesinde Ruslaştırma ve asimilasyon politikası sonucunda son birkaç yüzyıl içerisinde Fin-Ugur ve Türk-Tatar halklarının nüfusunun önemli oranda azaldığını vurgulamaktaydı. Araştırmalarına göre bu azalışın nedeni Rus işgallerine ve kısmen de asimilasyona bağlıydı. 19. Yüzyıl seyyahlarının yazdıklarından edindiği bilgiye göre bu halkların asimilasyona uğramadan önceki nüfusları şimdikinden üç kat daha fazlaydı. Dolayısıyla Başkırlar ve Kalmuklar gibi göçe zorlanan toplulukların zaman içerisinde geleneklerini, dillerini, dinlerini kaybederek Ruslaştıklarını anlatır. Ancak Ármin Vámbéry'ye göre göçebe yaşam biçimi, Rus medeniyetine göre yüz kat daha üstündür. Bu sebeple Türkistan'da olduğu gibi Bahçesaray ve Kazan'da da Türkler ile Ruslar arasında olumlu bir etkileşimin gerçekleşmediğini dile getirmekteydi. Ona göre bunun bir diğer nedeni ise uyguladığı politikalardan dolayı halkın Rusya'dan nefret etmesinden kaynaklanmaktaydı. Hatta halkın "Urus" deyişiyle ifade ettiği "Rus" adının, zamanla "antichrist"⁷² ile özdeşleştiğini düşünmekteydi. Tüm bu nedenlerle Bahçesaray ve Kazan'daki varlıklı Türklerin Rus despotizmine boyun eğmeyerek Türkiye'ye (Osmanlı Devleti'ne) göç etmek zorunda kaldığı gibi Buhara'da da benzer göç olaylarının yaşandığını söylemekteydi. Ármin Vámbéry gibi⁷³ Gaspiralı İsmail Bey de Çarlık Rusya'nın Ruslaştırma ve asimilasyon politikasını eleştirmekteydi. Rusya Müslümanları adlı eserinde bu konuya oldukça önem verdiği dikkati çekmektedir. Tatar Türklerinin Kulikovo Savaşı'ndan (1380) itibaren Rusya'nın boyunduruğu altına girdiğini ve Rus ilerleyişinin Asya'nın tüm Türk-Tatar halkları üzerinde hâkimiyet kurana kadar devam edeceğini düşünmekteydi. Rusya'nın devlet birliğini sağlayabilmek için hâkimiyeti altına aldığı bu halklara yönelik asimilasyon ve Ruslaştırma politikasını uygulamaya geçirdiğini anlatır. Ona göre asimilasyon her ne kadar barışçıl gösterilmeye çalışılsa da zorlama ve baskı unsurlarını içerisinde barındırmaktaydı. Halkların pek çok bakımdan haklarına kısıtlamalar getirmekteydi. Ruslaştırma ise "bir milletin diğer milleti yutma siyasetiydi." Bu yöntemle bir halkın tamamen istenilen doğrultuda değiştirilmesinin hedeflendiğini belirtir. Gaspiralı İsmail Bey, bu uygulamayı doğru bulmamaktaydı. Zira Ruslaştırmayı benimseyenlerin tarihi süreçleri göz ardı ettiklerini ve yanlış genellemelerde bulduklarını söyler. Dolayısıyla her toplumun asimilasyonu uygulama yeteneği ve ona tepki verme şeklinin farklı olduğunu vurgular. Bu nedenle bir

⁷¹ Vámbéry, *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question*, s. 262-263.

⁷² Hristiyanlık inancında "deccal" ya da "Mesih'e karşı gelen" anlamlarına gelmektedir. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Antichrist>, 30.08.2022, sa. 12.37.

⁷³ Ármin Vámbéry, "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", *The Journal Of The Society Of Arts*, Vol. XXVIII, 21 November 1879- 12 November 1880, London, 1880, s. 479.

halkı tamamen asimilasyonla değiştirmenin mümkün olmadığı fikrindeydi. Rusya Müslümanlarına uygulandığı gibi Polonya'daki Ruslaştırmayı da doğru bulmamaktaydı.⁷⁴ Ármin Vámbéry de 1880 yılında yayımlanan bir makalesinde, Rusların sadece Türkleri değil aynı zamanda kendi yakın akrabaları olan Polonyalıları da asimile etmeye çalışmasını eleştirmektedir.⁷⁵

Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin Rusya Müslümanları konusunda düşüncelerinde ortak olan bir diğer husus eğitim konusuydu. Zira eğitim Ruslaştırma ve asimilasyon uygulamasının önemli bir parçası olarak görülmekteydi. Vámbéry'nin Rusya'yı eleştirdiği Türk halklarını Ruslaştırma ve asimilasyon siyaseti,⁷⁶ 16. Yüzyılda başlamakla birlikte 18. Yüzyılda daha baskın bir hale gelmişti. Müslüman Tatar Türkleri zorla Hıristiyanlaştırılıyor ve camileri yakılıyordu. Örneğin, 1731 yılında yaklaşık 8 bin kişi vaftiz edilmeye zorlanıyor, kurallara uymayanlar ağır yaptırımlara maruz kalıyor ve kendi eğitim tarzlarından uzaklaştırılıyordu. Bu baskıya rağmen Tatarlar gözden uzak yerleşim yerlerinde medreselerde İslam dini esaslarına dayalı eğitimi gizlice devam ettiriyordu. Böylece milli benliklerini önemli ölçüde koruyorlardı. Bu medreselerdeki eğitim sayesinde, güçlü bir Tatar ulema grubu ortaya çıkmıştır. Rusların bu asimile politikası, II. Katerina döneminde olduğu gibi zaman zaman esnekliğe uğrasa da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Ortodoks Misyoner Nikolay İlminsky, 1863 yılından itibaren Tatar Türklerinin geleneksel medrese eğitimini örnek alarak açtığı yeni okullarda Tatar Türkleri arasındaki dini ve milli kaynaşmayı ortadan kaldırmak istemiştir. Asıl amacı ise yavaş yavaş Ruslaştırma politikasını hayata geçirmekti. Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde, Kazan başta olmak üzere Tatar Türklerinin yaşadığı yerlerde Ruslaştırma politikası daha keskin olmaya başlamıştı. Bunun en önemli nedenlerinden biri Tatarlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin artmasıydı. İlminsky öncülüğündeki Ortodoks kesimin eğitim konusundaki uygulamaları, Tatar Türkleri arasında endişe ile karşılanmaktaydı; çünkü Çarlık Rus yönetimi İlminsky'nin fikirlerini kabul ederek 1870 yılında Tatarların okullarında Rus dilini öğrenmeyi zorunlu hale getirmişti. Hatta Rusça öğretmen yetiştirmek için 1870 yılında Kazan'da Tatar öğretmen okulu olarak "*Tatars- kaya Uçitelskaya Şkola*'yı açmıştı.⁷⁷

Ármin Vámbéry, 1874 yılında yayımlanan bir eserinde eğitimde bu Ruslaştırma uygulamasına Türk toplumlarında kültür çatışmasına neden olacağını düşünerek karşı çıkmaktaydı. Ona göre bu durum çok sakıncalı olup asla eski ve yeni kültür temasa geçmemeliydi. Zira Kazan Tatarları gibi Müslüman toplumlarda, ideal kültürü elde etmek için İslami eğitime önem verildiğini ve bu doğrultuda açılan okullarda medeniyete dair yolların eski eğitim anlayışla-

⁷⁴ Gaspıralı *Fikri Eserleri Seçilmiş Eserleri 2*, s. 79-80, 91-96, 99.

⁷⁵ Vámbéry, "a.g.m.", s. 479.

⁷⁶ Vámbéry, "a.g.m.", s. 475-480.

⁷⁷ Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahatçılık ve Cedidçilik*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2021, s. 122-125.; Ferit Yücebaş, "İsmail Gaspıralı'nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:124, Sayı: 245, s. 397-398.

rına bağlı olduğunu düşünmekteydi. İslâm kültür ve medeniyeti, bu okullarda başarıya ve mükemmele ulaşmada önemli bir yol olarak görülmesinden dolayı Rusya'nın eğitim uygulamalarının halk tarafından küçümsenerek benimsenmeyeceği kanısındaydı. Dolayısıyla Ármin Vámbéry, bir toplumda Batı kültür ve medeniyetinin tamamıyla etkin olmasını isterken⁷⁸ Gaspıralı İsmail Bey ise Avrupa kültür ve medeniyetinin Rusya Müslümanlarına uygun yönlerinin benimsenerek, milli kültür değerlerinin muhafazasına dikkat edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁷⁹ Bu düşüncesiyle bir bakıma Ármin Vámbéry'den ayrılmaktaydı.

Ármin Vámbéry 1880 yılına gelindiğinde Türkistan'dan Aşağı Volga ve Kırım'a uzanan topraklarda Rusya'nın eğitim politikasını eleştirmeye devam ediyordu. Araştırmalarına göre Rus hükümetinin burada açtığı okullara giden öğrenci sayısı oldukça azdı. Bu okullarda her ne kadar modern eğitim görülse de toplumların zorla ve baskıyla tabi olduğu bir eğitimden başarı beklenemezdi. Tıpkı Taşkent'te, Semerkant'ta olduğu gibi Kırım'da da halk bu eğitim sistemini tam anlamıyla benimseyemeyecektir. Rus hükümetinin okullarında eğitim gören öğrencilerle onların aileleri arasında kültürel çatışma kaçınılmaz olacaktır. Ármin Vámbéry göre Rusya, Tatarların yaşantısından uzaklaşarak ve Avrupa'ya özgü Rus yasalarını zorla onlara benimsetmeye çalışarak büyük bir hataya düşmekteydi.⁸⁰ Gaspıralı İsmail Bey de Rusya'yı Tatarların yaşayışını çok fazla bilmediği için eleştirmekteydi. Tatarlar ona göre sadece onların belirlediği yasalara göre vergi veren bireyler olmamalıydı. Çarlık Rusya, Müslüman halkla bütünlüşmek istiyorsa bu zorla ve baskıyla olmamalıydı. Eğitim, onlara ulaşmak ve onları anlamak için en güçlü vasıta olarak kullanabilirdi. Dolayısıyla eğitim dili Rusça değil Tatarca olmalıydı. Gaspıralı İsmail Bey *Rus* okullarını, "*Tatarlar için ölü doğmuş bir kurum*" diye tanımlar. Böyle düşünmesinin başlıca sebebi Tatarların kendi dilleriyle anlatılmayan tarih, felsefe, matematik gibi pek çok derse ilgi göstermeyerek bu bilgilerin Ruslara özgü olduğuna inanmalarından kaynaklanıyordu. Bu eğitim kurumlarının, Rusya topraklarında yaşayan Müslüman halkı toplumsal olarak yabancılaştıracağı kanısındaydı. Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanlarının eğitiminde yapılmasını istediği bir diğer değişim medreselerle ilgiliydi. Tıpkı Ármin Vámbéry gibi sadece dini bilgilerin öğretildiği medrese eğitimi yeterli bulmamaktaydı. Geçmişte aydınlanmanın merkezi olan medreselerin bu özelliğini korumadığını düşünmekteydi. Rusya'ya Kazan, Ufa, Semerkant, Bahçesaray gibi şehirlerde yer alan medreseleri bilime uygun bir biçimde düzenlemesini önermekteydi.⁸¹

⁷⁸ Vámbéry, *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question*, s. 233.

⁷⁹ Edige Kırmıl, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 486.

⁸⁰ Vámbéry, "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", s. 479.

⁸¹ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, s. 81-82, 91-92,109-112,114-118,120.

Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya Müslümanları adlı eserini incelediğimizde onun, Çarlık Rusya yönetimini Ármin Vámbéry kadar sert bir dille eleştirmediği görülmektedir. Bunun önemli nedeni ise Rusya Müslümanlarının haklarını elde edebileceği politik ve kültürel ortamın yeterince gelişmemesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla gerekli şartlar oluşana kadar Çarlık Rusya'ya karşı faaliyetlerde bulunan biri olarak görünmek istememekteydi.⁸² Zira Rusya Müslümanları eserinde; *"Besleyen toprağa sevgi ve koruyan hükümdara sadakati emreden öğreti, ilgisizliğe, kendini dış dünyadan soyutlamaya, siyasi bakımdan nefrete yer vermiyor."* diyerek bu şekilde davranmasının haklı gerekçeleri olduğunu ifade etmekteydi.⁸³

3- Gaspıralı İsmail Bey'in Basın Hayatında "Ármin Vámbéry"

Gaspıralı İsmail Bey, Rusya Müslümanlarının milli uyanışının sağlanması için milli bir basına sahip olmaları gerektiğine inanmaktaydı. Bu doğrultuda gazete çıkarabilmek için pek çok girişimde bulunmuştur. Başlangıçta gazete yayımlayabilmek için gerekli onayı Rusya'dan alamamıştır. Amacına ulaşabilmek için Tonguç, Şafak, Kamer gibi toplam on iki risale yayımlamıştır.⁸⁴ Gaspıralı İsmail Bey, 1882 yılında Petersburg'a yaptığı ziyaret sonrasında gazete çıkartmak için gerekli izni almıştır. Bu gazete, Türkçe ve Rusça dilinde yayınlanacak olan Tercüman (Perevotçik) Gazetesi'ydı. Tercüman Gazetesi ilk olarak 10 Nisan 1883 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır.⁸⁵ Kısa sürede tüm Türk Dünyası'nda geniş bir okur kitlesine sahip bir gazete olmuştur.⁸⁶

Tercüman Gazetesi'nde Asya'dan Avrupa'ya uzanan sahada yaşanan siyasi gelişmelerinin yanı sıra Rusya Müslümanlarının aydınlanması için kültür ve eğitim konularına da özel bir önem verilmekteydi.⁸⁷ Çarlık Rusya'nın Tatar Türklerine yönelik eğitimdeki baskı politikasının son bulması amacıyla eğitimin modernleşmesi ve millileşmesi yolunda atılması gereken adımlar, gazete de ele alınan başlıca konulardı. Gaspıralı İsmail Bey, eğitim alanındaki amaçlarını hayata geçirebilmek için 1884 yılında Bahçesaray'da ilk "Usûl-i Cedid Mektebini" açtı. Türkçe eğitim veren bu yeni okullar, kısa sürede yaygınlaşmaya başladı.⁸⁸ Usûl-i Cedid diğer bir deyişle yeni metotla eğitime dair bilgiler, önce Tercüman (Perevotçik) Gazetesi'nde anlatılıyor daha sonra da dalgalar halinde etrafa yayılıyordu. Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmaları yakından takip edilmekteydi.⁸⁹ Onun çalışmaları Türkolog Ármin Vámbéry'nin de dikkatini çekmekteydi. Bunun sebebi ise Tatar milli uyanışına verdiği önemdi. Ármin

⁸² Kırımal, "İsmail Bey Gaspıralı", s. 486.

⁸³ İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri, s. 90.

⁸⁴ Kırımal, "a.g.m.", s. 486.

⁸⁵ Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, s. 19-23.

⁸⁶ Kırımal, a.y.

⁸⁷ Tercüman Gazetesi Koleksiyonu için Bkz. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>, yer no. 1957 SB 143.; <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/sureli-yayinlar-koleksiyonu>, demirbaş no: NS2153.

⁸⁸ Taha Akyol, "Cedidcilik", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:7, İstanbul, 1993, s. 211.

⁸⁹ Devlet, a.g.e., s. 61.

Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'den ilk defa, 1885 yılında yayımlanan *Das Türkenvolks* (Türk Halkları) adlı eserinde bahsetmiştir. Ármin Vámbéry, İsmail Mirza'nın Kırım Tatarı olup varlıklı bir aileden geldiğini ve Bahçesaray'da kurduğu matbaa sayesinde Kırım'da milli ve dini bir uyanış hareketinin başlamasına öncülük ettiğini anlatır. Vámbéry, Gaspıralı İsmail'in Bahçesaray'da basılan Tercüman Gazetesi'ni ise Tatarların milli bilincinin oluşmasına katkı sağlayacağı için olumlu bir gelişme olarak değerlendirir. Zira ona göre Kırım Tatarları, Rus egemenliği altına girmelerinin sonucu olarak zamanla milli duygularını yitirmiştir.⁹⁰

Ármin Vámbéry'nin edindiği bir bilgiye göre, İsmail Mirza bu matbaada toplum için faydalı eserler yayınlamayı düşünmekteydi. Vámbéry'ye göre Gaspıralı'nın bu girişimleri büyük övgüleri hak etmelidir. Yine de bu dikkate değer çalışmalardan, toplumun eğitim düzeyinin yetersizliğinden dolayı başarılı bir sonuç çıkmayacağını öngörmekteydi. Tespitlerine göre Kırım'da sadece on medrese bulunmaktaydı ve bu medreselerdeki öğretmen sayısı da oldukça yetersizdi.⁹¹ Ármin Vámbéry'nin 1884'te açılan Usûl-i Cedid okullarından bahsetmemesi ise dikkati çekmektedir. Bu durum *Das Türkenvolk* (Türk Halkları) adlı eserin yazım aşamasının daha önce tamamlanmasıyla ilgili olabilir.

Gaspıralı İsmail Bey, *Das Türkenvolk* (Türk Halkları) adlı eserde kendisi ve Kırım Tatarları hakkında anlatılanları dikkate almış olmalı ki 11 Aralık 1886 tarihli (14 Rebiülevvel 1304) Tercüman Gazetesinde "*Türk Halkları*" başlıklı bir yazı yayınladı. Bu yazısında Ármin Vámbéry'nin Orta Asya Seyahatinden de bahsetmiştir.⁹²

Gaspıralı İsmail Bey, 1905 yılından itibaren Tercüman Gazetesi'nde Ármin Vámbéry ile ilgili haberlere daha fazla yer vermeye başlamıştır. Bunun nedeni 1905 Rus ihtilali sonrasında başlayan Tatar milli uyanışına bağlamak mümkündür. Zira politik fikirlerinde İngiltere'yi destekleyen Ármin Vámbéry, Rusya'da başlayan Tatar milli uyanışına karşı büyük bir heyecan duymaktaydı. Hatta bu konuda "*The Awakening of The Tartars*" (Tatarların Uyanışı) başlıklı bir makale yazmıştır.⁹³ Dünya basımında kısa sürede pek çok gazete bu makaleden bahsedilmeye başlanmıştır.⁹⁴ Ármin Vámbéry bu makalesinde Tatarlar hakkında pek çok gazete, kitap ve broşürü alıp okumaktan büyük zevk duyduğunu yazmaktaydı. Ona göre itaatkâr ve sadık Tatarların şaşırtan değişimindeki en önemli unsur Rusya'dan Avrupa'ya gidip Avrupa kültür ve medeniyetini öğrenen ve yayan kişilerdi. Muhammed Fatih Gılmani, Gaspıralı

⁹⁰ Hermann Vambéry, *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1885, s. 535, 540.

⁹¹ Vambéry, *a.g.e.*, s. 540.; Kırmir, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 191.

⁹² Yılmaz Özkaya, *Tercüman Gazetesindeki Dil ve Edebiyat Yazılarının İzahlı Bibliyografyası (1883-1917)*, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16-17, Ocak-Ağustos 2009, s. 122.

⁹³ H. Vámbéry, "The Awakening of The Tartars", *The Nineteenth Century*, Jan.-Jun 1905, s. 218-219.

⁹⁴ "A Tartar Awakening", *Advertiser*, Thursday 30 March 1905, page 4, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article/5042457>; "The Nineteenth century", *Maitland Weekly Mercury*, Saturday 18 March 1905, page 6, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article/126626228>, 25.07.2022.

İsmail Bey bu konuda örnek gösterilecek kişilerdi. Edindiği bilgilere göre 1905 yılında Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin tirajı 6000'e ulaşmıştı. Dikkatini çeken bir diğer husus Tercüman Gazetesi'nin sadece Güney Rusya'da değil Türkistan'da da okur kitlesine sahip olmasıydı.⁹⁵

Ármin Vámbéry, 1906 yılında yayımlanan *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü* adlı eserinde Tercüman Gazetesi'nin ve bu gazetenin sahibi İsmail Gaspıralı Bey'in Güney Rusya'da yaşayan Tatar Türklerinin milli uyanış sürecinde önemli bir rol oynadığına değinmekteydi. "İtaatkâr ve sakin" bir karaktere sahip olan Güney Rusya Tatarlarının hem Rus çarına hem de Osmanlı sultanına ve Avrupalı Devletlere hitaben bir muhtıra yayımlamalarını oldukça şaşırtıcı bulmaktaydı. Bu muhtırayı Tatarlar arasında hürriyet fikrinin uyanışı olarak görmekteydi. Bu noktada basının önemli bir yere sahip olduğu kanısındaydı. Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin tıpkı Osmanlı Devleti'nde milli uyanışın gelişimine katkı sunan Türk ve Meşveret gibi gazetelerle eşdeğer bir görevinin olduğunu belirtir. Onun Rusya Türklerinin aydınlanması amacıyla yaptığı çalışmaları takdire şayan bulmaktaydı.⁹⁶

Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'in Türk-İslam Dünyasını birleştirmeye yönelik çalışmalarını da yakından takip etmekteydi. Nitekim 1895 yılında yazdığı *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* (Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye) adlı eserinde "...İslam ümmeti arasında gittikçe daha güçlü şekilde hissedilen dayanışma duygusundan bahsediyorum. İletişimin hızlandığı çağımızda, on veya yirmi yıl öncesine kıyasla artış göstermiştir..." diyerek basın gibi iletişim araçları sayesinde İslam toplumları arasındaki birliktelik duygusunun perçinlendiğine vurgu yapmaktaydı. Ármin Vámbéry, bu savını güçlendirmek için Tercüman Gazetesi örneğini vermiştir. Araştırmalarına göre Tercüman Gazetesinde yer alan bazı haberler önce İstanbul'daki İkdâm ve Hakikat gazetelerinde daha sonra da Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayımlanan bir Müslüman Vakayinamesinde yer alıyordu.⁹⁷ Gaspıralı İsmail Bey'in Türk-İslam Dünyasına yönelik çalışmalarına⁹⁸ önem veren Ármin Vámbéry, 1907 yılına gelindiğinde de Tercüman Gazetesi'nin sıkı bir takipçisi olduğu görülür. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Kahire'de bir İslam Kongresi düzenlemeyi düşünmekteydi. 1907 yılından itibaren bu konudaki çalışmalarını yoğunlaştırmaktaydı.⁹⁹ İslam Kongresi düzenleme fikrini ilk olarak Tercüman Gazetesi'nde 19 Eylül 1907 tarihinde "Nedve-i Umûmî" başlıklı yazısıyla Türk-İslam Dünyası'na duyurmuştu.¹⁰⁰ Gazetenin müdâvimlerinden Ármin Vámbéry, bu makaleyi İngilizce'ye tercüme ederek İngiltere'deki *The Times* Gazetesi'ne gön-

⁹⁵ Vámbéry, "The Awakening of The Tartars", s. 218-219.

⁹⁶ Árminius Vámbéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, Yedisu Yayınları, İstanbul, 2021, s. 244-245, 291-294.

⁹⁷ Árminius Vámbéry, *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi*, Çev. Emre Özsoy, Murat Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 64.

⁹⁸ Bkz, Yücebaş, "İsmail Gaspıralı'nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri", s. 395-404.

⁹⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 110-112.

¹⁰⁰ "Nedve-i Umûmî", *Tercüman-ı Ahval-ı Zaman*, No: 56, 11 Şaban 1325/19 Eylül 1907, s. 1-2.; Devlet, *a.g.e.*, s. 110.

dermiştir. Bu makale, “A Mahomedan congress in Cairo” (Kahire’de Bir İslam Kongresi) başlığıyla 22 Ekim 1907 tarihinde The Times Gazetesi’nde yayımlanmıştır.¹⁰¹

Gaspıralı İsmail Bey, toplantı hazırlıkları için 1907 yılının Ekim ayında Kahire’ye gitmiştir.¹⁰² Burada bulunduğu zaman dilimi içerisinde “Mısır’dan Mektuplar” başlığında yazılar yazarak Tercüman Gazetesi’ne göndermiştir. 15 Kasım 1907 (Hicri 9 Şevval 1325) tarihli “Mısırdan Mektuplar” başlıklı yazısında, İslam Kongresi hakkındaki makalesinin Ârmin Vâmbéry tarafından The Times’ta yayımlandığından bahsetmekteydi. Gaspıralı İsmail Bey’in ifadesine göre Ârmin Vâmbéry’nin The Times’ta yayınladığı yazısı 21 Ekim 1907 (Hicri 14 Ramazan 1325) tarihinde Reuters Telgraf Ajansı aracılığıyla Londra’dan Mısır’a gönderilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey’in tercümesine göre bu telgrafta şu bilgiler yer almaktaydı:

*“Profesör Vambery’nin Times gazetesine yazdığı bu mektupta, Bahçesaray’da neşrolunan Tercüman Gazetesinde neşredilmiş bir makalede, gelecek 1908 senesi Setyabrında mısırü’l-Kahire’de islahât-ı lâzime müzakere-i için Umumi İslâm Kongresi (Nedve-i İslamiye) içtîmânın (toplantısının) lüzumu arz olunduğu haber veriliyor.”*¹⁰³

Gaspıralı İsmail Bey’e göre bu haber Mısır halkı arasında büyük bir etki oluşturmuştu. Mısırlı gazeteciler hemen Gaspıralı İsmail Bey ile röportaj yapmak istemişlerdir. Bu makale, 22 Ekim 1907 (Hicri 15 Ramazan 1907) tarihinden itibaren Arapça, İngilizce ve Fransızca haber yapan gazetelerde yayımlanmıştır.¹⁰⁴ Kısa süre sonra, 30 Ekim 1907 tarihinde Gaspıralı İsmail Bey onuruna Kahire’de bir toplantı düzenlenmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, toplantıda yaptığı konuşmasında Uluslararası Müslümanlar Kongresi’nin düzenlenmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi Ârmin Vâmbéry, Gaspıralı İsmail Bey’in fikirlerinin gerek Avrupa gerekse Arap basınında yer edinmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Ârmin Vâmbéry’nin Tatar Türkleri ve Gaspıralı İsmail Bey’den bahsettiği bazı makalelerine Tercüman Gazetesi’nde yer verildiği görülmektedir. Zira Gaspıralı İsmail Bey, Ârmin Vâmbéry’nin Müslümanların ve Tatarların millî uyanışıyla ilgili fikirlerine önem vermekteydi. Nitekim 16 Muharrem 1326 (19 Şubat 1908) tarihinde yayımlanan Tercüman Gazetesi’nde “Vambery’nin Bir Makalesi” başlıklı bir habere yer verilmiştir. Bu habere göre Ârmin Vâmbéry’nin *Le Document*’te Müslümanların uyanışıyla ilgili bir yazısı yayımlanmıştı. Gazetede Ârmin Vâmbéry’nin makalesinin içeriğinden bahsedilmeden önce onun hakkında “50 yıldan fazla şark hakkında seyahat vesair

¹⁰¹ *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Haz. Hakan Kırmılı, İsmail Türkoğlu, Tokyo, 2002, s. 3-4.; Devlet, a.g.e., s. 110-112.

¹⁰² Devlet, a.g.e., s. 110-112.

¹⁰³ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, Haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 456-457.

¹⁰⁴ A.e., s. 457-458.

¹⁰⁵ Devlet, a.g.e., s. 112.

tarikler ile büyük malumat peyda etmiş olan bu zat mezkûr makalesinde diyor...” şeklinde kısa bir tanıtım cümlesi yer almaktaydı. Bu haberde özellikle Ármin Vámbéry'nin Rusya Müslümanlarının din ve medeniyeti birleştirerek ilerleme yolunda attıkları adımların hiçbir şekilde engellenemeyeceği şeklindeki ifadelerine yer verilmiştir.¹⁰⁶

Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin kendisi ve Tatarların milli uyanışıyla ilgili yazılarını dikkatle takip etmekteydi. Nitekim 27 Mayıs 1908 (Hicri 25 Rebi'ül Ahir 1326) tarihli Tercüman Gazetesi'nde Ármin Vámbéry'nin “Tatarların Terakkiyat-ı Medeniyesi” isimli makalesinden alıntı cümlelere yer vermiştir. Alıntılanan cümlelerde Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey ve Tercüman Gazetesi'nden övgüyle bahsetmektedir. Onun düşüncesine göre Gaspıralı İsmail Bey, 1883 yılında Bahçesaray'da yayım hayatına başlayan Tercüman Gazetesi sayesinde Tatarlar arasında fikri uyanışı başlatmıştı. Fikirlerini Tatarlara anlatırken toplum içerisinde pek çok baskıya maruz kalmasına rağmen yılmamıştı. Ayrıca kadınların toplum içerisinde önemli yer edinmesine katkı sağlamıştı. Yine Ármin Vámbéry göre Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin basım hayatına girmesinden 18 sene sonra, 1901 yılında yayımladığı “Mebadiyi Temeddün-i İslamiyan-ı Rus” isimli risalesi Tatar medeniyetindeki yükselişini göstermesi bakımından önemli bir eserdir.¹⁰⁷ Gaspıralı İsmail Bey “Mebadiyi Temeddün-i İslamiyan-ı Rus” adlı risalesinde eğitilmiş kadınların toplum içerisindeki yerine vurgu yapmaktaydı. Bu makalede dikkat çeken bir diğer husus eğitim ve kültür hakkındaki fikirleriydi. Gaspıralı İsmail Bey'in bu konudaki düşünceleri şöyleydi:

“...Muharrirler millî meslelerde yetişmiş ve kendileri talep ederek malûmat-ı fenniye kesbetmiş “genç mollalardır” gimnziya ve darülfünun görmüş gençlerimizin edebiyat-i millîye hizmetleri şimdiye kadar görülmemiştir. Mollalar, hayli adım attıkları halde, birinci adım efkârında bulunuyorlar. Teessüflü bu hâlin hikmeti pek sadedir: Ziyalı, malûmatlı Müslümanlar, Rusça, Frenkçe bilirler; doktorluk, mühendislik, madencilik, advokatlık ederler; lâkin, millî lisan ve kitabetten mahrumdurlar! Ziyalı bir Rus yoktur ki Rusça yazmasın; ziyalı bir Nemse, Polak (leh, Polanyalı) ya Gürcü, Ermeni yoktur ki kitabet-i millîyesini (ulusal dilinde yazı yazmasını) bilmesin. Bu hâl, yalnız bizlere mahsustur...”¹⁰⁸

Ármin Vámbéry'nin dikkatini çeken “Mebadiyi Temeddün-i İslâmiyan-ı Rus” adlı makalede, Gaspıralı İsmail Bey'in “Dilde, Fikirde, İşde Birlik” düşüncesini dile getirmeye başladığı görülmektedir.¹⁰⁹ Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'in bu makalesini oldukça beğenmişti. Bu doğrultuda çeşitli dergilerde Tatarların milli uyanışını ve Gaspıralı İsmail Bey'in Türk Dünyası'nda

¹⁰⁶ “Vambéry'nin Bir Makalesi”, *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*, No:9, 16 Muharrem 1326, s. 2.

¹⁰⁷ “Rus ve Ecnebi Meşâhirinin: muharririmiz ve “Tercüman” Hakkında”, *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*, No:34, 13 Mayıs 1908/ 25 Rebi'ül Ahir 1326, s. 3.

¹⁰⁸ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Akgül Destesi” Adlı Biyografik Eseri”, *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, S. 29, s. 9-11.

¹⁰⁹ Akpınar, “a.g.m.”, s. 10-11.

ortak bir dil oluşturma ülküsünü destekleyen yazılar yazmaktaydı. Yazılarında özellikle de Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, Fikirde, İşde Birlik!" sloganını desteklemekteydi. Ármin Vámbéry, Tatarlar hakkında yazdığı bir makalesinde "...Eğer Rusya'daki terakkiperver Müslümanların tesiri ile Tatarlar, Kırgızlar, Sartlar, Başkurtlar, Özbekler ve Türkmenler için ortak bir lisan yaratılırsa şimdiye kadar etnik cihetten ayrı ayrı yaşayan bu Türk halkları yakınlaşır, birleşir ve en azından elli milyonluk bir millet teşkil ederler..."¹¹⁰ der.

Gaspıralı İsmail Bey de "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" sloganıyla sadece Rusya Türklerini değil aynı zamanda bütün Türk Dünyasını ortak bir paydada birleştirmek istiyordu.¹¹¹ Bu doğrultuda Gaspıralı İsmail Bey, başta Rusya'da yaşayan Türkler olmak üzere tüm Türk Dünyası'nı kapsayan "birlik" fikri üzerine düşüncelerini temellendirmekteydi. Onun birlik fikrine göre toplumu oluşturan tüm unsurlar birbiriyle uyum içerisinde olmalıydı. Türk Dünyasının fikir zenginliğinin birleşmesi durumunda toplumların birlik duygusunu zedeleyen olumsuz düşüncelerden korunacağına inanmaktaydı. Türk halklarının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel birliği fikrini savunurken "Pan-İslamizm" ya da "Pan-Türkizm'in savunucusu olmamaya dikkat edip, bu görüşleri savunanları ortak bir paydada buluşturmaya özen göstermekteydi. Yine de hem Rusya Müslümanlarını hem de Dünya Müslümanlarını birlik fikri etrafında toplamaya yönelik yaptığı çalışmalarından dolayı Rus taraftarları tarafından Pan-İslamist" ve "Pan-Türkist olmakla itham edilmekteydi.¹¹² Gaspıralı İsmail Bey bu konuda Tercüman Gazetesi'nin 8 Temmuz 1909 tarihli 28 numaralı sayısında "Yine Pan-İslamizim (Müştəşrik-i şehir Vámbery şerefine)" adlı bir yazı yazmıştır. Gaspıralı İsmail Bey gerek Avrupa'da ve gerek Rus gazetelerinde Pan-İslamizm hakkında yetersiz bilgilerle Türklere ve Müslümanlara ön yargıyla bakılmasından rahatsızlık duyduğunu dile getirir. "Pan-hellenizm var-bunun da sırrı meydanda. İsmi var, cismi görülmeyen Pan-İslamizim neredeki bizde gözüküyor..." diyerek Pan-İslamist olmadığını dile getirmekteydi. Avrupa'da Türkler ve Müslümanlar hakkında doğru haber yazılmadığını vurgulayarak bu konuda özellikle Ármin Vámbéry'den doğru ve kendi fikirlerini destekleyen yazılar yazmasını temenni etmiştir. Hatta Gaspıralı İsmail Bey "Faziletli A(rmin) Vambery cenabları müştərikin büyüklerinden bulunduğu binaen bu makalemizi anın şerefine yazdık" demiştir.¹¹³ Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry Pan-İslamizm konusunda benzer düşüncelere sahipti.

Ármin Vámbéry'nin 1906 tarihinde Pan-İslamizm adlı yazısı yayınlanmıştı. Panislamizm'i Müslümanların Gayri Müslimlere karşı bütünleşme hareketi

¹¹⁰ Hayrullah H. İsmetullah, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri", Çev. Mustafa Özgür Tuna, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara, 2004, s. 588-589.

¹¹¹ Devlet, a.g.e., s. 124.

¹¹² Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı ve "Birlik" Kavramı Üzerine", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara, 2004, s. 55-58, 70.

¹¹³ "Yine Pan-İslamizim: Müştəşrik-i Şehir Vámbery Şerefine", *Tercüman*, No:28, 8 Temmuz 1909 / 3 Recep 1327, s. 2.; Hakan Kırımlı, "a.g.m.", s. 70.

olarak tanımlamaktaydı. Ona göre Pan-İslamizm Batı için bir tehdit unsuru değildi. Zira Müslüman toplumların herhangi bir tehditle karşılaştıklarında birleşmesi neredeyse imkansızdı. Bunun nedenini ise Özbekler, Türkmenler, Tacikler, Güney Rusya Tatarları gibi pek çok Türk halklarının, İslam birliğini oluşturmalarını mümkün kılmayan unsurlara sahip olmalarına bağlamaktaydı. Bu makalesinin son cümlelerinde Panislamizm'i gerçekleştirmeyecek bir rüya gibi gördüğünü ve Müslümanları severek onların iyiliği için Panislamizm'e karşı çıktığını vurgulamaktaydı.¹¹⁴ Ármin Vámbéry, hürriyet fikrinin yerleşmesinde Pan-İslamizm'i önemli bir engel olarak görmekteydi. Zira ona göre baskıcı ve despotik bir sistemdi.¹¹⁵ Görüldüğü gibi Gaspıralı İsmail Bey, Tercüman Gazetesi'nde Tatar Türkleri başta olmak üzere tüm Türk Dünyasının geleceğine dair fikirlerini aktarırken zaman zaman Ármin Vámbéry'nin bu konulardaki düşüncelerine de yer vermiştir. Ármin Vámbéry'nin ölümünden birkaç yıl öncesine kadar yazılarında Tatar Türkleri ve Usul-i Cedid konusu önemli bir yere sahip olmuştur.¹¹⁶

Ármin Vámbéry, 15 Eylül 1913 tarihinde Budapeşte'de ölmüştür.¹¹⁷ Onun vefat haberi Tercüman Gazetesi'nde okurlara duyurulmuştur. Vefatından on gün sonra "Herman Vámbéry" başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda Ármin Vámbéry'den meşhur Şark seyyahı ve müsteşrik diye bahsedilmiştir. İlk olarak Ármin Vámbéry'nin biyografisine kısaca yer verilmiştir. Daha sonra onun özellikle Türkçe, İngilizce, Arapça ve Fransızca gibi pek çok dili bildiği konusuna vurgu yapılarak, 1862-1864 yılları arasında gerçekleştirdiği Türkistan seyahatinden bahsedilmiştir. Yine Tercüman Gazetesi'ne göre seyahati sonrasında edindiği bilgilerden yola çıkarak çeşitli gazete ve dergilerde Şark ile ilgili yazılar yazan Ármin Vámbéry, siyasi konularda İngiliz taraftarı olup Rusya'nın siyasetine daima muhalif bir tavır göstermiştir.¹¹⁸

Sonuç

Gaspıralı İsmail Bey, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın başlarında Türk-İslâm Dünyası'na çalışmalarıyla yön veren önemli şahsiyetlerden biridir. Gaspıralı İsmail Bey'in edebi, fikri ve basın çalışmalarına yönelik eserleri incelendiğinde onun fikir dünyasında Macar Türkolog Ármin Vámbéry'nin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Frengistan Mektupları adlı romanı ile Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf adlı hikayesi bu konuda değerli bilgiler sunmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey, gerçek ve kurgunun iç içe olduğu bu edebi eserlerinde gençlik yıllarında çıktığı Avrupa seyahati sırasında Ármin Vámbéry ile tanıştığı izlenimini vermektedir. Bu konuda kesin bilgi olmamakla birlikte Gaspıralı İsmail Bey'in bu eserlerinde Ármin Vámbéry'nin yaşadığı yer

¹¹⁴ A. Vámbéry, "Pan- İslamizm", *The Nineteenth Century And After*, Vol. LX, New York, July-December 1906, s. 547-551, 558.

¹¹⁵ Vámbéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, s. 291-296.

¹¹⁶ A Vámbéry, "Yusuf-Ahmet Destanının Önsözü", Çev. Yücel Aksan, *Milli Folklor*, C. 3, S. 17, 1993, s. 37-38.; Metnin orijinali için Bkz. H. Vambéry, *Jusuf Und Ahmed*, Budapest, 1911, s. 1-10.

¹¹⁷ *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, s. 240.

¹¹⁸ "Herman Vámbéry", *Tercüman-ı Ahval-ı Zaman*, No: 200, 23 Şevval 1331 s. 2-3.

ile ilgili betimlemeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Gaspıralı İsmail Bey, her iki edebi eserinde de okurlarına, Macaristan'a gittiklerinde Ármin Vámbéry'yi ziyaret etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre Ármin Vámbéry, Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik siyasi ve sosyo-kültürel konularda, düşüncelerine mutlaka danışılması gereken önemli bir Doğu bilimcidir.

Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin eğitimin modernleşmesi ve Tatar Türklerinin bağımsızlığı konusundaki fikirlerinden etkilenmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in 1881 yılında yayımlanan *Rusya Müslümanları* adlı fikri eserinde bu etki belirgin olarak görülmektedir. Ármin Vámbéry, 1862-1864 yıllarında gerçekleştirdiği Türkistan Seyahati sonrasında yazdığı kitap ve makalelerde Tatar Türklerinin siyasi ve kültürel bağımsızlıklarını elde etmeleri gerektiği hususunun altını çizmektedir. Gaspıralı İsmail Bey de *Rusya Müslümanları* eserinde tıpkı Ármin Vámbéry gibi Çarlık Rusya'nın 16. yüzyıldan itibaren hayata geçirdiği Ruslaştırma ve Asimilasyon siyasetine yönelik uygulamalarını eleştirel bir dille anlatmaktadır. Her ne kadar Gaspıralı İsmail Bey, Ármin Vámbéry'nin fikirlerinden etkilense de Türk toplumlarında Avrupa kültür ve medeniyetinin benimsenmesi gereken yönler ve yöntemler konusunda farklı düşünmektedir. Ayrıca Gaspıralı İsmail Bey, Çarlık Rusya'ya yönelik eleştirilerinde Ármin Vámbéry kadar sert bir üslup kullanmamaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey, *Rusya Müslümanları* adlı eserindeki fikirlerini hayata geçirmek için önce 1883 yılında *Tercüman Gazetesi*'ni daha sonra 1884'te *Usul-i Cedid* okulunu açtı. Ármin Vámbéry, Tatar Türklerinin milli bağımsızlığına verdiği önemden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in bu girişimlerini oldukça değerli bulmaktadır. Ármin Vámbéry, Gaspıralı İsmail Bey'den ilk defa 1885 yılında yayımlanan *Das Turkenvolk (Türk Halkları)* adlı kitabında bahsetmiştir. Gaspıralı İsmail Bey de *Tercüman Gazetesi*'nde yayımladığı yazılarında, Türkistan seyahati sonrasında yazdıklarıyla dünya kamuoyunda etkin bir isim olan ve Güney Rusya Tatarlarının bağımsızlığı konusunda kendisini destekleyen Ármin Vámbéry'ye yer vermeye başlamıştır. Gaspıralı İsmail Bey ile Ármin Vámbéry'nin fikirleri arasında etkileşim 1905 yılında Tatar Türklerinin bağımsızlıklarını elde etme yönündeki girişimlerinin başlamasıyla birlikte daha da artar. Ármin Vámbéry, eserlerinde Tatarların bağımsızlık hareketini destekliyordu. Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey, kültürel ve siyasi konularda Tatar Türklerini ve kendisini destekleyen Ármin Vámbéry'nin yazılarını *Tercüman Gazetesi*'nde yayımlamıştır.

Kaynakça

- AKPINAR, Yavuz: "Gaspıralı'nın Edebi Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahat Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırmırlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca ve diğerleri, Kırmır Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 339-357.
- AKPINAR, Yavuz: "İsmail Gaspıralı'nın Akgül Destesi" Adlı Biyografik Eseri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 29, s. 7-34.
- AKYOL, Taha: "Cedidcilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul 1993, s. 211-213.
- ALDER, Lory, DALBY, Richard: *The Dervish of Windsor Castle*, Bachman&Turner Ltd., London 1979.

- Bir Sahte Dervişin Asyayı Vustada Seyahati*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Vakıf Matbaası 1295.
- BURAN, Ahmet: *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- DÁVID, Géza: “Estergon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 438-440.
- DEVLET, Nadir: *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- EYİCE, Semavi: “Gülbaba Tekkesi ve Türbesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 228-230.
- FELFÖLDİ, Szabolcs: “Fény metszette élet,” *Vámbéry -album*, Vámbéry Polgári Társulása, 2016.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet: “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/4, Ankara 2012, s. 367-406.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, Haz. Yavuz Akpınar, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikrî Eserleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikayeleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, 5. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- İsmail Gaspıralı Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Sadeleştiren: Ercüment Dursun, Ercahan Sakarya, da yayıncılık, İstanbul, 2002.
- İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Haz. Hakan Kırımlı, İsmail Türkoğlu, Tokyo 2002.
- İSMETULLAH, Hayrullah H.: “İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, Çev. Mustafa Özgür Tuna, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 583-593.
- KAÇALIN, Mustafa S.: “Gülbaba (ö.948/1541) Mutasaavif Şair”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 227-228.
- KANLIDERE, Ahmet: *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahatçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal: *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, Yelken Matbaası, İstanbul 1983.
- KERİM, İsmail: “İsmail Bey Gaspıralı'nın Edebi Faaliyetlerine Dair”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 359-362.
- KIRIMAL, Edige: “İsmail Bey Gaspıralı”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.485-487.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet: *Gaspıralı İsmail Bey*, Yayına Hazırlayan: Ramazan Baykal, 3.Basım, Biyografi Net Yayıncılık, İstanbul 2021.
- KIRIMLI, Hakan: “İsmail Bey Gaspıralı ve “Birlik” Kavramı Üzerine”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 55-70.
- KIRIMLI, Hakan: “Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914) Kırımlı Fikir Adamı, Eğitimci ve Yayıncı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 392-395.
- KÜÇÜK, Mustafa: “Vambéry: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı”, *Archivum Ottomanicum*, Ed. György Hazai, S.31, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 2014, s. 35-39.
- Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, Hazırlayanlar: György Csorba, Géza Dávid, Gábor Fádor vd., TÜRKSOY Yay, Ankara 2022.

- Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában- A Keletkutató Vámbéry Ármun 2019. November 29.- 2020. Január 26.*, Text by: Kekecsényi, Ágnes, Kovács, Nándor Erik, Translation: Korvın, Gábor, PETI Péter, Tripont Cultural Heritage Solutions, y.y.
- MANDLER, David, COLLEGE, Touro: "Introduction to Arminius Vambéry", *Shofar, An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 25, No.3, 2007, pp.1-15.
- MOLNÁR, József: *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- ÖZKAYA, Yılmaz: *Tercüman Gazetesindeki Dil ve Edebiyat Yazılarının İzahlı Bibliyografyası (1883-1917)*, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16-17, Ocak-Ağustos 2009, s.109-215.
- ÖZTÜRK, Selim: "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırılmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, S. 16, s. 1097-1110.
- Tunalı Hilmi: *Peşte'de Reşid Efendi ile*, 1317.
- TUNÇ, Gökhan: "İsmail Gaspiralı'nın Frengistan Mektupları Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 35, Güz 2012, s. 145-160.
- Türkojinin Öncüsü Ármun Vámbéry İle Sohbetler*. Haz. İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy, Türk Macar Dostluk Derneği Yayını No:10, Ankara 2014.
- VÁMBÉRY, Arminius: *Travels In Central Asia*, Harper&Brothers, Publishers, New York 1865.
- _____, Arminius: *Sketches Of Central Asia-Additional Chapters On My Travels, Adventures And On The Ethnology Of Central Asia*, Wm. H. Allen &CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., London 1868.
- _____, H.: "The Awakening of The Tartars", *The Nineteenth Century*, Jan.-Jun 1905, s. 217-227.
- _____, Ármunius: *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, Yedisu Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, Arminius: *The Story Of My Struggles*, Print.Thomas Nelson and Sons, London, Edinburgh, Dublin and New York 1909.
- _____, Ármun: "Russia's Influence Over The Inhabitants Of Central Asia During The Last Ten Years", *The Journal Of The Society Of Arts*, Vol. XXVIII, 21 November 1879-12 November 1880, London 1880, pp. 475-480.
- _____, Ármunius: *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi*, Çev. Emre Özsoy, Murat Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- VAMBÉRY, Arminius: *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question:A Series Of Political Papers*, London 1874.
- _____, Arminius: *Voyages D'un Faux Derviche Dans L'asie Centrale*, Traduits de l'anglais: Par. E.-D. Forgues, Paris 1867.
- _____, A.: "Pan- Islamism", *The Nineteenth Century And After*, Vol. LX, New York, July-December 1906, pp. 547-558.
- VAMBÉRY, Arminius: *His Life And Adventures*, Third edit., Unwin BrothersThe Gresham Press, London 1884.
- _____, Hermann: *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1885.
- _____, H.: *Jusuf Und Ahmed*, Budapest 1911.
- VAMBÉRY, A.: "Yusuf-Ahmet Destanının Önsözü", Çev. Yücel Aksan, *Milli Folklor*, C.3, S. 17, 1993.
- YÜCEBAŞ, Ferit, "İsmail Gaspiralı'nın Türk-İslâm Birliğine Yönelik Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:124, Sayı: 245, s. 395-404.

ZAHİDULLİN, İldus Kuddüsülî: “İsmail Gaspralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti”, *İsmail Bey Gaspralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca ve diğerleri, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Yay., Ankara 2004, s. 31-43.

Gazeteler

- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S. 7, 20 Fevral 1887 /9 Cemâziye’l-evvel 1304, s. 2.
- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S.12, 19 Receb 1304/31 Mart 1887, s. 1.
- “Frengistan Mektupları”, *Tercüman*, S.13, 1 Şaban 1304/12 Aprel 1887, s. 1.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (65. nüshadan mâbad)”, *Tercüman*, S. 67, 2 Ramazan 1326/14 Sentabır, 1908, s. 1.
- “Yine Pan-İslamizm: Müsteşrik-i Şehir Vâmbery Şerefine”, *Tercüman*, No: 28, 8 Temmuz 1909/3 Recep 1327, s. 2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf”, *Tercüman*, S. 65, 17 Şaban 1326/31 Avgust 1908), s. 1.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf: 1- Gül Baba Ziyareti”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 42, 23 Cemaziye’l Evvel 1326/10 İyün 1908, s. 1-2.
- “Nedve-i Umümi”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No: 56, 11 Şaban 1325/19 Eylül 1907, s. 1-2.
- “Rus ve Ecnebi Meşâhirinin: muharririmiz ve “Tercüman” Hakkında”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No:34, 13 Mayıs 1908, s. 3.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (42. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 44, 2 Cemâziye’l Âhir 1326 /17 İyün 1908, s. 1-2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (44. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 49, 19 Cemâziye’l Âhir 1326/4 İyül 1908, s. 1-2.
- “Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf (49. nüshadan mâbad)”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, S. 51, 26 Cemaziye’l Ahir 1326/11 İyül 1908, s.1.
- “Vambery’nin Bir Makalesi”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No:9, 5 Fevral 1908, 1908, s. 2.
- “Herman Vambery”, *Tercüman-ı Ahvâl-ı Zaman*, No: 200, 23 Şevval 1331 s. 2-3.
- “Dârü’r-rahâat yani Acâyib-i Diyâr-ı İslam”, *İlave-i Tercüman*, S. 9, 20 Ramazan 1312, s. 18.
- Tolnai Vilâglapjânak*, 5. Évfolyam 32. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.
- Tolnai Vilâglapjânak*, 5. Évfolyam 42. Számában, 1905-ben a 2059.oldalon.; Foto: Szabó Lajos.
- “The Nineteenth century”, *Maitland Weekly Mercury*, Saturday 18 March 1905, page 6, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article126626228>,25.07.2022.
- “A Tartar Awakening”, *Advertiser*, Thursday 30 March 1905, page 4, (çevrimiçi) <http://nla.gov.au/nla.news-article5042457>.

İnternet Kaynakları:

- “Vámbéry Ármin dolgozó-szobájában”, (Çevrimiçi) [http://keptar.oszk.hu/086200/086230](http://keptar.oszk.hu/086200/086230/24.08.2022), 24.08.2022, sa. 01:20.
- “Max Nordau”, (Çevrimiçi) https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Nordau, 24.08.2022, sa. 14:50.
- “Antichrist”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Antichrist>, 30.08.2022, sa. 12.37.
- “Tercüman Gazetesi”, (Çevrimiçi) <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>, Tercüman Gazetesi Koleksiyonu, yer no. 1957 SB 143.
- “Tercüman Gazetesi”, (Çevrimiçi) <http://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr/>, süreli yayınlar koleksiyonu, Tercüman Gazetesi, demirbaş no: NS2153.

Extended Abstract

Ármin Vámbéry In The World Of Ideas Of Gaspıralı İsmail Bey

Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), one of the Crimean Tatar Turks, was an important idol who steered the Tatar national awakening process with his literary, intellectual, and press works. His works provide valuable information about his socio-cultural environment, which influenced the formation of his intellectual world. When the works of Gaspıralı İsmail Bey are examined, the name Ármin Vámbéry, a traveler and Turkologist living in Hungary, draws attention. Ármin Vámbéry, after his trip to Turkestan in 1862-1864, has become a person whose ideas are given importance in world public opinion with his studies on the language, history, and culture of the entire Turkic World, especially the Tatar Turks. When the works of Gaspıralı İsmail Bey are examined, it is seen that the ideas of Ármin Vámbéry influenced him. For this reason, it is crucial to evaluate Gaspıralı İsmail Bey's literary, intellectual, and press studies under separate headings within the framework of historical method and methodology.

Gaspıralı İsmail Bey published his literary works such as novels and stories in Tercüman Newspaper. He has included Ármin Vámbéry in his literary works "Frengistan Mektupları" (Frengistan Letters) and "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf" (A Coincidence with Mullah Abbas Fransevi). Gaspıralı İsmail Bey explained to his readers that traditional education is not sufficient and that he attaches importance to modernization in education in his book "Frengistan Mektupları." Gaspıralı wanted to convey the importance of education in Europe through the protagonists of the novel, Molla Abbas and Ármin Vámbéry. The character of Molla Abbas and Gaspıralı İsmail Bey's travels to Europe in their youth are very similar in terms of their purpose of the trip, ages, and travel routes. Therefore, Gaspıralı İsmail Bey wanted to convey his knowledge and impressions of Ármin Vámbéry to his readers through the main hero of the novel, Molla Abbas. Gaspıralı İsmail Bey wished to give the impression that he met Ármin Vámbéry, who lived in Pest, Hungary, during his youth travels from Yalta to Paris, in this historical novel where fact and fiction are intertwined. Gaspıralı İsmail Bey mentions Ármin Vámbéry as Reşid Efendi in his story titled Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf (Coincidence with Molla Abbas Fransevi) which he published in sections in Tercüman Newspaper in 1908. This name was the pseudonym he used during his travels to Istanbul and Turkistan. In this work, Gaspıralı İsmail Bey explained his thoughts about Ármin Vámbéry through Molla Abbas's students and Molla Abbas himself. The story is a continuation of Frengistan Mektupları in terms of fiction. Ármin Vámbéry is described in this story as an orientalist who must be visited and consulted when visiting the city of Pest, just as it is told in the Frengistan Mektupları. Gaspıralı İsmail Bey speaks of Ármin Vámbéry as the most knowledgeable person about both Turkish-Islam and the entire Islamic world in the part of the story called "Reşid Efendi ile Musahabe" (Interview

with Reşid Efendi.). The story also includes descriptions to strengthen the belief that he met Ármin Vámbéry. The physical features of Ármin Vámbéry and the descriptions of the place where he lived reinforce the opinion that Gaspıralı İsmail Bey visited Ármin Vámbéry in his youth.

Gaspıralı İsmail Bey published his intellectual work titled “Kırım’da Rusya Müslümanları” (Russian Muslims in Crimea) in 1881 after his European trip. The most important reason that prompted him to write this work was the Russification and Assimilation policy of Tsarist Russia. The Tsarist Russian administration continued this policy of oppression and intimidation, which it had put into practice in the Idil-Ural Region since the 16th century, more harshly in the 19th century. For this reason, Gaspıralı İsmail Bey criticized the Russification and Assimilation policy of Tsarist Russia in his work called “Rusya Müslümanları” (Russian Muslims) and advised Tatar Turks about what should be done in political and socio-cultural life. It is possible to see the influence of Ármin Vámbéry in his ideas in this work. The reason for this effect was that Ármin Vámbéry had similar views with Gaspıralı on the Russification policy of Tsarist Russia. Also, Ármin Vámbéry adopted an anti-Russian policy after his Turkestan Travel. He harshly criticized the political and cultural practices of Tsarist Russia in his works, such as books and articles he wrote after his travels. Gaspıralı İsmail Bey, on the other hand, did not criticize Tsarist Russia as harshly as Ármin Vámbéry due to the political environment in the lands he lived in.

Gaspıralı İsmail Bey believed that the national awakening of the Muslims of Russia could only be realized through a national press. After several attempts at treatises like Kamer, Tonguç, he started to publish the Tercüman Newspaper in the Crimea in 1883. Gaspıralı İsmail Bey opened the first “Usûl-i Cedid” (New Method) school in Crimea-Bahçesaray in 1884 in line with the modernization and nationalization of education. Ármin Vámbéry found Gaspıralı İsmail Bey’s press work admirable for his work contributing to the Tatar national awakening. He believed that if the necessary studies were not carried out to increase the level of education in society, the efforts of the press would fail. Gaspıralı İsmail Bey started to publish articles about Ármin Vámbéry, an influential figure in world public opinion, in the Tercüman Newspaper since 1886. The interaction between Gaspıralı İsmail Bey and Ármin Vámbéry increased with the start of the Tatars’ political, social, and cultural national awakening movements after the revolution in Russia in 1905. Gaspıralı İsmail Bey gave more space to the news about Ármin Vámbéry, who supported Tatar Turks with his works in way of gaining independence, in Tercüman Newspaper. This mutual interaction of ideas continued until 1913 when Ármin Vámbéry died.

BURSA/HÜDÂVENDİĞÂR VİLÂYETİ'NİN TANINMIŞ SİMASI BEDREDDİN MAHMUT BEY - PARS BEY VE PARS BEY AİLESİ*

Muhammet KEMALOĞLU**

Öz

Pars Bey ailesi, Bursa Umurbey'in (hatta ondan önce kurulmuş olan Kozca Köyü'nün) tarihinde ve idaresinde önemli bir yeri olan 600 yıllık geniş bir aile olup, Pars Beyler Sülalesi olarak tanınan ve II. Murat Döneminde Pars Bey olarak yaşamış Şeyh Abdullah oğlu Bedrüddin (Bedreddin Mahmut Bey'e dayanır. Pars Bey/Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut Bey, I. Murat zamanında ve Sultan'ın yakın dostu olan ve sarayda görev yapan Pars Bey, Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut Bey'in nam-ı diğer bir şöhretli ismidir. Pars Bey Vakfiyesinde kendisi için "Emirü'l-âzâm ve kadri'l-muazzam" tabirinin kullanılması, kendisinin büyük bir amir ve kıymeti yüksek bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bedreddin Pars Bey hayırsever biri olarak tanınmıştır. Cami, zaviye, mezarlık hatta mahalle evlerinin arsası dâhil olmak üzere buradan Bursa Hisarı'na kadar uzanan geniş bir alan onun vakfidir. Bugün, Bursa'da ki Zafer Çarşısı karşısında kalıntıları bulunan Rum kilisesi arsası da Pars Bey Vakfı'na aittir. Daha önce adı Kozca olan Gemlik'e bağlı Umurbey Köyü ile Kirmastı (Mustafakemalpaşa)'ya bağlı Mazder Köyü de Pars Bey'in vakıfları arasındadır. Bedreddin Pars Bey'in oğlu ve torunlarının da dedeleri gibi hayırsever insanlar oldukları günümüze gelen vakfiyelerinden anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Tekkeler, Bedrettin Pars Bey, Baba Efendi Tekkesi.

Geliş Tarihi: 27 Mayıs 2022 - Kabul Tarihi: 25 Ekim 2022.

Atıf Bilgisi: Muhammet Kemaloğlu, "Bursa/Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin Tanınmış Siması Bedreddin Mahmut Bey-Pars Bey ve Pars Bey Ailesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 299-326, doi: 10.55773/tda.1122339.

* Bu çalışma, Kemaloğlu, Muhammet, *Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, muhammetkemaloglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7542-7517.

**The Famous Person of Bursa / Hüdavendigâr Province
Bedreddin Mahmut Bey-Pars Bey and Pars Bey Family**

Abstract

The Pars Bey family is a 600-year-old extended family that has an important place in the history and administration of Bursa Umurbey (even the Kozca Village, which was founded before him), and is known as the Pars Beyler Dynasty and lived as Pars Bey during the reign of Sultan Murat II, the son of Sheikh Abdullah Bedrüddin (Bedreddin Mahmut). Pars Bey or Bedreddin Mahmut Bey, son of Abdullah, Pars Bey, who was a close friend of the Sultan during the reign of Murat I and served in the palace, is another famous name of Bedreddin Mahmut Bey, son of Abdullah. The use of the phrase “azam ve kadri'l-muazzam” shows that he was a great leader and a high-value person. Bedreddin Pars Bey was known as a philanthropist. There was a large area stretching from here to Bursa Fortress, including the mosque, zaviyah, cemetery and even the land of neighborhood houses. An area is his foundation. The land of the Greek church, the ruins of which are located opposite the Zafer Bazaar in Bursa today, also belongs to the Pars Bey Foundation. It was previously called Koz. Umurbey Village of Gemlike and Mazder Village of Kirmastı (Mustafakemalpaşa) are among the Pars Bey foundations. It is understood from the endowments that have survived to the present day that Bedreddin Pars Bey's son and grandchildren were charitable people like their grandfather.

Keywords: Bursa, Lodges, Bedrettin Pars Bey, Baba Efendi Lodge.

Giriş

Türkiye'nin vatanlaşma süreci temelde tarihi, siyâsî, iktisâdî amiller ile ilişkili iken bunun yanında İslamlaşma hareketi de düşünülürken dinî, tasavvufî zümrelerin etkisi sebebiyle de tasavvufî bir hususiyet içerir. Bu nedenle de fetihlerde dinî sebepler öne çıkmaktadır. Tekkelerin açılması, zaviyelerin kurulması kılıç ile duanın birleşmesini sağlamaktadır. Fethedilen topraklar dinî tasavvufî erkân tarafından iskana çevrilmekte ve topraktaki kalıcılık artırılmakta idi. Fetihler tasavvufî unsurlardan bağımsız düşünülmez. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda oldukça önemli görevleri olan birçok heterodoks zümre, XIII ve XIV. Yüzyıl Türkiye'sinde, Türkleşme ve İslamlaşma sürecine katkı sunmuştur.

Pars Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna tanıklık etmiş. Bu kuruluşta katkı sağlamış ilk Türk beylerindedir. Osmanlı ailesi ile bağları kız alıp vermeler sayesinde hısımlığa da dönüşmüştür. Aileye ait vakıflar, hanlar, arsalar, camiler, çeşmeler vb. yapılar bugün de Bursa'da varlığını devam ettirmektedir. Bu çalışmamızda 600 yıllık bir geçmişe sahip Pars Ailesini ve ailenin bilinen ilk büyüğü Pars Bey'i ele almaya çalışacağız.

Pars Bey ailesi, Bursa Umurbey'in (hatta ondan önce kurulmuş olan Kozca Köyü'nün¹) tarihinde ve idaresinde önemli bir yeri olan 600 yıllık geniş bir

¹ Çalışmamızın hazırlanmasında izinleri, paylaştıkları bilgi ve belgelerle desteklerini esirgemeyen, Mehmet Baha Pars'ın hayattaki torunu Neylâ Peynircioğlu, damadı Bekir Peynircioğlu (Prof. Dr. Bedrettin Pars Bey ve Bedriye Hanım'ın kızı) ile Prof. Dr. Mehmet Akif Tural'a teşekkür ederim; Prof. Dr. Bedrettin Pars Bey ve Bedriye Hanım'ın kızı Neylâ ve damadı Bekir Peynircioğlu ile yapılan görüşme, 27 Nisan 2021; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

aile olup², Pars Beyler Sülalesi olarak tanınan ve II. Murat döneminde Pars Bey olarak yaşamış Şeyh Abdullah oğlu Bedreddin (Bedreddin Mahmut) Bey'e dayanır.

Pars Bey / Abdullah Oğlu Bedreddin Mahmut Bey

Pars Bey/Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut Bey, I. Murat zamanında ve Sultan'ın yakın dostu olan ve sarayda görev yapan³ Pars Bey, Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut Bey'in⁴ namı-ı diğer bir şöhretli ismidir⁵. Pars Bey Vakfiyesinde⁶ kendisi için "Emir'ül-âzâm ve kadri'l-muazzam" tabirinin kullanılması, kendisinin büyük bir amir ve kıymeti yüksek bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Osmanlı saraylarında yapılan temizlik işlerine "pars" denildiği düşünülürse, Bedreddin Mahmut Bey'in sarayın temizlik işleri sorumlusu olduğu kabul iddia edilmektedir. Çok hayret verici bir durum da bazı belge-

² Celil Bozkurt, "Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s.11-32.

³ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Cilt: IV, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediylidiz, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.34.; Osman Çetin, "Doğan Bey'in Feryadı", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019,s.86-90.; Yılmaz Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*, 4.cilt, Burdef Yayınları, 2002, s.1425-1426.; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, s. 51-52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁴ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt: I, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediylidiz, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.188.; Kepecioğlu, a.g.e.,2009, Cilt: IV, s. 135.; Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Belli Başlı Kaynaklar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987b, s.89-98.; <https://www.facebook.com/MisakiMilli/videos/708471396245942/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; "Pars Bey, Abdullah oğlu Bedrettin Mahmut Bey'in lakabıdır. Abdullah oğlu'dur, yani köle kendenlidir. II. Murad döneminde yaşamıştır. Diğer Parslardan ayırmak için Büyük Pars denilmiştir. Şehreküstü Camii'ni bu Pars Bey yaptırmıştır. Cami, yıkılıp yerine yenisi yapılmıştır. Pars Bey'in yaptırdığı tekeden ise bugün bir eser yoktur. XV. yüzyılda yaşamış Muhammet Pars Bey'in "Risale-i Kudsiye" adlı bir kitapçığı vardır. Ölüm tarihi belli değildir. Fevzi Çakmak Caddesi üzerinde bulunan Şehreküstü Camii'nin yanında bulunan türbede gömülmüştür. Vakfiyesi 1445 tarihliedir. Torunu Umur Bey, bugünkü Umurbey'e adını veren kişidir". Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 51-54.; Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983,s.282.; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mîmarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, Baha Matbaası, 1972,s.333.; Raif Kaplanoğlu, *Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*, 1988, 257.; "Orhan Gazi'nin kızını, oğlu Yakub Bey ile evlendiren Pars Bey lakablı Bedreddin Mahmut Bey'in baba adı da vakfiyede Abdullah olarak kayıtlı olsa da onun, XIII. yüzyıl Selçuklu ümerâsi arasında zikredilen Bedreddin Mahmut'un torunu olması kuvvetle muhtemeldir". Bu konuda bkz. Vedat Turgut, "Vakıf Belgeleri Işığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, 2016, s. 47, 1-39.; Vedat Turgut, "Vakıf Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi Aileleri II: Âl-i Timurtaş Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, LIII, 2019a,s.51-120.; "...Bedreddin Bey ve Ahmed Paşa Mescidi Mahallesi 15 ilâ 38 ve Seydiler Mahallesi 18 ilâ 49 nefer ile meskûn olarak gösterilmiştir. Bedreddin Bey'in Hüdâvendigâr Sancağı'nda vakfı bulunan Mahmud Pars Bey olması kuvvetle muhtemeldir. Bursa'nın Şehreküstü mevkiinde türbesi bulunan II. Murad dönemi ümerasından Pars Bey'in Yakub Bey adında bir oğlu vardır. Vedat Turgut, "Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, V, Kocaeli, 2019 b, s. 391-472.

⁵ Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 257.; <https://www.belgeseltarih.com/bursada-medfun-sadrazamlar-ve-vezirler/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁶ "...Yunanlıların Bursa'yı boşalttığı 10 Eylül 1922 günü çıkan (veya çıkartılan) bir başka yangında tamamen harap oldu. Bulunduğu arsa, Bedrettin Pars Bey vakfı idi. 1980'den sonra Hisar eteklerindeki park düzenlemesi içinde kaldı". <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/aya-yani-teologos-kilisesi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; *Bursa Vakfiyeleri-1.*, Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Tic. A, 2013, s. 523-531.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 235-235.

lerde kendisinden, bey sıfatı başa getirilerek, “Bey Pars” diye söz edilmesidir. Bununla birlikte Bedreddin Mahmud’un “sarayın temizlik işleri âmiri” olduğu da düşünülebilir. Aslında “pars” hepimizin bildiği bir hayvan adıdır. Ancak Osmanlı saraylarında yapılan temizlik işlerine de “pars”⁷ derlerdi. “Sarayda bugün pars var” demek, “sarayda temizlik var” anlamına geliyordu. Vaktiyle Topkapı Sarayı’ndaki Hırka-i Saadet’in bulunduğu odanın tozlarını süpürge ile alırlardı ki buna “süpürge parsi”, sabah nöbetçileri de çinileri ve pencere-leri yaş süngerle silerlerdi ki, buna da “pars” derlerdi.⁸

Bedreddin Pars Bey hayırsever biri olarak tanınmıştır. Cami, zaviye, mezarlık hatta mahalle evlerinin arsası dâhil olmak üzere buradan Bursa Hırsarı’na kadar uzanan geniş bir alan onun vakfidır. Bugün, Bursa’da ki Zafer Çarşısı karşısında kalıntıları bulunan Rum kilisesi arsası da Pars Bey Vakfı’na aittir. Daha önce adı Kozca olan Gemlik’e bağlı Umurbey Köyü⁹ ile Kirmastı (Mustafakemalpaşa) ’ya bağlı Mazder Köyü de Pars Bey’in vakıfları arasındadır. Bedreddin Pars Bey’in oğlu ve torunlarının da dedeleri gibi hayırsever insanlar oldukları günümüze gelen vakfiyelerinden anlaşılmaktadır.¹⁰

⁷ Pars(a) (Far.): temiz kişi, güzel, iffetli namuslu. İlker Berber, *Tarihi Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 55.; Aybars, “ay gibi parlak, güzel, temiz pars” veya “kutsal pars”. Galip Güner, “Memlük-Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Kişi Adları”, *Dil Araştırmaları*, 12 (23), 2018, s. 103-122.

⁸ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 134.; Çetin, “a.g.m.”, 2019, s. 86-90.; Akkılıç, Y., *a.g.e.*, 2002, s. 1425-1426.; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, s. 51-52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁹ *Umurbey (Gemlik) ilçesine bağlı bir belde. Eskiden, Kite/Ürnlü’ye bağlı. 1468 yılında Lala Şahin Paşa’nın torunu Musa Bey oğlu Umur Bey, kendi malikânesi olan Balabancık, Kaşça, Akköy, Yazır adlı dört küçük köyü bir araya toplamak suretiyle Umurbey köyünü kurmuştur. Umur Bey’in Lala Şahin Paşa’nın torunu Bâli Bey’in oğlu olduğu olduğu da söylenmektedir... Ancak belgelerdeki Kozca köyü, Yakup Bey zaviyesi vakfidir. Daha sonra Yakup Bey’in çocuklarından, Umur Bey’in kızı Hundi Hatun’un yönetimine girmiş. Bazı kaynaklar Hundi Hatun’un kızı değil kansı olduğunu söyler. Bu nedenle köye Umurbey denilmiştir. İşgal yılları sırasında köyde tahribat olmuş, ancak felaketi uzatmıştır. Umurbey’de, Pars Bey bir de cami yaptırmış. Bu Pars Bey, Şehreküstü Camii’ni yaptıran Mahmut Bedrettin’in oğlu Yakup Çelebi imiş. Yakup Çelebi, Umur Bey’in torunu Hundi Hatun’un eşi imiş. Bu nedenle köy Parsbey Vakfı içine alınmıştır. Bu vakfiye 1453 tarihli. Mezarlığı’nda bulunan iki gömüden biri Umur Bey’e aittir. Kepecioğlu, Umur Bey’in, Yakup Çelebi, Hasan Çelebi ve Koca Mehmet Çelebi adlarında üç oğlu ile Döndü Hatun adında bir kızının bulunduğunu ve bu kızının Bedrettin Pars Bey’in kardeşi oğlu ile evlenmiş olduğunu kaydetmektedir. Nitekim belgelerde geçen Kozca köyü, Yakupbey zaviyesi vakfına aittir. Daha sonra Yakup Bey’in çocuklarından, Umur Bey’in kızı Hundi Hatun’un yönetimine girmiş. Kepecioğlu’na göre, “Umur Bey sülalesinden Mahmut Bey’in kızı Fatma Hatun, 1599 yılında Katrılı, Engurucuk, Umurbey köylerini evlatlarına vakfettiğini yazmaktadır. Fatma Hatun’un Mahmut Bey adlı bir oğlu varmış”. Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Cilt: III, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asum Yediylüdz, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s. 18.; Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s.198.; Raif Kaplanoğlu-Yusuf Oğuzoğlu, *Asri Gemlik*, Yusuf, Gemlik Belediyesi Yayınları, 2011, s. 326-327.; Çetin, “a.g.m.”, 2019, s. 86-90.; Muammer Demirel- Sabri Becerekli, “Bursa’nın Tarihi Mahalleleri, Umurbey, Yenimahalle, Karaağaç, Mollaarap Mahallelerinde Toplumsal Hayat (19. Yüzyıl)”, Cilt: 3, editör Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, Aziz Elbas, Necmi Gürsakal, 2014, s. 29.; Züleyha Yördem Sönmezşık, *Bursa A-119 Numaralı Şer’iyye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2001, s. 62, 169.; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, *a.g.e.*, s. 52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.*

¹⁰ Çetin, “a.g.m.”, 2019, 86-90.; Kemaloğlu, Muhammet, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2022, s. 9-22.

Bedreddin Pars Bey (Bedruddin Pars Bey) Zaviyesi¹¹

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasından söz ederken tekke ve zâviyeler üzerinde de durmak gerekir. Çünkü tekke ve zaviyelerin bu hususta gerçekten önemli hizmetleri görülmüştür. Oğuz Türkleri, Anadolu'da yerleştikleri zaman, İslâm âlemindeki tasavvuf cereyanı değişik şekil ve biçim almıştı. Tarihi metinlerde, belli tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin şehir, kasaba ve köylerde yahut yol kenarlarında kurdukları ve gelen-geçene bedava yemek yedirip misafir ettikleri tekkeler için değişik terimler kullanılmıştır. Bunlar arasında ribât, hankah savma'a, düveyre, medrese, imâret, dergâh, âsitane gibi terimler bulunmakla beraber, daha çok tekke ve zâviye terimleri yaygınlaşmıştır.

Zâviyeler bir toplanma ve hizmet yeri olup, gerektiği takdirde gelen ve gidenlere konaklama yeri olarak hizmet veren mekânlardır. Ayrıca, zâviyeler, tekkeler gibi tarikat etkinliklerinin yürütüldüğü, daha çok kırsal alanlarda kurulan ve farklı işlevleri olan yapılardır. Zâviyelerde görev yapan şeyhlere, zâviyedâr, buralarda oturan dervişlere de, zâviyenişin denirdi. Daha X. yüzyılda Fergana, Merv, Semerkant, Buhara ve Gürcan dolaylarında süfiler için irili ufaklı sayısız hânîkâh (zâviye)'ler vardı. Zâviyeler, normal olarak öteki bütün sosyal müesseseler gibi buldukları zaman ve mekânın gerektirdiği içtimâî, iktisadî ve dinî şartlara bağlı olarak dinî-tasavvufî fikirlerin yayılması ve yaşanması amacıyla kurulan müesseselerdir. Selçuklular dönemi ile Osmanlıların ilk zamanlarında zâviye şeyhleri, muhtelif tarikatlara mensup kerâmet sahibi veliler hüviyetindedirler.¹²

Bursa'da ilk zaviyeler, Bursa'nın fethi önce Türkistan'dan gelen veya devletin ileri gelenleri tarafından kurulmuştur. Bursa'da çeşitli tarikatlara¹³ ait olmak üzere birçok tekke ve zaviye inşa edilmiştir¹⁴. Ebu İshak Kazeruni Zaviyesi, Pars Bey Dergâhı¹⁵, Emir Sultan Zaviyesi ile Hacı Halife Zaviyesi bunlardan bazılarıdır.¹⁶ Dönemin veziri Çandarlızâde Ali Paşa ve Bedreddin Bey bin Abdullah da Bursa'da zaviye inşa ettiren kişiler arasındadır. Bed-

¹¹ Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar (II)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 3, Cilt: 3, (3), 1991, s. 119-130.

¹² Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Dini Eserler", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2015, Sayı: 12, s. 139-164.

¹³ Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 2020, s. 73.

¹⁴ Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987a, s. 77-88.

¹⁵ Nilüfer Alkan Günay, 18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi*, 2010, s. 202-203.; Ahmed Baba Efendi. Zafer Erginli, "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Yayına Hazırlayan: Ramis Dara, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: 11, 2002, s. 176-194.

¹⁶ Samettin Başol, Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi*, 2008, s. 159.; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, (II), 1942, s. 279-304.

reddin Bey'de Şehreküstü mahallesinde¹⁷ bina ettirdiği zaviyesini misafirlere, âlimlere ve gelip geçenlere vakfettiğini belirtmiştir¹⁸. Beypars olarak tanınan Abdullah oğlu Bedreddin Bey, Bursa'da Şehreküstü mahallesinde¹⁹ 1440'lı yıllarda²⁰ bir cami²¹ ve bir zaviye yaptırmıştır. Bu yapıların yanında kurulan

¹⁷ “Şehreküstü”, pek çok Anadolu şehrinde rastladığımız bir mahalle adıdır. Bursa'da fetihten sonra ilk kurulan mahallelerden biri de “Şehreküstü” mahallesidir. Kalenin dışarısında yapıldığı için bu isim verilmiştir. Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: III, s. 86.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 146.; Çetin, “a.g.m.”, 2019, 86-90.; “Fetihden sonra Bursa'da büyük bir gelişme ortaya çıktı. Nüfus giderek arttı, şehir büyüdü. Fethin üzerinden daha yüz yıl geçmeden pek çok semt ve yerleşim bölgesi oluştu. Kaynaklarda, Bursa'da sur (hisar) dışında kurulan ilk mahallenin Şehreküstü olduğu ifade edilmektedir”. Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, 1996, s. 7.; “Mahalleye adını veren II. Murad döneminde Bedreddin Mahmud (Pars) tarafından yaptırılmıştır. Şehreküstü Camii'nin kible istikametinde, camii banii Pars Bey'in türbesinin yanında, son zamanlara kadar geldiğine şahit olduğumuz kabir de mevcuttu. Mezarlıkta, daha çok camii yaptırın zatın ailesine mensup kişilerin medfun olduğu sanılmaktadır. Bu kabristanda bulunan ilgili günümüzde bazı mezar taşı parçalarına rastlanmaktadır”. Mefail Hızlı, “Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, (8), 1999, s. 135-147.; Nursal Kumaş, II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909), 2020, s. 88.

¹⁸ Defterde yer alan Hicri 29 Safer 1141- Miladi 4 Ekim 1728 tarihli kayıta: “Medine-i Burusa'da vâki merhum Bedreddin Pars Bey vakfından almak üzere yevmi dört akçe vazife ile mu'temed ve vekil-i harç ve yevmi dört akçe vazife ile eczâ-hân olan Es-seyyid Mustafa bin Halil veledes kendi hüsn-i rıza ve ihtiyârıyla cihet-i mezbûrları erbâb-ı istihkâkdan Mehmed bin el-Hâc Hasan'a ferâgat ve kasr-ı yed itmekle kasr-ı yedinden tevcih olunub yedine berât-ı şerif-i alişân virilmek bâbında inâyet recâsına nâzır-ı vakf dârüs-sa'ade ağası izzetlü el-Hâc Hasan Ağa 'arz itmekle mücebince tevcih olunmak” ifadeleri yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere vakıf kurumlarında bazı görevler tek bir kişi tarafından yürütülmekte ve bu kişi ayrı ayrı yürüttüğü vazifeler için ayrı ayrı ücretler almaktadır. Atama kaydında yer alan ifadelerden Bedreddin Pars Bey Vakfı'nda da el-Hâc Hasan'ın, mutemetlik ve vekil-i harç ciheti için yevmi dört, eczahanlık ciheti için de yine yevmi dört akçe aldığı anlaşılmaktadır. Üftade Yancı, “1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, (53), 2020, s. 47-66.; Hamza Keleş, “Vakfiyeler Göre XV. Yüzyılda Bursa'da İmar Faaliyetleri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, (1), 2001, s. 177-188.; Samettin Başol, Vakfiyelerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2000, s. 106-107.

¹⁹ “Burada mevcut ve bu namıyla maruf cami şerif pek harab iken vali-i esbak merhum Münir Paşa hazretlerinin valiliği hengâmında arazi müfettişi Rıza Beğ zade Cemil Beğ merhumun nezareti tahtında mücedded dincek derecede mütevellî reşadetlü Şeyh Hacı Bahaeddin Efendi hazretleri marifetile tamir ve inşa ve harim-i camide bir de kahvehane ihdas ve cami şerifin kible-i cihetindeki kabristan derununda bani-i camii Pars Beğ medfun olduğu türbe dahi tamir ve sanduka etrafını müzeyyen parmaklıkla tahaddud ve gerek cami şerif ve gerek türbe-i şerifeye avize talik ve mücedded hasır ve kelimelere ferş olunarak tezyin olunmuşdur. Türbe-i şerif haricindeki kabristanda birçok makbere bulunmuşdur”. http://ugurkoc.com/mirat_bursa.php Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Mehmet Şemseddin, *Yâdigari Şemsi*, Mısri Dergâhı Seccâdenesini, Matbaa-i vilâyet, 1332, s. 225.

²⁰ Şehreküstü Mahallesinde bulunan bu tarihi cami, 1980 yılında tamamen yıkılarak yerine, çok kubbeli bir betonarme cami yapılarak orijinal yapı tümüyle yok edildi. Sadece minaresi ise orijinal kaldı. Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınmış belge.

²¹ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/kulturenvanteri/sehrekustu-camii> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; “Fevzi Çakmak Caddesi üzerinde bulunan Şehreküstü Camii'nin yanında bulunan türbede, II. Murad döneminde yaşamış Abdullah oğlu Bedrüdîn Mahmud (Pars) Bey'in gömütü bulunur. 70X8, 70 metre iç ölçülerinde olan türbenin üzeri içten kubbe ile örtülüp dıştan çatıyla örtülmüştür. Yapı içinde bir adet ahşap sanduka bulunmaktadır”. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), 1983, s. 282.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 54.; “Şehreküstü durağından çıktığınızda sizi Bosna Sebili ve Şehreküstü (Pars Bey) Camii karşılar”. <https://www.bursa.com.tr/orhan-gazi-kulliyesi-tarihi-carsi-hanlar-bolgesi-ve-cevresi-27318.html> 2009.; Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855 (1403-1451), Cilt: II, 1972, s.333-334.; “İl Müftülüğünün karşısındaki Bedreddin Pars Bey türbesinden önünden Kadiri-Eşrefi dergâhı Numaniye'ye geçiyoruz”. https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/190102110646_bursa-gunlugu-sayi-4-aralik-2018-web.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s. 225.

türbe²² ise günümüzde hale mevcuttur. Cami günümüzde ayakta olmasına rağmen, zaviyeden bir eser kalmamıştır. Bedreddin Bey'in bu eserlerinden sadece zaviyesini içeren vakfiyesi Evail-i Cemaziyelevvel 849/5-14 Ağustos 1445 tarihini taşımaktadır.²³ Vakfiyenin aslı Topkapı Sarayı'ndadır.²⁴ Bu vakfiyenin içeriğindeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla asıl vakıfname yanmıştır.²⁵ Bu vakıfnamede kardeşi²⁶ Şerafettin Yakup Bey'i (Şerefüddin Yakup Bey bin Abdullah²⁷ müteveli ve nazır tayin etmiştir. Bundan sonra nesilden nesile geçmesini ve bu nesil kesilirse Bursa hâkiminin bakmasını şart etmiştir.²⁸ Bedreddin Bey kurduğu zaviye²⁹ için şunları vakfetmiştir:

²² "Bursa türbe ve kabirleri arasında Abdal Mehmed'e 'aid olanı, Abdüllatif Kudsi'yi, Hatılniye Türbesini, Ali Zade Mezarını, Muradiye Türbesi'ni, Pars Bey Türbesi'ni, Veled Yanic Mezar'nu, Yiğid Oğlu Mezar'nu numaralarında cami'leriyle beraber dercetmişdik". Ayverdi, a.g.e., 1972, s.369.; Bursa'daki diğer türbeler hakkında ayrıca bakınız: Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 178-184.

²³ Bedreddin Pars Bey Vakfiyesi, *Bursa Vakfiyeleri -I-, a.g.e., 2013, s. 223-231.*; Hasan Demirtaş, "Bursa ve Manisa'daki Vakıflarla İlgili İki Kitap: *Bursa Vakfiyeleri -I-,* Yayına Hazırlayanlar: Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., Bursa 2013, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan, Haz. Mehmet Akif Erdoğan-Ömer Biyık, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No: 7, Ankara 2014, *Vakıflar Dergisi*, (41), Haziran, 2014, s. 197-204.; Başol, a.g.t., 2000, s. 14.; "Bedreddin Pars Bey'in Vakfiyesi 1445 tarihini taşımaktadır. Yaptırdığı köylere akar olarak Orhangazi, Korca, Asboğa köylerini vakfetmiştir". Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınmış belge.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 335.; Mehmet Şemsetdin, a.g.e., 1332, s. 225.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 257.

²⁴ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, a.g.e., s. 52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

²⁵ "1437'de Şehreküstü'deki Pars Bey Vakfı'nun mütevellisinin vakfiyeyi kaybetmiş olması "hiyânet" nedeniyle görevden azl onulmasına yol açmıştır". Engin Yenal, *Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa'da Yapıların Oluşumu*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012, s. 56.; Engin Yenal, *Osmanlı Başkenti Bursa*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 131.; Başol, a.g.t., 2000, 14.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 35.

²⁶ *Bursa Vakfiyeleri -I-, a.g.e., 2013, 223-231.*

²⁷ Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nde de Vakfı zaviye-i Yakub Bey veled-i Bedreddin Bey ifadesi yer alır. Başol, a.g.t., 2008, s. 119, 136-137.; Başol, a.g.t., 2000, s. 14.

²⁸ Başol, a.g.t., 2000, s. 173.

²⁹ Raif Kaplanoğlu, Yakup Bey'in Tavaşi olduğunu söyler; "Bedreddin Bey'in vakfiyesinde açıkça "Tavaşi" olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Bedreddin Bey'in Hadım Ağası olan bir saray görevlisi olduğunu görülmektedir. Bu nedenle hadım olan bir kişinin neslinin nasıl devam ettiği tartışılmıştır. Oysa Pars ailesi Bedreddin Bey'den değil, kardeşi Yakup Bey'in neslinin geldiği anlaşılmaktadır". (Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınmış belge.). Raif Kaplanoğlu, "Şerefüddin Yakup Bey bin Abdullah Vakfı (Ailev'i-Ehli Vakfı): Bursa'da bir zaviye sahibi Abdullah oğlu Bedreddin Bey'in kardeşi olan Yakup Bey, ailevi bir vakıf kurarak, kendi ehline çeşitli gelir kaynakları bırakmıştır. Ümeradan olan Yakup Bey'in vakfiyesinde, kız ve erkek evlatlarına ve onların nesline eşit olarak bırakmıştır. Tevliyet ve nezaret Şerefüddin Ya'kub Bey bin Abdullah uhdesine verilmiştir; müteveli de Çukur Mescid mahallini bu vakfa zammediyor. Bu Ya'kub Bey'in Bedrüddin Bey'in kardeşi olduğunu yazıyor. Bu vakfiye Molla Fenari tarafından tanzim olunan vakfiyenin süretidir; aslına sonraki müteveli Hacı Lalazade Umur Bey kaybetdiğinden Molla Fenari hıyanetine büküm vererek başka müteveli nasbetmiştir. 10 şahid imzası vardır. Tarihi Evail-i Cemaziy'ül-Ahir 840 (Kanun-i Sani 1437 ortaları) Bu vakfın tarihte geçirdiği safhalar şunlardır:

1. Pir Ali bin Osman bin Umur Bey bin Ya'kub Bey Pars Bey namıyla ma'rûf Bedrüddin'üt-Tavaşi'nin, Şehre Küssü Zaviyesi tevliyetinin kendi hakkı olduğunu hükmi hümayun ile isbat etmiş; o sırada tevliyet Ya'kub Çelebi bin Umur Bey elinde olduğundan Pir Ali, Hızır bin İlyas'ı vekil ta'yin ederek Ya'kub Çelebi ile beraber tevliyeti idare etmelerini talep etmiştir, 7 Cemaziy'ül-Evvel 914 (3 Eylül 1508). Tavaşi kelimesi yanlış okunmadı ise hayreti mucib bir şeydir. Zira Bedrüddin Bey nesli halil, devam ediyor; harem ağasının nesli olur mu?
2. Bedrüddin Bey'in kardeşi olduğu bildirilen Ya'kub bir zamm-ı vakıf yapıyor. Evail-i Receb 962 (Nisan 1555).
3. Cami'in avlu duvarı 1000 akçe ile ta'mir edilmiştir, 20 Nisan 969 (25 Nisan 1562).

1. Şehreküstü mahallesinde bulunan ve vâkıfa ait olan arazinin tamamı,
2. Biri Şehreküstü'ndeki zaviyenin, diğeri de Sultan II. Murad'ın hamamı (Tavuk Pazarı hamamı) yakınındaki bulunan iki değirmen,
3. Bursa haricinde vâkıfın inşa ettirdiği bir han ve bu hanın çevresindeki dükkânlar
4. Bursa haricinde bir bağ,
5. Bursa civarındaki Yazır ve Koruca köyleri,
6. Koruca köyünde bulunan değirmen.

Ayrıca, Osman Ağa b. Ahmed, Umurbey köyünde bulunan, Pars Bey Vakfı'na mukataalı³⁰ iki buçuk dönüm miktarı zeytinliği Ramazan ayında Umurbey Köyü Camii'nde mukabele okutulması şartıyla vakfetmişlerdir³¹.

Bedreddin Bey bu vakıflardan elde edilecek gelirin öncelikle, zaviyenin tamir ve onarımına sarf olunmasını, gelir fazlasının ise zaviyeye gelip giden fakirlere, miskinlere, hafızlara ve ulemaya harcanmasını şart etmiştir. Vakfın tevliyet³² ve nezaret görevine, Bedreddin Bey'in kardeşi olan Abdullah oğlu Yakup bey³³ seçilmiştir.

Vakfiyede zaviye görevlileri için herhangi bir şart belirtilmemiştir³⁴. Şehreküstü caminin³⁵ yanındaki Şehreküstü Mezarlığı'na birçok âlim, tarihçi ve şair gömülmüştür. Burada Pars Bey'in ve oğlu Yakup Bey'in medfun oldukları türbede³⁶ bulunmaktadır. 1216/1801 yangınında cami ve tekke yanmış³⁷,

4. Cami ve zaviye 1216 senesi büyük yangınında yanmış, cami yeniden yapılmış, zaviye ise Ahmed Baba Efendi Tekyesi adıyla epeyce uzakda, hükümet civarında kurulmuştur. Bu Ahmed Baba evladdan ve vakfın mütevellisi imiş. Bugünkü cami daha da sonra yapılan bir binadır eski ile bir alakası yoktur. 16, 40 x 9. 20 iç ebatında 95 sn. duvarlı, ahşap çatılıdır. Revak ahşap olup 5, 40 derinliktedir. Mihrab istikameti cennup şarka 12° dir. Minare son senelerde yeni yapılmıştır. Türbe haricen 8. 70 x 8. 70 ebatında, 90 sn. duvarlı kubbeli bir binadır. Üstü kiremit örtülüdür. Bu türbe Bursa kadınlarının ziyaretgahı, mu'teber bir yerdir. Türbe ve cami yanında pek geniş hazire varken, caddenin açılmasında kesilmiş, binalar sokak hizasına gelmiştir". Ayverdi, a.g.e., 1972, s. 332-333.; Pır Ali, Yel Umur Bey'in oğlu Osman Askeri'nin oğludur. 1512'de Seydi, Receb, Haydar, Kaya adında dört oğlu vardır. Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 41, 235-238.; Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s. 225.

³⁰ Devlete ait bir arazi veya vâridâtın (gelirin) bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesidir. Devlete gelir getiren kaynakları kiralayana ise 'mültezim' ismi veriliyordu.

³¹ Muhammed Said Bayrak, Vakfiyelere Göre XIX. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2019, s. 63-64.

³² Bir vakfın işlerine bakma vazifesi. Mütevellilik.

³³ Pars Bey'in kardeşi Yakup Bey'in de vakfı vardır. Şehreküstü Mahallesi yakınındaki Çukurmescit Mahallesi arazisinin tamamı ile Bursa'nın dışında Çağalı Görü denilen mevkideki mezraanın tamamı vakfedilmiş. Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.

³⁴ Hüdavendigâr Vilayeti Karesi Bölgesi mimari yapılar için ayrıca bkz.: Mefail Hızlı, "Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Deferi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, (V), 1993, s. 227-248.; Başol, a.g.t., 2000, 106.; Ayverdi, a.g.e., 1972, s. 333-334.

³⁵ Şehreküstü Mahallesi'ndeki cami, II. Murat döneminde Bedreddin Mahmut (Parsbey) tarafından, 1430 yılında vakfiye olarak yapılmıştır. Caminin kible tarafındaki türbede, Sultan II. Murat döneminde yaşamış ve aynı zamanda caminin banisi de olan Abdullah oğlu Bedreddin Mahmut (Pars) Bey yatmaktadır. <http://www.bursarehberim.com/sehrekustu-camii-nerede.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

³⁶ https://www.turkcebilgi.com/bursa_tarihi_eserler_ve_turistik_bilgiler Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

³⁷ "Tekkelerin büyük bir kısmının günümüze ulaşmamasının en önemli sebepleri 1801 ve 1958 yıllarında çıkan yangınlar, 1854 ve 1863 yıllarında meydana gelen depremler, 1913 ve 1918'de değişen imar politikaları ve bu dönemlerde yeni açılan yollar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında ihmalsizlik ve bakımsızlık da ikincil sebeplerdendir. Örnek olarak, Abdullah Münzevi Tekkesi, Karakadi Tekkesi'nin

Pars Bey'in soyundan gelen Ahmed Baba Efendi³⁸, tekkeyi Atatürk Caddesi'ndeki postane³⁹ ve İş Bankası karşısında yeniden yaptırmış⁴⁰, cami yerinde bırakılmıştır. 1904 yılında yol açılması dolayısıyla mezarlığın bir bölümü yola gitmiştir.⁴¹

Diğer cami hazirelerindeki ve yol kenarlarındaki kaybolan türbe ve kabirlerin tespiti günümüzde tamamen imkânsız denebilecek kadar çok olmakla bunlardan en bariz bilineni Şehreküstü semtinde eski "Pars Bey Türbe⁴² ve Zaviyesi" olarak anılan külliye'nin haziresiyle civarındaki kabristan tamamen kaldırılmış yerine müftülük (!) dairesi ve lojman inşa ettirilmiştir. Tarihi ahşap cami de 1979'da yıkılarak yerine yeni bir cami inşa edilmiştir.⁴³ Ahşap olan bu cami, 1984 yılında yıkılmış ve kubbeli olarak yeniden inşa edilerek 1988 yılında ibadete açılmıştır. Minaresi eskidir. Türbe de 1994'den sonra yıkılarak yeniden yapılmıştır.⁴⁴

Şerafettin Yakup Bey

Şerafettin Yakup Bey, I. Murat Hüdâvendigâr'ın kızı Erhundi Hatun'la⁴⁵

bir bölümü, Mısıri Tekkesi ve Emir Buhari Tekkesi'nin bir bölümü yeni açılan yollar nedeniyle, Pars Bey Tekkesi ve Özbekler Tekkesi yangın sonucu, Seyyid Baba Tekkesi ise deprem nedeniyle günümüze ulaşamayan tekkelerdir. Caner Taşkın, 15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekân ve Cephe Kurgusu, *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017, s. 250.; Kumaş, a.g.e., 2020, s.18.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 235-238.; <https://www.bursaaraştırmalarimerkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.; Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s. 225.

³⁸ Kara, a.g.m., 1987a, s. 89-98.

³⁹ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: I, s. 165.

⁴⁰ Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufi Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987a, s. 77-88.

⁴¹ Naci Pehlivan, "Pars Beyler", *Yeşil Bursa Dergisi*, Kurtuluş Savaşının Kadın Efeleri Sayısı, Yıl: 5, (19), Kış, 2018, s. 34-36.; <http://www.yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=795> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁴² Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 183-184.; Betsy Harrell, Bursa Rehberi, Çevirmen: Suna Asımğil, Redhouse Yayınevi, 1980, s. 18, 53.; <http://bursadazamanadergisi.com/makaleler/dergahlar-acilsin-mi-kapansin-mi-2-2561.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; "Türbe, Kapalı Çarşı'yı geçip, Sultan Yıldırım Bayezid'e türbesi yakınındaki Bedesten geçildikten sonra, İvaz Paşa Camii'nin yanındaki Osmangazi Caddesi'ndeki Pars Bey türbesi, Şehreküstü Camii haziresinde yer alıyor". Mustafa Kara, "Bursa'nın Kültür Tarihini Aydınlatanlar-2-Kamil Kepecioğlu", *Bursa'da Zaman*, (18), Nisan, 2016, s. 15-16.; http://www.bursadakultur.org/bursa_kutugu.htm Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁴³ https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_6.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁴⁴ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 36.; Çetin, "a.g.m.", 2019, s. 86-90.; Akkılıç, a.g.e., 2002, s. 1426.

⁴⁵ Yel Umur Bey'in babası ve Bedrettin Pars Bey'in kardeşi Yakup Bey'in karısıdır.

Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt: II, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Belediyesi Yayınları, 2009, s. 41.; <https://tarih.ihya.com/osmanli/1.beyazid-donemi/yildirim-bayezid-in-haniamlari-ve-cocuklari.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; "Erhondu Hatun adlı bir kızını Bayezid, ünlü kumandanlardan Pars Bey'in oğlu Yakup bey ile evlendirmiş olup, Erhondu Hatun'un Umur ve Çelebi Mehmed adlı iki oğlu vardır" <http://dursunsaral.com.tr/dursunsaral/index.php/2015/11/page/10/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Hasan Basri Öcalan, "Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri)", *In: ICANAS, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler*, Yay. Hazırlayan: Zeki Dilek vd., 2009, s. 181-188, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-> Erişim Tarihi: 20

evlenmiş, bundan dolayı evlatları Osmanlı saltanat hanedanıyla birleşmiştir. Sultan Murat, kızı Erhundi Hatun'a Kozca Köyü ve civarını mülk olarak vermiştir. Erhundi Hatun vefat edince, mülk Yakup Bey'e kalmış, o da buradaki varlığının bir kısmını bu köydeki ve Bursa'da Şehreküstü'nde⁴⁶ bulunan zaviyelerine vakfetmiştir. Şerafettin Yakup Bey'in, Mehmet Çelebi ve Umur Bey⁴⁷ (diğer Umur Bey'lerden ayırt etmek için Yel (Yalı Umur Bey⁴⁸) Pehlivan diye anılır⁴⁹) adlarında iki oğlu vardır. Yel Pehlivan denilen Umur Bey'in Hundi/Döndü Hatun, Yakup Bey, Osman Askeri diye üç çocuğu olmuştur. Hundi Hatun, Lala Şahin Paşa'nın torunu Musa Bey oğlu Umur Bey⁵⁰ ile evlenmiştir. Umurbey'de yakın tarihe kadar var olan Pars Beylere ait iki tane konak⁵¹ biliniyor: Birisi meydanın kuzeyine düşen bölgede büyük bir bahçe içerisindeki birkaç aileyi barındıran konaktır. Burası yıkılarak mirasçılar tarafından betonarme binalar yapılmış. Diğeri ise mahalle arasında kalmış kerpiçten ev. Evin bir duvarında Boğaziçi'nin resmi bulunmakta, tavan ağaç süslemeli, dolaplar ve kapakları da aynı tavan gibi işlenmiş ve süslenmiş.

Şubat 2021.; "İrhonu Hanım (Pars Bey'in oğlu Yakup Bey ile evlendi." <http://web.archive.org/web/20020616202944/http://www.4dw.net/royalark/Turkey/turkey2.htm> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.174.

⁴⁶ Nüfus yoğunluğu bakımından Türkiye'nin en kalabalık ilçeleri arasında yer alan Osmangazi İlçesi'nin 109 mahallesi ve 29 mücavir köyü bulunmaktadır. Şehreküstü 109 mahallesinden biridir. Osmangazi Belediyesi Şehir Sağlık Profili, Bursa Osmangazi Belediyesi, 2012, s. 18.

⁴⁷ "...Köyün kurucusu ve adını veren kişi Umur Bey'dir. Köyün adının geçtiği en eski yazılı belge, köyde bir cami yaptıran Bedrettin Pars Bey'in H. 849 tarihli vakıfnamesidir. Köyün bu tarihten önce kurulduğu kesin olmalıdır Umur Bey, I. Beyazıt'ın torunu ya da kızı Erhundi Hatun'un damadıdır. Osmanlı Hanedanlığı incelendiğinde, I. Beyazıt'ın kızı Erhundi Hatun'dan olan Umur Bey adına bir torunu olduğu görülmektedir. Köyün kurucusu Umur Bey'in Beyler mezarlığında yatan Umur Bey olduğu kabul edilirse, Hacı Lala oğlu Musa Bey'in oğlu olduğu söylenebilmektedir. Bu durumda da Erhundi Hatun'un kızı ile evlenebilecektir". Burçe İvedi, Bursa İli Gemlik İlçesi Umurbey Belde Çırganlar Evi İçin Restorasyon Önerisi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 9-11.; Gemlik'e bağlı Umurbey beldesinde, Belediye Parkı içindeki iki mezardan yazıtı olan. Hacı Lâlâ (veya Lala) oğlu Musa Bey'in oğlu Umur Bey'e aittir. Ahmet Yaşar Ocak'ın günümüz diline aktarımıyla, iki satırlık yazıt şöyledir:

"1-Allah'ın rahmetine muhtaç Hacı Lala oğlu Musa Beğ oğlu Umur Beğ

2-Sekiz yüz yetmiş dört senesi Şaban ayının ilk günlerinde yazılmıştır [Şubat 1496]"

İkinci mezar taşında ise, yeni Türk harfleriyle "Umur Bey oğlu Mehmet Bey" yazılıdır. Akkılıç, Y., a.g.e., 2002, 1465. Umur Bey: Bedreddin Pars Bey'in kardeşi Şerefüddin Yakup Bey'in oğludur. Annesi Sultan I. Murad'ın kızı Orhundu Hatun'dur. Lala Şahin'in soyundan gelen Umur Bey ile karışmaması için kendisine Yalı (Yel) Umur Bey denilmiş, 1543 yılında vefat etmiştir. Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s.10.; Umur ismi Osmanlarda da çok kullanıldığı için birden çok kişiye bu isim verilince bir de bu kimseler devlet kademesinde görev almışlarsa isimlerinin karışmasa tabii olmaktadır. Diğeri Umur Beyler hakkında bakınız: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt: V, Haz. Nuri Akbayar-S. Ali Kahraman), 1996, s.1642.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s.10, 15.; Adem Apak, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Bursalı Bir Vezir Ailesi: Kara Timurtaşoğulları", *Marije*, Yıl: 2, (1), Bahar, 2002, s. 181-196.; <http://yelbursa.blogspot.com/2008/05/bursa-tarihi-resimleri-bursa-tarihi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁴⁸ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 193.

⁴⁹ Akkılıç, Y., a.g.e., 2002, s. 1464.; <http://yelbursa.blogspot.com/2008/05/bursa-tarihi-resimleri-bursa-tarihi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁵⁰ Akkılıç, Y., a.g.e., 2002, s.1464.; Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, a.g.e., s. 52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁵¹ Umurbey'de 53 adet sivil mimarlık örneği tescilli eski ev bulunmaktadır. Kaplanoğlu-Oğuzoğlu, a.g.e., 2011, s. 255.

1600 yılların sonlarında yapıldığı anlaşılıyor.⁵² Şerafettin Yakup Bey'e (Bedreddin oğlu Yakub Bey) ait 1500 ve 1533 tarihli vakfiyelerden bahsedilir.⁵³ Daha sonraki yıllarda, Bursa Manticı Cami imamı, tarihçi ve şair "Belig" (1668-1729)⁵⁴ bir gün arkadaşı Pars Bey'i ziyaret için Umurbey köyüne gelir. Bu evde misafir kalır. Konağını çok beğenir. Bir odasının duvarına şu dörtlüğü yazar:

*"Cenneti görmek isteyen adem
Gelip iş bu makamı seyretsin.
Kim ki etmezse görmeğe rağbet,
Mani olman Cehenneme gitsin".*⁵⁵

Belig konağa ikinci gidişinde ev sahibi Pars Bey'i bulamaz. Küçük oğlu Mahmut Ağa⁵⁶ vardır. Kendisinden hoşlanmadığını hissetmesi üzerine orada durmaz ve ayrılır. Daha sonra Pars Bey'e aşağıdaki dörtlüğü yazıp gönderir:

*"Evvla karyenize kasd-ı nüzul ettikte,
Yüzünü görmüş idik Mahmut Ağa meşumunun.
Parsbey nesli imiş, bize de isabet etti,
Parlaya yazdı bize pars hemen mahdumunuz".*

Sultan Abdülaziz 1856 depreminde⁵⁷ yıkılan Bursa'yı, 1862 yılı Nisan ayında ziyarete gelir. Pars Beyler kendilerinin akraba olduklarını ve dönüşte Umurbey'de misafir etmek istediklerini söylerler. Bu isteği kırmayarak 1862 yılı 19 Nisan Cumartesi günü bu evde misafir kalır, ertesi gün Gemlik'ten gemi ile ayrılır. Ertuğrul Seyhan, "Annemin annesi olan Huri ninem 1948 yılında 100 yaşında öldü. Bana "Oğlum, köyümüze Padişah Efendimiz geldi biliyor musun? Ben o zaman feraceye yeni girmiştim (13-14 yaşları). Mezarlık tarafındaki alanda toplandık. Şişmancaydı. Görür görmez hep bir ağızdan Padişahım çok yaşa diye bağırдық. Bir gece kaldı gitti" diye anlatırdı. Şair Belig'in methiyeler düzdüğü, Sultan Abdülaziz'in⁵⁸ misafir kaldığı bu ev⁵⁹ bugün yıkılmak

⁵² Şerafettin Yakup Bey, Şehreküstü'deki türbesinde medfundur. Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: II, s. 41.

⁵³ "...1530'dan evvel Yakub Bey evlâdından Umur Bey'in kızı Döndü-Hundi Hatun mütevellidir. Bu kadının yerine eri Hacı Lala oğlu Musa Bey'in oğlu Umur Bey tasarruf ederdi. 1530'da bunların evlâdı Mehmed, Hasan, Yakub mütevellidir. Kanunî Sultan Süleyman'dan beratları vardır. Tevliyet evlâda meşrut imiş. Bunların bir de kız kardeşleri vardır. Bu zaviyenin vakfından Kozca köyü, Bedreddin Bey oğlu Yakub Bey'in bu köydeki zaviyesinin vakfidir. O tarihte köyün 31 evi vardır. Mazder köyü, Yakub Bey'in vakfidir. Kanunî'den beratları var. Bursa'daki vakıflar: Şehreküstü mahallesindeki bütün evlerin yerleri mukâtaası, Yenice değirmen, Kazzazoğlu Bileciği mahallelerindeki evlerin yerleri mukâtaaları, kervansaray yeri, dükkânlar yeri, Doğanözü Kervansarayı yeri mukâtaası, yarım bahçe, değirmenler, odalardan senede 18,215 akçe hasılatı vardır..." Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: IV, s. 36.; Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, a.g.e., s. 52.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁵⁴ Bursalı Mehmet Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri, 2. Cild, 1972, s. 57-58.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 104.; Kadir Atlansoy, Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri, Asa Kitabevi, 1998, s. 92-94, 345-348.

⁵⁵ <https://www.sanatalemi.net/belig/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁵⁶ Hacı Mahmut Çelebi, Raif Kaplanoğlu Arşivi.

⁵⁷ Kumaş, a.g.e., 2020, s. 30.

⁵⁸ "Tanzimat Devriminde Bursa 1856-1877". (1939). Nakleden: Naci Kum, Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi, (24), s. 31-36.

⁵⁹ Çirganlar Evi'nin güney komşusu da kendisi ile hemen hemen aynı yapısal özellikleri taşımakta-

üzere. Duvardaki resimlerin bir kısmı badana ile kapatılmış, dolap kapaklarındaki işlemlerin üzerine de yağlıboya çekilmiştir.⁶⁰

Pars Bey - Şehreküstü Camî

Gemlik köylerinde çok sayıda cami ve tarihi hamam vardır. Hem camiler hem de Köylerde adını ve kurucunu belirlediğimiz tarihi camilerden biri de Bedreddin Pars Camiidir. Umurbey köyündeki eski cami, Bedreddin Pars Camii adını taşımaktadır.⁶¹ II. Murat döneminde Bedreddin Mahmud Pars Bey tarafından, 1430 yılında vakfiye olarak yaptırılmıştır. 1801 yılında meydana gelen yangında⁶², yanında bulunan tekkeyle birlikte yanarak harab olunca yeniden yapılmış.⁶³

1894'te Bursa valisi Münir Paşa zamanında⁶⁴ mütevellisi Hacı Bahaeddin Efendi tarafından cami ve türbe mükemmel surette tamir edilmiş ve ikisine de birer avize asılmıştır.⁶⁵ Caminin minaresi vardır. 1904'te yolun açılması münasebetiyle aileye ait kabristanın bir kısmı yola gitmiştir.⁶⁶

Zamanla tahrip olunca 1980'de yıkılarak, 1984 yılında günümüzdeki görünümüyle betonarme ve kubbeli olan câmî yapılmıştır. Sadece minâresi orijinaldir. İstiklal Caddesi Şehreküstü Mahallesi, No. 23'de bulunmaktadır. Cami ve zaviye 1216 yılında yanmış, cami yeniden yapılmış, zaviye Ahmed Baba Tekkesi adı ile Hükmet Binası civarında kurulmuştur.

Bugünkü caminin ilk yapıldığı dönemle bir ilgisi olmayıp daha sonra yapılmıştır. Bedrüddin Bey'in Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde vakfiyesi bulunmaktadır.⁶⁷

dır. Ancak daha küçüktür. Bu benzer yapının iki ev ötesinde, 1862'de Umurbey'e gelen Abdülmeccit'in konakladığı "Pars Bey Evi" vardır. Bu yapıların tümünün aynı aileye ait olduğu söylenmektedir. İvedi, *a.g.t.*, 2002, s. 35.; Pehlivan, "a.g.m.", 2013, s. 38-39.

⁶⁰ Pehlivan, "a.g.m.", 2013, s. 38-39.

⁶¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: II, s. 106.; Kaplanoğlu-Oğuzoğlu, *a.g.e.*, 2011, s. 255.; Akkılıç, *a.g.e.*, 2002, s. 1426.

⁶² Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 236.

⁶³ Pars Bey'in ve oğlu Yakub Bey'in mefün buldukları türbe buradadır...Eski devirlerde kadınlar her cumartesi günü gün doğarken bu türbeye giderler, mevlid okurlar, kabrin sandukasına don, gömlek, yemeni vesaire örterler...muradlarına ereceklerini zannederlerdi...". Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 36.

⁶⁴ Necip Aksoy, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmed Münir Paşa-XX-", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, (64-67), Bursa, 1944, s. 40-43.

⁶⁵ Hatıra yahud Mirat-ı Brusa, Haremeyn Muhteremeyn payellulerinden Şam-ı şerif Kadısı esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret celilesinin pi 17 Zilkade sene 324 ve fi 20 Kanun Evvel sene 322 tarih ve üçüncü cildin 281/1301 numarolu ruhsatnamesiyle, Hüdavendigar Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuşdur, Sene 1323 (1905-06), 26.

⁶⁶ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, *a.g.e.*, s. 54.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 36.

⁶⁷ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, *a.g.e.*, s. 54.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 36.; <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III, Bursa İli Merkez, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983, s.153.

Pars Bey Türbesi

Bursa Ulu Cami yakınındaki Fevzi Çakmak Caddesi üzerindeki⁶⁸ Şehreküstü Camisinin güneyinde bulunan, İl Müftülüğü'nün karşısındaki Bedreddin Pars Bey türbesi⁶⁹ (Kübikimsi Gövdeli Türbe⁷⁰), Pars Bey adıyla anılan Abdullah oğlu Bedrüddin Mahmud Bey'e aittir.⁷¹

Pars Bey'in, özel günlerde çok kalabalık olduğu söylenen, Şehreküstü Camii'nin yanındadır. Türbeye cumartesi günleri güneş doğmadan gidilir ve sandukanın üzerine gömlekler, pantolonlar, mendiller, yemeniler, çevreler açılıp bir sonraki hafta alındığında her türlü derde deva olacağına, maddi-manevi her türlü isteğin yerine geleceğine inanılmıştır. Rivayete göre Pars Bey, başında yeşil kasketi, yeşil takım elbiseleriyle, elinde yeşil salatalık yiyerek türbesinin içinde dolaşırken görüldüğü halde, sonra bakıldığında türbenin asma kilidi ile kapalı olduğu görülmüştür.⁷² Yapıldığı döneme ait hiçbir yazıtı bulunmayan türbenin genel karakteri XV. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Kapı üzerinde mermerden tek satırlık dua kitabesi olup isim ve tarihi yoktur. İçeride ahşap bir sanduka bulunmaktadır.⁷³

Doğangözü Hanı

Tarih boyunca Bursa önemli bir ticaret kenti idi. O nedenle Bursa'da çok sayıda han yapılmıştı. Bursa'da 25 kadar han yapılmışken, bunlardan sadece 13 tanesi ayakta kalmıştır.⁷⁴ Bu hanlardan biri de Başçı İbrahim Paşa ve Doğangözü adları ile anılır. Bu han, Kapan Hanı yanında imiş. Bugün burada, handan hiçbir iz yoktur.⁷⁵ Sultan I. Murat tarafından, XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılan

⁶⁸ <http://burasibursa.blogspot.com/2010/02/bursa-turbeleri.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Ayşegül Keleş Eriçok, "Bursa Tarihi Ticaret Merkezinde 16. Yüzyıldan Günümüze Ticari Fonksiyonların Değişimi", TMMOB, Şehir Planlamacıları Odası, *Planlama Dergisi*, 24 (3), 2014, s.173-181.; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 257.

⁶⁹ Yenal, *a.g.e.*, 2014, s. 372.; Betül Tarakçı, "Bursa Sokaklarında Tasavvuf Dersi", *Bursa Günlüğü*, (4), Aralık, 2018, s. 22-25.; Ali Kılçı, "Hacı Bayram-ı Veli Döneminden (1300-1453) Günümüze Kalan Vakıf Eserleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Bunlar Üzerinde Yaptığı Çalışmalar", *Vakıf Haftası Dergisi*, 4, 1986, s. 81-140.

⁷⁰ Bursa'daki türbelerin çoğunluğu bu grupta yer alırlar. Yenal, *a.g.e.*, 2014, s. 365.

⁷¹ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, *a.g.e.*, s. 54.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁷² Hasan Basri Alkaya, Bursa ve Çevresindeki Ziyâret Yerleri ve Bunların Etrafında Oluşan Dini İnançlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2006, s. 34.; Kâmil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, *a.g.e.*, s. 54.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁷³ <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983, 338. Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; <http://burasibursa.blogspot.com/2010/02/bursa-turbeleri.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁷⁴ https://www.bursa.com/wiki/Bursa_Han_Ve_Bedestenleri Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁷⁵ Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), *a.g.e.*, 1983, s.345.; <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983, 338. Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; Eriçok, *a.g.m.*, 2014, s. 173-181.; Hasan Yılmazyaşar, Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigar Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2017, s. 98, 99, 190, 309, 432, 513.

Kapan Han'ın⁷⁶ karşısında Pars Bey'in yaptırdığı Doğangözü adıyla bir başka han daha varmış⁷⁷ ancak bu han 1738 (1767) yılında arsaya dönüştürülmüştür.⁷⁸

Sultan I. Murat tarafından, XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılan Kapan Han'ın⁷⁹ karşısında Pars Bey'in yaptırdığı Doğangözü adıyla bir de han vardır⁸⁰; ancak bu han 1738 (1767) yılında arsaya dönüştürülmüştür.⁸¹

es-Seyyid el-Hâc Ahmet Baba Efendi-Şeyh Baba Efendi Ahmet (Umurbey, 1204-1788/9-Bursa, 1262-1845⁸²)

Bedrettin Pars Bey'in soyundan gelen Baba Efendi (Ahmet Baba Efendi⁸³), Umurbey'de (Umurbey Köyü) Hicri 1204(1789)-1261(1845)⁸⁴ yılında doğmuştur. Babasının adı Ağazade Ahmet Bey-Pars Bey oğlu Mehmet Çelebi'dir (Mehmetagağazade Ahmet Bey⁸⁵ (Mehmet Çelebi)⁸⁶'dir.

Ahmed Baba Efendi çeşitli tarikat şeyhleri ile sohbetlerde bulunarak kendini yetiştirmiştir. İlk tahsilini Umurbey'deki Pars Bey vakfiyesinde ağabeyinden (Bedrettin⁸⁷) aldı.

⁷⁶ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: III, s. 9.; Bursa merkez Osmangazi İlçesi'nde, Atatürk caddesi 99 numarada mescit. <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/gungormez-mescidi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.; https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/180522024523_bursa-gunlugu-sayi-1.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁷⁷ Esra Çobanoğlu, Çarşılarımız, "Ulu Çarşı", *Bursa Günlüğü*, (1), Mart, 2018, s. 76-78.

⁷⁸ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: III, s. 9.; Özgür Ediz -Necmi Gürsakal, "Bursa Çarşısı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2010, s. 101-107.; <http://www.btch.org.tr/bursa-hanlari.php?id=42> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁷⁹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C. IV, s. 9.; Çobanoğlu, "a.g.m.", 2018, s. 76-78.

⁸⁰ Çobanoğlu, "a.g.m.", 2018, s. 76-78.

⁸¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C.IV, s. 9.; Ediz-Gürsakal, *a.g.m.*, 2010, s. 101-107.; <http://www.btch.org.tr/bursa-hanlari.php?id=42> Erişim tarihi: 20.02.2021.

⁸² Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, 187-196.; Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar (I)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 3, C. 3, (3), 1991, s. 107-119.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; Salih Çift, "Osmanlılar Dönemi'nde Bursa'da Bektaşî Kültürü ve Bektaşî Tekkeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 2001, s. 225-239.

⁸³ Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s.187-196.

⁸⁴ "tahsi-i ilimden sonra Bursa'ya gelerek o vakit Paşakapısı denilen mahallede bir arsa satın almıştır. Tasavvufa, havas ilmine meraki ziyade olan Şeyh Mehmed Can Efendi'den tarikat usüllerini tekmiil etmiş ve icazet alarak Bursa'ya gelmiştir. Zamanını hal-i inzivada gece ve gündüz ibadet ve riyâzetle geçirir, lâubali-meşreb, göğsü açık gezer, geceleri uyumaz; zenginler ve hükümet memurlarına sokulmaz, fakaralara yardım sever bir zat idi. 21 Mart 1845'te ölmüş ve tekkesine defnedilmiştir. Herşeyi bilir kâmil, ahlâklî, hamiyetli ve memleketini çok seven bir zat idi." Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C. I, s. 165.; Kaplanoğlu-Oğuzoğlu, *a.g.e.*, 2011, s. 59, 329.; Raif Kaplanoğlu Arşivi.; Hasan Basri Öcalan- Bedri Mermutlu, Tarihi Bursa Mezar Taşları I, Bursa Hazineleleri, 2019, s. 373.; Mezarın, Eski Hükümet konağı yakınlarındaki dergahtaydı. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 95.

⁸⁵ Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s. 187-196.; "Mehmed Ağa, Abdurrahman oğlu Ebubekir Ağa'nın oğludur. Pars Beyzade'dir. Reyhan Paşa mahallesinde sakin olup, ticaret için İran'dan gelirken Erzurum'da vefat etmiştir. 11371 kuruş muhallefati, Ebubekir, Fatma, Zekiye adında üç evladı kalmıştır". Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C. III, s. 135.

⁸⁶ Mustafa Çelebi ve Hacı Mahmut Çelebi adında iki kardeşi vardır. Raif Kaplanoğlu Arşivi.; Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s.187-196.

⁸⁷ Raif Kaplanoğlu Arşivi.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

Pars Beyler'den Ahmet Baba Efendi (1773-1840)⁸⁸, büyük kardeşi⁸⁹ ile vakıfların idaresi üzerine anlaşmazlığa düşünce Umurbey'den ayrılarak Bursa'ya yerleşir. Karaşeyh Mahallesi⁹⁰ yaptırılan tekkenin Nakşi Şeyhliğini yapar. Soyundan gelenler bu görevi devam ettirirler. Bursa Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Muhtar Bey, şair ve yazar Mehmet Baha Efendi, Bursa milletvekilliği yapan Muhittin Baha Pars⁹¹, eğitimci ve yazar Vedide Baha Pars bu soydan gelmektedir. Umurbey'de kalanlar ise başta Pars olmak üzere Seyhan, Önev, Küçükdağ ve Okay soyadları ile soylarını sürdürmektedirler.⁹²

Ahmed Baba Efendi⁹³, sene 12 Rebiülevvel 1261-21 Mart 1845'te vefat etmiş ve Karaşeyh mahallesinde yaptırdığı dergâhın haziresine defnedilmiştir⁹⁴. Tekkenin bahçesinde Ahmet Baba ile 1870/1871'te ölen büyük oğlu Mehmet Said ve 1902-1903'te ölen öteki oğlu Mehmet Bahaeddin Efendi'lerin mezarları bulunur. 18. yüzyılın ikinci yarısını ilgilendiren Bursa Hurûfât Defterleri (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 537, 538, 1058, 1074, 1080 ve 1158 numaraları altı adetten oluşmaktadır)'nde, Bedreddin Pars Bey ve Şehreküstü Camii'ne ait bilgiler vardır.⁹⁵

Ahmed Baba Tekkesi / Ahmed Baba Dergâhi

Ahmed Baba Tekkesi⁹⁶, Baba Efendi Tekkesi olarak da bilinir. Bursa merkez Osmangazi İlçesi, şimdiki Postahane binasının karşısında, Vakıflar

⁸⁸ Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Belli Başlı Kaynaklar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1),1987b, s. 89-98.; Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız), Bursa Kütüğü, Cilt: I, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 76, 165.

⁸⁹ Çetin, "a.g.m.", 2019, s. 86-90.

⁹⁰ Hatıra yahud Mirat-ı Brusa, Haremeyn Muhteremeyn payellulerinden Şam-ı şerif Kadısı esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret celilesinin pi 17 Zilkade sene 324 ve fi 20 Kanun Evvel sene 322 tarih ve üçüncü cildin 281/1301 numarolu ruhsatnamesiyle, Hüdavendigâr Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuşdur, Sene 1323 (1905-06), 30.

⁹¹ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s.257.

⁹² <http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

⁹³ Çift, *a.g.m.*, 2002, s. 231-244.

⁹⁴ Gömütü, Eski Hükümet Konağı yakınlarında bulunan dergahtaydı. Mehmet Şemseddin, Bursa Dergâhları: Yâdigâr-ı Şemsi, Nşr. M. Kara-K. Atlansoy, 1997, s.187-196.; Çift, *a.g.m.*, 2002, s. 231-244.; Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s. 187-196.; "Osmanlıdaki mevlit merasimlerinden sonra halka yemek ikram edilmesi bir gelenek hâline gelmiştir. Benzer şekilde 1845 yılında Bursa'da Hacı Ahmed Baba Efendi Zaviyesi için düzenlenen vakfiyede, her sene Kurban Bayramı'nda 75 kuruş değerinde bir koyunun alınarak Hz. Peygamber'in (S.A.S.) ruhu için kurban edilmesi, ayrıca her yıl tahsis edilecek 300 kuruş ile Rebiülevvel ayında zaviyede mevlit okunması, daha sonra fakir, miskin ve diğer cemaate yemek ikram edilmesi istenmiştir". Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Toplumunda Mevlit Kandili ve Mevlit Vakıfları", <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=30452> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Kara, *a.g.m.*, 1987a, s.89-98.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/ahmet-baba-ba-ba-efendi-.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Öcalan, H.B, "Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri), In: ICANAS, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler, Yay. Haz. Zeki Dilek vd., 2009,s.181-188, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-> Erişim tarihi: 20.02.2021.

⁹⁵ Mine Aslangiri, Bursa Hurûfât Defterleri (1750-1800), *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2019, s. 40, 42, 50, 62, 112, 125, 131.

⁹⁶ Kara, *a.g.m.*, 1991, s. 107-119.; Mustafa Kara, "Dergâhlar; Açılınsın mı Kapansın mı?", *Bursa'da Zaman*, (10), Nisan, 2014, s. 54-65.; <https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/p21054coll1/id/844/> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

Bankası İşhanı'nın bulunduğu yerde olup⁹⁷, Paşakapısı civarında Karşeyh Mahallesi'nde bulunan Nakşibendi büyüklerinden es-Seyyid, eş-Şeyh Ahmed Baba bin Ahmed tarafından, kendi parasıyla satın aldığı evinin yanına kurulan Nakşibendi tekkesidir.⁹⁸

Şehreküstü mahallesinde Hicri 1216-Miladi 1801 yılında cami ile beraber yanan Pars Bey zaviyesi⁹⁹, Ahmed Baba tekkesi adıyla Karşeyh mahallesinde yeniden inşa edilmiş, aynı tekke Baba Efendi tekkesi olarak da kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁰

Baba Efendi Kütüphanesi

Bursalı sufler, tasavvufi ve yaşadıkları toplumun ilim ve kültür hayatını yansıtan eserler yazmış ve bunları tekkelerinde kurdukları kütüphanelerde¹⁰¹ muhafaza etmişlerdir.¹⁰² Bursa Kütüğü'ne¹⁰³ göre kütüphanesi olan bazı dergâhlar ve kitap sayıları¹⁰⁴ ise şöyledir: Ulu Cami'de bulunan Abdullah Münzevi (4525 adet kitap), Ahmet Gazzî Dergâhı (1797 adet kitap), İsmail Hakkı Dergâhı, İncirli Tekkesi, Baba Efendi Dergâhı¹⁰⁵, Hüsametdin Dergâhı, Emîniyye Dergâhı, Morali Dergâhı, Emir Sultan Dergâhı, Mevlevîhane, Haraççızade (4520 kitap) kütüphaneleridir.¹⁰⁶ 1927 Bursa Vilayet Salnamesi'ne göre, Baba

⁹⁷ Akkılıç, a.g.e., 2002, s. 1464.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/baba-efendi-tekkesi-ahmet-baba-efendi-tekkesi.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Sibel Polat, Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi Bursa Cumhuriyet Alanı Örneği, *Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2011, s. 336.

⁹⁸ Mevlüt Çam, "Bursa'da Bir İrfan Ocağı Ahmed Baba Nakşibendi Tekkesi", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s. 62-65.; <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/vakif-kayitlar-arsivi/belge-orneklere> Erişim tarihi: 20.02.2021.

⁹⁹ "...Pars Bey Zaviyesi yaptırılmadığından, Bursa Valisi iken Evkaf Nazır olan ve Baba Efendi'nin faziletlerinin meftunu bulunan Hasip Paşa'nın yardımıyla Kara Şeyh mahallesindeki Ahmed Baba Tekkesi teccid ve tevsi edilmiş ve 1857'de Sultan Mecid tarafından tekke müceddeden denecek derecede mükemmelen tamir edilmiştir. Tekkenin bahçesinde Ahmed Baba ile 1870'te vefat eden oğlu Mehmed Said ve 1903'te ölen diğer oğlu Mehmed Bahaeddin Efendilerle evlâd ve ahfadı medfundur. Yolun tevsi dolayısıyla tekke yıkılmış, kabirleri de arkaya, evin içerisine almışlardır." Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.I, s.165.; 1315 Duhullüğe Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 Nolu Künye Defteri, KHO Arşivi.; Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s.187-196.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹⁰⁰ Taşkın, a.g.t., 2017, s. 19.

¹⁰¹ Kara, "a.g.m.", 1987a, s. 77-88.

¹⁰² Özge Yüce, Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi'ndeki Tarikat Eşyaları, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2017, s. 22.; Kara, M., "a.g.m.", 1987a, 77-88.

¹⁰³ Kâmil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 4519-4522.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için Bursa'da diğer tekkelere ait kütüphaneler için Gönül Gülşen Türk'ün, "Gönül Gülşen Türk, Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995 Bursa" adlı tezine bakılabilir.

¹⁰⁵ Selma Güler Bilgi, Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Gündelik Yaşam (1923-1950), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2006, s. 110.; Mehmet Kaya, 1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1999, s.182.; Gönül Gülşen Türk, Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1995, s. 48, 50-52.

¹⁰⁶ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C. III, s.142.; *Bursa Vilayeti Salnamesi*, Bursa Vilayet Matbaası, 1928, s. 313.

Efendi Dergâhı'nda (Baba Efendi Dergâhı kütüphanesi¹⁰⁷ Kurucusu Şeyh Said Efendi, 1870)¹⁰⁸ 204 matbu eser 286 adet yazma eser bulunmaktaymış.¹⁰⁹

Ahmed Baba Dergâhı Mürşitleri

Şeyh Ahmed Baba, vakfiyenin düzenlenmesinden on beş gün kadar sonra 12 Rebi'ül evvel 1261 (1845) tarihinde vefat etmiştir¹¹⁰ ve tekkenin haziresine defnedilmiştir. Tevcih Kaydı Defteri'ne göre tekkenin ilk şeyhi olan Ahmed Baba'nın vefatından sonra vakfiyede de belirtildiği üzere oğlu Seyyid Hacı Hâfız Mehmed Said Efendi¹¹¹ (eş-Şeyh *el-Hâc* Mehmet Said Efendi¹¹²), onun

¹⁰⁷ Baba Efendi Kütüphanesinin müessisi Şeyh Said Efendi ile Hacı Baha Efendi'dir. Fakihe, Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Zümresi Mezuniyet Tezi, s.69, 84, 131.; Baba Efendi Dergâhı'na ait yazma eserler "Bursa-İnebey Yazma Eser Kütüphanesi"ndedir. <http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/koleksiyonlar/15> Erişim tarihi: 30.03.2021.; Şeyh Said Efendi (ö. 1291/1870) tarafından kurulan Baba Efendi Dergâhı'nda 204'ü yazma, 286'sı matbu olmak üzere toplam 490 eser bulunmaktadır. Kadir Özköse, "Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelere Öncülük Eden Temel Süfi Yaklaşımlar", <http://yenidunyadergisi.com/bilimsel-ve-teknolojik-gelistmeler-unculuk-eden-temel-sufi-yaklasimlar/> Erişim tarihi: 30.03.2021.; Remziye Tüba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, (2), 1989, s.101-117.; Kurmuş, Ö.S., "Bursa'da Dergâh Kütüphaneleri", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Yay.Haz. Ramis Dara, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: 11, 2002, s.142-149.; Nilüfer Ateş, "Bursa'da Bir Dergâh Kütüphanesi: Emir Buhâri Dergâhı Kitaplığı", *İstem*, 18/35, 2020, s. 41-71.; Nail Bayraktar, "1944 Yılında Eski Milli Eğitim Bakanlığı Binası Cilt Atölyesinde İken Yanmış Olan Fihristlerin Listesi", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 6,(1), 1992, s. 4-9.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 271.

¹⁰⁸ Kumaş, a.g.e., 2020, s.154, 217.

¹⁰⁹ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.III, s.72.; Bursa Vilayet Salmamesi,1927,s.313-314.; Bilgi, a.g.t., 2006, s.63.; Hasan Basri Öcalan, Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri), <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-BURSA%e2%80%-99DA-TEKKE-HAYATI-VE-K%c4%b0TAP-TEKKE-K%c3%9cT%c3%9cPHANELER%c4%b0.pdf> Öcalan, Hasan Basri, "Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri)", In: ICANAS, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler, Yay. Hazırlayan: Zeki Dilek vd., Ankara, 2009, s.181-188, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-BURSA%e2%80%-99DA-TEKKE-HAYATI-VE-K%c4%b0TAP-TEKKE-K%c3%9cT%c3%9cPHANELER%c4%b0.pdf> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.III, s.72.; Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (BYEBEK), Genel nu: 4520. Erişim tarihi: 20.02.2021.; Грамаатикова, a.g.t., 2015, s.12.

¹¹⁰ Abdurrezzak Tek, "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşiliğin Bursa'daki Tarihi Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 2007, s. 211-240.

¹¹¹ 1830 yılına ait Bursa Nüfus Kütüğü sayfa 139'da mahalle-i Şehreküstü (143) 'te, Hafız Hacı Mehmet Said Efendi için,

"Numara-i Neferât

1/1

Kır sakallı orta boylu

Sınni 45

Bâ-berât-ı âli mahalle imametine hissedâr

muhtâr-evvel

es-Seyyid Hâfız Mehmed Säid Efendi ibn-i Hacı Ahmed Efendi

menzil bâb 1

ve vefat eden oğlu Seyyid Hâfız Emîn Molla için de

2/2

Müzellef orta boylu

Sınni

40

Mezbûrun oğlu

Es-Seyyid Seyyid Hâfız Emîn Molla

Fevt-sûd fi sene 1253" yazar. Bursa Nüfus Kütüğü 1830 (Bursa Şehri Mahalleleri Müslüman Nüfusu), I-IV., Yay. Haz: Muammer Demirel, Raşit Gündoğdu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2015, s. 95.

¹¹² Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s. 187-196.

1871'deki vefatından¹¹³ sonra kardeşi Şeyh Hâfız Bahaeddin Efendi¹¹⁴, ondan sonra ise oğlu Şeyh Mehmed Baha Efendi¹¹⁵ postnişin olur.¹¹⁶ Ahmed Baba Efendi'nin hacda vefat eden El Hafız Nuri Efendi adında başka bir oğlu daha vardır.¹¹⁷ Ahmed Baba tekkesi mürşitleri sırasıyla;

Hacı Ahmed Baba Efendi, 1261/1845, Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi (eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Said Efendi), 1287/1871, Şeyh Hâfız Bahaeddin Efendi, 1320-1902-1904 ile 4. Mehmed Baha Beyefendi'dir.¹¹⁸

Güngör Şahin, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Bursalılar" adlı eserinde, Hakkı Baha Bey ve ailesi için, "*Jön Türkler ve siyasetle ilgilidir, babası Şeyh Hacı Baha Efendi, Ziya ve Eşref Paşa ile daha bir erbab-ı fazl ü kemalden...*", ağabeyi Mehmet Baha Bey için "*memleketimizin menafın müteallik mecalisde buldukları*", "*kardeşi Muhittin Baha Pars uzun zaman Bursa milletvekilliği yapmıştır*"¹¹⁹ der.

Baba Efendi Dergâhı'nın Son Şeyhi Mehmet Baha Pars¹²⁰ (1877-25 Ekim 1953)

Bursa İdadisini ve Aksaray Darütedris Mektebi'ni (İstanbul-1897) tamamlamış ve 1902'de de Alyans İzraelit'ten (Beyoğlu Alliance Israélite¹²¹) mezun olmuştur. Mehmed Baha Bey, yükseköğrenim için Fransa'ya gitmiştir.¹²² Keman, piyano, ud, viyola ve viyolonsel çalabilen¹²³, Bursa Sanat Mektebi'nde¹²⁴ Fransızca ve Tarih, Bursa Darüleytamı ve Bursa Lisesi'nde (Erkek Öğretmen

¹¹³ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 271.

¹¹⁴ Kurmuş, "a.g.m.", 2002, s. 142-149.

¹¹⁵ Mehmet Baha Pars. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 257.

¹¹⁶ Çam, *a.g.m.*, 2019, 62-65.; https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/vakif-kayitlar-arsivi/belge-ornekleri/Erisim_tarihi:20.02.2021.; Pehlivan, *a.g.m.*, 2018, 34-36.; Murat Bardakçı, "Operet Besteleyip Sahneye Koyan Bir Nakşibendi Şeyhi", 3 Eylül 2009, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/221304-operet-besteleyip-sahneye-koyan-bir-naksibendi-seyhi> Erişim tarihi: 20.02.2021.

¹¹⁷ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹¹⁸ Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, 187-196.; Öcalan-Mermutlu, *a.g.e.*, 2019, s. 373.; Kara, M., "a.g.m.", 1991a, s. 107-119.

¹¹⁹ Güngör Şahin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Bursalılar, 11 Haziran 2019, <https://www.belgeseltarih.com/ittihat-ve-terakki-cemiyetinin-kurulusunda-bursalilar/> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s. 187-196.

¹²⁰ "Ahmed Baba Efendi Dergâhı şeyhi Mehmet Bahâuddin Efendi gibi kendisine intisap etmek isteyenlere şöyle demiştir: "Ben henüz derviş olamadım. Makam-ı irşat nerededir ki seni irşat edeyim. Fakat evkât-ı hamseye (beş vakit namaza) devamlı, kimsenin aleyhinde bulunma, ahlâk-ı hamide ile ittisâf et. İşte dervişlik budur". Ekrem Özer, Osmanlı'da Tekke ve Tarikat İslahatları-II. Mahmud Dönemi ve Sonrası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s.142, 146.; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 257.; Kara, M., "a.g.m.", 1987a, s. 77-88.

¹²¹ Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, 2017, s.213.

¹²² Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s.257.

¹²³ <http://adalar-postasi-guncel.blogspot.com/2012/03/17-2682.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.

¹²⁴ Kepçioğlu, *a.g.e.*, 2009, C. IV, s. 77.

Okulu'nda) müzik dersleri vermiş¹²⁵, Abdülhak Hamid (Tarhan) Bey'in Nesteren'ini operet¹²⁶ şeklinde bestelemiştir.

Hakkı Baha Pars¹²⁷

1879'da (Rumi 1295) Bursa'da Saray Caddesi'ndeki Baba Efendi Tekkesi'nde doğdu.¹²⁸ Babası, çevresinde şair ve besteci olarak tanınmış¹²⁹, ney¹³⁰ üstadı Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Bahâeddin Efendi, annesi Nakiye Hanım'dır. Eşi ise Zehra (Hanım) Pars'tır¹³¹. Hakkı Baha Pars, Bursa Işıklar Askeri İdadisi bitirdikten sonra Harp Okulu'na girmiştir. Sınıf arkadaşlarından en önemlisi Mustafa Kemal'dir. "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin Selanik şubesini kuruluşunda yer alır.

1912 tarihinde Ertuğrul Sancağı'ndan mebus seçilmiştir.¹³² Yunan işgali sırasında da Bursa'da Kuva-yı Milliye reisliği yapar. Sonraki dönemde Bursa'dan ayrılarak Bilecik-Eskişehir ve Afyon'da kalır.¹³³ Hakkı Baha Bey'in yayınlanmış veya yayınlanmamış 20 kadar eseri vardır. Safahat-ı Hayat (Safahat-ı Hayat, Bursa 1326/1909), Tasarruf-u Mecburi Müessesesi-i Maliye ve İktisadiyesi (Bursa-1341/1922), Usul-u Tenkit¹³⁴, Gayri Şuyunun Terbiye, Telkin Nedir?, Ruhi Terbiye, Umumi Psikoloji, Mizaç Bozuklukları, Ruhi Tedavi, Siyasal Psikoloji, Yeşiloba Öğretmeni¹³⁵, Mektep Kooperatifçiliği, Kooperatif Programı eserlerinin

¹²⁵ Hüdâvendigâr Vilayeti Salmâmesi, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdâvendigâr, s. 434, 436.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 257.; <http://adalar-postasi-guncel.blogspot.com/2012/03/17-2682.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Kaplanoğlu-Kaplanoğlu, a.g.e., 2019, s.125-126.

¹²⁶ Abdülhak Hamit Tarhan'ın manzum piyesi Nesteren'i ve o Abdülhak Hamit Tarhan'ın eşi Fatma Hanım'ın ölümü üzerine yazdığı Makber şirinin bestesi de ona aittir. Bozkurt, C., "a.g.m.", 2015, s. 11-32.

¹²⁷ Kepecioğlu, Kamil, Bursa Kütüğü, C. II, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.161.; Namdar Karatay, Hakkı Baha Pars Faniler Arasından Çekildi, Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi, Sayı: 42-43, Bursa, 1.ci ve 2.ci Kânun 1941-1942, s.43.; Pars, Vedide Baha, Hakkı Baha Pars, İzmir Halkevi, Yayını no. 24, İzmir, 1934, s.1-10.; Abdullah Azmi Bilgin, "Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Edebiyat Metodolojisiyle İlgili Görüşleri ve Eserleri", Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan, Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, Yayına Hazırlayanlar Eyyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Sempozyum Tebliğleri, Şanlıurfa, Şanlıurfa Belediyesi, 2006, s. 18.; Muhtittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Hazırlayan ve notlayan: Zeki Arıkan, 2017, s. 156.; M. Feyzi Öz, "Vedide Baha Pars", *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Yayınları, Ankara, 1987, s. 411-431.

¹²⁸ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 169.; https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_yer_adlari.pdf

¹²⁹ Huyugüzel, a.g.e., 2000, s. 169.

¹³⁰ Arslan, Bahar, "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, İzmir Kent Ansiklopedisi, 2018, s. 168-172.

¹³¹ Öz, a.g.e., 1987, s. 411-431.

¹³² Pars, Hakkı Baha, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri, Hakkı Baha Pars, İzmir Cumhuriyet Basımevi, 1941, s.29.

¹³³ Pars, a.g.e., 1941, s.29.; Öz, a.g.e., 1987, s. 411-431.

¹³⁴ Hakkı Baha, Usul-i Tenkid, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.; Turan Güler, "Noktalama İşaretleri ve Hakkı Baha'nın Usul-i Tenkî Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlili", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 2020, s. 575-591.; Ertuğrul, 4 Nisan 1912, Raif Kaplanoğlu'ndan e-posta ile alınmış belge.

¹³⁵ Son Posta Gazetesi 18 Şubat 1932, s. 4.

en önemlileridir¹³⁶. Hakkı Baha Pars, 8 Ocak 1942'de İstanbul'da vefat eder ve Edirnekapı Şehitliğine defnedilir.¹³⁷

Muhittin Baha Pars

Bursa'da 1300-1884/85 tarihinde Baba Efendi Dergâhı'nda (bugünkü Vakıf İşhanı'nın bulunduğu yerdedir) doğdu.¹³⁸ Annesi, Bursa kumandanı olan Hafız Mustafa Paşa'nın kızı Nâkiye Hanım'dır. Muhittin Baha, Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Kuva-yi Milliye liderlerinden biri olmuş ve Bursa ile çevresinde Yunan birliklerine karşı savaşmıştır. "Millet Yolu" adlı bir gazete çıkardı.¹³⁹ Ankara'daki ilk mecliste Bursa Milletvekili olarak görev yaptı. Muhittin Baha Bey, 29 Ağustos 1954'te vefat etmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca, Bursa Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Muhtar Bey, eğitimci ve yazar Vedide Baha Pars bu soydan gelmektedir. Umurbey'de kalan Pars ailesi mensupları başta Pars olmak üzere Seyhan, Önev, Küçükdağ ve Okay soyadları ile soylarını sürdürmektedirler.¹⁴¹

Sonuç

Ömer Lütfi Barkan, "İlk Osmanlı membarının, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu izah ederken Osmanlı Padişahlarının mensup olduğu soyun nereden ve ne zaman geldiğine, dinine, uç beyliklerinde buldukları zamanki sosyal hacimlerine, göçebe, köylü veya şehirli oluşlarına, Hristiyan ve diğer Türk beylikleri ile olan münasebetlerine ait verdiği malumat eksiktir ve baştan aşağı yeniden tetkike muhtaçtır. Ayrıca Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasi ve sosyal vaziyet de, şimdiye kadar ilmi bir şekilde tetkik edilmiş değildir." der.

Buradan yola çıkarak da Osmanlı Devleti'nin kurulduğu zamana dair yeni bilgilerin ortaya çıkarılması dönemin koşullarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Osmanlı Devleti, ilk yıllarında gerekli duyulan nüfusu ve nüfuzu, Türkistan'dan Türkiye'ye doğru akan Türk kitlesine borçludur. Bu kitleler büyük boylara mensup aileler olduğu gibi küçük Türk gruplarına bağlı olabilmekteydi. Gelen bu aileler hem askerlik vazifesini icra ediyor hem de fetih sonrası alınan yeni topraklar yerleşip buralarda tekke ve zaviyeler kuruyorlar.

¹³⁶ Raif Kaplanoğlu, e-posta ile alınmış belge; Arslan, "a.g.m.", 2018, s. 168-172.; Yücel İzmirli, "Milli Mücadele'den Eğitim Ordusuna; Hakkı Baha Pars", Gazete Karşıyaka, Haftalık Bağımsız Yerel Gazete, Yıl: 1, Sayı: 14, 22 -28 Eylül 2020, s. 6.

¹³⁷ Huyugüzel, a.g.e., 2000, s. 1712.

¹³⁸ Muhittin Baha Pars, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal, Sicil: 318, Dosya: 45, Seçim Dairesi: Bursa, TBMM Arşivi, Devre: 5, İctima Senesi: 76, Fevkalâde.; Mustafa Kara, "Dergâhlar; Açılış mı Kapansın mı?", *Bursa'da Zaman*, (10), Nisan, 2014, s. 54-65.; Baha Bey, Soyadı Kanunu'ndan sonra "Pars" soyadını almıştır. Pir Murat Sivri, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Yeniden Dönüş Süreci (1946-1949)", *Anasay*, (1), 2017, s. 37-56.

¹³⁹ <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/journals.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Kaplanoğlu-Kaplanoğlu, a.g.e., 2019, s. 165-168.; Öztürk, a.g.e., 2012, s. 164-165.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 258.

¹⁴⁰ Muhittin Baha Bey, TBMM'nin I. Döneminde "Muhittin Baha", V.-VIII. Dönemlerinde ise "Muhittin Baha Pars" olarak kayıtlara geçmiştir. TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950. (2010). TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Haziran, s. 19, 64, 282, 298, 316, 634, 384, 435, 458, 510.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 258.

¹⁴¹ <http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> Erişim tarihi: 20.02.2021.

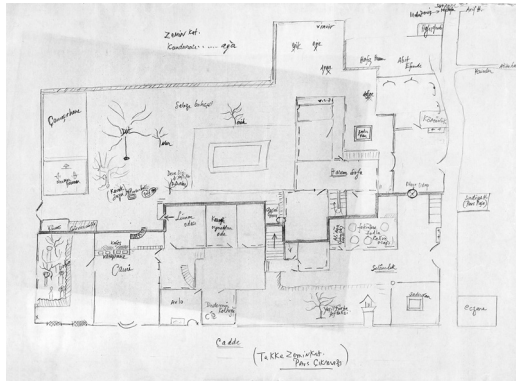
Bu “Kolanizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri”, özellikle Türkiye ve Balkanlarda Türk-İslam mührünün mimarları olmuşlardır. Bu döneme gelinceye kadar ilk çağlardan itibaren birçok devletin hayat bulduğu Türkiye toprakları, birçok savaşların bu bölgede cereyan etmesi ile oldukça yıpranmış ve harap olmuştur. Viran, harap adlarını taşıyan yerler artık abad, feravan ve mamur hale getirilmiştir.

Toplumlar/aileler sahip oldukları maddi ve manevi birikimler, yetenekler, özellikler sayesinde, yaşadıkları dönemleri ve sonraki zamanları değiştirme, etkileme güçlerine sahiptirler. Tarihin akışını değiştirirler.

Bugün kim, İbn-i Sina, Metehan, Attila, Farabi, Alp Arslan gibi şahsiyetlerin hem kendi devirleri, coğrafyaları hem de yakın uzak çevreleri ile günümüze kadar olan etkileri inkar edebilir. Karamanoğulları, Çandarlı Ailesi, Köprülüler, Dürrizadeler, Şakir Paşa Ailesi vb. gibi. Bugün Türkiye’de ve Osmanlı bakiyesi olan ülkelerde kim, Abdullah Cevdet, Ahmet Cevdet, Bahaeddin Şakir, İbrahim Temo, İshak Sukuti, Tunalı Hilmi, Yusuf Akçura, İkinci Mahmud, Talat Paşa, Celal Bayar, Namık Kemal, Ali Suavi, Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Seyfettin, Yusuf Akçura ile Ziya Paşa gibi aydınları yok sayabilir. Tüm bu şahsiyetler/aileler yaptıkları veya yapamadıklarıyla tarihe damgasını vuran, yön veren kısacası bir güç, bir değerdirler.

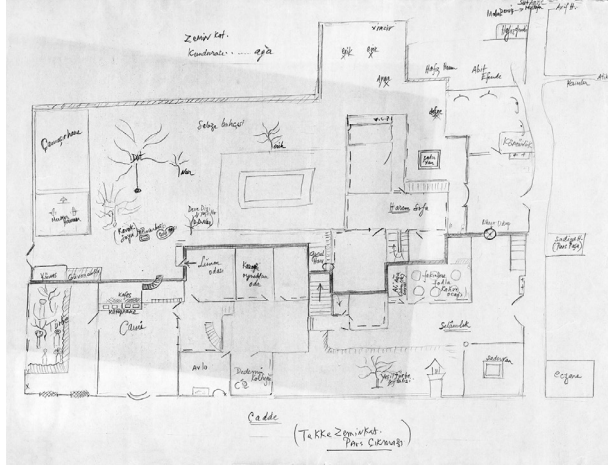
Pars Beyler Ailesi de 600 yıllık (Osmanlı Devleti’nin ömrüne eş) geçmişi ile geçmişten günümüze, yetiştirdiği şahsiyetler ile Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde iz bırakmış, buldukları zamanı ve tarihi etkilemiş önemli Türk ailelerinden biridir. Bu kapsamda aileler ve fertlerin tarihini incelemek, tarihi süreçleri daha doğru anlamamızı sağlayacaktır. Olaylara veya olgulara sadece savaşlar, ekonomik buhranlar, kıtlıklar ekseninde değil bir ferdin bir ailenin nelere etki edebileceğini de gözler önünde serecektir. Burada tarihçilere ve araştırmacılara düşen önemli bir görev de araştırma alanlarında bireyin yetiştiği çevreyi, aileyi ve bireyi de göz ardı etmemesini sağlamaktır.

Ekler

Ahmed Baba Tekkesi¹⁴²

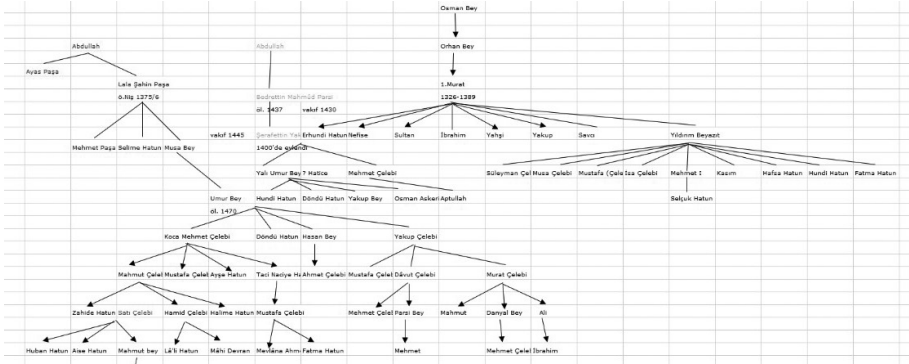
¹⁴² Eskiz çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi’ndedir.

Pars Bey Ailesi Şeceresi¹⁴³

Vakfın Adı	Nerede Bulunduğu	Görev	Atama Tarihi	Ücreti	Atanma Usulü
Bedreddin Pars Bey Vakfı	Bursa	Mu'temed, Vekil-i harç, Eczâhân	4 Ekim 1728	4 + 4 akçe	Feragat ve kasr-ı yed

A.RSK 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Vakıf Atama Kayıtları¹⁴⁴

Pars Bey Ailesi Şecere¹⁴⁵

¹⁴³ Eski çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi'ndedir.

¹⁴⁴ Üftade Yancı, "1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi", *Vakıflar Dergisi*, (53), 2020, s. 47-66.; Hamza Keleş, "Vakfiyelere Göre XV. Yüzyılda Bursa'da İmar Faaliyetleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, (1), 2001, s. 177-188.; Samettin Başol, Vakfiyelerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2000, s. 106-107.

¹⁴⁵ Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.

Abdullah ¹⁴⁶			Bedreddin Mahmud Pars Bey (Ümeradan)
Yakup Bey			-
Yel (Yalî) Umur Bey ¹⁴⁷			Mehmed Çelebi
Osman Askerî	Yakup Bey	Hundî Hatun	Ubeydullah (Abdullah)
Pir Ali ¹⁴⁸			
Seydi, Kaya, Recep, Haydar ¹⁴⁹	-	-	-

Pars Bey Ailesi Şecere¹⁵⁰

Mahalle	Avarız Hanesi	Kuruş
Şehreküstü	8	184

1839 (1255) Tarihli Nüzul ve Avarız Vergisi Defterine Göre Bursa Mahalle ve Köyleri¹⁵¹

Kaynakça

- "Tanzimat Devriminde Bursa 1856-1877". (1939). Nakleden: Naci Kum, *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, (24), s. 31-36.
- 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 Nolu Künye Defteri, KHO Arşivi.
- AKKILIÇ, Yılmaz: *Bursa Ansiklopedisi*, 4. cilt, Burdef Yayınları, 2002.
- AKSOY, Necip: "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmed Münir Paşa-XX-", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, (64-67), Bursa, 1944, s. 40-43.
- ALKAYA, Hasan Basri: Bursa ve Çevresindeki Ziyâret Yerleri ve Bunların Etrafında Oluşan Dini İnançlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2006.
- APAK, Adem: "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Bursalı Bir Vezir Ailesi: Kara Timurtaşoğulları", *Marife*, Yıl: 2, (1), Bahar, 2002, s. 181-196.
- ARSLAN, Bahar: "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, 2018, s. 168-172.
- ASLANGİRİ, Mine: Bursa Hurûfât Defterleri (1750-1800), *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2019.
- ATEŞ, Nilüfer: "Bursa'da Bir Dergâh Kütüphanesi: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı", *İstem*, 18/35, 2020, s. 41-71.
- ATLANSOY, Kadir: *Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri*, Asa Kitabevi, 1998.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mîmârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, Baha Matbaası, 1972.
- BAHA, Hakkı: *Usûl-i Tenkid*, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.
- BARDAKÇI, Murat: "Operet Besteleyip Sahneye Koyan Bir Nakşibendi Şeyhi", 3 Eylül 2009, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/221304-operet-besteleyip-sahneye-koyan-bir-naksibendi-seyhi> Erişim tarihi: 20.02.2021.

¹⁴⁶ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹⁴⁷ Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s.193.

¹⁴⁸ Pir Ali, Yel Umur Bey'in oğlu Osman Askerî'nin oğludur. 1512'de Seydi, Receb, Haydar, Kaya adında dört oğlu vardır. Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s.41.

¹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, Cilt: IV, s. 35.

¹⁵⁰ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹⁵¹ Emre Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2008, s. 426.

- BARKAN, Ömer Lütfi: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, (II), 1942, s. 279-304.
- BAŞOL, Samettin: Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2008.
- BAŞOL, Samettin: Vakfiyelerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2000.
- BAYRAK, Muhammed Said: Vakfiyelere Göre XIX. Yüzyıl Bursa Vakıfları, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2019.
- BAYRAKTAR, Nail: "1944 Yılında Eski Milli Eğitim Bakanlığı Binası Cilt Atölyesinde İken Yanmış Olan Fihristlerin Listesi", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 6,(1), 1992, s. 4-9.
- BERBER, İker: *Tarihi Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 55.
- BİLGİ, Selma Güler, Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Gündelik Yaşam (1923-1950), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2006.
- BİLGİN, Abdullah Azmi, "Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Edebiyat Metodolojisiyle İlgili Görüşleri ve Eserleri", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan, Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar Eyyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Sempozyum Tebliğleri, Şanlıurfa, Şanlıurfa Belediyesi, 2006, s. 18.
- BİRGEN, Muhittin, İttihat ve Terakki'de On Sene, Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, 2017.
- BOZKURT, Celil, "Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s. 11-32.
- BURSA KÜTÜĞÜ, Haz.: Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yedyıldız, Cilt: I, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1987b.
- BURSA NÜFUS KÜTÜĞÜ 1830 (BURSA ŞEHRİ MAHALLELERİ MÜSLÜMAN NÜFUSU), I-IV., Yay. Haz: Muammer Demirel, Raşit Gündoğdu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2015, s. 95.
- BURSA VAKFİYELERİ-1., Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Tic. A, 2013.
- BURSA VİLAYET SALNAMESİ, 1927.
- BURSA VİLAYETİ SALNAMESİ, Bursa Vilayet Matbaası, 1928.
- BURSA YAZMA VE ESKİ BASMA ESERLER KÜTÜPHANESİ (BYEBEK), Genel nu: 4520. Erişim tarihi: 20.02.2021.
- BURSALI MEHMET TAHİR BEY, *Osmanlı Müellifleri*, 2.Cild, 1972.
- ÇAM, Mevlüt, "Bursa'da Bir İrfan Ocağı Ahmed Baba Nakşibendi Tekkesi", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s. 62-65.
- ÇAVDAR, Remziye Tüba, "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, (2), 1989, s.101-117.
- ÇETİN, Osman: "Doğan Bey'in Feryâdı", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s. 86-90.
- ÇİFT, Salih: "Osmanlılar Dönemi'nde Bursa'da Bektaşî Kültürü ve Bektaşî Tekkeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 2001, s. 225-239.
- ÇOBANOĞLU, Esra: Çarşılarımız, "Ulu Çarşı", *Bursa Günlüğü*, (1), Mart, 2018, s. 76-78.
- DEMİREL, Muammer-BECEREKLİ, Sabri: "Bursa'nın Tarihi Mahalleleri, Umurbey, Yenimahalle, Karaağaç, Mollaarap Mahallelerinde Toplumsal Hayat (19. Yüzyıl)", Cilt: 3, Editör: Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, Aziz Elbas, Necmi Gürsakal, 2014, s. 29.
- DEMİRTAŞ, Hasan: "Bursa ve Manisa'daki Vakıflarla İlgili İki Kitap: "Bursa Vakfiyeleri-I-, Yayına Hazırlayanlar: Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yay., Bursa 2013, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan, Haz. Mehmet Akif Erdoğru-Ömer Bıyık, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No: 7, Ankara 2014", *Vakıflar Dergisi*, (41), Haziran, 2014, s. 197-204.
- DURU, Kazım Nami: İttihat ve Terakki Hatıralarım, 2017.
- EDİZ, Özgür - GÜRSAKAL, Necmi: "Bursa Çarşı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2010, s. 101-107.
- ERGİNLİ, Zafer: "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Yayına Hazırlayan: Ramis Dara, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: 11, 2002, s. 176-194.
- ERİÇOK, Ayşegül Keleş: "Bursa Tarihi Ticaret Merkezinde 16. Yüzyıldan Günümüze Ticari Fonksiyonların Değişimi", *TMMOB, Şehir Planlamacıları Odası, Planlama Dergisi*, 24 (3), 2014, s. 173-181.
- FAKİHE, Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Zümresi Mezuniyet Tezi.
- GÜLER, Turan: "Noktalamla İşaretleri ve Hakkı Baha'nın Usûl-i Tenkît Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlihi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 2020, s. 575-591.

- GÜNAY, Nilüfer Alkan: 18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Et-kileri (Bursa Örneği), *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2010
- GÜNER, Galip: "Memlük-Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Kişi Adları", *Dil Araştırmaları*, 12 (23) , 2018, s.103-122.
- HARRELL, Betsy: Bursa Rehberi, Çevirmen: Suna Asımgil, Redhouse Yayınevi, 1980.
- Hatıra Yahud Mirat-ı Brusa, Haremeyn Muhteremeyn Payellulerinden Şam-ı Şerif Kadısı Esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret celilesinin pi 17 Zilkade sene 324 ve fi 20 Kanun Evvel sene 322 tarih ve üçüncü cildin 281/1301 numarolu ruhsatnamesiyle, Hüdavendigar Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuştur, Sene 1323 (1905-06), 26.
- HIZLI, Mefail: "Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, (8), 1999, s. 135-147.
- HIZLI, Mefail: "Hüdavendigar Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, (V), 1993, s. 227-248.
- <http://adalar-postasi-guncel.blogspot.com/2012/03/17-2682.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/ahmet-baba-baba-efendi-.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/aya-yani-teologos-kilisesi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/baba-efendi-tekkesi-ahmet-baba-efendi-tekkesi.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/gungormez-mescidi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://burasibursa.blogspot.com/2010/02/bursa-turbeleri.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://dursunsaral.com.tr/dursunsaral/index.php/2015/11/page/10/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- http://ugurkoch.com/mirat_bursa.php Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://web.archive.org/web/20020616202944/http://www.4dw.net/royalark/Turkey/turkey2.htm> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://www.btch.org.tr/bursa-hanlari.php?id=42> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- http://www.bursadakultur.org/bursa_kutugu.htm Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://www.bursareherim.com/sehrekustu-camii-nerede.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/koleksiyonlar/15> Erişim tarihi: 30.03.2021.
- <http://www.yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=795> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://yelbursa.blogspot.com/2008/05/bursa-tarihi-resimleri-bursa-tarihi.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III, Bursa İli Merkez, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983, s. 153.
- <https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/p21054coll1/id/844/> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <https://tarih.ihya.com/osmanli/1.beyazid-donemi/yildirim-bayezid-in-hanimplari-ve-cocuklari.html> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <https://www.belgeseltarih.com/bursada-medfun-sadrazamlar-ve-vezirler/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_6.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/180522024523_bursa-gunlugu-sayi-1.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/190102110646_bursa-gunlugu-sayi-4-ara-lık-2018-web.pdf Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <https://www.bursa.com.tr/orhan-gazi-kulliyesi-tarihi-carsi-hanlar-bolgesi-ve-cevresi-27318.html> 2009.
- https://www.bursa.com/wiki/Bursa_Han_Ve_Bedestenleri Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021
- <https://www.bursaaraştırmalarimerkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.
- https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/genel-mudurluk-yayinlar/osmanli_yer_adlari.pdf
- <https://www.facebook.com/MisakiMilli/videos/708471396245942/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/kulturenvanteri/sehrekustu-camii> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/journals.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <https://www.sanatalemi.net/belig/> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.

- https://www.turkcebilgi.com/bursa_tarihi_eserler_ve_turistik_bilgiler Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
<https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/vakif-kayıtlar-arsivi/belge-ornekleri> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- HUYUGÜZEL, Ömer Faruk: İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Hüdâvendigâr Vilayeti Salmânesi, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdâvendigâr.
- İVEDİ, Burçe: Bursa İli Gemlik İlçesi Umurbey Beldesi *Çarğanlar Evi* İçin Restorasyon Önerisi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- İZMİRLİ, Yücel: “Millî Mücadele’den Eğitim Ordusuna; Hakkı Baha Pars”, *Gazete Karşıyaka*, Haftalık Bağımsız Yerel Gazete, Yıl: 1, Sayı: 14, 22 -28 Eylül 2020, s. 6.
- KAPLANOĞLU, Raif, Arşivi.
- KAPLANOĞLU, Raif, *Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*, 1988.
- KAPLANOĞLU, Raif, e-posta ile alınmış belge.
- KAPLANOĞLU, Raif-OĞUZOĞLU, Yusuf, *Asri Gemlik*, Yusuf, Gemlik Belediyesi Yayınları, 2011.
- KARA, Mustafa: “Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Belli Başlı Kaynaklar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987 b, s. 89-98.
- KARA, Mustafa: “Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987 a, s. 77-88.
- KARA, Mustafa: “Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar (I)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 3, C. 3, (3), 1991, s. 107-119.
- KARA, Mustafa: “Bursa’nın Kültür Tarihini Aydınlatanlar-2-Kamil Kepecioğlu”, *Bursa’da Zaman*, Sayı: 18, Nisan, 2016, s. 15-16.
- KARA, Mustafa: “Dergâhlar; Açılın mı Kapansın mı?”, *Bursa’da Zaman*, (10), Nisan, 2014, s.54-65.
- KARATAŞ, Ali İhsan: “Osmanlı Toplumunda Mevlit Kandili ve Mevlit Vakıfları”, <https://dergi.diyana.net.gov.tr/makaledetay.php?ID=30452> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- KARATAY, Namdar: Hakkı Baha Pars Faniler Arasından Çekildi, *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, Sayı: 42-43, Bursa, 1.ci ve 2.ci Kânun 1941-1942, s. 43.
- KAYA, Mehmet: 1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1999.
- KELEŞ, Hamza: “Vakfiyelere Göre XV. Yüzyılda Bursa’da İmar Faaliyetleri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, (1), 2001, s. 177-188.
- KEMALOĞLU, Muhammet: “Türkiye Selçuklularında Dini Eserler”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2015, Sayı: 12, s. 139-164.
- KEMALOĞLU, Muhammet: Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2022.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 4519-4522.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Cilt: I, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Cilt: II, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Cilt: III, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil: *Bursa Kütüğü*, Cilt: IV, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KILCI, Ali: “Hacı Bayram-ı Veli Döneminden (1300-1453) Günümüze Kalan Vakıf Eserleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün Bunlar Üzerinde Yaptığı Çalışmalar”, *Vakıf Haftası Dergisi*, 4, 1986, s.81-140.
- KUMAŞ, Nursal: *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 2020.
- KURMUŞ, Ö.S: “Bursa’da Dergâh Kütüphaneleri”, *Bursa’da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Yay. Haz. Ramis Dara, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: 11, 2002.
- MEHMED SÜREYYA: *Sicill-i Osmani*, Cilt: V, Haz. Nuri Akbayar-S. Ali Kahraman, 1996.
- MEHMET ŞEMSEDDİN: *Bursa Dergâhları: Yâdigâr-ı Şemsi*, Nşr. M. Kara-K. Atlansoy, 1997.
- MEHMET ŞEMSEDDİN, *Yâdigari Şemsi*, Mısri Dergâhi Seccâdenesini, Matbaa-i vilâyet, 1332.
- MUHİTTİN BAHA PARS, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal, Sicil: 318, Dosya:45, Seçim Dairesi: Bursa, TBMM Arşivi, Devre:5, İçtima Senesi:76, Fevkalâde.
- NEYLÂ VE BEKİR PEYNERCİOĞLU ARŞİVİ.
- OSMANGAZİ BELEDİYESİ ŞEHİR SAĞLIK PROFİLİ, Bursa Osmangazi Belediyesi, 2012.
- ÖCALAN, Hasan Basri, “Bursa’da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri)”, *İN: İCANAS, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler*, Yay. Hazırlayan:Zeki Dilek vd., 2009,s.181-188, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-Erişim-Tarihi:20%20Şubat2021>.

- ÖCALAN, Hasan Basri: Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri), <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-BURSA%e2%80%99DA-TEKKE-HAYATI-VE-K%4%b0TAP-TEKKE-K%c3%9cT%c3%9cPHANELER%c4%b0.pdf> Öcalan, Hasan Basri, "Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri)", In: ICANAS, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler, Yay. Hazırlayan: Zeki Dilek vd., Ankara, 2009, s.181-188, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96CALAN-Hasan-Basri-BURSA%e2%80%99DA-TEKKE-HAYATI-VE-K%4%b0TAP-TEKKE-K%c3%9cT%c3%9cPHANELER%c4%b0.pdf> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- ÖCALAN, Hasan Basri-MERMUTLU, Bedri: *Tarihi Bursa Mezar Taşları I*, Bursa Hazireleri, 2019.
- ÖZ, M. Fevzi: "Vedide Baha Pars", *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Yayınları, Ankara, 1987.
- ÖZER, Ekrem: Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları - II. Mahmud Dönemi ve Sonrası, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2007.
- ÖZKÖSE, Kadir: "Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelere Öncülük Eden Temel Süfi Yaklaşımlar", <http://yenidunyadergisi.com/bilimsel-ve-teknolojik-gelistmelere-onculuk-eden-temel-sufi-yaklasimlar/> Erişim tarihi: 30.03.2021.
- ÖZTÜRK, Yücel: *Bursa Basın Tarihi*, Ekin yay., 2012.
- PARS, Hakkı Baha: *Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri*, İzmir Cumhuriyet Basımevi, 1941.
- PARS, Vedide Baha: *Hakkı Baha Pars*, İzmir Halkevi, Yayını no. 24, İzmir, 1934.
- PEHLİVAN, Naci: "Pars Beyleri", *Yeşil Bursa Dergisi*, Kurtuluş Savaşının Kadın Efeleri Sayısı, Yıl: 5, (19), Kış, 2018, s.34-36.
- POLAT, Sibel: Kamusal Dış Mekanlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi Bursa Cumhuriyet Alanı Örneği, *Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2011.
- SATICI, Emre: 19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2008.
- SİVRİ, Pir Murat: "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Yeniden Dönüş Süreci (1946-1949)", *Anasay*, (1), 2017, s. 37-56.
- Son Posta Gazetesi 18 Şubat 1932, s. 4.
- SÖNMEZİŞİK, Yıldırım Züleyha: Bursa A-119 Numaralı *Şer'iyye Sicili Tahvil ve Transkripsiyonu*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2001.
- ŞAHİN, Güngör: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Bursalılar, 11 Haziran 2019, <https://www.belgeseltarih.com/ittihat-ve-terakki-cemiyetinin-kurulusunda-bursali-lar/> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- TARAKÇI, Betül: "Bursa Sokaklarında Tasavvuf Dersi", *Bursa Günlüğü*, (4), Aralık, 2018, s. 22-25.
- TAŞKIN, Caner: 15. ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekan ve Cephe Kurgusu, *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017.
- TBMM Albümü (1920-2010), 1. Cilt, 1920-1950.(2010).TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Haziran.
- TEK, Abdurrezzak, "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşiliğin Bursa'daki Tarihi Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 2007, s. 211-240.
- TURGUT, Vedat: "Vakıf Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi Aileleri II: Âl-i Timurtaş Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, LIII, 2019a, s. 51-120.
- TURGUT, Vedat: "Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, V, Kocaeli, 2019b, s. 391-472.
- TURGUT, Vedat: "Vakıf Belgeleri Işığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, 2016, s.47, 1-39.
- TÜRK, Gönül Gülşen: Tasavvuf Kültüründe Derviş-Kitap Münasebeti ve Tekke Kütüphaneleri, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1995.
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İli Merkez), Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983.
- YANCI, Üftade: "1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruüs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi", *Vakıflar Dergisi*, (53), 2020, s. 47-66.
- YENAL, Engin: *Osmanlı Başkenti Bursa*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2014.
- YENAL, Engin: *Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa'da Yapıların Oluşumu*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012.
- YILMAZYAŞAR, Hasan: Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2017.
- YÜCE, Özge: Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi'ndeki Tarikat Eşyaları, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale, 2017.

Extended Abstract

The Famous Person of Bursa/Hüdavendigar Province Bedreddin Mahmut Bey-Pars Bey and Pars Bey Family

The Pars Bey family is a 600-year-old extended family that has an important place in the history and administration of Bursa Umurbey (even the Kozca Village, which was founded before him), and is known as the Pars Beyler Dynasty and lived as Pars Bey during the reign of Sultan Murat II, the son of Sheikh Abdullah Bedrüdün (Bedreddin Mahmut), Pars Bey or Bedreddin Mahmut Bey, son of Abdullah, Pars Bey, who was a close friend of the Sultan during the reign of Murat I and served in the palace, is another famous name of Bedreddin Mahmut Bey, son of Abdullah. The use of the phrase "azam ve kadri'l-muazzam" shows that he was a great leader and a high-value person. Bedreddin Pars Bey was known as a philanthropist. There was a large area stretching from here to Bursa Fortress, including the mosque, zawiya, cemetery and even the land of neighborhood houses. An area is his foundation. The land of the Greek church, the ruins of which are located opposite the Zafer Bazaar in Bursa today, also belongs to the Pars Bey Foundation. It was previously called Koz. Umurbey Village of Gemlike and Mazder Village of Kirmastı (Mustafakemalpaşa) are among the Pars Bey foundations. It is understood from the endowments that have survived to the present day that Bedreddin Pars Bey's son and grandchildren were charitable people like their grandfather.

The vizier of the period, Çandarlızâde Ali Pasha and Bedreddin Bey bin Abdullah are among the people who had zawiya built in Bursa. While Çandarlızade Ali Pasha stated that he had his zawiya built for the dervishes of Ebu İshak Kazeruni, Bedreddin Bey stated that he dedicated his zawiya, which he had built in the Şehreküstü neighborhood, to guests, scholars and passers-by. Bedreddin Bey, son of Abdullah, known as Bepars, had a mosque and a zawiya built in the Şehreküstü neighborhood in Bursa in the 1440s. The mausoleum established next to these structures still exists today. Although the mosque is still standing today, there is no trace of the lodge. Bedreddin Bey's foundation charter, which includes only his zawiye, is dated 849/5-14 August 1445. The original charter is in Topkapı Palace. As it is understood from the expressions in the content of this foundation, the original foundation was burned. In this foundation name, his brother Şerafettin Yakup Bey (Şerefüddin Yakup Bey bin Abdullah was appointed as trustee and minister).

Ahmet Baba Efendi (1773-1840), one of the Pars Beys, had a disagreement with his elder brother over the administration of foundations and left Umurbey and settled in Bursa. He was the Nakşi sheikh of the lodge built in Karaseyh District. His descendants continue this task. Ahmet Muhtar Bey, who was the Mayor of Bursa, Mehmet Baha Efendi, a poet and writer, Muhittin Baha Pars, who was a Bursa deputy, and Vedide Baha Pars, an educator and writer, came from this lineage. Those who stayed in Umurbey continue their lineage with Pars, Seyhan, Önev, Küçükdağ and Okay surnames. Ahmed Baba Efendi died in 12 Rebiülevvel 1261-21 March 1845 and was buried in the graveyard of the lodge he had built in the Karaseyh district. In the garden of the lodge, there are the graves of Ahmet Baba, his eldest son Mehmet Said, who died in 1870/1871, and his other son, Mehmet Bahaeddin Efendi, who died in 1902-1903. There is information about Bedreddin Pars Bey and Şehreküstü Mosque in Bursa Hurûfât Notebooks, which concern the second half of the 18th century. Ahmed Baba Lodge is also known as Baba Efendi Lodge. It is a Naqshbandi lodge, which was established by es-Seyyid, one of the Naqshbandi elders, esh-Sheikh Ahmed Baba bin Ahmed, next to his house, which he bought with his own money, in Bursa central Osmangazi District, opposite the current Post Office building, where the Vakıflar Bank Office is located, in the Karaseyh District around Paşakapısı. The Pars Bey zawiya, which burned down together with the mosque in 1801 in Hijri 1216-Gregorian 1801 in the Şehreküstü neighborhood, was rebuilt in the Karaseyh neighborhood under the name Ahmed Baba lodge, and the same lodge was also recorded as the Baba Efendi lodge.

Sheikh Ahmed Baba passed away on 12 Rebi'ü'l Aww 1261 (1845), about fifteen days after the foundation certificate was issued, and was buried in the graveyard of the lodge. According to the Tawjih Registry Book, after the death of Ahmed Baba, the first sheikh of the lodge, his son Seyyid Hacı Hafız Mehmed Said Efendi (esh-Sheikh al-Hâc Mehmet Said Efendi), after his death in 1871, his brother Sheikh Hafız Bahaeddin Efendi, and after him, as stated in the charter. His son, Sheikh Mehmed Baha Efendi, becomes a hairdresser. Ahmed Baba Efendi has another son named El Hafız Nuri Efendi (He has a daughter named Mevhibe Hanım, d.1325) who died during the pilgrimage. The masters of Ahmed Baba lodge are respectively;

Hacı Ahmed Baba Efendi, 1261/1845, Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi (co-Sheikh al-Hâc Mehmed Said Efendi), 1287/1871, Sheikh Hafız Bahaeddin Efendi, 1320-1902-1904 and Mehmed Baha Beyefendi. Güngör Şahin, in his book titled "Burstians in the Establishment of the Committee of Union and Progress", states about Hakkı Baha Bey and his family, "It is about the Young Turks and politics", "he says about his brother Mehmet Baha Bey, "our country is in a state of conflict", "his brother Muhittin Baha Pars has been a Bursa deputy for a long time".

İŞGALCİLERİN MİLLİ MÜCADELE'Yİ KADROSUZ BIRAKMA ÇABASI: MALTA SÜRGÜNLERİ (1919-1921)

Mehmet Akif BAL*

Öz

Malta sürgünleri, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı süresince idare eden çoğu İttihat ve Terakkici üst düzey siyasi, askeri ve kültürel kadroların, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve ertesinde 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında işgalcilerce tutuklanarak Malta adasına sürgün edilmesi olayıdır. Malta'ya sürgün edilen isimlere bakıldığında; harp boyunca Osmanlı Devleti'ni idare etmiş etkili siyasetçiler, harbin ateş çemberinden geçmiş yüksek rütbeli askerler, mülki amirler, gazeteciler ve fikir insanlarına rastlanmaktadır. İtilaf Devletleri ve en başta İngilizler, bu kadroların Birinci Dünya Savaşı'ndaki çalışmalarını nedeniyle önce İstanbul'a çağrılıp gözetim altında tutulması ve daha sonra tutuklanmaları için planlar yapmışlardır. Tutuklayacakları isimler üzerinden öncelikle Osmanlı Devleti'ne, harbe girmenin ve İtilaf güçlerini yoğun bir zarara uğratmanın hesabını sorma yanında ayrıca Ermeni tehciri gibi konular üzerinden de cezalandırmalar yapmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte İtilaf güçlerinin esas gayesi, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milli Mücadeleyi kadrosuz bırakarak, mücadeleye zarar vermektir. Harp suçlusu ve tehcir suçlusu olarak iki ana suçlama ile tutuklanan çok sayıda isim, İngilizlerin baskısı ve bu baskı altında çalışmak durumunda kalan özellikle Damat Ferid Hükümetleri tarafından ağırlıklı olarak Beyazıt'taki Harbiye Nezareti bünyesinde bulunan Bekirağa Bölüğüne konulmuşlar, burada uzun süren yargılamalara muhatap edilmişlerdir. Bir müddet sonra Bekirağa'daki üst düzey tutukluların arasından özellikle Karakol Cemiyeti'nin çalışmalarıyla kaçanlar olmuş, başka tutukluların kaçırılacağı durumunun belirmesi üzerine gidişatı kontrol edemeyeceğini anlayan İngilizler, buradaki üst düzey isimleri

Geliş Tarihi: 21 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 7 Kasım 2022.

Atf Bilgisi: Mehmet Akif Bal, "İşgalcilerin Milli Mücadele'yi Kadrosuz Bırakma Çabası: Malta Sürgünleri (1919-1921)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 327-368, doi: 10.55773/tda.1178337.

* Öğretim Görevlisi, Gazi Üniversitesi TUSAŞ Kazan Meslek Yüksekokulu, Ankara, Türkiye mehmetakifbal@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8995-8500.

Malta adasına sürgün etme kararı almışlardır. Malta adasında iki yıla yakın bir süre tutuklu kalan Osmanlı esirleri, burada bir İngiliz mahkemesi tarafından muhakeme edildiği de bundan bir sonuç çıkmamıştır. Sürgünler, 1921 Londra Konferansı görüşmeleri sırasında alınan ortak karar sonucu, İngiliz esirleriyle karşılıklı olarak serbest bırakılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, İttihat ve Terakki, İtilaf Devletleri, Malta, Sürgün, İstanbul, Bekirağa Bölüğü, Hapishane, Mahkeme, Tutuklanma.

The Effort Of The Invaders To Discharge The National Struggle Maltese Exiles (1919-1921)

Abstract

Maltese exiles are the event that most of the political, military and cultural cadres of the Union and Progress who ruled the Ottoman Empire during the World War I was arrested and exiled to the island of Malta after the defeat of the Ottoman Empire and the subsequent Armistice of Mudros signed on 30 October 1918. In fact, the Maltese exiles are an effort to leave the Turkish National Struggle, which lasted between 1919-1922, without a staff and accordingly weak, depending on the arrest and control of high-level cadres. Because when we look at the names exiled to Malta; Influential politicians who ruled the Ottoman Empire during the war, high-ranking soldiers who passed through the fire circle of the war, civil administrators, journalists and intellectuals are encountered. The Allied Powers, and especially the British, made plans for these cadres to be called to Istanbul, kept under surveillance, and then arrested, due to their work in the World War I. Through the names they would arrest, they primarily tried to hold the Ottoman Empire accountable for entering the war and causing heavy damage to the Allied Powers, as well as to punish them over issues such as the Armenian deportation. However, the main aim of the Entente powers is to harm the struggle by leaving the National Struggle led by Mustafa Kemal Pasha without a staff. A large number of people who were arrested on two main charges as war criminals and deportation criminals, were put in the Bekirağa Division, which was mainly under the Ministry of War in Beyazıt, by the British pressure and especially the Damat Ferid Governments, who had to work under this pressure, where they were faced with long trials. After a while, some of the high-level detainees in Bekirağa escaped, especially with the efforts of the Karakol Society, and the British, who realized that they could not control the situation when the other detainees were to be abducted, decided to exile the high-ranking people here to the island of Malta. Although the Ottoman prisoners, who were detained on the island of Malta for about two years, were tried by an English court here, no result came out. As a result of the joint decision taken during the 1921 London Conference negotiations, the exiles were mutually released with the British prisoners.

Keywords: World War I, Union and Progress Association, Exile, İstanbul, Bekirağa Squadron, Prison, Court, Arrest.

Giriş

Türk Milli Mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan devletler ve toplumlar içerisinde, galiplere karşı gerçekleştirilmiş ve başarıya ulaşmış tarihi bir olaydır. Milli Mücadele, büyük bir mücadele olma yanında, büyük maddi ve manevi sıkıntıların da yaşandığı süreçtir. Milli Mücadele elbette ki fakirlik, yokluk edebiyatı ile izah edilmeyecek kadar büyük bir fedakarlık nümunesi olarak; Birinci Dünya Savaşı sebebiyle insan unsurundaki kayıplar ve yıpranmalar, maddi imkanlardaki azalmalar, diplomatik zorlukların yaşanması, toprak kayıpları, işgal olayları, iç siyasetteki tıkanmalar, siyasi ve toplumsal zaafılar, iç siyasi çatışmalar, toplumsal bölünmüşlük, salgın hastalıklar, yoğun sayıdaki harp esirleri, askerinin mecburi terhisi, savaşta yenilen ordunun ciddi oranda dağılması, firarilerin sayısındaki korkunç artış, tarımsal ekonomideki ve işgal altına düşmüş bölgelerde kalan sanayi tesislerindeki üretim problemleri gibi başlıca meseleler ele alındığında çok ciddi zorluklara sahne olmuş bir süreç olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Milli Mücadelenin hiç kolay kazanılmadığını bilmek lüzumludur. Milli Mücadele hareketini en fazla zorlayan konu, insan unsuruna dair hem nicelik hem de nitelik içerikli sıkıntılardır. İki buçuk milyon civarındaki bir askeri mevcudiyetle savaşa giren Osmanlı ordusunun neredeyse 250 bin civarındaki askerinin çok çeşitli cephelerde esir düşmesi, Çanakkale ve diğer cephelerdeki yoğun asker kayıpları, salgın hastalıklar nedeniyle özellikle ordu bünyesinde meydana gelen çok ciddi kayıplar, genel asker açığı yanında subay kadrosundaki azalmalara bir de 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasındaki siyasi ve askeri mevcudiyete yönelik işgalcilerin tutuklamaları eklenince, ortaya çok büyük bir asker açığı çıkmıştır. Milli Mücadele'nin bir Kuva-yı Milliye olarak ortaya çıkmasının sebeplerinden biri esasen budur. İnsan unsuruna ama özellikle lider insan potansiyeline yönelik ihtiyacın had safhada olduğu bir zamanda başını İngilizlerin çektiği İtilaf güçlerinin, özellikle asker, sivil yönetici, fikir ve kültür insanlarına yönelik tutuklama ve sürgün çalışmaları, Türkiye'de milli harekete ağır darbe vermeye çalışan işgalci adımlarıdır. Çünkü İngilizler, savaşın Türklerin aleyhine bitmesi gerçeğine rağmen Türk tarafının ciddi bir direniş sergileyeceğini anlamışlar ve bunun önüne geçmek için daha Mütareke'nin sonundan itibaren Türkiye'yi bir milli müdafaadan ve milli hareketten mahrum bırakmanın çarelerini aramışlardır. Malta sürgünü olayı işte bu noktalardan hareketle değerlendirildiğinde, olayın sadece bir tutuklama ve sürgün olayı değil esasen İngilizlerin Milli Mücadele'ye daha başında vurmak istedikleri bir darbe olduğu yakından anlaşılmaktadır. Makalemizi yazarken, özellikle yabancı arşivlerden faydalanmış; Bilal Şimşir, Kamuran Gürün, Gotthard Jaeschke, Selahi R. Sonyel, Uluç Gürkan gibi Türk ve yabancı tarihçilerin ve araştırmacıların çalışmalarından detaylıca istifade ettik. Bu isimlere ait çalışmalar yanında, Milli Mücadele konulu değerli eserlere sahip tarihçilerden Tayyip Gökbilgin, Dr. Selahattin Tansel ve Sina Akşin'in eserlerinden ziyadesiyle faydalandık. İstanbul'daki yargılanmalara değinirken, Ferudun Ata'nın çalışması çok faydalı oldu. Malta'yı bir esir kampı

olarak değerlendiren Cemalettin Taşkıran'ın Ana Ben Ölmedim çalışması makaleye ciddi bir katkı sağladı. Vedat Tüfekçi'nin Birinci Dünya Savaşında İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri, Mümin Yıldıztaş'ın İstanbul Hapishaneleri, Binnur Kurt'un Malta Sürgünleri ve Mahmut Akkor'un Esir Kampları konulu tezlerinden istifade ettik. Dönemin tanığı Celal Bayar, Rauf Orbay, Ali İhsan Sabis, Halil Kut, Başmabeynci Lütfi Bey, Hüsamettin Ertürk'ün hatıraları konuya ışık tuttu. Devlet arşivlerinden, Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivinde rastladığımız belgeler, makaleye detay vermemize fırsat sağlamıştır. Bilindiği üzere Malta sürgünleri ile ilgili özellikle makale şeklinde pek çok kıymetli akademik çalışma da yapılmıştır.

Bizim çalışmamızda ise, genel anlamda konuyu detaylandırma dışında; İstanbul'daki tutuklamalar sırasında Bekirağa Bölüğü başta olmak üzere çeşitli hapishanelerdeki vaziyete, Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke döneminde tutuklanan Türklerle olan irtibatlarına, İstanbul'daki genel işgal atmosferine ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un uğradığı işgal vaziyetine, İttihatçı ve Hürriyet İtilafçı siyasi kesimlerin Mütareke döneminde birbirleriyle olan siyasi hasımlıklarına, işgal yönetimlerinin hem tutuklamalarda hem de sürgünlerde hukuku nasıl ayaklar altına aldığına ve yaşanan hukuk facialarına, Mütareke döneminde İstanbul'da görev alan Ahmet İzzet Paşa-Tevfik Paşa-Ali Rıza Paşa-Salih Paşa Hükümetlerinin tutuklamalar ve sürgünler konusunda Damat Ferid Paşa Hükümetleri gibi davranmadıklarına, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in hukuksuzca idamından sonra İstanbul halkının işgalci siyasetine dur diyen protesto yaklaşımlarına, İngiliz siyasetinin esir değişimi sırasında çevirdiği siyasi ve diplomatik oyunlara, İtilaf Devletlerinin Malta sürgünleri konusundaki görüş ayrılıklarına, İngilizlerin Malta sürgünlerinin değişimi sırasında sergiledikleri gayri insani uygulamalara daha detay şekilde yer açtık. Ama makalemizi meydana getirirken en önemli yaklaşım olarak, İstanbul'daki tutuklamaların ve sonrasındaki Malta sürgünlerinin Milli Mücadele'yi yetiştirmiş kadrolardan mahrum bırakma amaçlı bir büyük oyun olduğuna vurgu yaptık. Zaten Malta sürgünlerinin Anadolu'ya gelmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa ve TBMM tarafından hemen üst düzey görevlere atanmasının da bunu doğrulayan bir olay olduğuna yer verdik. Akşin'in eserlerinden çok yararlandık. Özellikle İstanbul'daki yargılanmalara değinirken, Ferudun Ata'nın çalışması çok faydalı oldu. Malta'yı bir esir kampı olarak değerlendiren Cemalettin Taşkıran'ın Ana Ben Ölmedim çalışması makaleye ciddi bir katkı sağladı. Vedat Tüfekçi'nin Birinci Dünya Savaşında İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri, Mümin Yıldıztaş'ın İstanbul Hapishaneleri, Binnur Kurt'un Malta Sürgünleri ve Mahmut Akkor'un Esir Kampları konulu tezlerinden istifade ettik. Dönemin tanığı Celal Bayar, Rauf Orbay, Ali İhsan Sabis, Halil Kut, Başmabeynci Lütfi Bey, Hüsamettin Ertürk'ün hatıraları konuya ışık tuttu. Devlet arşivlerinden, Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivinde rastladığımız belgeler, makaleye detay vermemize fırsat sağlamıştır. Bilindiği üzere Malta sürgünleri ile ilgili özellikle makale şeklinde pek çok kıymetli akademik çalışma da yapılmıştır. Bizim çalışmamızda ise, genel an-

lamda konuyu detaylandırma dışında; İstanbul'daki tutuklamalar sırasında Bekirağa Bölüğü başta olmak üzere çeşitli hapisanelerdeki vaziyete, Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke döneminde tutuklanan Türklerle olan irtibatlarına, İstanbul'daki genel işgal atmosferine ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un uğradığı işgal vaziyetine, İttihatçı ve Hürriyet İtilafçı siyasi kesimlerin Mütareke döneminde birbirleriyle olan siyasi hasımlıklarına, işgal yönetimlerinin hem tutuklamalarda hem de sürgünlerde hukuku nasıl ayaklar altına aldığına ve yaşanan hukuk facialarına, Mütareke döneminde İstanbul'da görev alan Ahmet İzzet Paşa-Tevfik Paşa-Ali Rıza Paşa-Salih Paşa Hükümetlerinin tutuklamalar ve sürgünler konusunda Damat Ferid Paşa Hükümetleri gibi davranmadıklarına, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in hukuksuzca idamından sonra İstanbul halkının işgalci siyasetine dur diyen protesto yaklaşımlarına, İngiliz siyasetinin esir değişimi sırasında çevirdiği siyasi ve diplomatik oyunlara, İtilaf Devletlerinin Malta sürgünleri konusundaki görüş ayrılıklarına, İngilizlerin Malta sürgünlerinin değişimi sırasında sergiledikleri gayri insani uygulamalara daha detay şekilde yer açtık. Ama makalemizi meydana getirirken en önemli yaklaşım olarak, İstanbul'daki tutuklamaların ve sonrasındaki Malta sürgünlerinin Milli Mücadele'yi yetişmiş kadrolardan mahrum bırakma amaçlı bir büyük oyun olduğuna vurgu yaptık. Zaten Malta sürgünlerinin Anadolu'ya gelmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa ve TBMM tarafından hemen üst düzey görevlere atanmasının da bunu doğrulayan bir olay olduğuna yer verdik.

1. Malta Sürgününe Giden Süreç

Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesi, İngiliz ve ortaklarının gözünde Osmanlı devlet yöneticilerini; öncelikle savaş suçlusunu, 1915'de Ermeni tehcirini gerçekleştirmeleri dolayısıyla katliam (!) suçlusunu yapmıştır. Başta İngilizler olmak üzere işgalci İtilafçılar bu suç lamalarla, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinden hemen sonra İstanbul'da büyük tutuklamalara girişmişler, tutukladıkları Türk önde gelenlerini İstanbul Beyazıt'ta yer alan Harbiye Nezareti uhdesindeki Seraskerat Hapishanesi yani Bekirağa Bölüğü'ne¹ hapsedmişlerdir. İstanbul'da tutuklanan üst düzeydeki Türk yöneticiler için bir süre sonra ikinci ve son toplanma mekanı ise 1919'da

¹ İstanbul'da Mütareke'den itibaren tehcir ve harp suçlusunu olarak tutuklananların hapsedildiği en önemli yer, meşhur Bekirağa Bölüğü idi. Günümüzdeki İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi binası olarak kullanılan Bekirağa Bölüğü, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar Harbiye Nezareti Dairesi olarak kullanılmış olan Beyazıt'taki askeri tevkifhane hakkında kullanılan tabirdir. 1908'deki II. Meşrutiyet'ten evvel tevkifhane memurluğu yapan Bekir Ağa'nın adına nispetle bu ismi almıştır. 1908'den sonraki siyasi mevküfler da buraya hapsedilmişlerdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü*, C. 1, İstanbul 1993, s. 195-196. Bekirağa Bölüğü'nün namı İttihat ve Terakki döneminde de yürümüş ve İttihat ve Terakki iktidarında burada tutuklu bulunan İttihatçılara muhalif isimlere yapılan muameleler; Refii Cevat (Ulunay), Hasan Amca, Refik Halid (Karay), Ahmet Bedevi (Kuran) ve Rıza Nur'un eserlerinde genişçe anlatılmıştır. Konuyla ilgili olarak; Refii Cevat Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, İstanbul 1990, Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul 1996, Alpay Kabacalı, *Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal*, İstanbul Tarihçsiz, Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 2000, Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiyeh*, İstanbul 1997 başlıklı hatıralara bakılabilir.

sürgün edilecekleri Malta Adası olmuştur. İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'ni yöneten özellikle İttihat ve Terakki Partisi üyelerini savaş suçlusu sayarak cezalandırmaya karar vermişlerdir ancak, İtilaf Devletlerinin İttihat ve Terakki Partisi üyelerini harpten ve tehcirden sorumlu tutarak Mondros Mütarekesi'nden sonra gerçekleştirdikleri İttihatçı avının altında yatan başka siyasi düşünceleri de olmuştur. Zira İtilaf güçleri Anadolu'yu parçalama niyetindeydiler ve işgal ettikleri yerlerde bir Ermeni devleti kuracaklardı. Hatta sadece Ermenilerin değil, Rumların da kurtarıcıları gibi Türkiye'ye gelmişlerdi. Bu açıdan özellikle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gözle görülür bir gerginlik vardı. Türklere kabul ettirilecek barış koşulları açıklanınca, Türkiye'de yer yer patlamalar olacağı anlaşılmıştı. Çünkü Türkler, ülkelerinin parçalanmasına kolaylıkla boyun eğmeyeceklerini belli etmişlerdi. İngilizler bu patlamanın önüne geçmek için, Türkiye'de askeri ve sivil kurumlardaki dinamik kişileri yakalayıp susturmanın yeterli olacağını düşündüler.² Bununla birlikte İtilaf Devletleri daha doğrusu İngiltere acele etmemiş ve bir müddet beklemeyi tercih etmiştir.³ Fakat İngiliz Savunma Bakanlığı, 3 Ocak 1919'da İstanbul, Kahire ve Bağdat başkumandanlıklarından "İngiliz kontrol ve nüfus bölgelerindeki Türkleri yargılamak üzere sıkıyönetim mahkemeleri kurmalarını" da istemiştir. Suçlu oldukları varsayılan Türkleri yargılama görevi; Mısır'da Mareşal Allenby'e, Irak'ta General Marshall'a, Kafkasya'da General Milne'a verilmiştir. İngiliz kontrol ve nüfuz bölgelerinin dışında kalan Türklerin yargılanacağı paralel mahkemenin ise Malta'da kurulması düşünülmüştür.⁴ İngiliz Milne, esasında tutuklananların Malta Adasına sürülmeleri yerine, Batum'a gönderilerek askeri mahkemede yargılanmalarından yana olmuştur. İngiliz Allenby ise daha da ileri giderek, tutuklanan şahısların doğrudan idam cezasıyla yargılanmasını önermiştir.⁵

İşgalciler tarafından kuşatılmış İstanbul'da İttihat ve Terakkicilerin tutuklanmasına yönelik ilk adımlar, Mondros Mütarekesi'ni imzalayan İzzet Paşa Kabinesi'nin istifası sırasında atılmış ve 5 Kasım 1918'de Diyarbakır eski valisi Dr. Reşid Bey ilk tutuklanan kişi olmuştur.⁶ Bu mesele ile meşgul olacak bir hususi encümen kurularak Meclis'in içinde buna "Beşinci Şube" denilmiştir. 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa Hükümeti kurulunca, 12 Aralık 1918 tarihinde yeni hükümet tehcir sırasında suç işleyenlerin tahkikatı için heyet gönderilmesi ve masraflarının karşılanması kararını almıştır. Hükümet bir taraftan da, Kasım'ın sonlarına doğru Harbiye Nezareti'nde, "Suistimaller, Hesapları ve Seyyiatı Tetkik Komisyonu" adlı bir komisyon kurmuştur. Amaç, seferberliğin ilanından beri Başkumandanlık Vekaleti ve Harbiye Nezareti daire ve şubelerinde vukua gelmiş olan suistimalleri tetkik ve mes'ulleri meydana çıkarmaktır. Harbiye Nezareti Müsteşarı Mirliva Mustafa Hilmi Paşa'nın başkanlığında

² Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 2. Basım, Ankara 1985, s. 27.

³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 308-309.

⁴ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, İstanbul 2014, s. 39.

⁵ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara 2014, s. 91.

⁶ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 85.

olan bu komisyon, çalışmalarına başladığı sırada aynı nezarete, 1/2 Kasım 1918 gecesi yurtdışına çıkmış Enver ve Cemal paşaların muhakemesi için ayrı bir Divan-ı Harp de teşkil edilmiştir.⁷ Fakat suçlanan İttihatçıların ne Beşinci Şube'de sorgulanmaları ne de Soruşturma heyetleri kurulup farklı bölgelere gönderilmiş olmaları yeterli görülmüştür. Çünkü İtilaf Devletleri ile İttihat ve Terakki karşıtları, suçluların bir an evvel cezalandırılmaları konusunda baskı yapmışlardır. Bundan dolayı İstanbul'daki Hükümet, Divan-ı Harbi Örflerin kurulmasını kararlaştırmıştır.⁸

Alınan kararlar doğrultusunda 14 Aralık 1918'de, seferberlik sırasında, tehcir ve isyan dolayısıyla suç işleyenlerin tahkik edilip, suçu sabit görülenlerin örfi idare mahkemelerine sevklerine dair Harbiye, Adliye ve Dahiliye nezaretlerinin isteği, Meclis-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu) kabul edilmiştir.⁹ Sadrazam Tevfik Paşa, savaş suçlusu gibi tutuklanacak olanları yargılamak için hususi ve fevkalade bir mahkeme kurmak cihetine gitmiştir. Mahmut Hayreti başkanlığında, Ali Nadir Paşa ve Süleymaniyeli Mustafa Paşa'dan oluşan bir mahkeme kurdurmuştur.¹⁰ Tevfik Paşa, İtilaf Devletlerinin baskısıyla birlikte, tehcir zamanında yapıldığı iddia olunan mezalim ve yolsuzlukları mahallinde incelemek, şikayet sahipleri ile bizzat temasta bulunmak üzere Adliye ve Dahiliye memurlarından oluşan komisyonlar da kurmuştur. Aralık 1918'de Vükela Meclisi, bu vazife ile görevli 10 heyetin Anadolu'nun çeşitli yörelerine gitmesini kararlaştırmıştır. Bu heyetler;

- 1- Ankara, Kastamonu vilayetleriyle Bolu Sancağına,
- 2- Trabzon Vilayetiyle, Samsun Livasına,
- 3- Hüdavendigar (Bursa), Edirne vilayetleriyle, Çatalca Sancağına,
- 4- Aydın Vilayeti ile Çanakkale, Karasi sancaklarına,
- 5- Konya Vilayeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya sancaklarına,
- 6- Sivas Vilayeti ile Kayseri, Yozgat sancaklarına,
- 7- Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerine,
- 8- Adana Vilayeti ile Maraş Sancağına,
- 9- Urfa, Zor, Antep sancaklarına gönderilmiştir.¹¹

Ahmet İzzet Paşa ve Tevfik Paşa başkanlıklarındaki Osmanlı hükümetlerinin aldıkları çeşitli kararlar İngilizleri yine de memnun etmemiştir. Özellikle Tevfik Paşa Hükümetinin büyük oranda kendi inisiyatifiyle aldığı kararların, süreci Osmanlı Hükümetinin kontrolünde tutma yaklaşımını içermesi ise İngilizleri kızdırmıştır. Anlaşılmaktadır ki, savaşın galibi bir işgalci güç olan İngilizler, özellikle Tevfik Paşa döneminde her istediklerini rahatlıkla elde edememişler hatta karşılarında bir Osmanlı idari ve hukuki mekanizmasının işleyişi ile her istenilene yapmamayı içeren manevra esaslı siyasi yaklaşımları

⁷ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. 1, Ankara 1959, s. 10.

⁸ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargulamaları*, s. 74.

⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 10.

¹⁰ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. 1, s. 11.

¹¹ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. 1, s. 15-16.

bulmuşlardır. Diğer taraftan asker ve sivil çoğu Türk memurunda Mütareke hükümlerine karşı bir üstü örtülü direnç söz konusu olmuştur. Tüm bunlardan dolayı İstanbul'da bulunan İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 2 Ocak 1919 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir telgrafta şu tespitlere yer vermiştir:

“Türk Hükümetini protesto edip durmak, hem yararsız, hem de onurumuzla bağdaşmaz görünüyor. Bugünkü Kabine (Tevfik Paşa Kabinesi), bize her türlü iyi niyeti gönderiyorsa da onun emirlerine uyulmuyor. Kafkasya'da, Kilikya'da Mütarekeye uyulmadığını, Ermenilere karşı davranışların ise her zamanki gibi aşırı saldırgan olduğunu görüyoruz. Bu nedenle durum, yeni biçimde bir eylem gerektiriyor. Kendileri aleyhinde delil bulunduğu sanılan kimselerin hemen yakalanıp müttefik askeri makamlarına teslimini isteme yetkisinin bana verilmesi, en etkin çare olacaktır kanısındayım.”¹²

İngiltere'den olumlu görüş alan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak 1919 günü Osmanlı Dışişleri Bakanı Mustafa Reşid Paşa ile yaptığı görüşme sırasında iki yeni “suçlu” tipinden söz açmıştır: Birincisi, savaş içinde İngiliz tutsaklarına kötü davrananlar; ikincisi Ermeni kırımından (!) sakin olanlar. Yüksek Komiser, Ermeni suçundan söz açarken “sürgün” deyimini yerine, kasten “kırım” (katliam) sözünü kullanmıştır. Bu tarifle yetinmeyen Amiral Calthorpe, “İngiltere Hükümeti'nin suçluları en sert biçimde cezalandırmaya kararlı olduğunu” da Mustafa Reşid Paşa'ya bildirmiştir.¹³ Bundan sonra giderek artan İngiliz baskıları sonucunda 8 Ocak 1919 tarihli İrade-i Seniyye ile hususi Divan-ı Harpler teşkil edilmiştir.¹⁴

Gelişmelerden asla memnun kalmayan İngilizler, İstanbul'da tutuklamalara yönelik çalışmaların başladığı bir sırada yani 23 Ocak 1919 günü Londra'da bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıya; İngiltere Dışişleri, Milli Savunma, Donanma bakanlıklarının temsilcileri katılmış, Türk savaş suçluları konusundaki İngiliz planı nihayet bu toplantıda kararlaştırılmıştır. Taslakta, suçluların müttefiklere teslim edilmeleri istenirken, Türk Hükümeti'ne çok sert baskı yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Suçluları teslim etmeyecek olan Osmanlı nazırlarının ise Malta'ya sürülecekleri, daha da direnirlerse İstanbul'un işgal edileceği resmen açıklanmıştır.¹⁵ İngilizlerin bu açıklamaları, tehditkarlık yanında başka bir durumu da ortaya koymaktadır. İngilizler İstanbul'daki tüm etkilerine ve baskılarına rağmen, tutuklamalar konusunda Osmanlı siyasetine ve memurlarına istedikleri şekli veremediklerini, aslında İstanbul'daki işlerin hep istedikleri gibi gitmediğini ve gitmeyebileceğini itiraf etmişlerdir.

¹² Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 27. Fatih Mehmet Sancaktar, “Another Side of the National Struggle Period: Exiles of Malta (January 1919-October 1921)”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 2, S: 3, Kilis 2014, s. 65.

¹³ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 32.

¹⁴ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991, s. 174.

¹⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 36-37.

1.1. Kara Listelerin Hazırlanması ve Tutuklamaların Başlaması

İngilizler başta olmak üzere İtilaf güçleri 1919 yılının Ocak ayından itibaren, tutuklanmasını istedikleri Türklere yönelik “Kara Listeler” hazırlamaya başlamışlardır. “Kara Liste” deyiimi ilk kez 17 Ocak 1919 günü resmen kullanılmıştır. Bundan öncede İngilizlerin “Suçlu Türkler” listeleri hazırladıkları görülmüş ama bunlara resmen kara liste adı verilmemiştir. Nitekim, Paris Barış Konferansı’nda Mr. Balfour’un yardımcılığını yapan Louis Mallet, 17 Ocak’ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği yazıda; Ermeni kırımından, Ermenilere, Rumlara, Hristiyan Nasturilere kötü davranmaktan sanık Türklerin cezalandırılacaklarını bildirmiş, bu bakımdan İngiltere Dışişleri Bakanlığı’nca kara listeler hazırlanmasını önermiştir. Bundan sonraki tarihlerde kara listelerin hazırlanması hızlanmıştır. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrananlarla ilgili listeler, İngiliz Başsavcılığının “Savaş Tutsakları Dairesi”ne iletilmiştir. Öteki suçlarla ilgili listeler ise daha çok Türkiye’deki İngiliz Yüksek Komiserliği’nde ve İngiliz Başkumandanlığında toplanmıştır. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nde kara liste hazırlamakla görevli bir şube kurulmuştur. Ermeni-Rum Şubesi adını taşıyan birim, İngiliz Baştercümanı ve İngiliz Yüksek Komiserliği’nin iki numaralı adamı Andrew Ryan’a bağlı çalışmıştır.¹⁶

İngiliz baskılarının etkisiyle Tevfik Paşa Hükümeti, 30 Ocak 1919 Çarşamba gecesi İttihatçılara yönelik geniş bir tutuklama hareketine girişmiş, polis, İstanbul Muhafızlığı ve Jandarma Kumandanlığı hemen harekete geçmiştir.¹⁷ 30 Ocak’ta 27 İttihat ve Terakki lideri tevkif ettirilmiştir. Amiral Calthorpe bu hareketi; “Çok iyi bir başlangıç” olarak göstermiştir. Calthorpe, aynı gün verdiği raporda; “Bu şahıslardan bazılarının tehlikesizce hapsedilmeleri bakımından Türkiye’nin dışına gönderilmeleri mutlak lüzumlu görüldüğü taktirde, Malta’ya gönderebilir misiniz?” diye Londra’ya sorması üzerine 5 Şubat’ta şu talimatı almıştır:

“Bu kimselerin;

1. Mütareke hükümlerine uymada kusurlu bulunmak
2. Bu hükümlerin ifasına mani olmak
3. Britanyalı amir ve subaylara hakaret etmek
4. Esirlere kötü muamele etmek
5. Gerek Türkiye’de ve gerekse Azerbaycan’da Ermeni veya diğer ırklara mensub tebaaya tecavüz ve taşkınlıklarda bulunmak
6. Emlakın yağma, çapul vesair suretlerle tahribine katılmak
7. Harp kanun ve usullerine tealluk eden usulleri ihlal... gibi sebeplere dayanılarak size veya en yakın müttefik amire veya memura sizin veya amirin mütalaasına göre teslim edilmeleri için derhal teşebbüse geçmeleri hususunda Türk Hükümetine talimat veriniz. Krallık Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu’nun müttefiklerin işgalleri altındaki toprak kısımlarında yukarıda adı geçen

¹⁶ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 50-51.

¹⁷ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 94.

suçlarla suçlandırılan Türklerin Türk makamları tarafından muhakeme ve tecziye edilmelerini kabul edemez. Binaenaleyh bu gibi suçluların Malta'da tevkif kampına götürülmek, mütefekklerin bunlar hakkında sonradan verecekleri karara uygun olarak muhakeme ve tecziyeleri yapılmak üzere bize teslim edilmeleri için ısrar ediniz. Bunların muhakeme usulleri hakkında henüz bir karar verilmemiştir.”¹⁸

Görüldüğü üzere İstanbul'a gönderilen talimatta yedi çeşit suç sıralanmıştır. Yalnız bu suçlar sıralanırken hiçbir hukukçuya danışılmamıştır. Toplantıya hukukçular çağrılmamış, hukuk, adalet kaygısından uzak kişiler katılmışlardır. Suçlar, öç alma hırsıyla hazırlanmıştır ve önyargılıdır. 7 sınıf suçun her biri alabildiğine keyfidir, kaypaktır. Suret-i haktan görünmeye çalışılarak, suçlar, işlendikleri yere göre iki sınıfa ayrılmıştır. Suç, işgal edilen yerlerde işlenmişse, suçlu doğrudan doğruya İngiliz askeri mahkemesine verilecektir. Suç, işgal edilmemiş topraklarda işlenmişse ne olacaktır? O zaman suçlu, daha sonra yargılanıp cezalandırılmak üzere Malta tutsak kampına sürülecektir. Suçluların hangi mahkemece, nasıl yargılanacakları henüz kararlaştırılmamış ama İngiltere, Türk devletinin yargı yetkisini kesinlikle kabul etmeyeceğini de ifade etmiştir.¹⁹

Gelişmeler böyle iken pek hesapta olmayan bir unsur gidişatı etkilemiştir. Fransız Doğu Orduları Başkumandanı General Franchet d'Esperey, Amiral Calthorpe'a; işgal altında olmayan yerlerde cezalandırma işleminin Türklere bırakılması gerektiği yolunda bir mektup yazmıştır. Ama aynı Fransız general, “İngilizlerden geri kalmamak için Türkiye'yi savaşa sokanlara karşı şiddetle harekete geçmek gerektiğini” de ifade etmiştir. General Franchet d'Esperey'in görüşleri, Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından İngilizlere iletilmiştir. Ancak İngilizler bu ifadeleri, “pratik değil, akademik” olarak karşılamışlardır. Hukuk açısından haklı olan Fransız görüşü, böylelikle kağıt üzerinde kalmıştır. İngiltere, yolundan şaşmamıştır.²⁰ Ama İngiltere Fransızlara başka bir teklifte bulunmuş, tutukluların Malta dışında başka bir yerde gözaltına alınabileceğini söylemiştir.²¹ İngiliz ve Fransızlar arasında yazışmalardan herhangi bir sonuç çıkmasa da bu yazışmalar yüzünden Türkiye'ye verilecek İngiliz notası bir ay gecikmiştir. Bundan dolayı Babıali, önemli bir konuda ilk kez İngilizlere resmen “hayır” demiştir. İngilizlerin, savaş tutsaklarına kötü muamele edenlerin teslimi isteğini, “hukuk-u esasiye-i devlete” aykırı olduğu ve bu bırakışmada da yeri olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Türkler, Osmanlı mahkemelerinde yargılanacaklardır. Fakat İngilizlerin hukuksuz ve zorba davranışları devam etmiş, Feyzi ve Zülfü beylerle Nuri Paşa'nın muhakemelerinin gecikmesi ve İngiliz tutsaklarına kötü muamele ettiği öne sürülen Mazlum Bey'e hükmedilen

¹⁸ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 175.

¹⁹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 39.

²⁰ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976, s. 156.

²¹ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, s. 57.

cezanın az olduğu gerekçesiyle, İngiliz güçleri bu kişileri kendileri yargılamak üzere alıp götürmüşlerdir.²²

Osmanlı Hükümetinin konuyla ilgili çalışmaları sırasında ilginç bir olay daha meydana gelmiştir. Ermeni taraftarları, Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerinin kurulmasına rağmen Türklerin yargılamalarda tarafsız davranamayacaklarını iddia etmişlerdir. Tevfik Paşa Hükümeti ise, Avrupa'nın adil ve tarafsız yargılarına müracaat etmiş ve bu konuda verilecek karara razı olacaklarını bildirmiştir.²³ Bunun üzerine sonra Osmanlı Hariciye Nazırı Reşid Bey 13 Şubat 1919 günü, tehcirin nedenlerini tespit etmek üzere kurulacak soruşturma komisyonlarına tarafsız hukukçuların iştiraklerinin sağlanması hususunda İsveç, Hollanda, İspanya, Danimarka hükümetlerine birer nota vermiştir. Notada, soruşturma komisyonlarına tarafsız ülkelerden de ikişer üye katılmasını düşündüklerini ve bu maksatla devletlerin her birinden iki hukukçuyu görevlendirmelerini rica etmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin talebinden çok rahatsız olan İngilizler, askeri sansür vasıtasıyla bu telgrafların çekilmesini önlemeye çalışmışlardır. Ancak, İngilizler teşebbüslerinde gecikmişler, telgrafların gitmiş olduklarını görünce bu defa adı geçen devletlerin muhtemel bir komisyona üye vermemesini teminen teşebbüse geçmişlerdir. Aslında İngilizler böylelikle bu konuya kendilerinden başkalarının karışmasını arzu etmeyeceklerini ifade etmişlerdir.²⁴ Çünkü İngilizler, Ermenilerin durumunun sürgün değil, kırım olduğuna Avrupa ve ABD'yi de geniş ölçüde inandırmışlardır. Şimdi ise propaganda gereği Türklerden böyle bir kırım suçunun öcü alınmak istenmiştir. Türk sanıklar, İngilizler tarafından zaten önceden mahkum edilmiş olanlar yalnız İttihatçı yöneticiler değil, tümüyle Türk milleti de iftiraya uğratılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla ciddi ve gerçekten tarafsız bir soruşturma, Ermeni "kırım" propagandasını kökten çökertebilirdi. Dolayısıyla böyle bir durum, "Türk Savaş Suçları" kuramını ve buna dayandırılmak istenen İngiliz planlarını altüst edebilirdi. Böylesi bir endişe ile harekete geçen İngilizler, diplomatik çalışmalarında yine de başarılı olmuşlar ve İsveç, Hollanda, İspanya, Danimarka devletleri de hukuk heyetlerini göndermemişlerdir.²⁵ Ama bu tarafsız yargıç konusu Tevfik Paşa Hükümetinin sonunu da getirmiştir.

2. Damat Ferit Hükümeti'nin Tutuklamalardaki Rolü

İngilizlerin tutuklamalarla ilgili her istediklerini yaptırmadıkları Sadrazam Tevfik Paşa, artan İngiliz baskıları sonrasında 3 Mart 1919'da görevden alınmıştır. Aynı gün Sadrazamlığa Damat Ferid Paşa atanmıştır. Damat Ferid Paşa'nın sadrazamlık dönemi; hem İngilizlerin harp suçlusu ilan ettikleri İttihatçılara yönelik bitmek tükenmek bilmeyen tutuklama talepleri, hem de Damat Ferit Paşa'nın vaktiyle İttihatçılarla olan hasımlıkları sebebiyle siyasi rövanş alma isteği yoğun şekilde tutuklama olaylarına sahne olmuştur. Bu

²² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976, s. 156.

²³ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 84.

²⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 311.

²⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 61.

sebeplerle, İstanbul başta olmak üzere çoğu Osmanlı şehrinde adeta bir insan avı başlatılmıştır. Nitekim İngiliz Amiral Calthorpe, yeni Sadrazam Damat Ferid ve Hariciye Nazırı ile görüşerek; onlara İngiliz tutsaklarına kötü muamele edenler ve Ermeni kırımıyla (!) ilgisi olanların cezalandırılmaları konusunu yeniden açmış, Damat Ferid ve hükümeti ise bu konuda harekete geçmeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Padişah Vahdettin'in, İngiliz baskısı ve yönlendirmesi altında görevlendirdiği Damat Ferid, Yüksek Komiserlikten Hohler'le de görüşmüştür. Görüşmede; İttihatçıları cezalandırma işine niyeti olduğunu ve o sıradaki nazırlardan daha gayretli bir kabine düşündüğünü, yalnız söz konusu suçluların ülkenin "en büyük ve en güçlü" örgütüne (İttihat ve Terakki Partisine) mensup olduklarını, bunlara karşı şiddetle harekete geçildiği takdirde, kendisi ve kendisi gibi düşünenler aleyhine bir tepkiden çekindiğini, bu bakımdan böyle bir durumda İngilizlerin tutumunu öğrenmek istediğini bildirmiştir.²⁶ Damat Ferid ve Hükümeti, İngilizlerden aldığı güvence üzerine İstanbul'da büyük bir insan avı başlatmıştır. İngiliz baskısı ve desteği altında çalışma başlatan Osmanlı İçişleri Bakanı, kara listeler hazırlamış hatta listeleri önceden İngiliz Yüksek Komiserine göstermiştir. Listedeki kişileri nasıl ani bir baskınla yakalatacağını da izah etmiştir. Bundan sonra İngiliz ajanları haber toplamış, Damat Ferid Hükümeti ise İngilizlerin topladığı haberlerle ve jurnallerle beslenmiştir. Ne var ki, özellikle İstanbul'da başlatılan bu insan avı (!), plansız ve programsızdır. Dolayısıyla Damat Ferid Paşa Hükümeti rastgele harekete geçmiştir. Ancak, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin elinde ise henüz ayrıntılı bir plan yoktur. Kimlerin yakalanacakları, hangi suçlarla nasıl yakalanacakları, yakalandıktan sonra bu insanların ne yapılacağı açık seçik planlanmamıştır.²⁷

İngilizler başta olmak üzere İtilaf güçleri, İttihatçı karşıtı muhalif basın da bir şekilde yanlarına çekerek tutuklama olayına ayrıca kamuoyu desteği sağlamaya çalışmışlardır. Vaktiyle İttihatçıların iktidarında ağır baskılar altında ol an Hürriyet İtilaf Partisi mensupları gibi, Hürriyet ve İtilafçı gruba yakın basın da, İttihatçıların iktidarında yaşamış oldukları tutuklamaların ve sürgünlerin rövanşını bu yeni dönemde İttihatçılardan almanın peşine düşmüşlerdir. İttihatçı karşıtlığı, İttihatçıların muhaliflerini İngilizlerle bir araya getirmiştir. İttihatçı muhalifi basının devreye girmesiyle konu başka bir aşamaya taşınmıştır. Tutuklamaların artması konusunda ortaya çıkan baskılardan biri, 24 Ocak'ta bazı gazetelerde (örneğin Sabah) yayınlanan ve hükümeti uyusuklukla suçlayan Hürriyet ve İtilaf bildirgesidir. Fakat, belki daha önemli olanı, 23 Ocak günü Alemdar'da yayınlanan ve rical-i siyasiyeden 10 kişinin imzasıyla Padişaha sunulduğu bildirilen arızadır. Bu yazıda; bu denli zaman geçmesine rağmen, onca insan öldürmüş olanlardan hiçbirine "icra-yı adalet" edilmediğine, İttihat ve Terakki'nin henüz feshedilmediğine, Halil, Cavit, Cahit, Kemal, Canbulat, Mithat Şükrü, Ahmet Şükrü, Sait Halim, Hayri, Musa Kazım, Rahmi, Ahmet Nesimi, Ali Münif ve daha birçoklarının sanki diğer

²⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 150.

²⁷ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 36.

İttihat ve Terakki önderleri gibi kaçmaları isteniyormuşçasına tutuklanmadıklarına işaret etmişlerdir.²⁸

İngiliz baskısı ve İttihatçı muhalifi basın tutuklamalara yönelik çalışmaları, bir önemli olay üzerinden daha değişik bir noktaya uzanmıştır. Olay, tehcir uygulamalarındaki ileri gelen sanıklardan olduğu kabul edilerek tutuklanan eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşid Bey'in 25 Ocak'ta hapisten kaçmasıdır. Bu kaçış, neredeyse İttihat ve Terakki paşalarının yurtdışına kaçması olayı gibi yoğun tepkiler oluşturmuştur. Muhafız basının baskısı yanında, artık kendini iktidara aday gören Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin ikinci bir Babıali Baskını düzenleyecek bir havaya girdiği anlaşılmıştır. Nuruosmaniye'de toplanan büyük bir kalabalık adına bir Hürriyet ve İtilaf Heyeti, Sadrazam Tevfik Paşa'yı ziyaretle Dr. Reşit'in²⁹ kaçmasını protesto etmiştir.³⁰

İstanbul'daki işgalci İngiliz makamları, 25 Ocak-20 Nisan 1919 günleri arasındaki üç aylık dönemde yakalanmaları için 223 kişinin adını resmen İstanbul Hükümetlerine vermişlerdir. 23 Ocak-14 Mart 1919 arasında 100 kişi, 15 Mart-7 Nisan 1919 arasında 61 kişi, 8-9 Nisan 1919'da 18 kişi, 10-20 Nisan 1919 arasında 44 kişinin tutuklanması istenmiştir.³¹ Damat Ferit Kabinesi bu tutuklamaları yaparken, İtilaf Devletleriyle şartları hafif olan bir barış yapma ve İngilizlerle mümkün olduğu kadar içli dışlı ilişkiler kurma yanında; İttihat ve Terakkicileri kovuşturmak ve onları birtakım cezalara çarptırarak, hem İtilaf Devletleri'nin gözüne girmek, hem de vaktiyle siyasette hasım haline geldikleri İttihat ve Terakki'yi siyaset sahnesinden silme amacına yönelik adımla atmıştır. Bu doğrultuda, 8 Mart günü çıkarılan "Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi Hakkında Kararname" ile 16 Aralık'ta kurulan Divan-ı Harp Başkanlığı'na Erkanıharp Mirlivası Ali Fevzi Paşa, üyeliklere Mirliva Ali Nazım, Mustafa ve Zeki paşalarla, Miralay Recep Ferdi Bey getirilmiştir.³²

Sadrazam Damat Ferid zamanında mahkeme faaliyetlerinin hızlandırılması amacıyla gerçekleştirilmeye çalışılan gayri hukuki usuller yanında, ortaya atılan suçların zamanı bakımından da hiçbir ölçü tanınmamıştır. Hatta Türklerin işledikleri sözde suçlar, çok gerilere kadar götürülmüştür. Dolayısıyla suçlamalar, Birinci Dünya Savaşı ya da Mütareke dönemleriyle sınırlı kalmamıştır. Musul'daki İngiliz siyasi temsilcisi Mr. E.W. Mc Dowell, kırk yıl kadar önceki suçları da kara liste hazırlamak için kullanmaya çalışmış, Birinci Dünya Savaşı'ndan 31 yıl önceki suçları sıralamıştır. İstanbul'daki İngiliz Haberalma Yüzbaşı H.A.D. Hoyland ise, 311 kişilik kara liste hazırlamış ve Balkan Savaşı sırasında suç işlemiş olanları da bu listeye geçirmiştir. Hatta 1913 yılı başlarında yapılan "Babıali Baskını" suçundan dolayı 100 kişi kara listeye alınmıştır.³³

²⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 151.

²⁹ Diyarbakır eski Valisi Dr. Reşit Bey.

³⁰ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 152.

³¹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 68.

³² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 197.

³³ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 52.

Suçlamalardaki önyargılı bakışlar ve hukuksuz yaklaşımlarla İstanbul'da geniş çaplı tutuklamalara girilmiş; eski nazırlar, subaylar, mebuslar, kültür insanları, genel anlamda İttihat ve Terakki mensupları tutuklanmıştır. Hatta ılımlı İttihat ve Terakkiciler yanında, İttihat ve Terakki'ye bağlı olmamakla birlikte ulusçu olanlar da tutuklama faaliyetlerinin hedefi olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Her kesime eşit mesafede duran Milli Kongre'nin başı Dr. Esat Paşa bile bir gün tutuklu kaldıktan sonra ancak kefaletle serbest bırakılmıştır. İngiliz istihbaratına göre, Damat Ferit bununla kalmayarak, Anadolu'daki İttihat ve Terakkicileri ya da İttihat ve Terakki'ye yakın olanları da tutuklamak üzere, jandarmaya yardımcı olacak bir teşkilat kurmuştur. 11 Mart'tan sonra, demiryolu boyunca Konya'ya, Ankara'ya, Sivas'a doğru tutuklamalar başlamıştır.³⁴ Fakat tutuklamaların keyfiligi artık İstanbul'daki diplomatik misyonların da dikkatini çekmiş olacak ki, ABD Yüksek Komiseri Lewis Heck'in Washington'a gönderdiği 4 Nisan 1919 tarihli yazıda, tutuklamaların çoğunun kişisel intikam duyguları ya da Müttefik devletlerin özellikle de İngiltere'nin tahrikiyle yapıldığına inanıldığını belirtmiştir.³⁵

3. Üst Düzey İsimlerin Hapsedildikleri Yer: Bekirağa Bölüğü

Bahsedildiği üzere 1919 yılının ilk günlerinde ve Tevfik Paşa Hükümeti zamanında, İstanbul'da bazı isimlerin tutuklanmasına başlanmıştır. İngilizler, sınır boylarında, cephelerde görev yapmış üst düzey veya tesirli Türk subaylarını tutuklamaya çalışırken; İstanbul'da tutuklananlar çoğunlukla, "Bekirağa Bölüğü" adı verilen Harbiye Nezareti Cezaevi'ne hapsedilmişlerdir. 1919 Ocak ayında başlayan tutuklamalar, Şubat, Mart aylarına doğru gittikçe artarak korkunç bir insan avına dönüşmüştür, Bekirağa Bölüğü günden güne dolmuştur. Gerek İngilizler ve gerekse eski yönetime hıncı olan Hürriyet ve İtilafçı çevrelerin el altından hazırladıkları tevkif listeleri için Tevfik Paşa Hükümeti'ni türlü türlü vasıtalarla baskı altına almaları, gelinen durumu bir memleket meselesinden ziyade çirkin politikacılığın bir numunesi haline sokmuştur. Bazı gazetelerin mübalağalı hücumları, birtakım şahsiyetlerin baskı ve şantajları; savaş yıllarının İttihat ve Terakki Fırkasına (Partisine) mensup idarecilerinin mesuliyetini halkın daha hafif görmeye başlamasına hatta halkın İttihatçılara kızgınlığını dahi unutmama durumuna gelmesine yol açmıştır.³⁶

1919 Ocak ayı başlarında Hükümet, yurtdışına çıkmış İttihatçı liderlerle ilgili faaliyete girişmiştir. Müşir Nazım Paşa'nın başkanlığı altında kurulan Hususi Divan-ı Harp, firari paşaları ve özellikle Enver ve Cemal paşaları, izin almaksızın askeri vazifelerini terk ile firarlarından dolayı mahkum etmiştir. Hükümet, 6 Ocak'ta valilerden Sabit Bey ile Cemal Azmi Bey'i tehcir işlemlerinden dolayı mahkemeye sevk etmiştir. Eski Kafkas İslam Ordusu Kumandanı ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa aranmaya başlanmıştır. Osmanlı

³⁴ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, s. 198-199.

³⁵ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 53.

³⁶ Mümin Yıldıztaş, *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri*, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yard. Doç. Dr. Ali Arslan), İstanbul 1997, s. 20-21.

Hükümeti, firarı İttihatçıları Alman Hükümeti'nden istedikten sonra Alman Hükümeti evvela, Ocak ortalarında iade edeceğini bildirmiş bilahare, Şubat ortalarında bu isimlerin yani Talat, Cemal, Enver paşalarla Doktor Nazım ve Bahaddin Şakir Beylerin iade edilebilmeleri için alelade cürümleri olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Doktor Nazım Bey'in Maarif Nezareti'nde bulunduğu zaman ile diğer isimlerin işgal ettikleri yüksek vazifelerinde bir açıkları bulunup bulunmadığının araştırılması işine başlanmış ise de kendilerini sorumlu duruma düşürecek herhangi bir açıkları görülememiştir.³⁷

Tutuklama çalışmaları sonucunda Bekirağa Bölüğü'ne ilk olarak, 5 Ocak 1919'da İstanbul'da tutuklanan Kırklareli Mutasarrıfı Hilmi Bey gönderilmiştir. Ertesi gün Çorum Jandarma Komutanı Mehmet Tevfik Bey, Trabzon Gümrük Memuru Mehmet Ali Bey ile tüccardan iki kişi daha tutuklanmıştır. 16 Ocak günü ise, üç sivil memurla bir teğmen Bekirağa Bölüğü'ne yollanmıştır. Derken, tutuklamalar daha yüksek görevlilere sıçramış, 14 Ocak'ta eski Sivas valisi Mehmet Memduh Bey ve 21 Ocak'ta yine eski Sivas valilerinden Ahmet Muammer Bey tutuklanmıştır. Bu isimleri, 30 Ocak günü eski Bursa valisi Ali Osman Bey'in Bekirağa Bölüğü'ne yollanması izlemiştir.³⁸ Böylelikle 1919 Ocak ayı içinde toplam 40 kadar önemli kişi Bekirağa Bölüğü'ne gönderilmiştir. Tutuklamalar ilerleyen zamanda valilerden, mebuslara ve nazırlara yönelmiştir. 1919 Ocak sonlarıyla Şubat başlarında tutuklanan kimseler arasında mebuslar, eski nazırlar da görülmüştür. Tutuklananların hemen hepsi İttihatçı isimlerdir. Bu isimler birkaç gün Emniyet Müdürlüğü'nde ve karakollarda tutulduktan sonra cezaevine gönderilmişlerdir. 1919 Şubat ayı içinde Bekirağa Bölüğü'ne gönderilenler arasında dört eski vali vardır. Bunlar; İzmir valisi Rahmi, Bursa valisi Rıza Hamit, Sivas valisi Ahmet ve Diyarbakır valisi İbrahim Bedrettin beylerdir. Valilerden başka mebuslardan altı kişi tutuklanmıştır. Bu isimler; Akdağ Madeni Mebusu Ziya Gökalp, İstanbul mebuslarından Hüseyin Cahit (Yalçın), Karasi mebusu Hüseyin Tosun, Lazistan mebusu Süleyman Sudi beylerdir.

Eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat, eski Ayan Reisi Hacı Adil, İttihat ve Terakki Partisi eski Umumi Katibi Mithad Şükrü (Bleda) beylerden başka üç general de Şubat ayı içinde Bekirağa Bölüğü'ne yollanmışlardır. Bu isimler ise; Beşinci Ordu komutanları Vehip ve Mahmut Kamil paşalar ile Askeri Sıhhiye Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşa'dır. Ocak ayında yakalananlarla birlikte Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların sayısı 100 kişi kadar olmuştur.³⁹ Sadrazam Tevfik Paşa Hükümeti zamanındaki tutuklamalara rağmen, durum İngilizleri yine de memnun etmemiştir.

Tevfik Paşa'dan sonra gelen Damat Ferid Paşa Hükümeti, tutuklama işini çok ileri boyuta taşımış ve yalnız 10 Mart 1919 günü ileri gelen 20 kadar üst düzey kişiyi tutuklamıştır. Bunlar; Said Halim Paşa (eski sadrazam), Halil (Menteşe) Bey (Meclis-i Mebusan Reisi), Rifat Bey (Eski Maliye Nazırı), Ali Münif (Yeğena) Bey (Eski Nafia Nazırı), Fethi (Okyar) Bey (Eski Dahiliye Nazırı),

³⁷ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. 1, s. 38-39.

³⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 44.

³⁹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 58.

Şükrü Bey (Eski Maarif Nazırı), İbrahim Pirzade (Eski Adliye Nazırı), Ahmet Nesimi Bey (Eski Hariciye Nazırı), Muza Kazım Efendi (Eski Şeyhülislam), Fazıl Berki Bey (İttihat ve Terakki Merkez Komitesi Üyesi), Müştak Bey (Ayan Sekreteri), Reşat Bey (Emniyet eski Siyasi Şube Müdürü), Salah Cimcoz (Gazeteci), Hasan Fehmi Bey (Eski Sinop Mebusu), Sapancalı Hakkı Bey (İstiklal Gazetesi sahibi), Ahmet Emin (Yalman) Bey (Vakit Gazetesi Başyazarı), Habib Bey (Bolu Eski Mebusu), Osman Bey (Dahiliye Nezareti eski Hukuk Müşaviri), Fuat Bey (Telefon İdaresi eski Müdürü), Hilmi Bey (Ankara eski Mebusu), Gazeteci Celal Nuri (İleri) Bey'dir.⁴⁰

Tutuklanma listeleri hazırlamak sadece İngilizlerle sınırlı kalmamıştır. Amerikalıların ve Fransızların da hazırladıkları uzun tutuklama listeleri oluşturulmuştur. Listelerde tutuklanması istenenlerle ilgili olarak, sadrazamdan nazırlara kadar herkese bir Ermeni kırım suçu isnad edilmiştir. Çoğu ismin tutuklanması için vaktiyle iktidarda olmaları yeter sebep olarak görülmüştür. Suçlama konusunun tarafsız yargıçlarca araştırılmasını hemen önleyen İngiltere, "kırım" propagandasını bir koz olarak kullanmıştır. Daha doğrusu, Türkiye'de İngiliz sömürgeci planlarının tezgahlanabilmesi için Ermeni kırım kasten icat edilmiş dense yeridir. Nazırlık koltuğunda olmayanları da Ermeni kırım ile suçlayabilmek için birer ikişer Rum ve Ermeni yalancı tanık kiralanmıştır. Söz gelişi, Aram Forbikian ve Agop Terazi adlı iki Ermeni, Ankara Savcısı, Kırşehir Mutasarrıfı ve Komutanı ile İzmir Sultanisi Müdürü aleyhinde tanıklık etmişlerdir. Yani iki Ermeni, aynı zamanda Ankara'da, Kırşehir'de ve İzmir'de bulunan görevliler aleyhinde tanıklık etmişlerdir.⁴¹

3.1. Bekirağa Bölüğündeki Olaylar

Bekirağa Bölüğü'nün giderek dolması yanında, burada kalan Türk tutukluların gerçekleştirdiği önemli olaylar da görülmüştür. 25 Ocak 1919 günü Bekirağa Bölüğü'nde İstanbul'u sarsacak bir olay yaşanmıştır. İlk tutuklulardan Diyarbakır eski valisi Dr. Reşit Bey, 25 Ocak 1919 günü cezaevinden kaçmıştır.⁴² Ermeni sürgününden sanık olarak yakalanan Dr. Reşid Bey aynı zamanda ilk İttihatçılardandır. İngilizler olaya büyük siyasi önem vermiştir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 28 Ocak'ta İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporda: "Diyarbakır valisi Reşit Bey'in cezaevinden kaçırıldığını duyar duymaz Mr. Ryan'ı Başbakan'a (Sadrazam) yolladım. Şunları söyledim: Bu, İtilaf Devletleri'ne karşı bir meydan okumadır. Reşit Bey'in kaçırılışını küçük memurlara bağlamak yararsızdır. Hükümet üyeleri de sorumluluktan kurtulamazlar" demiştir.⁴³ Hürriyet ve İtilafçı İstanbul basını ise, Dr. Reşit Bey'in kaçırılmasını İttihat ve Terakki'nin bir tertibi olarak görmüştür. Tefvik Paşa Hükümetinden sorumluların en sert biçimde cezalandırmalarını istemişlerdir. Nitekim İstanbul polisi seferber edilmiş, dostlarının teslim ol

⁴⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 66-67.

⁴¹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 72-73.

⁴² Nejdete Bilgi, *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıratı*, İzmir 1997, s. 34.

⁴³ Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. 1, Ankara 1993, s. 11.

çağrılarına uymayıp Anadolu'ya geçmeye çalışan Dr. Reşit Bey, polis tarafından Beşiktaş ile Nişantaşı arasındaki bayırda sıkıştırılınca intihar etmiştir.⁴⁴ Reşit Bey'in kaçıışı, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe tarafından, "Küçük memurların gevşekliğine bağlamak yeterli değildir. Bir Türk oyunudur"⁴⁵ şeklinde değerlendirilmiştir.

Bekirağa Bölüğü ve civarı önemli idam olaylarına da sahne olmuştur. Yaşanan idam etme olaylarının başında Yozgat Boğazlıyan eski Mutasarrıfı Kemal Bey'in idamı gelmiştir. Dr. Reşid Bey'in kaçıışı ve İngilizlerin bu olayı kendi otoritelerinin aşağılanması olarak görmeleri üzerine Yozgat Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in aceleyle idamına karar verilmiştir. Ağır İngiliz istekleri ve baskıları sonucu 8 Nisan 1919 günü ilk kez bir Türk aleyhinde idam hükmü verilmiştir. Mustafa Nazım Paşa'nın Harp Divanı, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanlardan eski Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'i ölüm cezasına çarptırmıştır.⁴⁶ İngiliz baskısı ve kontrolü altındaki Padişah Vahideddin ise, fetva istemek, verilen fetvayı iyice incelemek ve Şeyhülislam'a yeniden cümle eklettirmek ve çevresine isteksizliğini iyice hissettirmek gibi titizlikler ve ihtiyat tedbirlerinden sonra idam kararını onaylamıştır. Kemal Bey, 10 Nisan'da Beyazıt Meydanı'nda idam edilmiştir.⁴⁷ Kemal Bey'in cenazesi vasiyeti üzerine, Kadıköy Kuşdili Çayırı'ndaki oğlunun mezarının yanına defnedilmiştir. Naaşı ailesine teslim edilince Kadıköy'de büyük bir cenaze töreni yapılmıştır. Tıbbiye öğrencileri cenazeyi, "Türklerin Büyük Şehidi Kemal Bey" yazılı bir çelenkle karşılamıştır. Tabut, Kadıköy İtfaiye Karakolu önünden geçerken bir manga asker kendiliğinden cenazeyi selamlamıştır.

Kemal Bey'in idamı olayı İngilizlerin istediği gibi meydana gelmiş olsa da, halkın gösterdiği yoğun tepki, İtilaf güçleri ve Damat Ferid Paşa Hükümeti üzerinde ciddi etki bırakmıştır. İngilizler, Kemal Bey'in cenaze törenini yakından ve dikkatle izlemişlerdir. Kadıköy'de bulunan E. La Fontain adlı bir istihbarat Yüzbaşı, Kemal Bey'in "Masum İslam Şehidi" olarak adlandırıldığını belirterek, raporlarını üst makamlara sunmuştur.⁴⁸ Damat Ferid Paşa Hükümeti ise olaydan dersini çıkarmış ve "selahiyettar olmayan bazı tarafların" ihbarı üzerine, yakalananların soruşturma evrakı olmadıkça tutuklanmayacaklarından, serbest bırakıldıklarını gazeteler vasıtasıyla duyurmuştur.⁴⁹ Fakat Kemal Bey'in aceleyle idamı bile, Türk mahkemelerinin çalışması hakkında İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'ü tatmin etmemiş, 1 Ağustos 1919'da Londra'ya gönderdiği raporunda duruşmaları maskaralık olarak nitelmiştir. Amiral Calthorpe göre; "Mahkeme süreci, hem bizim hem de Türk Hükümetinin itibarını zedeleyen bir maskaralığa dönüşmüştür."⁵⁰ Bununla

⁴⁴ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, İstanbul 1965, s. 1524.

⁴⁵ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 45-46.

⁴⁶ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 75.

⁴⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 200.

⁴⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 78-79.

⁴⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 200.

⁵⁰ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 60.

birlikte işgalci Amiral Calthorpe'un unuttuğu veya görmek istemediği bir şey vardı ki o da işgalci İngilizin İstanbul'da yapmak istediği şey, maskaralığın dik alasından başka bir şey de değildi.

Kemal Bey'in idam olayının etkileri sürerken, Bekirağa Bölüğü'nde bir başka idam olayı yaşanmıştır. Zor Mutasarrıfı Zeki Bey, 28 Nisan 1919 tarihli bir kararla idam ettirilmiştir. İdam olayları 30 Temmuz 1919'da da devam etmiş ve bu defa Erzincan tehcirinden tutuklu Hafız Abdullah Avni idam edilmiştir.⁵¹

İdam olayları dışında İstanbul'u karıştıracak bir firar olayı daha meydana gelmiştir. Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, 8 Ağustos'ta Karakol Cemiyeti'nin bir tertibi ile Bekirağa Bölüğünden kaçmıştır.⁵² Halil Paşa'nın Bekirağa'dan kaçmasında etkili olan esas husus aslında Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın isteğidir.⁵³ Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'de kendisine katkı verecek isimleri İstanbul'dan istediği gibi, Bekirağa'dan kaçırılmaları talebinde de bulunmuştur. Hatta Mustafa Kemal Paşa, Halil Paşa'ya gönderdiği emirde: "Hapishaneden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçiniz. İzmir cephesi kumandanlığı uhdenizde olacaktır. Bazı arkadaşlara gerekli talimat verilmiştir" demiştir.⁵⁴ Fakat Halil Paşa, Batı Cephesine gitmekten vazgeçerek, Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuş ve oradan Moskova ile ilişki kurmak maksadıyla Kafkaslara gitmiştir.

Kemal Bey'in idamı olayına karşı İstanbul'daki tepkiler yanında Halil Paşa'nın Bekirağa'dan kaçırılma olayı, İngilizler üzerinde ciddi tesir yapmış ve İngilizler bu olaydan sonra Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların kaçırılabilceği endişesi içerisine düşmüşlerdir. İngilizlerin yanı sıra Damat Ferit Hükümeti de, kovuşturmaların ve cezalandırmaların artık imkansız olduğunu anlamış olmalı ki Sadrazam, İngiliz Amiral Webb'e, "İşgal sırasında kovuşturma yapmak ve hele mahkumiyet elde etmek zorlaştığından, tutuklulardan bir bölümünün ya da hepsinin serbest bırakılması için girişimlerin yapılması ihtimalinden yakınlıkla, bunların Malta Adasına gönderilmesini teklif etmiştir.⁵⁵ Damat Ferid, Kemal Bey'in idamı karşısında oluşan tepkilerden dolayı geri adım atmakla birlikte, yeni kaçma teşebbüslerine gözdağı vermek amacıyla Bayburt eski Kaymakamı Nusret Bey'i 5 Ağustos 1919'da hukuksuz şekilde idam ettirmiştir.⁵⁶ Nusret Bey'in idamından beş gün sonra Sevr Antlaşmasını imzalamaya giden Damat Ferid'in verdirdiği idam hükmünün, Sevr için bir taviz olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁷

⁵¹ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 263.

⁵² Mehmet Akif Bal, "Milli Mücadele'nin Gizli Teşkilatı: Karakol Cemiyeti (1918-1920)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ocak - Şubat 2022, Cilt: 130 Sayı: 256, s. 129.

⁵³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 181.

⁵⁴ Halil Kut, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, (Hazırlayan: Taylan Sorgun), 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 280.

⁵⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 202. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, s. 164-165.

⁵⁶ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 182.

⁵⁷ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 273.

3.2. Bekirağa Bölüğündeki Yargılamalar

Bekirağa Bölüğü'nde bulunan Türk tutukluların firarları ve hukuksuzca idam hadiseleri sonrasında İngilizlerin ve Damat Ferid Hükümeti'nin karşı karşıya buldukları diğer önemli olay, tutukluların yargılanmaları hususu olmuştur. Gelinen noktada yargılanmanın ne kadar sağlıklı olacağı dahi şüpheli bir hale dönüşmüştür. Mevcut ortamın gerginleşmesi ve hükümetin iş göremez hale gelmesi, yargılamaları da farklı bir noktaya doğru götürmüştür. Öyle ki, İstanbul'da yapılan yargılanmaları İngilizler ilgisizce izlemişlerdir. Mahkemeye umut bağlamış olanlar ise hemen hemen sadece İstanbul'un Rum ve Ermeni azınlığı olmuştur.⁵⁸

28 Nisan 1919 tarihinde İttihat ve Terakki kabinelerinin tutuklanmış nazırları ve genel merkez üyeleri yargılanmaya başlanmıştır. İlk yargılananlar arasında başta Said Halim Paşa olmak üzere, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Ahmed Nesimi Bey, Halil Bey, İbrahim Bey, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü, Eski Biga Milletvekili Atif Bey, Küçük Talat Bey, Topçu Rıza, Teşkilat-ı Mahsusası Reisi ve İstanbul Merkez Kumandanı Miralay (Albay) Cevat Bey ile Abbas Halim Paşa gelmiştir. Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Rüsuhi ve eski Emniyet Müdürü Azmi beyler ise giyaben yargılanmıştır.⁵⁹ Ancak mahkeme, kendisinden pek emin görünmemiş, daha ilk günden kararsızlığını ortaya koymuş ve işi savsaklamaya başlamıştır. Yargılamalarda usul konularına dalınmış, yargılamalar gecikmelere uğramıştır. 13 Mayıs günü Aşçıyan adlı bir Ermeni sıkıyönetim mahkemesi sorgu yargıçlığına atanınca, Türk sanıklar Ermeni kırımına katılma suçunu toptan inkar etmişler ve mahkeme başkanı sanıkları sıkıştırma şeklinde konuşurarak iddiaları itiraf ettirmek istemiştir. Bu sorgular sürerken, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan tarafından işgali olayı üzerine bütün Türkiye gibi Bekirağa Bölüğü de kaynamaya başlamıştır.⁶⁰ Diğer taraftan, 17 Mayıs'taki sorgulamasında Ziya Gökalp'in; "Katliam değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi (vuruşması) vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" şeklindeki ifadesi ise olaya son noktayı koymuştur.⁶¹

Bu şekilde yapılan yargılamalar neticesinde mahkemeden somut kararlar çıkamamıştır. Çünkü isnat edilen suçların işlendiğine dair kesin deliller ortaya konulamamıştır. Dolayısıyla mahkemeden önemli kararlar çıkacağı konusunda zaten şüpheleri olan İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere, mahkemenin bu yavaşlığını görünce İttihatçıların cezalandırılacağına dair inançlarını iyice kaybetmişlerdir.⁶² Mahkemenin yetersizliği, önyargılı sorgulamalar, usul hataları derken, İzmir'in işgali olayıyla zaten zor durumda olan Damat Ferid Hükümetinden hiç beklemedikleri bir yaklaşım kendisini göstermiştir. 22 Mayıs'taki sabah gazeteleri, tevkif edilmiş 41 şahsın Türk Hükümeti tarafından

⁵⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 81.

⁵⁹ Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul 1992, s. 85.

⁶⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 82-83.

⁶¹ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 179.

⁶² Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 204.

serbest bırakıldığını haber vermiştir. Bu karar İngiliz Amiral Webb'in huzurunu tamamen kaçırmıştır. Derhal İngiliz Tümgeneral J. Duncan ile görüşmeyi vazife bilmiş, General Duncan, Fransız ve Britanya askerlerinden mürekkep bir muhafız kıtasına hapishanenin kapısını tutma emri vermiştir.⁶³ Böylece Bekirağa'nın kontrolü Damat Ferid Hükümetinin elinden çıkmıştır. İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da düzenlenen mitingler sırasında Bekirağa Bölüğü'nün basılacağı ve tutukluların kurtarılacağı söylentisi ise, İtilaf Devletlerini daha da tedirgin etmiş ve Bekirağa'daki güvenlik tedbirlerini artırmışlardır.⁶⁴

2 Ekim 1919'da Damat Ferid Paşa'dan sonraki hükümeti kuran Ali Rıza Paşa'nın hem Anadolu'daki Milli harekete hem de İstanbul'daki tutuklulara karşı yaklaşımı ise çok farklı olmuştur. Nitekim yargulamalar, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle durdurulup bir müddet ertelenmiştir.⁶⁵ Durum böyle kalmamış, Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında tutukluların tahliyesi için dilekçeleri alınmaya başlanmıştır.⁶⁶ Tutuklularla ilgili durum esnetilirken, İngiliz baskıları sonucu Ali Rıza Paşa kabinesi 3 Mart 1920 tarihinde istifa ettirilmiştir.

4. Malta Sürgünleri

Osmanlı Devleti'ni harp boyunca idare eden askeri ve sivil kadrolar ile önde gelen İttihatçı isimler, özellikle İngilizlerce çok farklı coğrafyalarda kurulan toplama kamplarında tutulmuştur. Nitekim, İtilaf Devletlerinin eline esir düşen çok sayıdaki Türk askeri (ortalama 250 bin civarında); Çin, Rusya, İngiltere, Irak, Mısır, Kıbrıs, Burma, Yunanistan, Moldova gibi coğrafyalarda İtilaf güçlerince oluşturulmuş kamplarda uzun süren hatta eziyetli bir esaret hayatı yaşamışlardır. Bununla birlikte, Türk esirlerin ve tutukluların gönderildiği esaret kamplarının ve sürgün merkezlerinin içerisinde, devleti yöneten üst kadrolarda yer almış çok sayıda önemli ismin sürgün edildiği Malta'nın önemli bir yerinin olduğunu bilmek gerekmektedir.

İstanbul'daki Türk tutukluların Malta Adasına⁶⁷ sürülmesi kararı, İngi-

⁶³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 180.

⁶⁴ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Hazırlayan: S. Nafiz Tansu), İstanbul 1996, s. 303.

⁶⁵ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargulamaları*, s. 244.

⁶⁶ Ferudun Ata, a.g.e., s. 249.

⁶⁷ Akdeniz'deki önemli deniz üslerinden biri olan Malta Adası, tarih boyunca, Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler açısından büyük önem taşımıştır. 246 kilometrekare yüzölçümüne sahip olan ada, Akdeniz'de etkili olmak isteyen birçok toplum ve devlet arasında el değiştirmiş, Türklerin Malta ile alakaları ise 15. yüzyılda başlamıştır. Kanuni döneminde Rodos Osmanlı hakimiyetine girince, buradaki Saint-Jean şövalyeleri Malta Adasında toplanmışlardır. Şövalyelerin ticari ve siyasi açılardan Osmanlı Devleti'ne cephe almaları, şövalyelerin eline esir düşen Osmanlı vatandaşlarının maruz kaldıkları feci esaret hayatı, Malta Adası'na yönelik Osmanlı hareketini gerekli kılmıştır. Malta Adasına yönelik Osmanlı akınları, Barbaros kardeşler ve özellikle Turgut Reis tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda; 1541, 1544, 1546, 1547 senelerinde Malta Adasına askeri akınlar yapılmıştır. En yoğun sefer, Turgut Reis komutasında 15 Mayıs 1565'te başlamış olup, 20 ile 30 bin arasında bir askeri kuvvetle ada kuşatılmıştır. Turgut Reis komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin kara kuvvetleri kısmına Mustafa Paşa, donanmanın başına ise Piyale Paşa getirilmiştir. Mustafa Paşa ile Piyale Paşa arasındaki görüş ayrılıkları ve Turgut Reis'in Ada önlerine gelmesi beklenmeden harekate girişilmesi, Osmanlı kuvvetlerine pahalıya mal olmuştur. Büyük Türk denizcisi Turgut Reis, düşman ta rafından atılan bir gülle ile şehit edilmiştir. Osmanlıların adaya yönelik askeri hareketleri burada bitmemiş, Malta üzerine III. Mustafa zamanına kadar (1760) aralıklarla seferler düzenlenmiştir. Fakat Malta adası Osmanlı Devleti'ne yar olmamış aksine Türk-

lizler tarafından üzerinde çalışılarak verilmiştir. İngiliz devletinin verdiği bu kararın şekillenmesine etki eden önemli isimlerden biri olan İngiliz Bahriye Nazırı W. Churchill, Türk tutuklular için Malta'nın neden sürgün yeri olarak seçildiğini şu sözlerle açıklamıştır;

“Bizim için savaşın mukadderatı Akdeniz’de belli olacaktı. Bu nedenle, kendileriyle siyasette ve savaş alanında mücadele ettiğimiz insanlardan elimize geçen ve kişiliklerine değer verdiklerimizin, donanmamızın sürekli denetimi altında bulunan bir yerde toplanması şarttı. Müstahkem özelliği, İngiliz donanması için sürekli üs olması bakımından iki yer üzerinde karar verilmesi gerekiyordu: Cebeitarık ve Malta. Ben, Malta görüşüydüm. Başkan Mr. Lloyd George’da benim görüşümü uygun görünce Malta’da kararlaştırıldı.”⁶⁸

Malta Adasının Türk esirler için bir kamp olarak hazırlanması ise, İstanbul’da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck ve Malta Genel Valisi Lord Plumer arasındaki yazışmalarla sağlanmıştır.⁶⁹

Teşkilat-ı Mahsusa'nın son reisi Hüsametdin Ertürk, Malta'nın niçin seçildiğine dair şu görüşlerde bulunmuştur:

“Türk esirleri niçin Malta’ya götürülmüştü? Halbuki, İngilizlerin Malta yanında hazırladığı iki yer daha vardı. Bunlardan biri Hindistan, biri Mısır idi. Doğu ve Batı Akdeniz’i birbirinden ayıran bir kara parça zincirinin en mühim halkası sayılan hatta iki denizi birbirine açıp kapayan kilit noktası Malta için İngilizlerin kanaati, Malta’nın kuş uçmaz kervan geçmez bir yer olduğu yönündeydi. İngilizler, buraya sürülmüş olan Türk mütefekkirleri için, kurtuluş imkanı asla olmaz sanıyor, emin ve müsterih oturuyorlardı.”⁷⁰

Başmabeynci Lütfi Bey ise olaya daha iç sebeplerden bakarak değerlendirmeye çalışmıştır; “Bu ani tedbirin böyle ansızın neden alındığı, halk arasında günlerce dedikodu konusu oldu ve sonunda anlaşıldı: Sultanahmet Meydanı’nda İzmir’in işgali üzerine yapılan mitingde halk coşmuştu. Bu coşkunluktan korkan bazı kimseler, halkın tutukluların bulunduğu Bekirağa Bölüğü’ne hücum edeceğini, oradakileri hapisten çıkarıp serbest bırakacağını ortalığa yaymışlardı. Aslında buna imkan yoktu. Fakat bu söylentiye fırsat bilen ve bundan yararlanmak isteyen Sadrazam Damat Ferid Paşa, İngiliz temsilciliğine başvurmuş, böyle bir tedbirin alınmasını onlardan rica etmiştir.⁷¹” Bununla birlikte, İngiliz belgelerine göre Damat Ferid Paşa, Türk subaylarının teslimi

lere çok sıkıntılar çektirmiştir. Özellikle bu hareketler sırasında Malta şövalyelerinin ellerine esir düşen Türklere yapılan eziyetler unutulmayacak türdendir. Türklerin Malta ile alakalı problemleri sadece şövalyelerin Malta’ya hakim oldukları dönemlerle sınırlı kalmamış, Malta’nın Türklere yaşadığı sıkıntılar Birinci Dünya Harbi sonunda tekrar ortaya çıkmıştır.

⁶⁸ Cemal Kutay, *Siyasi Sürgünler Adası: Malta*, İstanbul 1978, s. 8. Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Hazırlayan: Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 490.

⁶⁹ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, 5. Basım, İstanbul 2015, s. 237.

⁷⁰ Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 408-409.

⁷¹ Başmabeynci Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul Tarihsiz, s. 504.

ve Malta'ya gönderilmesini uluslararası teamüllere ve Mondros Mütarekesine aykırı olacağını söylemiş, bir orta yol olarak İstanbul'da bir Türk-İngiliz Sıkıyönetim Mahkemesi kurulmasını önermiştir. Fakat İngiliz Amiral Calthorpe bunu kabul etmemiş, Damat Ferid Paşa da boyun eğmiştir.⁷²

İngilizler, Bekirağa'daki tutukluları aceleyle Malta'ya götürme karar vermişler ama sanıkları teslim aldıktan sonra ne yapacaklarını kesinlikle netleştirememişlerdir. Bu belirsizlik havası içerisinde İngilizlerin yaptığı en kesin açıklama şu olmuştur:

“Barış Konferansı, bu durumda ne yapılacağını kararlaştırmış değildir. Suçluları yargulamak için bir müttefik mahkemesi kurulup kurulmayacağına, kurulunca da hangi suçların bu mahkemenin yargı yetkisinde olacağına karar vermemiştir.”⁷³

Fransızlar ise İngiliz emrivakisini kabul etmemişler, durumu hükümet düzeyinde protesto etmişlerdir. Londra'daki Fransız Büyükelçiliğinin 4 Haziran 1919'da İngiltere Dışişleri Bakanlığına verdiği notada: “Osmanlı topraklarında tutuklanan Osmanlıları, Türkiye dışındaki hiçbir mahkemenin yargılamaya, bu amaçla delil toplamaya ve tanıkları dinlemeye yeterli olamayacağı” vurgulanmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığının bu notaya verdiği cevapta ise; “Türklerin Malta'ya Osmanlı Harp Divanı'nın oyalayıcı tutumu ve sanıkların hap isten kaçma tehlikesi yüzünden gönderildiği” yazılmıştır.⁷⁴ Bu kadar belirsizlik içerisinde aslında İngilizlerin yapmak istediği şey, elbette ki Bekirağa'daki mevkurları daha güvenilir bir ortamda yargulamak değildir. İşgal kuvvetleri komutanı General Milne, Mondros Mütarekesi'nden sonra meydana gelebilecek Milli Mukavemeti kırmak için, o günün önemli devlet ve asker ricalinin önde gelenlerini Malta'ya sürgün ederek; düşünebilir, iş yapabilir aydınların büyük bölümünü bu şekilde etkisiz kılmanın peşindedir.

İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü'nde bulunan Türklerin gönderileceği Malta, aslında sadece Türk esirlerin ve sürgünlerin gönderildiği bir yer değildir. Harp sırasında Malta Adasına Alman esirlerin gönderildiği de görülmektedir. Bunların sayısı 3500 civarındadır. Osmanlı ordusunda görev almış Alman komutan Liman Von Sanders de Malta'ya gönderilmiştir.⁷⁵ Adaya 1919 yılından önce gönderilen Türk esirlerinden ilki, Arap Yarımadasında Şerif Hüseyin ve İngiliz kuvvetleriyle çarpışırken esir düşen Teşkilat-ı Mahsusacı Kuşçubaşı Eşref Bey ve arkadaşlarıdır. Bu isimler ilk önce İngilizlerin Mısır'da oluşturdukları Kasr-ül Nil Kışlası'nda tutuklu iken, 1917 yılında Malta Adasına getirilmişlerdir.⁷⁶

Türkiye'den Malta'ya ilk sürülen üst düzey isim, eski Irak Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'dır. İngiliz Yüksek Komiserliğinin emriyle Ali İhsan Paşa 23 Şubat 1919'da Konya'da trene binerken gözaltına alınmış, İstan-

⁷² Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 56.

⁷³ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 79.

⁷⁴ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 57.

⁷⁵ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, s. 238.

⁷⁶ Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Enis Şahin), Sakarya 2006, s. 112.

bul Haydarpaşa Garı'na vardığında tutuklanmış ve 29 Mart 1919'da Malta'ya sürgün gönderilmiştir. Malta'ya gelince önce San Salvador Kışlasına ardından Polverista Kışlasına yerleştirilmiştir.⁷⁷ Ali İhsan Paşa'dan hemen sonra İngiliz irtibat subayı Binbaşı Van Milligan, Harbiye Nezareti'ne giderek 22 kişilik bir tutuklanacak subay listesi daha vermiştir.

İstanbul'daki mahkeme 28 Mayıs 1919'daki üst düzey isimlere yönelik yargılamaları yapmaya hazırlanırken, aynı gün bir İngiliz binbaşı yargılanacak 67 kişiyi sabah saat altı civarında Bekirağa Bölüğünden alıp beş yük otomobiliyle birlikte önce Arapyan Hanına oradan Malta Adasına sürülmüştür. Divan-ı Harbi Örfi Mahkemesi, durumdan dolayı elinden alınan sanıkların davalarını sonuçlandıramamıştır.⁷⁸

Malta sürgünleri bu şekilde ve Osmanlı mahkemelerini, hapishane görevlilerini ve mahkeme kararlarını hiçe sayan zorba bir yaklaşımla başlatılmıştır. Malta'ya gönderilecek Bekirağa mahkumlarının götürülüşü hakkında dönemin tanıklarından Başmabeyinci Lütfü Bey şu bilgileri aktarmıştır:

“Tutuklarevi Müdürlüğü tarafından kendilerine teslim olunan kişileri, İngilizler -bir koyun sürüsü imiş gibi rastgele ve üst üste kamyonlara doldurarak taşımışlar, limandaki bir savaş gemisine bindirip Malta Adasına göndermişlerdir.”⁷⁹

Türk tutukluları hukuksuz yere tutuklayan, hukuksuzca yargılayan, mahkum eden, bir o kadar aceleyle ve müttefiklerinden habersizce Malta'ya götüren İngilizlerin bu tavrı, Fransızlar tarafından da anlaşılır bulunmamıştır. Nitekim 30 Haziran 1919'da Fransız Generali Franchet d'Esperey raporu şu bilgilere yer vermiştir:

“İngiliz askeri makamlarının 28 Mayıs günü İttihat ve Terakki üyelerini hapisten alıp götürdüklerini basından öğrendim. Türkiye'deki Müttefik Orduları Komutanının, asayişin korunmasını ciddi olarak engelleyecek böyle önemli bir olaydan beni haberdar etmeyi uygun görmeyişine hayret ettim. Kuşkusuz bu, İngiltere'nin emriyle yapılmıştır ve bu bakımdan İngiliz Hükümeti'nin kendi emellerini gözeten siyasi bir tedbirdir.”⁸⁰

İngilizler ise Türk tutukluları Malta'ya sürme sebebi olarak, güvenlik gerekçeli bir açıklama yapmışlardır. Amiral Calthrope, 30 Haziran 1919'daki açıklamasında; *“Bu sanıklar hapisten kurtulur kurtulmaz hemen bütün İttihatçı taraftarlarının çekirdeği olacakları apaçıktı. Bunun sonucunda başkentte bile son derece ciddi karışıklıklar çıkacağından korkuluyordu ve karışıklıklar, yalnız bugünkü Hükümetin değil fakat aynı zamanda müttefiklerinde maddi, manevi çıkarlarının son derece zararına olacaktı”* demiştir.⁸¹ Bu açıklamanın da

⁷⁷ Ali İhsan Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, C. IV, İstanbul 1993, s. 6.

⁷⁸ Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, s. 206-207.

⁷⁹ Başmabeyinci Lütfü Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, s. 504.

⁸⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 88.

⁸¹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 87.

ortaya koyduğu gibi tamamen kendi menfaatleri üzerine inşa edilmiş İngiliz yaklaşımları; hukuk, yargı, Ermeni tehciri, müttefiklik, uluslararası hukuk konularından çok uzaktır.

İngilizlerin Türkleri niçin Malta'ya gönderdiklerini açıklayan en belirgin açıklamalardan bir diğeri, Türk siyasi tutuklularını İstanbul'dan kaçırmakla Türkiye politikasında iyi bir fırsatın ele geçirildiğine yöneliktir. Çünkü Londra yetkilileri, Türkiye'de artık ciddi bir direniş olamayacağı hayaline kapılmışlardır. Hatta Foreign Office (Yabancılar Ofisi) yetkililerinden Mr. Edmonds, sürgünlerin Türkiye'deki İttihatçılara karşı bir rehin olarak tutulacağını ifade etmiş, bir başka İngiliz yetkilisi ise: "İçlerinde İttihat ve Terakki'nin çok önemli üyeleri var ve bunları Malta'da hapsedmek bizim çok işimize yarayabilir" demiştir.⁸² Görüleceği üzere, İngilizlerin Türk Milli Mücadelesini yok etmeye yönelik faaliyetleri tamamen gerçekleşme de, İngilizler Milli Mücadele'yi yetmiş önemli bir insan potansiyelinden mahrum etmeyi başarmışlardır.

Malta'ya gönderilen kişiler, Malta'nın merkezi Valetta'nın kıyısında birbirinden tel örgüyle ayrılmış üç esir kampında kalmıştır. Bu kamplar; San Salvatore, Vardela Baraks ve Polverista'dır. Malta'da bulunan 60 metre uzunluğa ve 25 metre genişliğe sahip iki katlı şato olan Vadala Barracs kışlası, A ve B bloklar olarak ikiye ayrılıp Türk esir kampı haline getirilmiştir.⁸³

4.1. Malta'ya Gönderilen Üst Düzey İsimler

28 Mayıs 1919 gecesi İstanbul'dan demir alan "Prencess Ema" adlı İngiliz gemisi, 78 sürgün götürmüştür. Bunların 67'si Bekirağa Bölüğü'nden alınmıştır. Sürgün gemisi, İstanbul'dan Malta'ya giderken 29 Mayıs 1919 günü Limni Adasına uğramış ve sürgünlerden 12 kişiyi Limni Adasının Mondros Limanına bırakmıştır. Bunlar, Amiral Calthorpe'un "Birinci Sınıf" diye nitelediği kişilerdir. Adı geçen 12 kişi; Prens Abbas Halim Paşa, Prens Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Hacı Adil Bey, Mahmut Kamil Paşa, Ziya Gökalp, Halil (Menteşe) Bey, Kara Kemal Bey, Ali Münif (Yeğena) Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Ağaoglu ve Hüseyin Tosun Bey'dir. 29 Mayıs Perşembe akşamı Limni adası Mondros Limanı'na gelen sürgünler, 30 Mayıs sabahı saat altıda acele ile kaldırılarak geminin arka tarafında toplanmışlar, saat altıdan on bire kadar bekletilmişlerdir. Saat on birde İngiliz zabıtlar getirdikleri listeyi okumuşlar ve ismi okunanların Mondros'ta kalacaklarından, eşyalarını yanlarına almaları istenmiştir. Saat on dörtte de sevk zabiti gelerek isimlerini tekrar okumuş ve Limni'de kalacak olan tutuklular yola devam edecek arkadaşları ile vedalaşmışlardır. Sürgünleri iskelede karşılayan İngiliz Binbaşısı Bunya, askerlerine silahlarının namlusuna mermi sürmeleri emrini de vermiştir. Böylece Birinci sınıf tanımlanan 12 kişilik sürgün grup, Malta'ya götürülmelerinden önce dört ay kalacakları Limni Adası'na bırakılmışlardır.⁸⁴

⁸² Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 105.

⁸³ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, s. 237-238.

⁸⁴ Ercan Haytoğlu, "Bekirağa Bölüğünden Malta'ya: Limni Sürgünleri", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 4(5), August 2017, s. 105-106. Fatih Mehmet Sancaktar, "Another Side of the National Struggle Period: Exiles of Malta (January 1919-October 1921)", s. 69.

Limni'de bırakılanlar dışında doğrudan Malta'ya götürülenler şu isimlerdir: Gazeteci Hüseyin Cahid Yalçın, Siyasi Polis Müdürü Tevfik Hadi Bey, Emekli Binbaşı Yusuf Ziya Bey, Bolu Mebusu Habib Bey, Sivas Valisi Mehmed Sabit Bey, Dahiliye Nazırlığı Müsteşarı Veli Necdet Bey, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Bey, Dahiliye Nazırı Ali Fethi (Okyar) Bey, Ankara Valisi Tahir Cevdet Bey, İzmir Valisi Rahmi Bey, Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat Bey, İttihat ve Terakki Üyesi Mithad Bey, Yüzbaşı Nevzad Bey, Emekli Yarbay Mümtaz Bey, Çankırı Mebusu Fazıl Berki Bey, İstanbul Mevki Kumandanı Ahmed Cevad Bey, Diyarbakır Valisi İbrahim Bedrettin Bey, Ankara Mebusu Atif Bey, İttihat ve Terakki Katibi Ferid Bey, Divan-ı Muhasebat Memuru Macid Bey, Karesi (Balıkesir) Milletvekili Hüseyin Kadri Bey, İttihat ve Terakki temsilcisi Hoca Rifat Efendi, Of Mutasarrıfı Mustafa Asım Bey, Kırklareli Mutasarrıfı Hilmi Bey, Edirne Valisi Zekeriya Zihni Bey, Konya Valisi Ahmed Muammer Bey, İttihatçı Gani Bey, Sivas Valisi Ahmet Bey, İstanbul Milletvekili Salah Cimcoz Bey, Saruhan (Manisa) milletvekili Mehmet Sabri Bey, Lazistan milletvekili Süleyman Sudi Bey, İzmir milletvekili Ubeydullah Efendi, Ordu Sağlık Müfettişi Süleyman Numan Paşa, Musul Valisi Memduh Bey, Şeyhülislam Hayri Efendi, Şuray-ı Devlet Reisi Saip İbrahim Pirzade, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Merzifon Kaymakamı Faik Bey, Mülkiye Müfettişi Şükrü Bey (Kaya), Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmed Paşa, Bursa milletvekili Rıza Hamid Bey'dir.⁸⁵

Malta'ya bu sırada sürgün edilen üst düzey isimler sadece Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olanlar arasından seçilmemiştir. Kars-Ardahan-Batum'da kurulan ve İngilizlerin bir hilesi ile 12 Nisan 1919'da uğradıkları baskında tutuklanan Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin 2 Haziran 1919'da Malta'ya sürülen üyeleri ise şunlardır: Cihangirzade İbrahim Bey, Aziz Cihangiroğlu, Pavlo Jamusev, Hasan Han Cihangiroğlu, Alibeyzade Mehmed Bey, Mamiloğlu Tevhidüddin, Musa Bey Salahov, Yusuf Bey Yusufuğlu, Tauchitgin Memlejeff, Radjinski Matroi, Vafiades Stefani, Muhlis Bey Mehmetoğlu.⁸⁶

Malta'ya gönderilen ikinci ve önemli sürgün, 16 Mart 1920'de İstanbul'un fiilen işgalinden sonra gerçekleşmiştir. İtilaf devletlerince 16 Mart 1920 günü gerçekleştirilen işgal ile İstanbul'un hassas noktalarına silahlı müfrezeler konuşlandırılmış, askeri birlikler karakolları, kışlaları, Harbiye Nezaretini işgal etmişlerdir. Meclis-i Mebusan binasını bile basan İngilizler, burada bulunan Felah-ı Vatan Grubu'nun önde gelen isimlerinden Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i tutuklamışlardır. Mebusan Meclisi'ndeki bu tutuklamaların dışında şehirdeki çok sayıda sivil ve askeri şahsiyet de tutuklanmıştır. Aralarında Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'in bulunduğu kişiler hiç vakit geçirilmeksizin Tophane rıhtımında bulunan oldukça eski ve pis bir gemi olan Benbow Dretnotu'na bindirilerek Malta'ya götürülmüşlerdir.⁸⁷ 16 Mart 1920'den sonra Malta'ya

⁸⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 107-108.

⁸⁶ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989, s. 157.

⁸⁷ Osman Akandere, "Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Milli Mücadele Yıllarında İngilizler Nezdindeki Bir Teşebbüsü: Malta'daki Türk Esirlerinin Serbest Bırakılması Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 65, Güz 2019, s. 9.

gönderilenler arasında; Çürüksulu Mahmud Paşa, İzmir Milletvekili Hasan Tahsin Bey, Mehmet Esat (Işık) Paşa, Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, Albay Galatalı Şevket Bey, Kara Vasıf Bey, Mehmet Şeref Aykut, Ahmet Faik (Kaltakkıran) Bey, Numan Usta yer almıştır. İşgalin devamındaki 27 Mart 1920'de sürgün edilenler ise; Ali Said Paşa, Ebuzziya Velid Bey, Süleyman Nazif Bey, Celal Nuri (İleri) Bey, İslam Ali, Ahmed Emin Yalman, Mehmed Muammer Bey, Hilmi Abdülkadir Bey, Eczacı Mehmed, Enis Avni (Aka Gündüz), Rafet Paşa, Ali Seyyid beylerdir. Malta'dan salıverilen ancak tekrar tutuklanan Ubeydullah Efendi ile Gazeteci Mehmed Kamil Bey, Acenta Mustafa (Mustafa Kırzade) ve Abdüsselami Paşa, 11 Mayıs 1920'de Malta'ya sürgün edilmiştir. Mayıs 1920 ortalarında ise; Siyasi Polis Müdürü Mustafa Reşad Bey, İttihat ve Terakki Sivas delegesi Hacı Ahmed Bey, Bitlis Valisi Abdulhalık Renda, Yarbay Basri Bey, Agah Bey, Yakup Şevki (Sübaşı) Paşa, Murad Bey, Antep Milletvekili Ali Cenani Bey, Andavallı Mehmet Ağa, Süleyman Faik Paşa ve Ali Nazmi beyler sürgün edilmiştir. Malta sürgünleri Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da devam etmiş ve bu süreçte 10 kişi daha sürgün edilmiştir. En son sürgünler Mehmed Adil ve Mehmed Rüştü beylerdir. Bu şekilde İstanbul'dan gönderilen üst düzey sürgün sayısı bu şekilde Mart 1919'dan Kasım 1920'ye kadar 144 kişiye ulaşmıştır.⁸⁸

Malta adasına İstanbul ve muhtelif yerlerden İngilizler için önem arz eden kişiler gönderilirken Mısır'daki esir kamplarından da nakledilenler olmuştur. Medine kahramanı Fahrettin Paşa (Türkan), Ocak 1919'da teslim alındıktan sonra Hicaz'dan Mısır'a sürülmüştür. Kasrı Nil Kışlası'nda bir müddet kalan Fahrettin Paşa'ya yerel halkın sempatisi ve onu destekler tavırları artınca, Fahrettin Paşa'yla birlikte dört kişi 5 Ağustos 1919'da Mısır'dan Malta'ya gönderilmiştir.⁸⁹

Malta'ya sürülen önemli isimlerden bir diğeri Hacı Ahmed Efendi'dir. Hacı Ahmed Efendi, sırf Enver Paşa'nın babası olduğu için sürgün edilmiştir.⁹⁰ Malta'da tutuklu bulunan önemli isimlerden bir diğeri ise dönemin Şeyhülislamı Hayri Efendi'dir. Hayri Efendi, İngilizlerin hukuksuz yaklaşımları yanında tutuklulara daha doğrusu insana değer veremeyen yaklaşımlarıyla da karşılaşmış isimlerden biridir. 1919 Ağustos ayında Malta'da dizanteri hastalığı geçiren Şeyhülislam, İngilizler tarafından emsal olabilir düşüncesiyle başka bir yerde tedavi ettirilmemiş ve Malta'da tutulmuştur. Bu duruma tepki gösteren Hindistan Müslümanlarına da yalan söylemişlerdir. Hindistan Hilafet Heyeti, İngiltere Kralından konuyla ilgili bir defasında malumat istediğinde, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Hilafet heyetine verilen cevapta Malta'da tutuklu herhangi bir şeyhülislam olmadığı ifade edilmiştir. Daha sonra kelime oyunları yaparak, Malta'da tutuklu olan Şeyhülislam'ın Hayri Efendi olduğunu ancak görevdeki mevcut Şeyhülislamı tutuklamadıklarını söylemişlerdir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu konudaki manevralarını sürdürerek en

⁸⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 107-108.

⁸⁹ Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, s. 114.

⁹⁰ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, s. 240.

son olarak, Şeyhülislamı tutuklatan kurumun Osmanlı Hükümeti olduğunu söyleyerek topu başka yere atmaya çalışmıştır.⁹¹

4.2. Malta'daki Yargılamalar

İngilizler Malta'ya gönderdikleri Türkler için öncelikle uluslararası mahkeme kurma arzusundaydılar. Bu konuyu öncelikle Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansında gündeme getirmişlerdir. Fransızlar ise Türkleri yargılamak için uluslararası müttefik mahkemesinin kurulmasına karşıydılar. Yargılamaların Osmanlı mahkemelerinde yapılmasından yana oldular. Bu sebeple İtilaf Devletleri Paris Barış Konferansında ortak karar alamamışlardır. Vaziyete rağmen İngilizler yine de Türk tutukluları İstanbul'dan Malta'ya götürmüşlerdir.⁹²

Malta'ya götürülen Türk tutuklular burada bir uluslararası mahkemede değil İngiliz Kraliyet Mahkemesinde yargılanmışlardır. Yargılamalarda en önemli konu Ermeni tehciri olmuştur. Türk sürgünlerden 55'i tehcir suçlusu olarak kabul edilmiştir. 55 kişiden 16'sı için müşahhas iddia ileri sürülmüş, 17'si tehcir sırasında iktidarda bulunma dolayısıyla olaya göz yumduğu için suçlanmıştır. 22'si ise milletvekili olup, katliam suçuyla ilgileri olup olmayaacağı katıyette söylenemeyecek kimselerden oluşmuştur.⁹³

İngilizler Malta'daki Türk sürgünlerini kendi mahkemelerinde yargılamışlardır ancak, İstanbul'dan gönderilen deliller ihtiyaca cevap vermemiştir. Zira, bunların hemen tamamı bir ihbar, kulaktan duyma nakiller ve benzeri iddialardır. İstanbul Yüksek Komiserliği'nin Ermeni ve Rum Masası, en ufak ihbarı dahi kâfi görüp tutuklamaları yaptırmış fakat bu şekilde hareket ettikleri ve zamanında her olay üzerinde dikkatle durmadıkları için, tutuklananlar içinde hakikaten suçlu varsa bile bu durumda bunun tespit imkanı da kalmamıştır. Gelinek noktadan olumsuz etkilenmek istemeyen Yüksek Komiser Amiral Calthorpe, 1 Ağustos 1919'da gönderdiği raporunda, "Malta'da ve Mondros'ta kiler aleyhine kanıt gösterme ve iddialar ortaya koyma zorunluluğu Yüksek Komiserliğe yüklenemez" dedikten ve sorumluluğu üzerinden attıktan sonra, "Zaten sanıkların büyük çoğunluğu aleyhinde adli kanıt toplama imkanı bulunmadığı açıktır"⁹⁴ itirafında da bulunmuştur.

İngiliz hukuk kurumları bu şekilde İngilizlerin Ermeni meselesiyle ilgili politikasının iflas ettiğini ortaya koyarken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise hiç olmazsa Malta'daki 42 sürgünün "Ermeni kırımından ötürü" cezalandırılmasını istemiş ve İngiliz Başsavcılığını da bu görüşe çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla 31 Mayıs günü İngiliz Başsavcılığına gönderdiği yazıda, sürgünler aleyhinde delil bulmanın "son derece güç olduğunu" itiraf etmiş ama hiç değilse, 42 sürgün Türk'ün "cezalandırılmasının siyasi bakımdan son derece arzu edildiğini" söylemiştir.⁹⁵

⁹¹ Abdurrahman Bozkurt, İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi, s. 163.

⁹² Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 67.

⁹³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 316.

⁹⁴ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 71

⁹⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 245.

Diğer taraftan İngiliz Kraliyet Başsavcılığı, İstanbul'dan getirilen Osmanlı arşiv belgelerini incelemiş, bu belgeler arasında Malta'daki Türk tutukluları suçlayacak hukuki değeri olan hiçbir bilgiye ulaşamamıştır. Aynı mahkeme, Ermeni soykırım iddiasının en önemli kanıtı diye gösterilen Mavi Kitap'taki iddiaları da ciddiye almamıştır.⁹⁶

Fırsatçı İngiliz siyasetinin düştüğü çukur, Kraliyet Savcılığının 29 Temmuz 1921 tarihli raporunda şöyle açıklanmıştır:

“Bu kişiler hakkında eğer sevk edilecekleri mahkeme, bir İngiliz mahkemesinin talep edeceği türden deliller talep ederse, savcılık büyük bir sıkıntıya düşer. Çünkü, şimdiye kadar mahpuslar hakkında yaptıkları ithamların doğruluğu hususunda şahitlerden hiçbir yazılı vesika alınmamıştır. Herhangi bir şahit bulunabileceği de şüphelidir. Delil olarak gösterilen hususlarda daha sarih (açık) bilgiler temin edilmedikçe Kraliyet Savcılığı, tetkikine sunulan vakaların herhangi birisinin başarıyla sonuçlanabileceği hakkında bir mütalaa beyan etmeye imkan görememektedir.”⁹⁷

İngiliz belgelerinde geçen bu ifadeler, Malta sürgününe altyapı ve kılıf hazırlamaya yönelik tüm hukuki hazırlığın, İngiliz hukuksuzluğu karşısında çöktüğünü göstermiştir. İngiliz siyasetinin bir propaganda haline getirdiği “Ermeni kırım iddiası” ispat edilemeyecek hale gelmiştir. İngilizlerin iki yıllık delil arama çabası boşa gitmiştir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği ciddi bir delil bulamamıştır. Son bir umutla Amerika'ya dönmüşler ve Yüksek Komiser Rumbold'ın, Malta sürgünlerini suçlayabilmek için; “Amerika'nın elinde bol miktarda belge bulunduğu kuşkusuzdur” demesi üzerine 31 Mart 1921 günü Lord Curzon, İngiltere'nin Washington Büyükelçiliğine bu yönde bir telgraf çekmiştir. Fakat İngiltere'nin Washington Büyükelçisinin bu telrafa verdiği cevap çok ilginç olmuştur:

“Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda birçok soruşturma yaptım. Bana bugün bildirildiğine göre, Amerikalıların elinde Ermeni sürgünü ve kırım ile ilgili birçok belge vardır ancak belgeler, olaylara karışmış kişilerle ilgili olmaktan ziyade, suçların işlenişine ilgilidir. Bu belgelerin, Malta'da tutuklu Türklerin kovuşturulmasında delil olarak işe yarayabileceğinden kuşkuluyum.”⁹⁸

Görüldüğü gibi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Malta'daki Türkleri hukuk dışı yöntem ve amaçla cezalandırmak için çırpınmıştır. Hatta İngiliz siyaseti artık işi bir prestij meselesi yapmıştır. Delil olmasa bile bu sürgünleri cezalandırmayı “siyasal bakımdan” gerekli görmüştür. Bir taraftan da İngiliz hukuk işleyişine takılan İngiliz siyasi emelleri hepten iflas edince, bu defa Malta'daki Türk sürgünlerin serbest bırakılması konuşulmaya başlanmıştır.

4.3. Malta'dan Firar Olayları

Malta'daki Türklerin yargılanması hukuksal açıdan mümkün olmayan bir noktaya giderek İngiliz siyasetinin moralini bozmuştur. İngilizlerin moralini

⁹⁶ Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması*, s. 78.

⁹⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 317.

⁹⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 240-243.

bozacak bir diğer mesele, Malta'da meydana gelen firar olaylarıdır. Çünkü Malta Adasını yüksek güvenliğini gören ve bu konuda kendilerine çok güvenen İngilizler, Malta Adasında meydana gelen firar hadiseleriyle şaşkına dönmüşlerdir. Malta'dan ilk Türk firarı Aralık 1920'de meydana gelmiş, Malta Valisi H. Plumer, Londra ve İstanbul'a gönderdiği 14 Aralık 1920 tarihli telgrafta iki Türk siyasi suçlusunun kaçtığı haberini duyurmuştur. 14 Aralık 1920 tarihli telgrafta kaçtıkları bildirilen Türkler; Eski Van, Adana ve Ankara Valisi Tahir Cevdet Bey ile Trabzonlu Tacir (Acenta Mustafa) Kırzade Mustafa Bey'dir.⁹⁹

Sakarya Savaşının devam ettiği sıralarda ise Malta'da büyük bir firar durumu meydana gelmiştir. Malta'dan kaçış amaçlı en organize hareket olan bu adım, 6 Eylül 1921'de 16 kişinin Malta'dan firarıyla gerçekleşmiştir. Kaçış olayını düzenleyen, İttihatçı eski nazırlardan ve Karakol Cemiyeti'nin kurucularından Kara Kemal Bey'dir. Ermeni meseleleriyle ilgili görülen valiler, Kara Kemal'in tertibiyle bir kombinezon yapmışlar, herkes birer miktar para katmış, İttihat ve Terakki'nin mirasından da istifade edilerek, Basri Bey isminde eski bir İttihatçının dışarıdan işbirliği yapmasıyla bir kaçma planı yapılmıştır. 5 Eylül 1921 pazar günü kiralanan Tricotti isiminde küçük bir İtalyan kaçakçı gemisi Malta'ya gelmiş, gizlice gemiye binen Türk esirler 7 Eylül'de İtalya'ya çıkmıştır.¹⁰⁰ Kaçaklar önce Roma'ya, oradan da Ankara Hükümeti temsilcisi Cami (Baykurt) Bey'in yardımlarıyla Almanya'ya gitmişlerdir. Ali İhsan Paşa ise yolda kendilerinden ayrılarak Anadolu'ya geçmiştir.¹⁰¹

Firar olayı, İngilizlere bir tokat etkisi yapmıştır. Kuş uçmaz denilen Malta'daki bu kaçış olayı duyulur duyulmaz, İngiliz torpidolar denize salınmış, kaçaklar aranmış ancak hiçbir yerde izlerine rastlanamamıştır. Kaçakları arama umudunu yitiren İngilizler, hınçlarını Malta'da kalanlardan almaya kalkışmışlardır. Malta'daki Türk sürgünler, daha rahat olan Yeni Verdala Kampından, tel örgülü Polverista Kampına yollanmıştır. Tel örgüler arkasına hapsedilmek istenmeyen sürgünler ise tartaklanmış, sürüklenmiş ve dövülmüştür.¹⁰² İngilizler bunlarla yetinmemiş, İstanbul'daki Osmanlı Hükümetini baskı altına alarak, Malta'dan firar eden mevkufların buldukları yerde tevkif edilmesini ve İtilaf zabıtasına teslim edilmelerini istemişlerdir.¹⁰³

4.4. Mustafa Kemal Paşa'nın Malta Sürgünleri İle İlgili Görüşleri ve Çalışmaları

Mustafa Kemal Paşa'nın, Mütareke yıllarında İstanbul'da bulunduğu dönem, İstanbul'daki Türklere yönelik tutuklamaların en yoğun şekilde gerçek-

⁹⁹ Serpil Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü", *Atatürk Dergisi*, Yıl: 2003, Cilt: 3, Sayı: 4, s. 67.

¹⁰⁰ Ali İhsan Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, C. V, s. 72-78.

¹⁰¹ Vedat Tüfekçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Ali Fuat Öreñç), İstanbul 2019, s. 564.

¹⁰² Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 385-386.

¹⁰³ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nden Polis Müdüriyeti Umumiyesine ve Umum Jandarma Kumandanlığına 15 Eylül 1921 tarihli mahrem telgraf. BOA DH. KMS. 61-22.

leştiği zamana denk gelmektedir. Bu tarihler, daha sonra Malta'ya sürülecek çoğu üst düzey ismin, İngiliz baskıları ve İttihatçı muhalifi Hürriyet ve İtilafçıların propagandalarıyla tutuklandıkları, Bekirağa Bölüğüne ve diğer hapisanelere hapsedildikleri bir zamanda Mustafa Kemal Paşa, ağırlaşmış kaotik havada yine de Sansaryan Hanı'na¹⁰⁴ ve Bekirağa Bölüğüne hapsedilmiş arkadaşlarını görmek istemiş, 15 Mayıs 1919'da Samsun'a hareket etmeden önce bahsedilen hapisanelere gelerek çok önemli iki ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerde, özellikle Ali Fethi Okyar ile yaptığı görüşmeler önemlidir. Ali Fethi Bey'le önce Sansaryan Han'da görüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın resmi elbisesiyle geldiği Sansaryan Han'ın çatı katında, Polis Müdürü Miralay Halil Bey'in izni ile ilk görüşmesini yapmıştır.¹⁰⁵ Ali Fethi Okyar'la diğer görüşmesi Bekirağa Bölüğünde olmuştur.¹⁰⁶ O sıralarda Bekirağa Bölüğünde tutuklu olan Yunus Nadi Bey yapılan görüşmeler için, Ali Fethi Okyar'ın Harbiye Nezareti'nin bir dairesine götürüldüğü ve burada son konuşmanın yapıldığını, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmeden önce bazı plan ve düşüncelerini Ali Fethi Okyar'la paylaştığını yazmıştır.¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın Malta sürgünleri ile ilk irtibatları bu şekilde olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Malta sürgünleri konusundaki diğer yoğun ilgisi İstanbul'un 16 Mart'taki işgali sırasındadır. 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İtilaf güçlerince fiilen işgal edilmesi sırasında Osmanlı Parlamentosu basılmış ve bazı milletvekilleri tutuklanıp Malta'ya gönderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu olay sırasında meydana gelen tutuklama ve Malta'ya gönderilmeyi farklı açılardan da bakarak değerlendirmiştir. Bu konuda Nutuk'ta yer alan çeşitli açıklamaları bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, olayla ilgili olarak Nutuk'ta en başta sitemle karışık olarak şu değerlendirmeleri yapmıştır;

“Meclis'in basılması ve Malta'ya gitmeden önce Rauf Bey'i (Orbay) ve öteki şahısları tam zamanında çağırılmış olduğumuz, olaylarla hem de üç dört gün geçmeden belli oldu. Ancak, ne yazık ki bu davetimiz gereken önem ve ciddiyetle dikkate alınacak değerde görülmedi. Rauf Bey ve Vasf Bey gibi kimseler en sonunda büyük bir uysallıkla Malta'ya gittiler. Bu durumu biliyorsunuz. Son dakikaya kadar Anadolu'ya geçmek ve Ankara'ya gelmek fırsat ve tedbirlerinin bazı arkadaşlar tarafından hazırlandığı ve sağlandığı bana anlatılmıştır. Eğer böyle idiyse, bu kimselerin Ankara'ya gelmeye razı olmayıp İngilizlere teslim olmayı ve Malta'ya gitmeyi tercih etmelerindeki sebep ve özür cidden incelemeye değer.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ Erzurumlu Mıgırdiç Sanasaryan adlı bir Ermeni tüccara ait olup, İstanbul Sirkeci'de bulunmaktadır. Eski İstanbul Emniyet Müdürlüğü binasıdır.

¹⁰⁵ Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, *Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, (Derleyen: Turgut Gürer), 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 207.

¹⁰⁶ Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, s. 281.

¹⁰⁷ Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978, s. 71.

¹⁰⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara 2000, s. 280. Mustafa Kemal Paşa, Kuva-yı Milliye'nin İstanbul teşkilatı olan Karakol Cemiyeti'nin zaman zaman müstakil davranması, münferid hareket etmesi, daha çok İttihatçıların bir teşkilatı olarak algılanması gibi sebeplerden meydana gelen olumsuz durumlar nedeniyle sitemkar konuşmakta-

Sitemkar ifadelerine rağmen, Malta sürgünlerinin kurtarılmasıyla ilgili olarak önemli adımlar da atan Mustafa Kemal yine Nutuk'ta, "Bu şahısları Malta zindanlarından kurtarmak için her fırsattan yararlanarak mümkün olan teşebbüslerde bulunmaktan geri durmadım¹⁰⁹" demiştir. Genel anlamıyla Malta'daki tutukluların iadesini isteyen Mustafa Kemal Paşa, özellikle Malta'da tutuklu bulunan 12 Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi milletvekilinin TBMM çalışmalarına katılmalarına dair görüşlerini ısrarla dillendirmiştir. Hatta bu doğrultuda, 1 Mart 1921'de TBMM'nin ikinci toplanma yılını açarken: "Malta'daki haksızlığa uğramış saygıdeğer arkadaşlarımızı da yakında aramızda görmeyi dilerim¹¹⁰" temennisinde bulunmuştur.

Nutuk'ta geçen Malta konulu ifadeleri içerisinde Karakol Cemiyeti ve cemiyetin başkanı Kara Vasıf Bey'e de vurgu yapmıştır. Hatta İstanbul'da teşkilatlanmış Karakol Cemiyeti'nin lider kadrosunun Malta'ya sürülmesini başka sitem cümleleriyle açıklamıştır. Bu açıdan, Karakol Cemiyeti'nin lider kadrosunun tutuklanmasını Milli Hareketin zaafa uğraması olarak ifade etmiş, bununla birlikte Karakol Cemiyeti'nin yapılanmasını eleştirmiştir. İstanbul'un işgaliyle Milli hareketin zor durumda kaldığını söyleyen ve bunu hem Karakol Cemiyeti'nin yokluğuna hem de Karakol Cemiyeti'nin yanlış teşkilatlanmasına bağlayan Mustafa Kemal Paşa; "İstanbul'da artık davamızı yürütecek kimse kalmamıştır. Aylarca ve çeşitli yol ve yöntemlerle yaptığımız uyarmalara rağmen bizim dediğimiz şekilde teşkilat kurmayıp, Karakol Cemiyeti'nin kurulmasına çalışanların başları Malta'ya gitmiş, İstanbul'daki üyelerinin hayat ve faaliyetlerinden eser kalmamıştır. Orada yeni teşkilat kurabilmek için çok zahmetli çalışmalara ve o günkü durumumuza göre imkanlarımızın üstünde

dır. Bununla birlikte, İttihatçılardan ve Karakol Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış olan Kara Vasıf Bey'in ve Rauf Orbay'ın Malta'ya gönderilmesiyle ilgili sahnede bir uysallıktan öte bir direnç söz konusudur. Çünkü 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve İngilizlere mensup bir askeri birliğin Meclis-i Mebusan'a gelerek doğrudan Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'in kendilerine teslimini istemeleri karşısında Meclis birden gerilmiş, Gümüşhane Mebusu Ziya Bey'in etrafında toplanmış olan bir kısım milletvekili, arkadaşlarını teslim etmeyeceklerini, gerekirse silah kullanacaklarını söylemişler ve Meclis'i korumaya görevli askerleri görevlerini yapmaya çağırılmışlardır. Bir kısım milletvekili ise, İngilizlerin Türk milletvekillerini tutukladıklarını bildirir bir kağıt vermeleri durumunda bu işe razı olabileceklerini söylemişlerdir. Sonunda bu fikir çoğunluğun desteğini kazanmış, Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey, imza karşılığı İngilizlere teslim olmuştur. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, İstanbul 1991, s. 52-53. Teslim olma konusuna dair Rauf Orbay'ın hatıralarında çok farklı açıklamalar yer almaktadır. Rauf Bey hatıralarında, Meclis'in basılmasına yönelik bilinçli bir yaklaşım içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Buna gerekçe olarak da, daha evvel Anadolu'da kumandanlar toplantısında verilen kararı ileri sürmekte ve şu ifadelerle yer vermektedir: "Evvelden Anadolu'da kumandanlar toplantısında verdiğimiz kararlar tespit ettiğimiz şekilde, Millet Meclisi'nin ve dolayısıyla Milli Hükümetin Anadolu'da kurulmasına yol açılacağını düşündüğüm için ne olursa olsun, İngilizleri dünya ve milletimiz gözünde zalim ve mütecaviz duruma sokmak maksadıyla kaçmama kararı verdim. Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım son telgrafta da müşterek kararımızı hatırlatarak 'Biz burada kalıp vicdan borcumuzu yapacağız' diyerek bu kararımı bildirdim. Esasen Meclis, o güne kadarki çalışmalarıyla yapılması gereken işleri yapmıştı. Misak-ı Milli'yi Meclis'ten geçirmiştik. Şimdi asıl gayemize ulaşmak için, Meclis'i bastırmak işi kalmıştı. Bunu da behemahal dilediğimiz şekilde neticelendirmemiz gerekiyordu." Rauf Orbay'ın ifadelerine göre bu iş bir tertiptir. Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C.2, İstanbul 1993, s.29.

¹⁰⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 281.

¹¹⁰ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim-Prof. Dr. İzzet Öztoprak-Prof. Dr. M. Akif Tural), Ankara 2006, s. 219.

para harcamaya mecbur oldum¹¹¹ demiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren Karakol Cemiyeti ile yoğun çalışmalar içinde olduğu, pek çok kaynaktan olduğu gibi yine Nutuk'taki bazı belgelerde de kendisini göstermektedir.¹¹²

Mustafa Kemal Paşa'nın Malta Sürgünleri ile ilgili bir diğer yorumu ise, esir değişimine dairdir. Malta'daki Türk esirlerle, Anadolu'da TBMM'nin elinde bulunan İngiliz esirlerin değişimi konusu ilk önce 1921 Londra Konferansı sırasında Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile İngiliz heyet arasında görüşülmüştür. Ama Mustafa Kemal Paşa, Londra Konferansına delege heyeti temsilcisi olarak katılan Bekir Sami Bey'i de, esir değişimine dair imzaladığı bazı anlaşmalar nedeniyle eleştirmiştir. Bekir Sami Bey'i münferit hareket eden bir isim olarak tarif etmiştir. Bu açıdan Nutuk'taki konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir;

“Delegeler Heyeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, kendiliğinden İngiltere, Fransa, İtalya diplomatlarıyla temas ve görüşmelerde bulunarak, her biriyle ayrı ayrı birtakım sözleşmeler imzalamış bulunuyordu. Bekir Sami Bey'in imzaladığı sözleşme gereğince elimizde bulunan bütün İngiliz esirlerini geri verecektik. Buna karşılık İngilizler de ellerindeki esirlerimizi iade edecekti. Yalnız, Türk esirleri arasında Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm ve kötülük yapmış olduğu iddia edilenler serbest bırakılmayacaktı. Hükümetimiz böyle bir sözleşmeyi kabul edip onaylayamazdı. Bu sözleşmeyi kabul etmemekle birlikte, İngilizler bazı Türk esirlerini serbest bıraktıklarından, biz de karşılık olarak elimizde bulunan İngiliz esirlerinden bir kısmını serbest bıraktık. Daha sonra 23 Ekim 1921'de Kızılay İkinci Başkanı Hamit Bey'le İstanbul'daki İngiliz Komiseri arasında yapılan anlaşma üzerine, Malta'da bulunan bütün Türk tutukluları ile elimizde bulunan bütün İngiliz tutukluların karşılıklı olarak serbest bırakılması kararlaştırılmış ve bu karar uygulanmıştır.”¹¹³

Mustafa Kemal Paşa, Malta'daki Türk tutukluların serbest kalabilmeleri için sahada karşılığı olan adımlar atmıştır. Aslında Malta sürgünleri konusu ilk defa Sivas Kongresinden sonra gerçekleşen Amasya Görüşmeleri sırasında görüşülmüş ve gizli olup imza altına alınmayan dördüncü protokoldeki ikinci maddede; “Malta'ya sürülmüş olanlar, ilgili buldukları kendi mahkemelelerimizde kovuşturma yapılmak üzere İstanbul'a getirilmeleri çarelerinin aranması¹¹⁴” ifadeleriyle ortaya konulmuştur. TBMM'nin açılmasından sonra da Malta tutuklularıyla ilgisini sürdüren Mustafa Kemal Paşa'nın talimatları ve TBMM'nin çalışmalarıyla, Malta'ya sürülmüş eski Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerinin ve ailelerinin ekonomik durumlarına dair adım atılmıştır. Bu adım, İngiliz baskısı altında karar alan İstanbul'daki özellikle Damat Ferid Hüküme-

¹¹¹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 289.

¹¹² Mehmet Akif Bal, “Milli Mücadele'nin Gizli Teşkilatı: Karakol Cemiyeti (1918-1920)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ocak - Şubat 2022, Cilt: 130 Sayı: 256, s. 103-148.

¹¹³ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 399.

¹¹⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 170.

ti'nin, Malta'ya sürülen emekli ve azledilmiş mebus ve memurların maaşlarını kesmesiyle alakalı şekilde gelişmiştir.¹¹⁵ Nitekim Damat Ferid Hükümeti, 15 Haziran 1920'de vatanın menfaatlerine zarar verdiği düşünülen devlet görevlilerinin çıkarılan bir kararname ile tekaüd ve mazuliyet maaşlarını dahi kesmiş, sadece sürgünleri değil ailelerini de zor duruma düşürmüştür.¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın reisi olduğu TBMM'de etkili kararlar alınmış, Malta'da tutuklu bulunan açığa alınmış zabitanın maaşlarının ödenmesi için üç maddelik TBMM Kararnamesi çıkarılmıştır.¹¹⁷ TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri heyeti üyelerinin imzalarıyla çıkarılan 26 Haziran 1921 tarihli bir diğer kararname ile ise, emeklilerin ve azledilmiş memur ve mebusların maaşlarının ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁸ TBMM sadece Malta'da tutuklu olan isimlerle ilgilenmemiş, Malta'dan serbest bırakılan isimlere yönelik de adımlar atmıştır. Bu açıdan, 2 Kasım 1921 tarihli kararname ile Malta'daki esirler arasında ihtiyacı olanlara kişi başına 100 lira olmak üzere toplam 1200 liranın, Maliye Vekaleti bütçesinin ilgili kısmı tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁹

Mustafa Kemal Paşa ve TBMM, Malta'dan dönen sivil askeri erkâna gelir gelmez etkili ve üst düzey görevler vererek, onların hem memlekete uyumunu sağlamak hem de üst düzey isimlerin kabiliyetlerinden ivedilikle faydalanma cihetine gitmiştir.

4.5. Malta'daki Sürgünlerin İadesi

29 Mayıs 1929 günü İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill, Malta'daki tutuklu Türkler ile TBMM tarafından Anadolu'da tutuklanmış esir İngilizleri karşılıklı serbest bırakırma yönünde çalışmalar yapmıştır. Winston Churchill İngiliz Dışişleri Bakanlığına başvurarak: "Türklerin eline düşen adamlarımız, Malta'daki Türk sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılabilirlerdir" demiştir.¹²⁰ Ancak Churchill'in teklifi kendi ülkesinde reddedilince bunun üzerine Ankara Hükümeti'nin elinde olan İngiliz Albay Rawlinson TBMM'ye şahsen yazılı müracaat etmiştir. Bundan sonra esirlerin mübadelesi fikri Türkiye'de ilk önce TBMM'nin 18 Temmuz 1920 tarihli tutanağında yer almıştır. Toplantıda Rawlinson'un Kazım Karabekir'e gönderdiği mektup okunmuştur.¹²¹ Esir değişimi olaylarında, Rawlinson'un esirlerin mübadelesinde aracılık yapmayı teklif etmesi de etkili olmuştur. Fakat her iki yönetim, kendi vatandaşlarının

¹¹⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin Müdüriyeti Alisine Gönderilen 9 Ekim 1920 Tarihli Karar, Kutu: 31 / Gömlek: 29 / Sıra: 6.

¹¹⁶ Binnur Kurt, *Malta Sürgünleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü T.C. Tarihi Ana-bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ahmet Emin Yaman), Ankara 2008, s. 122.

¹¹⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 21 Ekim 1920 Tarihli TBMM Kararnamesi, Kutu: 1 / Gömlek: 15 / Sıra: 10.

¹¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 26 Haziran 1921 Tarihli TBMM Kararnamesi, Kutu: 3 / Gömlek: 25 / Sıra: 19.

¹¹⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 2 Kasım 1921 Tarihli TBMM Kararnamesi, Kutu: 3 / Gömlek: 35 / Sıra: 4.

¹²⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 325.

¹²¹ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 186.

serbest bırakılmasında ısrar etmiş ve konunun çözümü Londra Konferansı görüşmelerine kalmıştır. Birinci İnönü Savaşı sonrasında düzenlenen Londra Konferansı, 21 Şubat 1921’de başlamıştır. Ankara’yı Bekir Sami Bey, İstanbul’u Tevfik Paşa temsil etmiştir. Bekir Sami Bey daha ilk oturumda, Malta’daki 109 kişilik sürgünlerden 59’unun hemen bırakılmasını istemiştir. Bu listedekiler daha çok askeri erkandır.¹²²

Öte yandan İngilizler de Anadolu’da Ankara Hükümeti tarafından tutuklanmış esirlerini kurtarmaya çalışmışlardır. Ancak, İngilizlerin esir değişim düşüncesi sadece esir mübadelesiyle sınırlı kalmamıştır. Çünkü Malta’daki sürgün ve esirlerin masrafları, her geçen gün kötüye giden İngiliz ekonomisine daha fazla yük olmaya başlamıştır. Öte yandan, İtalya ve Fransa ise her geçen gün biraz daha Ankara yönetimine yaklaşmıştır. Bu sebeplerle İngilizler bir an önce bu problemin halledilmesini istemişler fakat yine de, Malta’dan Anadolu’ya geçerek Yunanlılara karşı muharebelere katılma ihtimalleri olan Cemal ve Cevat paşalar ile Albay Galatalı Şevket, Yakup Şevki Paşa ve Ali İhsan Paşa’yı serbest bırakmak istememişlerdir. Görüşmeler bu yüzden kısa bir süre sonra kesilmiştir. Fakat 16 Mart 1921’de taraflar arasında fikir birliği sağlanmış ve esir mübadelesi antlaşması imzalanmıştır.¹²³

Bekir Sami Bey, anlaşmayı imzalayıp ertesi gün Londra’dan ayrılarak Paris’e gitmiştir. Anlaşma imzalanmasına rağmen İngilizler yine de çeşitli oyunlara tevessül etmişlerdir. Değişim sonrasında önce İngilizlerin salıverilmesini istemişler fakat Bekir Sami Bey’in girişimiyle Malta’daki Türk esirlerin serbest bırakılması öne alınmıştır. İngilizler bu defa farklı bir noktada yan çizmişler ve antlaşmada adı geçen 64 Türk sürgününü bir seferde salıvermeyeceklerini söylemişlerdir. İngilizler 64 tutukluyu gruplara ayırarak salıvereceklerdir. Birinci Türk grup İtalya’ya gönderildikten sonra İngiliz tutsaklarının salıverilmesini istemişlerdir. Arkasından küçük kabileler halinde kalan sürgünler serbest bırakılmak istenmiştir.¹²⁴ Türk tarafı direnç gösterince bir haftalık yazışmalardan sonra, 24 Mart 1921 günü Malta valisine talimat vermişlerdir. Tutsaklar konusunda anlaşmaya varıldığı ve buna göre 64 Türk sürgünün serbest bırakılması gerektiği anlatılıp, sür günlerin adları bildirilmiştir. İngilizlerin Malta’ya verdikleri talimata göre; 64 kişiden ilk 25’i hemen salıverilip İtalya’ya yollanacak, bunlar 28 Mart günü Roma’ya varacak biçimde yola çıkarılacaktır. Antlaşmada adı geçen öteki sürgünler ise, Türklerin elindeki İngiliz tutsaklar serbest bırakıldıktan sonra, kısım kısım salıverilecekler denilmişken, durum birden bire yine değişivermiştir. Sık sık politika değiştiren İngilizler, 23 Mart günü Yunan ordularının Bursa ve Uşak cephelerinden yeniden saldırıya geçmeleri üzerine keskin bir dönüş yaparak Türk sürgünlerinin serbest bırakılmamasını Londra’ya telgrafla bildirmişlerdir.¹²⁵

¹²² Selma Yel, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 18, Sayı: 35, Ankara 1993, s. 222.

¹²³ Selma Yel, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, s. 225.

¹²⁴ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 356-357.

¹²⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 358-359.

İngiliz siyaseti, beslediği ve donattığı Yunan ordusundan son ana kadar beklenti içerisinde olmuştur. Bu nedenle, İngiliz siyasetinin esir mübadele-
sindeki oyunları hiç bitmemiş, bir taraftan da Türkler arasında olmadık ve
akla gelmeyecek ihtilaflar oluşturmaya ve sonra da bunları körüklemeye ça-
lışmışlardır. İngilizler yazışmalarında; serbest bıraktıkları Türk tutsakların
çoğunun, ileride Ankara'ya ulaşarak Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif kesile-
ceğini düşündükleri İttihatçılar grubundan seçtiğini ifade etmişlerdir. Yine
İngilizlere göre, İngilizlerin bu oyununu sezen Mustafa Kemal Paşa ise, ilgili
antlaşmayı uygulamaktan kaçınmıştır.¹²⁶ Böyle bir İngiliz tespitinin ne ka-
dar doğru olduğu çok iyi tetkik edilmelidir. Ama İngilizlerin çok yönlü bu
oyunlarına rağmen TBMM'nin 16 Mart 1921'deki bu antlaşmayı tanımaması,
İngilizleri çok sinirlendirmiştir. Çünkü Ankara yönetimi elindeki tüm İngiliz
tutsaklarının serbest bırakılması konusunda pazarlık gücünü iyi kullanırken,
Londra'daki tutsak ailelerinin İngiltere Dışişleri Başkanlığı'na yoğun baskı
yapmaları İngilizleri çok yönlü olarak zor duruma sokmuştur.¹²⁷ İngiltere bu
tepkiler karşısında zor durumda kalmış olsa da yine bildiklerini okumaya
devam etmişler hatta İngiltere'yi her şeyin üzerinde tutan kadim siyasetlerini
devreye sokmuşlar, kararlarını iç siyasetlerindeki gelişmelere ve diplomatik
kurallara göre değil, Anadolu'daki gelişmelere yani Türk-Yunan çarpışmalarına
göre yön değiştireceğini ifade etmişlerdir. Yunan ordularının Eskişehir
İnönü'de ikinci kez yenilgiye uğratıldıkları anlaşılır anlaşılmaz, İngilizler yine
davranış değiştirmişler ve bu defa İngiliz General Harrington ve Sir H. Rum-
bold üzerinden, 6 Nisan 1921 günü Malta sürgünlerinden 40 kişinin hemen
saliverilmesini Londra'ya önermişlerdir.¹²⁸

TBMM Dışişleri Bakanlığına Bekir Sami Bey'in yerine Yusuf Kemal (Ten-
girşek) getirildikten sonra TBMM, 1 Haziran 1921 günü 10 İngiliz tutsağının
serbest bırakılacağını açıklamıştır. Üç gün sonra, Ankara'dan daha yeni bir
haber gelmiş ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Malta sürgünlerinin tümüne
karşılık olarak Türkiye'deki tüm İngiliz tutsaklarının serbest bırakılacağını
İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirmiştir.¹²⁹ Ankara Hükümeti de verdiği sözü
tutmuş, 1 Temmuz 1921 günü 10 İngiliz tutsağı Antalya limanında İngilizlere
teslim etmiştir. 4 Temmuz günü ise Trabzon limanında iki İngiliz tutsağı ser-
best bırakılmıştır. Ancak, İngilizlerin pek önem verdikleri Yarbay Rawlinson
gibi subaylar ısrarla serbest bırakılmamıştır. İngilizler ise bu duruma rağmen
40 Türkü serbest bırakmıştır.¹³⁰

Sakarya zaferinin kazanılmasıyla birlikte durum İngilizleri tamamen ümit-
sizliğe sürüklemiştir. Yunan ordusundan ümidini hepten kesen İngilizler ar-
tık Malta'daki sürgünlerin elde tutulmasının gereğinin kalmadığını anlamış-
lardır. Bundan sonra yani 29 Eylül 1921'de görüşmeler başlamış, 1 Ekim

¹²⁶ Selahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991, s. 147-148.

¹²⁷ Selahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, s. 147-148.

¹²⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 366.

¹²⁹ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 378-379.

¹³⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 382.

1921’de tüm esirlerin serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. İngilizler Malta sürgünlerinin tahliyesi için Krizantemum ve Montenol adlı iki gemi tahsis ettiler. Montenol, bir petrol gemisi olup diğerinden daha kötü durumdaydı.¹³¹ Malta sürgünleri bu şartlarda ve 25 Ekim 1921’de Malta’dan yola çıkarılmıştır. İstanbul’a getirilen Türk esirler, İstanbul’da iki saat kaldıktan sonra mübadele edilmek üzere İnebolu’ya götürülmüşlerdir. 31 Ekim 1921 sabahı Malta’dan getirilen Türkleri taşıyan vapurlar İnebolu’ya gelmişlerdir. İngilizler bu defa İnebolu’da çıkardıkları yeni problemlerle, mübadele yapılmasını yeniden çıkmaza sokmuşlardır. Türk esirler, burada serbest bırakılmayı beklerken, Malta’ya götürülme tehdidinde maruz kalmışlardır. İngilizler, Türk tarafının elindeki İngiliz esir sayısının eksik olduğunu ve bazı vatandaşlarının kayıp olduğunu iddia etmişlerdir. Ankara ise bu şahıslardan hiç haberdar olmadığını ifade etmiştir. Bu yüzden taraflar arasında yeniden güvensizlik ortamı meydana gelmiştir. Mesele, Ankara’nın, Albay Rawlinson’un iade edilmesini ve mübadeleden vazgeçilmesini istemesine sebep olacak kadar büyümüştür.¹³²

İnebolu önünde gemilerde otuz saat bekletilen Türkler, yapılan anlaşmadan sonra iade edilmeye başlanmıştır. Ancak, mübadele esnasında İngilizler son kötülüklerini yapmışlar, Türk sürgünlerin kitaplarına ve eşalarına el koymakla kalmamışlar, tahliye edilirken Türk esirleri tamamen soymuşlar ve çırılçıplak şekilde karaya çıkarmışlardır.¹³³ Malta sürgünleri bu şekilde ve 1 Kasım 1921 tarihinde Ankara Hükümeti yetkililerine teslim edilmiştir.¹³⁴ Böyle bir teslim yaklaşımı, medeni bir devletin göstereceği davranış şekli değildir elbette. Ama bu yaklaşımlar, İngilizlerin Türklere karşı bilinçaltılarındaki derin düşüncelerin tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Ankara Hükümeti’nin İngiliz esirlerin teslimindeki insana ve hukuka saygılı yaklaşımları ise İngilizlere bir ders olacak özelliktedir.

Esirlere ve iade anlaşmasına saygı gösteremeyen İngilizler, mahkum edemedikleri Türk esirlere tazminat konusunda da saygı duymadılar. Yıllar sonra eski Malta sürgünleri, İngiliz Hükümeti’nden tazminat isteme konusunu ortaya atmışlar ve Lozan Antlaşması’na göre bir Türk-İngiliz Hakem Mahkemesi kurulmuştur. Fakat İngilizler, kılı kırk yararcasına bir yetenekle üste çıkmışlar hatta tazminat vermek yerine, Türk Hükümeti’nden tazminat istemişler ve almışlardır. Malta’ya gönderilen Türk Sürgünlerinin tazminat istekleri ise hiçbir zaman kabul edilmemiştir.¹³⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin, 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin başını çektiği İtilaf Devletleri ile yoğun bir mücadelesi olmuştur. Jeopolitik önem taşıyan bir coğrafyada bulunması ve petrol

¹³¹ Serpil Sürmeli, “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, s. 72.

¹³² Selma Yel, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, s. 232.

¹³³ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. II, s. 56.

¹³⁴ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, s. 243.

¹³⁵ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 405.

gibi yeni enerji kaynaklarına sahip olması, Süveys Kanalına yakın durması, Çanakkale ve İstanbul boğazları gibi stratejik geçiş noktalarını elinde tutması, Osmanlı Devleti'nin İngilizler tarafından ortadan kaldırılmak istenmesinin esas sebepleridir. Dolayısıyla, İngilizlerin nihai hedefi Osmanlı coğrafyası ve zenginliğidir.

Osmanlı coğrafyasının zenginliklerini elde etmek için planlar yapan İngilizler, Birinci Dünya Harbi yıllarında bu beklentilerine ulaşamamışlar hatta savaş içerisinde Osmanlı Devleti tarafından ağır zararlara da uğratılmışlardır. Bu nedenlerle İngilizler, harbin lehlerine bitmesiyle birlikte, harp boyunca kendilerini ekonomik zarara uğratan, zaman ve insan kaybına neden olan, hususen Çanakkale savunması ile Rusya'nın savaştan çekilmesine ve bir Bolşevik rejime dönüşmesine sebep olan, İngilizlere yaşattıkları yenilgilerle İngilizlerin sömürgelerindeki itibarını sarsan, bağımsızlık mücadelelerine psikolojik altyapı sağlayan Osmanlı kadrolarını esaslıca cezalandırmak istemiştir. İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sonunda, savaştan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti'ne yönelik ağır bir işgal siyaseti izlemesinin önde gelen sebebi budur.

Osmanlı Devletini Birinci Dünya Savaşı boyunca idare eden İttihatçılar, genç ve devlet yönetimi açısından tecrübesiz olmaları ile ciddi hataların yaşanmasına sebep olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonunda büyük topraklar kaybetmelerine, hatalı yönetilen harplerde ciddi insan kaybının yaşanmasına sebep olmuşlar, siyasi gelenekteki bazı olumsuzluklara etki edecek adımlar atmışlardır. Fakat şu da bilinmeli ki İttihatçılar eğitim, toplumsal hayat, askeri yapı, ekonomi ve uluslararası ilişkiler gibi başlıklarda önemli adımlar da atmışlardır.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Anadolu'yu işgal etmeye başlayan İtilaf güçleri ve özellikle İngilizler, İttihatçıları hem savaştaki rolleri hem de özellikle Ermeni Tehcirini yapmaları nedenleriyle cezalandırmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla çeşitli planlamalar yapmışlar ama öncelikle İstanbul'da kurulan Osmanlı hükümetleri üzerinden İttihatçıları önce tutuklayacak ve sonra cezalandıracak adımların atılması için ağır baskılar yapmaya çalışmışlardır. İngilizlerin yaklaşımları o kadar tutarsızca kendisini gösterecektir ki, İngilizler bir taraftan işgalci güç, bir taraftan Ermeni meselesinin hamisi, bir taraftan İttihatçılara hasım, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ni sömürge etme beklentileri olan bir devlet gibi hareket edecektir. Bu açıdan denilebilir ki, İngiltere'nin tek derdi, elde ettiği petrol bölgeleri üzerindeki hakimiyeti perçinlemek, ileride bu toprakların geri alınmasına dair Osmanlılardan kendisine gelebilecek muhtemel adımlara tamamen engel olmaktır. Bu amaçla, Birinci Dünya Savaşı süresince kendisine engel çıkaran Osmanlı yöneticilerini ve önde gelen isimleri tamamen etkisizleştirme siyaseti uygulamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda yoğun tutuklama ve yargılama çalışmalarına girişmişler, İstanbul'daki Osmanlı hükümetlerini baskıyla, tehditle, bazen destekle tutuklama çalışmalarına sevk etmişlerdir. Ama her halükarda, Anadolu'da ve özellikle İstanbul'daki işgal adımlarının ağırlığı, İngilizlerin galip devlet olarak pervasızlığı ve hukuksuzluğu, İttihatçılara yönelik hukuk

yaklaşımlarını, yargılamalarını en başından beri adalet ve gerçekçilik çerçevesinin dışına atmıştır. İngiliz siyasetinin bu konudaki tek derdi İttihatçıları yargılamak değildi elbette. İttihat Terakki'nin yetişmiş kadrolarını tutuklama ve yargılamalarla saf dışı edip, Anadolu'daki Milli Hareketi kadrosuz ve imkansız bırakma politikası da çok önemlidir. Bir taraftan da harp süresince kullandığı Ermenilerin bu şekilde gönlünü almaya çalışmıştır.

Mütareke dönemindeki İngilizlerin baskıları, yönlendirmeleri ve bitmek bilmeyen istekleriyle başlatılan tutuklamalar, İstanbul'da bir insan avına dönüşmüştür. İstanbul'da ve Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin varlığı olmasa, Türk memurları arasında İngiliz taleplerine üstü kapalı direniş gösterilmese, İstanbul'daki Tevfik Paşa ve Ali Rıza Paşa kabinelerinin zaman zaman dirençleri olmasa ama esasen Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki TBMM'nin Anadolu'daki İngiliz subaylarını Türklere karşılık olarak tutuklayan adımları olmasa, İngilizlerin isteklerinin ve baskılarının önünü almak mümkün olmayacaktı. Lakin İngilizler yine de hiçbir hukuk ölçüsüne sahip olamayan bazı isteklerini gerçekleştirmişler; Kemal Bey, Nusret Bey gibi çok sayıda ismi aceleyle mahkum ettirerek astırmışlardır. Bu kararlar ve uygulamalar sadece bizim tarihimizdeki acı ve elemli olaylar özelliği taşımamaktadır elbette. İngiltere siyasetinin bu hukuk tanımazlığı, İngiliz tarihine de dünya tarihine de kaydolmuştur.

İstanbul'daki yargılamalarda umduğunu bulamayan İngilizler, İstanbul ahalisinin sert tepkileri sonucu geri adım atmış, TBMM'nin çalışmalarıyla kendisini frenlemiştir. Fakat yine de İstanbul hapisanelerindeki Türk tutukluların kaçırılma endişelerinden kaynaklı olarak önde gelen Türk tutukluları Malta'ya götürme kararı almıştır. Ama İngilizler, Türkleri Malta'ya götürürken ne müttefikleri olan Fransızlarla İtalyanları ciddiye almışlar, ne Osmanlı mahkemelerinin kararlarına ve işleyişine saygı göstermişler ne de uluslararası hukuka dikkat etmişlerdir. 1919-1921 yılları arasında Malta'daki önde gelen Türk tutuklular, neredeyse iki yıl süresince Anadolu'dan ve Milli hareketten kopuk halde sürgün hayatı yaşamışlardır. Türk tutukluların zaman zaman Malta'dan kaçma teşebbüsleri olmuş ve bunda da başarılı olmuşlardır. Birinci İnönü muharebeleri sonrasında gerçekleşen Londra Konferansı sırasında Malta'daki Türkler ile TBMM elindeki İngiliz esirler konusu görüşülmüş hatta tutukluların mübadelesi için önemli adımlar atılmıştır. Zaman zaman yan çizen İngiliz siyaseti, TBMM ile yaptığı anlaşmalara ve protokollere rağmen Yunan ilerleyişinden her defasında ümitlenerek Malta'daki Türklerin tesliminden kaçınmıştır. Yunan askeri hareketından tamamen ümitlerini kestikleri zaman Malta'daki Türklerle İngiliz esirlerinin değişimine dair kesin karar vermişlerdir. Diğer taraftan Malta'daki Türklerin Anadolu'ya gelmesi ve geldikten sonra TBMM bünyesinde aldıkları görevler dahi Malta'daki kadrolara ne kadar ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Bu ihtiyaçtan bakıldığında, İngilizlerin Malta'da tuttukları yetişmiş kadrolar üzerinden Anadolu'daki Milli Mücadele'ye ve İstiklal harbine verdikleri zarar ölçülebilir. Nihayetinde Malta sürgünleri meselesi, TBMM'nin çalışmalarıyla çözülmüş ve İngiltere'nin Türkiye'yi yetişmiş insandan mahrum etme siyaseti geç de olsa başarısız kılınmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezareti'nden Muhacirin Müdüriyeti Alisine Gönderilen 9 Ekim 1920 Tarihli Karar, Kutu: 31 / Gömlek: 29 / Sıra: 6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 21 Ekim 1920 Tarihli TBMM Kararnamesi, Kutu: 1 / Gömlek: 15 / Sıra: 10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 26 Haziran 1921 Tarihli TBMM Kararnamesi, Kutu: 3 / Gömlek: 25 / Sıra: 19.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nden Polis Müdüriyeti Umumiyesine ve Umum Jandarma Kumandanlığına 15 Eylül 1921 tarihli mahrem telgraf, BOA DH.KMS. 61-22.

Kitaplar, Makaleler

- AKANDERE, Osman: "Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Milli Mücadele Yıllarında İngilizler Nezdindeki Bir Teşebbüsü: Malta'daki Türk Esirlerinin Serbest Bırakılması Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 65, Güz 2019.
- AKKOR, Mahmut: *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Enis Şahin), Sakarya 2006.
- AKŞİN, Sina: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976.
- ATA, Ferudun: *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargulamaları*, 2. Baskı, Ankara 2011.
- ATATÜRK, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara 2000.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim-Prof. Dr. İzzet Öztoprak-Prof. Dr. M. Akif Tural), Ankara 2006.
- Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, (Derleyen: Turgut Gürer), 4. Baskı, İstanbul 2007.
- BAL, Mehmet Akif: "Milli Mücadele'nin Gizli Teşkilatı: Karakol Cemiyeti (1918-1920)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ocak - Şubat 2022, Cilt: 130 Sayı: 256.
- _____, *Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları*, İstanbul 2003.
- BAŞMABEYNCİ LÜTFİ BEY: *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul Tarihsiz.
- BAYAR, Celal: *Ben de Yazdım*, C. 5, İstanbul 1965.
- BİLGİ, Nejdət: *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıratı*, İzmir 1997.
- BOSTAN, Hanefi: *Said Halim Paşa*, İstanbul 1992.
- BOZKURT, Abdurahman: *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara 2014.
- ERTÜRK, Hüsamettin: *İki Devrin Perde Arkası*, (Hazırlayan: S. Nafiz Tansu), İstanbul 1996.
- GÖKBİLGİN, Tayyip: *Milli Mücadele Başlarken*, C. 1, Ankara 1959.

- GÖKDEMİR, Ahmet Ender: *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989.
- GÜRKAN, Uluç: *Malta Yargılaması*, İstanbul 2014.
- GÜRÜN, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.
- HAYTOĞLU, Ercan: “Bekirağa Bölüğünden Malta’ya: Limni Sürgünleri”, *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 4 (5), August 2017.
- JAESCHKE, Gotthard: *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991.
- KURT, Binnur: *Malta Sürgünleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü T.C. Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Ahmet Emin Yaman), Ankara 2008.
- KUT, Halil: İttihat ve Terakki’den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, (Hazırlayan: Taylan Sorgun), 2. Baskı, İstanbul 1997.
- KUTAY, Cemal: *Siyasi Sürgünler Adası: Malta*, İstanbul 1978.
- NADİ, Yunus: *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
- OKYAR, Ali Fethi: Üç Devirde Bir Adam, (Hazırlayan: Cemal Kutay), İstanbul 1980.
- ORBAY, Rauf: *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. II, İstanbul 1993.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü*, C. 1, İstanbul 1993.
- SABİS, Ali İhsan: *İstiklal Harbi ve Gizli Cihazları*, C. V, İstanbul 1993.
- SARIHAN, Zeki: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. 1, Ankara 1993.
- SANCAKTAR, Fatih Mehmet: “Another Side of the National Struggle Period: Exiles of Malta (January 1919-October 1921)”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 2, S: 3, Kilis 2014.
- SONYEL, Selahi R: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991.
- SÜRMELE, Serpil: “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, *Atatürk Dergisi*, Yıl: 2003, Cilt: 3, Sayı: 4.
- ŞİMŞİR, Bilal: *Malta Sürgünleri*, 2. Basım, Ankara 1985.
- TANSEL, Selahattin: *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. III, İstanbul 1991.
- TAŞKIRAN, Cemalettin: *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, 5. Basım, İstanbul 2015.
- TÜFEKÇİ, Vedat: *Birinci Dünya Savaşında İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Ali Fuat Örenç), İstanbul 2019.
- Üç Devirde Bir Adam Fethi Okyar, (Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay), İstanbul 1980.
- YEL, Selma: “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 18, Sayı: 35, Ankara 1993.
- YILDIZTAŞ, Mümin: *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapisaneleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yard. Doç. Dr. Ali Arslan), İstanbul 1997.

Extended Abstract
The Effort Of The Invaders To Discharge The National Struggle
Maltese Exiles (1919-1921)

The Ottoman Empire had an intense struggle with the Allied Powers, led by the British, during the World War I, which took place between 1914-1918. Being in a geopolitically important geography and having new energy resources such as oil; Being close to the Suez Canal and holding strategic transit points such as the Dardanelles and Istanbul Straits are the main reasons why the Ottoman Empire wanted to be destroyed by the British. It should also be known that the ultimate goal of the British was the Ottoman geography and wealth. Aiming to seize this asset completely at the end of the war, the British, who inflicted economic damage during the war, caused loss of time, caused loss of people, caused Russia to withdraw from the war with the Dardanelles defense and turned into a Bolshevik regime, and damaged the reputation of the British in their colonies with the defeats they inflicted on the British. wanted to punish the Ottoman cadres who provided the psychological infrastructure to the independence struggles. Because the Ottoman Empire's alliance with the Germans during the World War I, damaging the reputation of England and its partners, led to an extreme hatred of the Turks against the Turks. This is the main reason why the British followed a heavy occupation policy towards the Ottoman Empire, which, like its partners, was defeated at the end of the World War I.

The Unionists, who ruled the Ottoman Empire during the World War I, caused serious mistakes as they were young and inexperienced in terms of state administration. They caused the Ottoman Empire to lose large lands at the end of the Balkan Wars and the World War I, and serious human losses in wars that were mismanaged, and they took steps to affect some of the negativities in the political tradition. But it should be known that the Unionists also took important steps in the fields of education, social life, military structure, economy and international relations.

After the signing of the Armistice of Mudros, the Entente powers, and especially the British, decided to punish the Unionists for their roles in the war and especially for their Armenian deportation. They made various plans for this purpose, but first of all, they tried to put heavy pressure on the Ottoman governments established in Istanbul to take steps that would first arrest the Unionists and then punish them. These pressures of the British will operate so unlawfully that the British will act as an occupying power on the one hand, the protector of the Armenian issue on the one hand, hostile to the Unionists on the one hand, and a state with expectations of colonizing the Ottoman State on the other. From this point of view, it can be said that England's only concern was to consolidate its dominance over the oil fields it had acquired, and to completely prevent possible steps from the Ottomans to take these lands back in the future. For this purpose, he tried to implement a policy of completely neutralizing the Ottoman administrators and leading figures who prevented him during the world war. In this direction, they undertook intense arrest and trial efforts, and prompted the Ottoman governments in Istanbul to arrest them with pressure, threats, and sometimes support. But in any case, the weight of the invasion steps in Anatolia and especially in Istanbul, the recklessness and

lawlessness of the British as the victorious state, have pushed the legal approaches and trials of the Unionists out of the framework of justice and realism from the very beginning. Of course, the only concern of British politics on this issue was not to judge the Unionists. The policy of eliminating the trained cadres of the Committee of Union and Progress with arrests and trials and leaving the National Movement in Anatolia without staff and impossible is also very important. On the one hand, he tried to please the Armenians, whom he used during the war, in this way.

The arrests, initiated by the pressure, direction and endless demands of the British, turned into a manhunt in Istanbul. If the Kuva-yı Milliye did not exist in Istanbul and Anatolia, if there was no implicit resistance to British demands among Turkish officials, if there was no occasional resistance from the cabinets of Tevfik Pasha and Ali Rıza Pasha in Istanbul, but mainly the Anatolian Parliament under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. It would not have been possible to thwart the demands and pressures of the British had it not been for the steps that arrested the British officers in. However, the British still realized some of their wishes, which had no legal measure; Many names such as Kemal Bey and Nusret Bey were hastily convicted and hanged. Of course, these decisions and practices are not only painful and painful events in our history. This lawlessness of British politics has been recorded in both British history and world history.

The British, who could not find what they expected in the trials in Istanbul, took a step back as a result of the harsh reactions of the people of Istanbul, and restrained themselves with the work of the Turkish Grand National Assembly. However, due to concerns about the abduction of Turkish prisoners in Istanbul prisons, it has decided to take the leading Turkish prisoners to Malta. Even when the British took the Turks to Malta, they did not take their allies seriously, nor did they respect the decisions and functioning of the Ottoman courts, nor could they look at human values. Between 1919-1921, prominent Turkish prisoners in Malta lived in exile for almost two years, disconnected from Anatolia and the National movement. Turkish detainees have attempted to escape from Malta from time to time and have been successful in this. During the London Conference that took place after the First İnönü Battles, the issue of British prisoners in the hands of the Turkish Grand National Assembly was discussed with the Turks in Malta, and even important steps were taken for the exchange of prisoners. From time to time, the sidelined British policy avoided the surrender of the Turks in Malta, always hoping for the Greek advance. When they completely despaired of the Greek military operation, they made a firm decision about the exchange of British prisoners with the Turks in Malta. On the other hand, the fact that the Turks in Malta came to Anatolia and even the duties they took within the Parliament after their arrival showed how much the staff in Malta was needed. Considering this need, the damage caused by the British to the National Struggle in Anatolia and the War of Independence can be measured through the trained cadres they kept in Malta. Ultimately, the issue of Maltese exiles was resolved with the efforts of the Turkish Grand National Assembly and the British policy of depriving Turkiye of educated people was rendered unsuccessful, albeit late.

17.-18. YÜZYILLAR OSMANLI DEVLETİNDE DÜZENİN ISLAHI YA DA MODERNLEŞME PERSPEKTİFLERİ: TEKLİFLER, TEDBİRLER VE KONUYA İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Seyfi BAŞKAN*

Öz

Bu makalede, 16. yüzyılın ortalarından itibaren; Osmanlı toplumunun “erkân-ı erbaa” denilen (ümera, reaya, tüccar ve ulema) dört temel unsuru ile “seyfiye (ordu), kalemiye (bürokrasi), ilmiye ve hânedan” gibi yine dört temel kuvvet üzerine kurulmuş olan devlet ve toplum düzenindeki bozulmalar hakkında 17.-18. yüzyıllar Osmanlı düşünce dünyası içinde oluşan devlet düzenin Islahı ya da Modernleşme Perspektifleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

16. yüzyılın ortalarından itibaren dönem aydınlarının Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ‘bozulma’ olarak tespit ve teşhis ettikleri sorunlar, bunların çözümüne ilişkin ıslah veya yeniden tesis önerileri farklı disiplinlerce uzunca bir zamandır batılılaşma, yenileşme ve modernleşme başlıkları altında incelenmiştir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Büyük Atatürk’ün yoruma yer bırakmayacak şekilde, “muasır medeniyetler seviyesi” olarak işaret ettiği, ancak İmparatorluğun farklı dönemlerinde birbirinden değişik yorumlanarak, apayrı şekilde ifade edilerek tarif edilen ancak sonuç itibarıyla; özgürlükçü, eşitlikçi, adaletçi, güçlü ve müreffeh bir devlet ve toplum ülküsünü hedefleyen bu sürecin hemen her dönemi zorlu ve sancılı geçmiştir. Bu metinde; İmparatorluğun son üç yüz yılı boyunca süren, Osmanlı-Türk devlet ve toplumunun yaşadığı sosyo-kültürel, siyasal sürecin, 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeleri ile bu dönemlerde yaşananlar hakkındaki farklı görüşler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Tarihi, Osmanlı - Türk, 17.-18. Yüzyıllar, Islahat, Batılılaşma, Yenileşme, Modernleşme.

Geliş Tarihi: 27 Kasım 2022 - Kabul Tarihi: 30 Kasım 2022.

Atıf Bilgisi: Seyfi Başkan, “17.-18. Yüzyıllar Osmanlı Devletinde Düzenin Islahı Ya Da Modernleşme Perspektifleri: Teklifler, Tedbirler ve Konuya İlişkin Görüşler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 369-388, doi: 10.55773/tda.1210589

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye, seyfi.baskan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5514-7585.

**The Reform Of Order And Modernization Perspectives
In The 17th - 18th Century Ottoman Empire:
Suggestions, Measures And Opinions Regarding The Subject
Abstract**

The article will discuss the deterioration in the state and social order of Ottoman society since the middle of the 16th century, which was based on the four basic elements of the Ottoman society called “erkân-ı erbaa” (men of power, people, merchants, and religious scholars) and the four basic forces such as “seyfiye (army), kalemiye (bureaucracy), ilmiye (religious officials) and hânedan (dynasty)”, by addressing the idea of Reform of the state order or Modernization Perspectives that emerged in the Ottoman intellectual world of the 17th-18th centuries. Problems determined and detected as “disruption” by the intellectuals of the period in state and social order as of the mid of the 16th century, and improvement and re-establishment suggestions for the solution of these problems have been examined by different disciplines for a long while under the titles of westernization, innovation, and modernization. In the first quarter of the 20th century, each period of this process, which was indicated by Great Atatürk as “level of contemporary civilization” by leaving no room for the interpretation, however described and interpreted differently in different periods of the empire, and as a result, which aims at a liberal, egalitarian, equitable, strong and prosperous state and society ideal, and has been continuing since 16th century, has become difficult and painful. Developments of this sociocultural and politic process experienced by the Ottoman-Turkish state and the society in the 17th and 18th centuries, and present-day different opinions on these experiences have been assessed in this article.

Keywords: Art History, Ottoman-Turkish, 17th and 18th Centuries, Reform, Westernization, Innovation, Modernization.

I. Giriş

16. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri, sivil ve siyasi kurumlarda karşılaşılan ciddi sorunlar, bazı devlet ve fikir adamlarınca düzeninin bozulmaya, dağılmaya başladığının işareti olarak görülür. Bu amaçla da düzenin ıslahı için alınması gerektiğini düşündükleri tedbirleri layihalar şeklinde yazarlar. Bu layihalarda/risalelerde; merkezi otoritenin etkinliğini kaybetmesi, sürekli isyan halinde bulunan sipahiler ve diğer askeri sınıflarda talim-terbiye ve disiplinin bozulması, rüşvetin her alanda yaygınlaşarak, başta ulema olmak üzere her sahada liyakatin terk edilmesi ve malî yapının bozulması gibi önemli konulara değinilir. Özellikle I. Ahmet (1590-1617) döneminden başlayarak, 17. yüzyıl boyunca tahta çıkan padişahların, tahta çıkış protokolünde veraset sisteminin terk edilerek “ekberiyet ve erşediyet” hukukunun esas alınmasının, devlet düzeninin bozulmasındaki rolü de vurgulanarak, bu hususlarda alınacak tedbir ve ıslah için önerilerini belirtirler. Osmanlı devlet teşkilatı içinde yaşanan aksaklıklar ve Avrupa karşısında Osmanlı ordusunun gücünü kaybettiğinin anlaşıldığı bu dönemde, üç kıtaya- üç denize hâkim “ihtişamlı” imparatorluğun bir buhran ve duraklama dönemine

girdiği açıkça görülür.¹ Devletin bütün maddi kaynaklarının seferlere orduyu hazırlamak için kullanılması, zaten yaşanan olumsuz gelişmelerle eski gücünü yitiren Osmanlı ekonomik sistemini bütünüyle sarsmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılın sonunda halâ geniş topraklara sahip olmakla birlikte, merkezi otoritesinin gücü pratikte Rumeli ve Anadolu ile sınırlıydı. Özellikle 1760'ta başlayıp 1830'larda biten dönem, gerek ordu içinde gerekse siyasi açıdan çok sayıda isyan nedeniyle son derece zor geçmiştir. İmparatorluğun batı sınırlarında, Tuna bölgesindeki Türk-Rus savaşları da yüksek insan ve toprak kaybına sebep olmuş, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sonuçları çok ağır olmuştur. Bu antlaşma, İmparatorluğun sonunu belirleyen Lozan Antlaşması'na kadar Osmanlı devletini zor durumda bırakan, Avrupa başkentlerinin "Doğu Sorunu" dediği sorunun başlangıcına da işaret etmesi bakımından güç dengelerini temelden sarsmıştır.²

II. Geçmiş Keşfetmek ya da Kimliğin Yeniden İnşası

17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçiş, Türk tarihinin önemli bir döneminin eşik noktasıdır. Bu süreç; Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce ve fikir hayatında başlayarak pek çok sahada etkisini gösterecek olan yenileşme, modernleşme düşünce ve uygulamalarının erken yıllarını kapsar. Reform olarak değerlendirilebilecek "ıslahat" tedbirleri, ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmaya başlamıştır. İmparatorluğun eski güç ve kudretine kavuşabilmesi, "muasır" dünyaya ayak uydurabilmesi için zamanın devlet ve fikir adamları, çözümü gurur duyulan "geçmişte" bulmak ümidiyle Osmanlı tarihine yönelmişlerdi. Tüm kurumlarıyla devletin geçmişteki eski güç ve kudreti umudunu taşıyan bu anakronist yaklaşım, aslında, yenileşmeyi değil gelenekçiliği, modernleşmeyi değil bir çeşit oportunist konservatizmi temsil ediyordu. Yani 16. Yüzyıl ortalarından 19. Yüzyıla ulaşan süreçte kötüye gidişin durdurmanın yolunu "Kanuni dönemi nizamlarının yeniden uygulanmasında" bulan bu "gelenekçi" yaklaşımın, III. Selim dönemi ile beraber güçlü bir istek ve ideale dönüşecek olan "modernleşme" projesi ile hemen hemen hiç ortak noktası yoktu. "Gelenekçi yaklaşım" için İmparatorluğun "beka" çözümü özlem duyulan "geçmişte", "Modernleşmeciler" için ise, esas bilimle düşünme zihniyetinin "batılı" usullerle yapılacak "gelecek" tasavvurundaydı. Bu bakımdan revizyonist, konservatif reaksiyonizmle ne tespitleri ne de çözüm önerileri aynıydı. Çünkü modernleşme arzularının reform düşünceleri gelenekçi yaklaşımın "ıslah" anlayışı gibi asla bir revizyonizm değildi. Üstelik, "ıslah" için çareyi yüzyıl önceki "Klasisizm"de arayan maziperest yaklaşımın sınırlı, dar perspektifi amacının ilkesel tutarsızlığı da söz konusuydu. Zaten, "Aydınlanma Çağı" deneyimi yaşamamış veya bu deneyimi yaşayan toplulukları tanımamış

¹ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi 17. ve 18. Yüzyıllar", *Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1995, s. 191-196.

² Odile Moreau, "Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire Ottoman au XIXe siècle", *Outre-Mers*, 2017/2 (N° 396-397), s. 11-29.

olan “muhafazakâr” 19. yüzyıl öncesi Osmanlı uleması ve devlet adamlarının da doğal olarak örnek ve ilham kaynağı modern bir gelecek perspektifi değil, geçmişle mevcudu ıslah olacaktı.

17. ve 18. yüzyıllarda bir kısım ulema ve devlet görevlisi, farklı dönemlerde, farklı şekillerde de olsa bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi sağlamak için; yükümlülüğü yalnızca sorumluluk olan, adalet merkezli sosyal ve siyasal istikrar öncelikli entelektüel bir yazım faaliyeti olarak “nasihatnâmeler” kaleme almışlardır. Bilgi, bilim ve eğitim anlayışını kadim miras üzerine tesis eden 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı Devleti için, gelenek ve retorik üzerine kurulu devlet ve yönetim anlayışının özenli bir kurgu içinde yapılanmasını öneren layihalar (önergeler), bozulduğu tespiti yapılan tüm devlet organlarının yeniden tanzim ve şekillenmesi için projelendirilen bir anlayışın yönergesi görevini görmüşlerdir.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarında görülen bozulma ve çözülme sürecinden çıkmak için yazılan layihalarda, yaşanan olumsuz gelişmeler çoğunlukla kadim devlet geleneklerinin unutulmasına bağlanmıştır. Bu duruma bağlı olarak da bu metinlerde, eski kudretli sultanların dönemleri örnek gösterilmiş ve mevcut bir takım aykırı düşünce ve uygulamalardan dönülmesi tavsiye edilmiştir. Bilinen ilk örnekler, 16. yüzyılın sonlarında, daha İmparatorluğun güç ve ihtişam döneminde yazılmıştır. Dönemin ulema ve devlet adamları dünya düzeninde (âlemin nizâmında) bozulma olarak yorumladıkları sorunlar ve çözümleri hakkındaki değerlendirmelerini kapsayan çok önemli eserler kaleme almışlardır. “Kadim düzenin” bozulmasına ilişkin erken tarihli ilk tespitlerden birisi olan “Tevârih-i Âl-i Osmân” ın yazarı Âşıkpaşazâde (1400-1484?) eserinde; devlet kademelerinde bozulmanın erken Osmanlı Döneminde, “Beylik”ten “Devlet”e geçiş sürecinde, etkin bir takım aile ve çevrelerin kazandıkları imtiyaz ve gücün II. Mehmet döneminde ulaşılan merkezîyetçi İmparatorluk yapısına olumsuz yansımalarıyla başladığını yazmıştır. Yaşadığı dönemdeki durumu “yozlaşma ve bozulma” (tereddi ve tagayyür) olarak nitelendiren 16. yüzyıl Osmanlı devlet adamı ve aydınlarından Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) de 1581 yazmış olduğu Siyasetname türündeki “Nüşatü's Selâtin” adlı eserinde döneminin siyasi ve sosyal durumu hakkında eleştirel bir dille önemli bilgiler verir. Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde idarî usuller, ikinci bölümünde kanunsuz karışıklıklar, üçüncü bölümünde devletin bu olaylar karşısındaki çaresizliği, son bölümde ise yaşanan sorunlar örnekleriyle anlatılmıştır.³ 1596 yılında, ulemadan Bosna kadısı Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin (1544 - ö. 1616) “siyasetnâme” veya “ıslahatnâme” şeklindeki eseri “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-'Âlem”, sonuna gelinen 16. yüzyılda devlet yönetiminde ve devletin içine düştüğü sorunlar karşısında kaldığı zor durumları ele alan önemli örneklerden biridir. Yazar eserinde; yaşanan sorunların sebep-

³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nüşatü's-Selâtin*. (Haz. F.Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015; Ömer Faruk Akün, “Âli Mustafa Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)* II, İstanbul 1989, s. 416-421; Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Ali*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

leri ve bu sorunlar için üretmeye çalıştığı çözümler hakkındaki düşüncelerini paylaşır.⁴ 1596 yılındaki Eğri seferinin ardından yazdığı eserinde; Yeni çıkan silahların savaşların sonucunu belirlediğini, bu yeni silahları kullanmayan Osmanlı ordusunun yenilgilerinin ve hatta savaşlardan kaçışların da bu nedenle olduğunu belirterek, yeni silah teknolojisinin gerekliliğinden söz eder.⁵ Süren buhranın, bozulan düzene ve savaşlardaki olumsuz sonuçlara sebep olarak, adalette, müşaverede, asker tedarikinde ve tedbirindeki ihmalkarlığı anlatır. Kâfi, sonuçta da bunların hepsinin, savaşlarda geleneksel silahların kullanılarak, düşmanların yeni icat ettikleri silahların benimsenmeyerek askerî alanda teknolojik olarak geri kalmışlığa yol açtığını yazar.⁶

Siyaset bilimi hakkında pragmatist ve gerçekçi bakış açısı ile tanınan eserleriyle “Usûl el-Hikem” geleneğine yol açan Hasan Kâfi el-Akhisârî, çağının sorunlarına çözüm arayan ne ilk ne de son isimdi.⁷ 16. yüzyılın sonları ile tüm 17. yüzyıl boyunca gerileme kaygıları duyan resmi tarihçilerin hazırladığı, “nasihatnâmeler”de de bu kaygılar çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. Koçi Bey’in Sultan IV. Murad’a sunduğu Islahat Layihası’ndan başlayarak dönemlerinin sosyal, askeri, ekonomik, kültürel durumları hakkında bilgi veren ve yolunda gitmediği düşünülen sorunlara geniş bir perspektiften bakarak, çözüm önerileri sunan bu tür eserler, kendilerinden önceki tarih metinlerinden farklı olarak diakronik bir bakış açısına sahiptir. 17. Yüzyıldan Katip Çelebi (1609-1659), Koçi Bey (1631), İbn-i Kemal, Celalzâde, Lütfi Paşa ve Selanikli Mustafa Efendi’nin eserleri bu bakımdan ayrıca önemlidir.

Koçi Bey, risalesinde, yaşanan sorunların başlangıcının 16. yüzyılın ortalarında başladığını, niteliksiz devlet adamları ve yöneticilerin rüşvetçiliğinin artmasına, farklı değer kayıplarına sebep olduğunu yazar. Tımar sisteminin atadan gelen kurullarla adil uygulanması, Osmanlı devletini güçlü kılan ümera, reaya, tüccar ve ulemayı bir arada tutan kadim düzenin adaletle sürdürülmesinin sorunları çözeceğini ifade eder. Sık sık adalet ve liyakat kavramlarından, rüşvet, adam kayırmacılık ve liyakatsiz görevlendirmelerin yarattığı olumsuz sonuçları anlatır. Meşihat makamına tayin edilen kişinin kayd-ı hayat suretiyle işini yürütmesi ve ulemadaki tayinlerin de yaşa ya da isteğe göre değil, liyakata göre yapılması gerektiğini belirtir. O, zeamet ve tımarların eskisi gibi düzenlenmesi ve ulûfelilerin sayısının mümkün olduğu ölçüde azaltılmasının ülkeyi tekrar düzene kavuşturacağını ve şeriatı aykırı temlik ve vakıfların ortaya çıkarılarak bunların dağıtılmasını tavsiye eder.⁸

⁴ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yılı. Bir Çöküşün Tarihi*, İstanbul 1992, s. 69.

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 36.

⁶ “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-’Âlem” (Yay. M. İpşirli), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, 1981, s. 239-278.

⁷ Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü’l-hikem fi Nizâmî’l-Âlem” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 239-278.

⁸ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçoğlu) Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2008. s. 45-50, 91-95; Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara. 1985. s. 10; Metin Kunt, *Türkiye Tarihi* Cem Yayınevi İstanbul, 2009, s. 30; Mehmet Yılmaz, “Koçi Bey. Yaşamları ve Yapıtlarıyla” *Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. İstanbul 1999, s. 31.

17. yüzyılın hiç kuşkusuz en önemli bilim insanlarından ve fikir adamı olan Kâtip Çelebi önemli eseri, “Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehak” da Osmanlı devletinin yaşadığı sorunların temelinde eğitim sistemindeki bozukluklar olduğunu yazar. Ona göre buna sebep de medreselerin taassup içine düşmüş olmalarıdır. Eserlerinde Türkçe ve Arapça yazılmış eserler yanı sıra batılı kaynaklardan da yararlanan Kâtip Çelebi, bu yanıla Hezârfen Hüseyin ve Münecimbaşı Ahmed B. Lütfullah ile birlikte dönemlerinin bilim adamlarından farklı bir tavır ve hür düşünceye sahip olduklarını göstermişlerdir.⁹ Medrese sistemindeki bozukluklar ile eski kanun ve kuralların ihmalinin, adalet duygusunu sarstığını bu durumun da Osmanlı devlet düzenini bozduğunu ifade eden bir başka 17. Yüzyıl Osmanlı bilim insanı, “Tenkih-i Tevârih-i Mülûk” ve “Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-ı Al-i Osman” adlı tarih kitaplarını yazan Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. (ö. 1691/92)

Selânikî Mustafa Efendi'nin, tarafsız bir gözle, çağdaş ölçülere oldukça yakın bir kavrayış ve olgunlukla 1563-1595 yılları arasındaki dönemin devlet yapısı ve devlet adamları hakkındaki değerlendirmeleri yer alan ve kendi adıyla anılan eseri, Tarih-i Selânikî nesnel yaklaşımları özelliğiyle ayrıca önemli bir eserdir. 18. Yüzyılda benzer tarihçilik anlayışının bazı tarihçilerce de sürdürüldüğü görülür. 18. Yüzyılın önemli devlet adamlarından Defterdâr Bakkalzâde Sarı Hacı Mehmed Paşa'nın (ö.1717) yazdığı, Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ adlı eser de bu yaklaşımı ve anlayışı temsil eden örneklerdendir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa eserinde, devlet görevlilerinin makam ve yükselme ihtiraslarını, rüşvetin zararlarını ve devletin çeşitli kurumları hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflaması konusuna özel ilgi gösteren, zamanın şartlarını yetkin bir biçimde değerlendiren ve bu yöndeki ıslahat düşünceleriyle çağının önemli devlet ve fikir adamlarındandır. Paşa, Osmanlı Devleti'ndeki önemli sorunları tek tek anlatırken rüşvete özel bir yer ayırır. Başta padişah ve sadrazam olmak üzere devlet adamlarının sahip olmaları gereken ahlaki niteliklerden söz ederken, diğer yandan bürokraside dikkat edilmesi gereken liyakat ve ehliyet ilkesinin önemini vurgular. Bu kapsamda ekonomi konusunda dikkat edilmesi gereken hususlar ve ordunun önemini ile askeri alanda nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatır.¹⁰

1539-1541 yılları arasında sadrazamlık yapmış olan Damat Çelebi Lütfi Paşa (ö. 1564)'nın Osmanlı devlet teşkilatı hakkındaki Asafnâme adlı risalesi, Koçi Bey Risalesi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın “Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ” adlı eseri gibi, İmparatorluğun duraklama dönemindeki çözülme ve dağılmanın çaresini Kanuni Kadim'de gören gelenekçi risalecilerin kendi dönemleriyle İmparatorluğun güçlü olduğu dönemler arasında karşılaştırma yaparken kullandıkları önemli kaynak eserlerdendir. Bernard Lewis'in, adı-

⁹ Eyüp Baş, “Katip Çelebi (1609-1657)”, *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 137-154.

¹⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat -Tahlil ve Metin-* (Haz. A. Özcan) TTK Yayınları, Ankara 1995; Nevin Güngör Ergan, *Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1998.

ni Kutsal Kitap'taki Kral Süleyman'ın akıllı ve sadık veziri Âsaf'dan aldığını belirttiği “Âsafnâme” de Lütfi Paşa; döneminin bütün sorunlarına hakim bir devlet adamı olarak, olayları eksiksiz olarak değerlendirerek, sebepler ve sonuçlar arasında bağ kurarak uygulanması makul tavsiyelerde bulunur.¹¹

17. yüzyılın hiç kuşku yok ki en ilginç ıslahat layihalarından birisi, 1639-1643 yılları arasındaki bir zamanda yazılarak, IV. Murad (1612-1640) saltanatının son yılları ile kardeşi Sultan İbrahim (1615-1648) saltanatının ilk yıllarının Veziriazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa (ö.1644)'ya sunulan teşkilat tarihçiliği hakkındaki “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'mini”n başlığını taşıyan eserdir. Kendisinden önceki ve sonraki ıslahat lâyhacılarından farklı olarak, Osmanlı modernleşmesinde, izlenmesi gereken yolun, kanûn-ı kadimin ihya edilmesi olmadığının ve bu konudaki görüşlerin eleştirildiği kitapta yazar; Kadim uygulama ve kaidelere tümüyle karşı olmadığını ancak, yaşanan şartlarda etkinliğini yitirmiş kanun ve hükümlerin de değişmesi gerektiği düşüncesini ifade etmiştir.

Yazarı bilinmeyen, bozulan devlet ve toplum düzenin ıslahı için izlenecek yol hakkındaki önerileri ele alan 17. yüzyılın ilk risâlelerinden olan “Kitâb-ı Müstetâb”ta da yazarı tarafından, “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'mini”n başlıklı eserde olduğu gibi sorunların Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) Döneminde görülmeye başladığı ancak asıl bozulmanın III. Murat (1546-1595) döneminde yoğunlaştığı tespit ve teşhis edilmiştir. Sultan II. Osman (1604-1622)'a sunulan, “dâire-i adliyye” ve “kânûn-ı kadim” gibi geleneksel eski siyaset anlayışı ve kavramlarına bağlı olduğu görülen eserde, düzenin bozulmasına ve kadim geleneklerin terkedilmesine yol açan gelişmelerin neler olduğu ve yaşanan sorunların çözüm yollarıyla ilgili düşüncelerini anlatılır. Yanı sıra medrese ve ulemâ içinde görülen çeşitli problemlerin de, “pîşkeş ve hediye” sıfatlandırmasıyla ulemâ içinde yaygınlaşan rüşvetin önüne geçilerek çözülmesinin mümkün olabileceği belirtilir.¹²

Benzer kaygılarla 18. yüzyıl ortalarına doğru Hasan Beyzâde, “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Âlem”i yazarken, 1732 yılında İbrahim Müteferrika da “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Ümem” isimli askeri alanda modernleşme konusunda yapılabilecekleri örneklerle önerilerini içeren kitabını matbaasında basarak yayınlamıştır. (İbrahim Müteferrika, 1731, s. 2b) Hâcegân rütbesine kadar yükselen İbrahim Müteferrika'nın yazdığı “Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Ümem” adlı eserinde, Osmanlı Devlet kuruluşunun bozulmasının ve Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini araştırdığı görülür. İlk defa olarak Avrupa'da yeni askerlik kuruluşlarını, taktik ve stratejik yeniliklerinden söz eder-

¹¹ Kayhan Atik, “Lütfi Paşa'nın Devlet Adamlığı ve Devlet Yönetimine Dair Görüşleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, S. 52, Eylül 2017, s. 340-350; M. Tayyib Gökbilgin, “Lütfi Paşa”, *TDVİA*, VII, 1993, s. 96-101; Fuad Köprülü, “Lütfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925. s. 118-150; Mübahat Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991; Bernard Lewis, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2006, s. 85; Ahmet Uğur, *Asafnâme: Lütfi Paşa*, İstanbul 2015.

¹² Mehmet Öz, “Kitâb-ı Müstetâb” *TDVİA* II, 2019, s.69,70; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988. s. XX-XXIII, 23.

ken “Nizam-ı Cedit” terimini kullanmıştır. Osmanlı Devletinin gelişmesi için neler yapılması gerektiğini anlattığı eserini Patrona Halil İsyanı öncesi 1730 yılında Damat Nevşehirli İbrahim Paşa’ya, 1731 yılında da I. Mahmut’a sunmuştur.¹³ İbrahim Müteferrika, söz konusu eserinde, ileri Avrupa devletleri İngiltere ve Hollanda gibi ülkeleri model alan Rusya’nın yaptığı reformları örnek göstererek, Osmanlı Devletinin de benzer yenilikleri yapmadığı taktirde Avrupa karşısında duramayacağını anlatmıştır.¹⁴

III. Tarihsel Zamanı Yeniden Düşünmek, Gelecek Zamana Yeni Yaklaşımlar

Osmanlı İmparatorluğu’nun, Kutsal İttifak olarak anılan -haçlı- Avrupa devletleri ile 1699 tarihinde imzaladığı Karlofça Antlaşması ile başlayan ve Küçük Kaynarca (1774) Antlaşmasına ulaşan süreçte yapılan savaşlar, imzalanan antlaşmalarla yaşadığı kayıplarla duraklama değil her bakımdan gerileme dönemi içinde olduğunu anlamak zor değildi. Üstelik aynı süre içinde; Nasuh Paşa (1612), Serav 1618, Hotin (1621), Kasr-ı Şirin (1639), Vasvar (1664) ve Osmanlı Devleti’nin son kez yeni toprak kazandığı, batıda en geniş sınırlarına ulaştığı Bucaş (1672), İzvança (1676) Bahçesaray (1681), Karlofça (1699), İstanbul (1700), Prut (1711), İstanbul (1724), Hemedan (1727), Ahmet Paşa (1732), İstanbul (1736) ile Karadeniz’in Türk gölü olduğunun son kez onaylandığı ancak Fransızlar için kapitülasyonların süresiz olarak uzatılmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin imzaladığı son kazançlı antlaşma olan Belgrad (1739) ve Kerden (1746) Antlaşmaları sonrasında tarihin gördüğü en büyük imparatorluklardan birisinin çöküş sürecinde olduğu artık görülüyordu.

Aslında, 17. yüzyılın ortalarına ulaşıldığında sadece dönemin Osmanlı entellektüellerinin farkında olduğu bir durum olmaktan çıkan sorunlar, hemen hemen devletin bütün organlarında ve tüm toplum katlarında hissedilebilir olmuştu. Yaşanan askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların nedenleri olarak; Ordunun kendisini yenileyememesi, Merkezi otoritedeki güç kaybı ve merkezdeki sorunlardan kaynaklı olarak yerele müdahalede yetersiz kalınması, ekonominin başlıca üretim, gelir ve düzenleme kabiliyetini büyük ölçüde kaybetmesi, medreselerdeki tayin ve terfi sistemindeki düzensizlikler ile pozitif bilimlerin terk edilmesinin doğurduğu eğitim sisteminin bozulmasından kaynaklı sorunlar olduğu artık anlaşılıyordu. Zaman içinde fark edilen bir kısmının çözümünde gösterilen ihmal, yanlış çare ve usuller ile liyakatin göz ardı edilmesi de bu sorunların kökleşmesine, büyümesine yol açmıştı.¹⁵

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 50-53.

¹⁴ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹⁵ Mustafa Akdağ, “Türkiye Tarihinde İçtimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Mecmuası Dergisi*, S. 11 (1-4) Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 361-387; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danişman) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, s. 412; Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997, s.407-442; Hüseyin Atay, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1982, s. 1-43; Ülkü Yancı, *18. Yüzyılda Osmanlı*

Muhtemelen dönemin Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bu tespitlerinin tamamı doğru olmakla birlikte, Gelibolulu Ali ve Koçi Bey’inde saptadığı gibi asıl sorun, tüm bu bozuklukların üstesinden gelmesi gereken kadroların belirlenmesinde başta liyakat olmak üzere niteliksiz kişilerin görevlendirilmesi olmuştur. Elbette bu süreçte ve koşullarda bozulan medrese sistemi yüzünden eğitim de gelişmemiş, bu sebeple 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 17. ve 18. yüzyılda zamanın ilmiye sınıfının da olumsuz şekilde etkilenmesine yol açmıştır.

Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Osmanlı idarî mekanizmasını ayakta tutan eğitim sisteminin¹⁶ yaşadığı “duraklama”, tümüyle bir “gerileme” olarak da anlaşılması gerekir. Çünkü bu dönemde İmparatorluğun pek çok kurumunun çözülme ve sürdürülebilir olma özelliklerini yitirmesine karşın, üstelik tarikatların medreseler üzerinde nüfuzlarının artarak radikalleşmeye alan açan artan güçlerine rağmen 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı düşünce ve fikir hayatında hâlâ önemli fikir, düşünce ve sanat adamı yetişmiş ve bunlar çok önemli eserler ortaya koymuşlardır. Tek bir paradigma üzerinden değerlendirmenin yanlış olacağı düşüncesiyle 17. ve 18. Yüzyıla daha geniş bir perspektiften bakıldığında görülen daha nesnel ve gerçekçi olacaktır. 16. yüzyılda hemen her konuda klasik olgunluğuna ulaşan Osmanlı-Türk kültürü, bu dönemde de klasik özelliklerini sürdürmüştür. Hatta, Türkçe büyük ölçüde bilim dili olmuş, felsefe, tıp, matematik, edebiyat, tarih, astronomi, coğrafya gibi daha birçok alanda önceki dönemlere göre daha ileri düzeyde eserler verilmiştir. Örneğin, dini konularda olduğu gibi deneyim ve gözleme dayanan sadece kuramsal olmayan, doğrulanabilir, pozitif bilimler hakkında da pek çok çalışması olan Türk mutasavvıf, Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780) Marifetnâme adlı eserini bu dönemde yazmıştır.

Aynı dönemin bir başka bilim insanı, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın çağdaşı ve onun gibi Osmanlı pozitif bilimler repertuarına katkılarıyla bilinen Yanyalı Esad Efendi’dir. (ö.1731) Bu önemli bilim ve fikir adamı Esad Efendi, eserleri, yetiştirdiği öğrenciler, yaptığı görevler ve özellikle felsefe-mantık alanında Aristo’nun bazı eserlerini Grekçe’den Arapça’ya çevirip yorumlamasıyla tanınır. Bilgi ve birikimiyle döneminde “muallim-i sâlis”¹⁷ unvanı verilmiş olan Esad Efendi, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa’nın öncülüğünde başlatılan yenileşme hareketleri çerçevesinde Sadrazam ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin isteği üzerine Aristo’nun bazı eserlerini çevirerek Osmanlı bilim hayatına kazandırmıştır. Lâle Dönemi nesrinin klasik özelliklerini taşıyan, düzyazı olarak yazılmış ancak içinde manzum bölümlerin de olduğu, saray baş ressamı Levni/ Abdülcelil Çelebi’nin (1680’ler-1732) minyatürlerini yaptığı “Surnâme-i Vehbî” ve Pasa-

Devleti’nde Medrese Teşkilatı, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2017, s. 269-299.

¹⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Phoenix, London 1995. s. 100.

¹⁷ Felsefe tarihinde Aristo birinci, Fârâbî ikinci “muallim” olarak anılır.

rofça Antlaşması'na dair "Risâle-i Sulhiyye"nin yazarı Seyyid Vehbî (ö.1736) 18. yüzyıl divan şiiri ve nesrinin önemli temsilcilerindendir.¹⁸

17. ve 18. yüzyılda, Şehnâme ve Vekâyinâme gibi yarı resmi, dünya tarihi gibi genel veya gazânâme, fetihnâme ya da çeşitli konularda farklı tarih yazımı türlerinde de çok sayıda eser üretilip gelenek sürdürülmüştür. Büyük tarihçi Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olan Hocazâde Mehmed Efendi (1568-1615), 17. yüzyılın ortalarına kadar yaşamış olan, tarihi olayları konu alan "Ravdat-ül Ebdar" adlı eserini tamamladıktan sonra, tahttan indirilmesine ön ayak olduğu Sultan I. İbrahim'e sunan Karaçelebizâde Abdülaziz (1591-1668), eserleri içinde en bilineni olan, Sultan I. Ahmet'in cülûsu ile başlayan ve iki cilt halinde (1603-1614) yılları arasında gerçekleşmiş tarihi olayları bir vekâ-yi'nâme gibi kronolojik sırayla anlattığı "Zübdetü't-tevârih"i yazan Sâfi Mustafa Efendi (ö. 1616), "Târih-i Âl-i Osmân veya Vekâyi-i Târihiyye ve Tevârih-i Âl-i Osmân" adlarıyla bilinen 1054-1644 tarihleri arasında cereyan eden olayları anlatan Topçular Kâtibi Abdülkadir (Ö.1664) gibi dönemin önemli tarihçilerinin adlarından söz edilebilir. Yazıldığı döneme kadar Osmanlı tarihini anlatan "Tevârih-i Âl-i Osman" adıyla anılan bu eserler, orta sınıf halkın ve askeri zümrelerin tarih öğrenme ihtiyacını gidermek için halk dili ile yazılmışlardır. Aşıkpaşazade gibi erken tarihli örnekler de olmakla birlikte daha çok 16. Yüzyılda yazılmıştır. Kemalpaşazâde, Hacı Halil Konevî, Bihiştî Sinan Çelebi, Edirneli Rûhî gibi "Tevârih-i Âl-i Osman" yazarları dışında yazarı bilinmeyen örnekler de vardır. 17. Yüzyılda genel Osmanlı tarihleri yanı sıra, yüzyıl boyunca resmi bir özelliği olmayan, "Nusretnâme", "Uşşakizâde Tarihi" ve 1654-1693 yıllarını içine alan Osmanlı tarihini anlatan "İsâzâde Tarihi" gibi çok sayıda vekâyinâme kaleme alınmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru yarı resmi nitelik kazanan, Naîmâ Mustafa Efendi'nin (1655-1716), yazdığı "Târih-i Na'imâ" gibi vekâyinâmeler resmî saray tarihçiliği olan şehnâmeciliğin yerini almış, ancak vak'a yazma geleneği de devam etmiştir. Bilinene göre ilk resmî Osmanlı vak'anüvisi, olmakla birlikte, Halepli Mustafa Naîmâ Efendi, Kâtip Çelebi'nin temsil ettiği anlayışı sürdüren Osmanlı tarihçilerindendir. Târih-i Naîmâ adlı eserinde tarihi olayları oldukça gerçeğe yakın değerlendirmelerle ele alır.¹⁹

Zamanın tarih yazarları içinde de önemli sayıda belli bir tarihi vakayı anlatan monografi yazılmıştır. Mü'minzâde Ahmed Hasib Efendi'nin (ö.1752-53) yazdığı Edirne Vak'ası (1703)'nı anlatan "Ravzatü'l-küberâ", Ahmed Resmî Efendi'nin (1700-1783) 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşını konu alan "Hulâsâtü'l-ıtibâr", Vahid Mahtumî'nin (ö.1732-33) III. Ahmed'in 1714 yılında yaptığı Mora seferini anlatan "Târih" adlı mensur eseri, bu eserler dışında, dönemin şair ve yazarları "Zeylû'z-Zeyl-i Şakâik", "Vekâyiu'l-fudalâ" gibi ulema ve meşâyih; "Hadikatü'l-mülûk ve Hadikatü'l-vüzerâ" gibi Sultanları ve Sad-

¹⁸ Esin Atıl, *Levni ve Surname, Bir Osmanlı Şenliği'nin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul 2009; Hatice Aynur, "Surnâme", *TDVİA*, XXXVII, 2009, s. 565-567.

¹⁹ Bekir Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *TDVİA*, XLII, 2012, s. 457-461; Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn* (1710) C.III-IV, (Ed. M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.

razamları konu alan ve “Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye”, “Silsilenâme-i Tarık-ı Celvetiyye” gibi tarikat ehli'nin, biyografilerini kaleme almışlardır.

İlki 1631de IV. Murad'a, ikincisi ise 1640'ta Sultan İbrahim'e sunulan, imparatorlukta sorunlarının temelinde tımar sisteminin bozulması olduğunun vurgulandığı ve daha etkin olabilecek daha küçük ve daha disiplinli bir ordu yapısının kurulması gerektiğinin belirtildiği Koçi Bey (ö. 1650) lâyhaları²⁰ Alman Oryantalist ve tarihçi Franz Babinger'in “Osmanlıların en büyük ansiklopedicisi” olarak nitelendirdiği. Kâtib Çelebi'nin (1609-1657) “Keşfü'z-zunûn”u²¹ Devlet bünyesindeki bozukluklara, özellikle de malî sorunlara çözümlerin dile getirildiği yine Kâtib Çelebi'nin, “Düstürü'l-amel li-İslâhi'l-halel”²² başlıklı eseri; 18. Yüzyıl başındaki Osmanlı yenileşmesi, islahatları ve devlet teşkilâtına dair eserlerin en önemlilerinden olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (1656-1717) “Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ”²³ adlı eseri, keza “seyahatname” türünde eşsiz bir eser sayılan Evliya Çelebi / Derviş Mehmed Zilli (1611-1682) Seyahatnâme'si yine aynı döneminen seçkin eserleridir.²⁴

IV. Sonuç: Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde 17.-18. Yüzyıl Osmanlı Islahat Paradigması, Tarihsel Öykünmeci Retorik ve Pratiği

Sultan III. Ahmet dönemindeki örneklerle başlayan ancak 18. Yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşarak devam eden, Avrupalı uzman ve danışmanların modernleşme sürecindeki rolleri nedeniyle; süreç ve uygulamalar her ne kadar “batılı” ve kozmopolit bir izlenim verseler de “reformlar” çoğu kez kapsamı ve içeriği bakımından oldukça “sınırlı” ve “yerli” kalmıştır. Çünkü reformların gerçekleştirilmesi ve geniş toplum katmanlarına mal edilebilmesinin önünde her zaman ciddi bir direnç söz konusu olmuştur. Batılılaşarak modernleşme taraftarı olan 19. Yüzyıl Osmanlı reformcularından önceki revizyonist “yenilikçiler” bile, süren savaşlar ve olumsuz sonuçları nedeni ile konulan ağır vergiler ve kitlesel askere alma kampanyaları gibi çeşitli nedenlerle yapılan “reformlara” güvenmeyen ya da usul hakkında tatmin olmayan toplumu ikna etmek zorunda olduklarını geçmişte yaşanan tecrübelerden biliyorlardı. Hatta, rasyonel ve uygulamalı bilimlerin kurumsal evrimi ve özellikle askeri alanlarda yapılması planlanan yeniliklerin ve tümüyle reform programının egemen olduğu sürecin, kamuoyunu kontrol etme yeteneğine sahip olan asker (Yeniçeriler), ulema ve dini grupların iddialarına karşı meşruiyet kazanma şartına bağlı olduğu apaçık ortadaydı. Ve bu nedenle de yapılacak

²⁰ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danişman) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçıoğlu) Kabalca Yayınları, İstanbul 2008.

²¹ İlhan Kutluer, “Keşfü'z-zunûn” *TDVİA* XXV, 2022. s. 321, 322.

²² Orhan Şaik Gökyay, “Düstürü'l-amel” *TDVİA*, X, 1994, s. 50-51.

²³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler. Osmanlılarda Devlet Düzeni*, (Sadeleştirilen H. R. Uğural) Kültür Bakanlığı Yayınları: 710, Ankara 1992; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Ottoman statecraft: The Book Of Counsel For Viziers And Governors (Naşâ'ih ül-vüzerâ ve'l-ümera* (Ed. W.Livingston Wright) Princeton University Press; Greenwood Press, Princeton, Westport, Conn., [1971, 1935]; Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve Tarihiçisi”, *TDVİA* IX, 1994, s. 98-100.

²⁴ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi” *TDVİA*, XI, 1995. s. 529-533.

ve yapılan yeniliklere muhalif tavrı daima islâmi motiflerle körüklemesine karşı, bu kitlelere “Yeni Düzen”in “hukuku” ve evrensel kimlikli reformların hiçbir şekilde İslam karşıtı ve İslam dışı hatta laik bir anlam bile taşımadığı anlatılarak toplum nezdinde reformlara meşruiyet kazandırılmalıydı.

Ancak, bu konuda farklı argümanlara ve perspektiflere sahip araştırmacıların kendi kişisel pozisyonlarını yansıtan çalışmaların ulaştığı ortak sonucun da ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda rasyonel bilimlere ilişkin çalışmalar ve fikir hayatındaki bu duruma ilişkin rasyonel kavrayışlar 17. Yüzyılda hatta 16. Yüzyıl sonlarında sona ermişti.²⁵ Avrupa’da ise, daha 17. Yüzyılın sonunda modern Avrupa “uygarlığının” kabul edilen tüm fikirlerinin sorgulanarak şekillendiği, entelektüel bir coşkunluk dönemi olan Aydınlanma Çağıydı. Oysa, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu henüz revizyonist veya yenilikçi reformlarla ulaşılabilmemiş hiçbir konuda, bu kültürlerle karşılaştırılabilecek imkân ve kabiliyete sahip değildi. Ordu, ekonomi, eğitim ve bilim, toplumsal barış gibi daha birçok sahada geri kalmışlık girdabı içindeydi.

16. Yüzyıldan başlayarak İmparatorluğunun bu kötü gidişine çare olarak gördükleri usul ve tedbirleri kaleme alan İleri görüşlü, aydın Osmanlı devlet adamları ve bilim insanlarının, devlet yapısındaki bozulmanın, duraklama ve geri kalmanın ne zaman başladığına ilişkin ortak tespitleri gibi, bu sorunların ortak kaynağı olarak medrese çevrelerinin ve ulemânın skolastik ilahiyat ile pozitif bilimlerden uzaklaşmasını gösterirler. Zamanla bu durumun devleti yönetenleri olduğu kadar toplumun farklı meslek gruplarını ve katlarını da etkileyerek zamanın gerisine düşüldüğünü ifade etmişlerdir. 16. Yüzyılda skolastik ilahiyat ve matematiğin medrese uleması arasında eski itibarını kaybettiğinden ve ilim düzeyinin düştüğünden yakınan, “Şaka’ikü’n-Nu’maniye fi-Ulemai’d-Devletü’l-Osmaniye” adlı eserinde I. Osman’dan I. Süleyman’a kadar yaşayan Osmanlı bilim hayatı ile ulemâsını anlatan, “Miftâhü’s-Sa’ade ve Misbâh-üs-Siyâde fi Mevduât-ul-Ulûm” adlı eserinde de dönemdeki bilimlerden ve bilim dallarıyla ilgili eserlerden ve yazarlarından söz eden, Taşköprüzade Ahmed Efendi (1495–1561), Mevzûâtü’l-Ulûm adlı eserinde “Allah bizi din bağınağından korusun” diyerek, bilimin yerini alan hurafelerin ve düşün eğitim düzeyinden örnekler verir. Osmanlı toplumundaki bağınağlıktan bahseden 17. yüzyılın önemli bilim insanı ve aydını Kâtip Çelebi bile bütün bilimsel araştırmalarında ilk delillerini hep dini kaynaklarda aramıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda, dini bağınağlık, devletin düşünce ve fikri hayatında pozitif, akli bilimlere ve tasavvufa karşı güçlenen muhalefetle kendini göstermiş ve günlük hayatta şeriat adına yapılan bütün kaba bağınağlık eylemleriyle gün yüzüne çıkmıştır.

²⁵ Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızadeli: An Attempt at Şeriat-Minded Reform in the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, Princeton, New Jersey 1990, s. 155-156.

Ancak, bu saptamaya katılmayan, hatta söz konusu süreçteki hayatın doğal akışına bile ters, tarihi gerçeklerle örtüşmeyen görüşler de vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. ve 18. yüzyıllarda "akli bilim" çalışmalarının arttığını, Osmanlı bilim çevrelerinde 15. ve 16. yüzyıl İran bilginlerinin felsefe, mantık, diyalektik, rasyonel teoloji, anlambilim, belagat ve gramer konularındaki çalışmalarının bu dönemde yoğunluk kazandığını, Kâtip Çelebi (ö. 1657) ve Naimâ'nın da (ö. 1716) kendi zamanlarında akli bilimlere olan ilginin azalmasından yakınmalarının da doğru olmadığını savunan görüşler de vardır.²⁶ Üstelik, Osmanlı yenileşmesi/ batılılaşması /modernleşmesi genel sürecini, bu konudaki tüm dönemlerin anlayış ve hedeflenen amaçlarıyla taban tabana zıt değerlendirmeler de görülür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askeri reformların Avrupalı veya Batıcı bir hareket olduğunu ancak süreçte, Birgivi-Kadıızâdeli çizgisinin ve daha sonra da Müceddidi-Nakşibendi hareketinin reform programına dahil edilerek, batılılaşma süreci boyunca eylemci dervişlerin devletin toplumu disipline etmedeki rolünü temsil eden Nakşibendi-Müceddidi doktrinini yadıkları görüşü bu yaklaşımı, değerlendirmeyi ifade eder. 19. Yüzyılda da yeni aşamalar ve yeni programlar aracılığıyla askeri mühendislik ve İslami aktivizm ittifakının devam ettiği öne sürülür.²⁷

Oysa, hem Kâtip Çelebi hem de tarihçi Naimâ (ö. 1716) gibi çağdaş gözlemciler tarafından ve daha yakın tarihli metinlerde püriten Kadıızâdeliler cemaati Osmanlı din bilginleri sınıfı içinde yer edinememiş, sadece dönemlerinde cami din görevlileri üzerinde etkin olmuş, çoğunlukla orta sınıf esnaftan oluşan bir azınlık olarak tanımlanır.²⁸ Toplumla yakın ilişki içinde olan cami görevlilerinin oluşturduğu bir vaizler ve fakırlar topluluğu olarak, selefi bir dünya görüşü ile başta pozitif bilimler olmak üzere tüm akli fikir ve düşüncelere karşı olan Kadıızâdeliler hareketi, toplumu, devlet kurumlarını ve hatta sarayı domine ederek zamanının devlet ve toplum yapısında yıpratıcı, yıkıcı etkileri olmuş bağınaz bir sosyal olay olarak Osmanlı tarihinde yer almıştır. Osmanlı'nın yükselişini sağlayan değerlerin yozlaştırılmaya başladığı, yönetimde israf ve rüşvetin yaygınlaştığı, toplumun her kademesinde ahlaki gerilemenin hissedildiği bir dönemde etkileyici vaazlarıyla ortaya çıkan, yaşananların büyük bölümünü dinden ve özellikle de sünnetten kopmaya ve din adına çıkan hurafelere bağlayan Kadıızâde Mehmed (1582-1635), zamanın şartlarını iyi kullanarak vaizlikte hızla yükselmiş ve söylemlerine temel referans olarak

²⁶ Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century, Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge University Press Cambridge, 2015, s. 1-26.

²⁷ Ali Yaycıoğlu, "Janissaires, Ingénieurs Et Prédicateurs", *Revue d'histoire du XIXe siècle*, S. 53, 2016, s. 19-37.

²⁸ Hail İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix, London 1995. s. 183-184; Madeline C. Zilfi, "The Kadizadelis: Discordant Revivalism In Seventeenth-Century Istanbul". *Journal Of Near Eastern Studies The University Of Chicago*, Volume 45, Number 4 Oct. 1986. s. 251-259; Memet Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler" *Türkler*, C. 11, 2002. s. 141-152; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara 1984, s. 208-225; M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, Ankara 1991. s. 20-32; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (Haz. O. Ş. Gökyay - S. Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.

da Kanuni döneminin önemli ahlak otoritesi Birgivi'nin (ö. 1573) "et-Tarika-tül-Muhammediyye" adlı eserini kullanmıştır.

17. yüzyılda reddiyeci bir tavırla ortaya çıkıp Osmanlı tarihinde ilk defa dinde tasfiye hareketi başlatan Kadızâdeliler, dini hurafelerden temizleyerek ıslah iddiasıyla ortaya çıktıklarında hitap ettikleri çevre, genellikle iyi eğitim görmemiş ve İstanbul'a sonradan yerleşmiş taşralı, esnaf kesimidir.²⁹ Büyük kısmı okur yazar bile olmayan, eğitimsiz kişilerden müteşekkil Kadızâdeliler hareketinin en etkin oldukları dönem, IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmet'in (1642-1693) saltanat yıllarıdır. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarından itibaren, Celali İsyanları, Avusturya, İran savaşları ve bunların sebep olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik krizlerle güç kaybediyordu. Kadızâdeliler, Girit'in fethiyle (1669) sonuçlanan ancak Venedik Cumhuriyeti ve müttefikleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın uzun ve yıpratıcı sonuçları nedeniyle İstanbul'a hâkim olan umutsuz koşulları kullanarak, Medrese İslam'ı ile Tekke İslam'ı arasında, diğer bir ifadeyle sufilere fakırlar arasında yapay ancak devleti ve toplumu uzun süre huzursuz edecek bir ortam yaratmışlardı.³⁰ Üstelik o zamana kadar, genellikle dışlayıp takibata uğrattığı, Heterodoks eğilimli dini gruplardan muhalefet gören Osmanlı resmi ideolojisi, bu defa Sünni bir püriten hareketin muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı tarihi içinde devlet İslam'ı olarak tanımlanabilecek ve devletin kurumlarının, siyasi seçkinlerin meşruiyetini güçlendirecek nitelikte pragmatik bir yoruma dayanan İslam anlayışı ile zaman zaman daha belirgin hale gelen tutucu ve Püritan yorumlar sürekli olarak gerilim içinde olmuştur.³¹ Kadızâdeliler hareketi, dünyevî menfaat ve ikbal peşinde koşanların dünya menfaati elde etmek gayesine uygun buldukları için bu harekete yönelmeleri sebebiyle giderek güçlenmiş ve İstanbul'u aşan şöhretleri artmıştır.³² Aslında Kadızâde Mehmed ve takipçileri, Birgivi'ye ve onun eseri Tarika'ya "zahiren" sahip çıkmaları, onunla meşruiyet kazanmak istemeleri sebebiyleydi. 17. Yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'ni meşgul eden bu hareket, dini en temel şekli ile yaşamayı savunarak dine sonradan ilave edildiğini kabul ettikleri tüm uygulamaları, İbn Teymiyye ve İmam Birgivi'(ö. 981/1573)

²⁹ Halil İnalıcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Phoenix London, 1995, s. 183-184; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay-S.Uludağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008; Madeline C. Zilfi, *a.g.e.*, s. 251-259; Memet Karagöz, *a.g.e.*, s. 141-152; Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara 1984, s. 208-225; M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, Ankara 1991, s. 20-32.

³⁰ Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivasiler* İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 97.

³¹ Ahmed Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din, 14.-17. Yüzyıllar", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.E. İhsanoğlu), C. II. IRCICA. İstanbul 1998, s. 109-158; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb - Harold - Spuler, Bertold Bowen, *Islamic Society And The West*, C. II. Oxford University Press, London 1957, s. 73-80.

³² Stanford Shaw, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey. -Volume I: Empire Of The Gazis: The Rise And Decline Of The Ottoman Empire, 1280-1808-* Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 206, 207.

nin görüşleri doğrultusunda olduğunu iddia ettikleri anlayışla bid'at olarak değerlendirmişlerdir.³³ Oysa, Birgivi siyasete hiçbir zaman yakınlık duymamış hatta siyasi yorumlanabilecek tavır ve hareketlerden kaçınmıştır. Birgivi Mehmed Efendi'nin aksine Kadızâdeliler, muktedir olmak için her türlü yola başvurmuşlar, onun ehl-i sünnet inancı çerçevesinde kabul ettiği konuları, taassup derecesinde savunarak bu yolla devlette siyasi bir nüfuz elde etmek için Halvetilerle mücadele etmişlerdir. Dini eğitim dışındaki tüm bilimleri lüzumsuz ve gereksiz gören Kadızâdeliler; Felsefe, Matematik ve Astronomi vb. gibi akli bilimlerle uğraşmanın insanın imanını tehlikeye sokacağı düşüncesi ile şiddetle karşı çıkmışlardır. Kadızâdeliler' in aksine İmam-ı Birgivi, bilimsel eğitime büyük önem vermiştir. İmam-ı Birgivi çok sade bir dille hazırlamış olduğu Vasiyetnâme isimli eserinin birçok yerinde cehaletin temel sebebinin bilim tahsil etmemekten kaynaklandığını ifade etmiştir. Zaman içerisinde Kadızâde Mehmed Efendi' (ö. 1045/1635)nin başlattığı hareketi halefleri olan Ahmed Rûmî Akhisârî (öl. 1041/1631-32), Üstuvânî Mehmed Efendi (öl. 1072/1661) ve Vâni Mehmed Efendi (öl. 1096/1685) devam ettirmiştir. Aynı dönemde Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657), ifrat ve tefrit derecesinde bulunduğu bu tartışmalar içerisinde hep orta yolu savunmuş, eleştirisini eksik etmemiştir.³⁴ Tarikat ve şeriat taraftarları arasındaki çatışmalar nedeniyle son derece karışık olan ortamda, dönemin ulemasından şeyhülislâm ve şair Bahâyî Efendi de (ö.1654) Şeyhülislam Yahyâ, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Na'imâ Mustafa Efendi ve Evliya Çelebi gibi âlimlerin benzer tutum gösterdiklerini yazmıştır.³⁵ Meşihat makamının ağırlığını koruyan Bahâyî Efendi, kendi de muhtemelen Mevlevî muhibbi olmasına ve tarikat taraftarlarının bazı davranışları aleyhine fetva vermesine, üstelik kendisini eleştirdiklerini de bilmesine rağmen dönemin uleması ile Kadızâdelileri bir tutmamış onları belli etmeden korumuştur.³⁶ Osmanlı Devleti'nde "seyfiye (ordu), kalemiye (bürokrasi), ilmiye ve hânedan" gibi dört temel unsur (kuvvet) üzerine kurulmuş olan idarî mekanizma ve "erkân-ı erbaa" denilen Osmanlı toplumunun dört temel unsuru (ümera, reaya, tüccar ve ulema) içinde özel bir yeri olan ulema, birçok aksi örnek olmasına karşın ve genel bir husus olmasa da bu çeşit radikal cemaatlerden ayrı hareket etmiş bir Osmanlı kurumudur. 17. Yüzyıl özellikle bu durum, bu belirleme için karakteristik bir örnektir. Çünkü; Kadızâdeliler cemaati'nin

³³ Gürsoy Şahin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızâdeli Hareketinin Dini Algılayışı ve Bunun Kanûn-ı Kadimle İlişkilendirilmesi", *Tarih Dergisi*, S. 45, 2008, s. 27-55; Namık Sinan Turan, "Kaos ve Düzen Arasında Kadızâdeliler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Püritanizmin Toplumsal Etkileri", *Evrensel Kültür*, İstanbul 2014, s. 49-54.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fi İhtiyârî'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay - S. Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008; Mustafa Na'imâ Efendi, *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn (1710) C. III-IV*, (Ed.M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.

³⁵ Memet Karagöz, *a.g.e.*, s. 141-142; Ali Fuat Bilkın, *a.g.e.*, 2016, s. 207; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlıda Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Ottoman Statecraft*: (Ed. W.Livingston Wright).

³⁶ Bazı alışkanlıkları nedeniyle kendisini eleştirenlerden birisi olan Katip Çelebi, kendisinden birkaç yıl önce ölen Bahâyî Efendi (ö. 1654) için, "Merhum tab'ı selim, zihni müstakim sahibi bir kimse idi. Eğer kanun üzere şügl edip keyfe müptelâ olmasa Rûm'da bir gelenlerden olurdu" diyerek onu eleştirmekle birlikte, sahip olduğu meziyetleri belirtmiştir. (İpşirli-Uzun 1991: 463-464)

başta Saray olmak üzere, erkân-ı erbaa ve ordu üzerinde etkin olduğu 17. yüzyıl ortalarındaki tutucu muhalif gücüne rağmen, ulema içindeki bir çok Osmanlı bilim insanının oluşturduğu rasyonel bir ortamda, rasyonel teoloji, Aristotelesçi kategori, öz ve varoluş, zaman ve mekânın doğası ile kelam disiplini'nin son büyük klasiği sayılan Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) el-Mawaqif Şerhi ve İslam filozoflarının kozmolojisi gibi konular, Maturidi'nin akli kelâm çizgisinde kapsamlı bir şekilde tartışılabilmişti.³⁷

BİBLİYOGRAFYA

Birincil Kaynaklar

- BİRGİVÎ: *Et-Tarikat'ül Muhammediyye*. (Çev. C. Yıldırım) Demir Kitabevi İstanbul 1981.
- BURSALI MEHMET TAHİR: *Osmanlı Müellifleri C.I*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1333/1915.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA: *Zübde-i Vekaiyat -Tahlil ve Metin-* (Haz. A. Özcan) TTK Yayınları, Ankara 1995.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Ottoman statecraft; the book of counsel for vezirs and governors (Naşâ'ih ül-vüzera ve'l-ümera - 1935) of Sari Mehmed pasha, the defterdar*. (Ed. Çev. ve diğer metinler:W. L.Wright) H. Milford, Oxford University Press, London [1971, 1935].
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ: *Nüşatü's-Selâtin*. (Haz.F.Çerçi), Büyüyen ay Yayınları, İstanbul 2015.
- KADIZÂDE AHMED: *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*. (Yay. Haz. F. Meyan) Bedir Yayınları İstanbul 1988.
- KADIZÂDE MEHMED: *Risâle-i Kadızâde*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1728/1, 2a-5b, İstanbul.
- KADIZÂDE MEHMED: *Risâle-i Müdâfaa*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3, Ankara (Tarihsiz).
- KATİB CHELEBİ: *The Balance of Truth* (Ed. G. Lewis), Allen and Unwin, London 1957.
- KÂTİP ÇELEBİ: *Mizânü'l-Hakk Fi İhtiyârî'l-Ehakk*, (Haz. O.Ş. Gökyay-S.Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.
- KOÇI BEY: *Koçi Bey Risaleleri*, (Yay. Haz. S. Çakmakçioğlu) Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.
- MUSTAFA NAİMÂ EFENDİ: *Târih-i Na'imâ - Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn (1710)* C.III-IV, (Ed.M. İpşirli) TTK Yayınları, Ankara 2007.
- SELÂNİKİ MUSTAFA: *Tarih-i Selânikî*, C.2 (Ed.M.İpşirli) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul 1989.
- "*Usûl el-Hikem fi Nizâm el-'Âlem*" (Yay. M. İpşirli), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, 1981. s. 239-278.

Telif Eserler

- ADIVAR, Adnan: *Osmanlı Türklerinde İlim* İstanbul 1982.
- AKDAĞ, Mustafa: "Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Mecmuası Dergisi*, 11 (1-4), Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 361-387.
- AKÜN, Ömer Faruk: "Âli Mustafa Efendi" *TDVİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 416-421.
- ATAY, Hüseyin: "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1982, s. 1-43.
- ATIL, Esin: *Levni ve Surname. Bir Osmanlı Şenliği'nin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul 2009.
- ATİK, Kayhan: "Lütfi Paşa'nın Devlet Adamlığı ve Devlet Yönetimine Dair Görüşleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, S. 52, Eylül 2017, s. 340-350.
- AYNUR, HATİCE: "Surnâme", *TDVİA*, XXXVII, 2009. s.565-567.

³⁷ Ömer Türker, "Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasiği" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 14, S. 28, 2016. s.377-381; Sadreddin Gümüş, "Seyyid Şerif CÜRCÂNİ", *TDVİA*, VIII. 1993, s. 134-136.

- BAŞ, Eyüp: "Katip Çelebi (1609-1657)", *Türkler*, C.11 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 137-154.
- BERKES, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- BİLKAN, Ali Fuat: *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızadeliler ve Sivasiler İletişim Yayınları*, İstanbul 2016.
- ÇAVUŞOĞLU, Semiramis: *The Kadızadeliler: An Attempt at Şariat-Minded Reform in the Ottoman Empire* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 1990.
- DANIŞMAN, Zuhuri: *Koçi Bey Risalesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara 1985.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA: *Devlet Adamlarına Öğütler. Osmanlılarda Devlet Düzeni*. (Sadeleştiren H.R.Uğural) Kültür Bakanlığı Yayınları:710 Başvuru Kitapları Dizisi: 2, Ankara 1992.
- DOĞAN, Recai: "Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitiminde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997, s. 407-442.
- EL-ROUAYHEB, Khaled: *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century. Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge University Press Cambridge 2015.
- ERGAN, Nevin Güngör: *Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1998.
- FAROQHİ, Suraiya: "İktisat Tarihi 17. ve 18. Yüzyıllar", *Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1995, s. 191-196.
- GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen - BOWEN, Harold - SPULER, Bertold: *Islamic Society and the West*, C. II. Oxford University Press, London 1957.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib: "Lütfi Paşa", *TDVİA*, VII, 1993, s. 96-101.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: "Düstürü'l-amel" *TDVİA*, X, 1994, s. 50-51.
- GÜMÜŞ, Sadreddin: "Seyyid Şerif CÜRCÂNİ", *TDVİA*, VIII, 1993, s. 134-136.
- İLGÜREL, Mücteba: "Evliya Çelebi" *TDVİA*, XI, 1995, s. 529-533.
- İNALCIK, Halil: "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI. 1980, s. 283-337.
- İNALCIK, Halil: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix London 1995.
- İPŞİRLİ, Mehmet: "Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-hikem fi Nizâmî'l Âlem" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), s. 239-278.
- İPŞİRLİ, Mehmet-UZUN, M.İ: "Bahâi Mehmed Efendi" *TDVİA*, IV, 1991. s. 463-464.
- İSEN, Mustafa: *Gelibolulu Mustafa Ali*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- KARAGÖZ, Memet: "Osmanlı Fikir Hayatında 'Kadızadeliler'" *Türkler*, C.11 2002. s. 141-152.
- KOÇI BEY: *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danışman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925, s. 118-150.
- KUNT, Metin: *Türkiye Tarihi* Cem Yayınevi İstanbul 2009.
- KUTLUER, İlhan: "Keşfü'z-zunûn" *TDVİA* XXV, 2022. s. 321, 322.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir: "Vekâyinüvis", *TDVİA*, XLII, 2012, 275.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat: *Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991.
- LE GALL, Dina: "Kadızadelis, Nakşebendis, and Intra-Sufi Diatribe in Seventeenth-Century Istanbul", *The Turkish Studies Association Journal* 28, 2004. s. 1-28.
- LEKESİZ, M. Hulusi: "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Deneme", *Türk Yurdu*, S. 49, 1991, s. 20-32.
- LEWIS, Bernard: İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 2006.
- İPŞİRLİ, Mehmet: Naîmâ, *TDVİA* XXXII, 2006, s. 316-318.
- MOREAU, Odile: "Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Outre-Mers*, 2017/2 (N° 396-397), p. 11-29.
- MOREAU, Odile: *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri "Yeni Düzen" in İnsanlar ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev: I. Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

- OCAK, Ahmed Yaşar: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Din”, 14.-17. Yüzyıllar *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. E. İhsanoğlu), C. II. IRCICA, İstanbul 1998.
- OCAK, Ahmet Yaşar: “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadızedeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, 1984, s. 208-225.
- ÖZ, Mehmet: “Kitâb-I Müstetâb” *TDVİA* II, 2019, s. 69, 70.
- ÖZ, Mehmet: *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlıda Çözümle ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010.
- ÖZCAN, Abdülkadir: “Defterdar Sarı Mehmed Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve Tarihçisi”. *TDVİA* IX, 1994, s. 98-100
- PALMER, Alan: *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi*, İstanbul 1992.
- SARIKAVAK, Kazım: *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Es’ad Efendi*, Ankara 1997.
- SARIKAVAK, Kazım: “Yanyalı Esad Efendi (ö.1731)” *TDVİA* XXXIII, 2013, s. 322-323.
- SHAW, Stanford: *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey, Volume I: Empire Of The Gazis: The Rise And Decline Of The Ottoman Empire, 1280-1808-* Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- ŞAHİN, Gürsoy: “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızadeli Hareketinin Dini Algılayışı ve Bunun Kanun-ı Kadimle İlişkilendirilmesi”, *Tarih Dergisi*, S. 45, İstanbul 2008, s. 27-55.
- TEZCAN, Baki: *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- TONGA, Aydın: *Osmanlı’nın Paralel Devleti Kadızadeliiler*. Doğu Yayınevi, İstanbul 2017.
- TOPUZ, Ercüment: “Bilgi ve İktidar Arasındaki Ne İlk Ne de Son Randevu: Nizam-ı Cedidin Meşruiyeti Bağlamında Meşihat Makamı” *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* No. 17, 2019, s. 209-230.
- TURAN, Namık Sinan: “Kaos ve Düzen Arasında Kadızadeliiler: Osmanlı İmparatorluğu’nda Pürütanizmin Toplumsal Etkileri”, *Evrensel Kültür*, İstanbul 2014, s. 49-54.
- TÜRKER, Ömer: “Şerhu’l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 14, S. 28, 2016, s. 377-381.
- Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür* (S. Ceyhan: Ed., 2018). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- UĞUR, Ahmet: *Asafnâme: Lütfi Paşa*, İstanbul 2015.
- YANCI, Ülkü: *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2017.
- YAYCIOĞLU, Ali: “Janissaires, Ingénieurs Et Prédicateurs”, *Revue d’histoire du XIXe siècle*. 53, 2016, s. 9-37.
- YILMAZ, Mehmet: “Koçi Bey. Yaşamları ve Yapıtlarıyla” *Osmanlılar Ansiklopedisi*. C.2. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1999.
- YÜCEL, Yaşar: *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988.
- ZİLFİ, Madeline C: “The Kadızadeliis: Discordant Revivalism İn Seventeenth-Century İstanbul”, *Journal Of Near Eastern Studies* The University Of Chicago, Volume 45, Number 4 Oct, 1986, s. 251-271.
- ZİLFİ, Madeline C: *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem (1600-1800)*, (Çev. M. F. Özçınar), Birleşik Yayınları, Ankara 2008.

Extended Abstract

The Reform Of Order And Modernization Perspectives In The 17th - 18th Century Ottoman Empire: Suggestions, Measures And Opinions Regarding The Subject

The article will discuss the deterioration in the state and social order of Ottoman society since the middle of the 16th century, which was based on the four basic elements of the Ottoman society called “erkân-ı erbaa” (men of power, people, merchants, and religious scholars) and the four basic forces such as “seyfiye (army), kalemiye (bureaucracy), ilmiye (religious officials) and hânedan (dynasty)”, by addressing the idea of Reform of the state order or Modernization Perspectives that emerged in the Ottoman intellectual world of the 17th-18th centuries.

Problems determined and detected as “disruption” by the intellectuals of the period in state and social order as of the mid of the 16th century, and improvement and re-establishment suggestions for the solution of these problems have been examined by different disciplines for a long while under the titles of westernization, innovation, and modernization. In the first quarter of the 20th century, each period of this process, which was indicated by Great Atatürk as “level of contemporary civilization” by leaving no room for the interpretation, however described and interpreted differently in different periods of the empire, and as a result, which aims at a liberal, egalitarian, equitable, strong and prosperous state and society ideal, and has been continuing since 16th century, has become difficult and painful. Developments of this sociocultural and politic process experienced by the Ottoman-Turkish state and the society in the 17th and 18th centuries, and present-day different opinions on these experiences have been assessed in this article. Undoubtedly, the fact that the Ottoman Empire, which was ruled by ancient traditions and customs for centuries, became acquainted with the Constitutional Monarchy in the ongoing process, which started with the First Constitutionalist Period (1876), has become inspiring for the past-future perspectives of the Ottoman-Turkish society and state administrators. Besides, the seeds of the reforms and revolutions of the 19th and 20th centuries were planted in this process. Although there have been definitions and procedures in relation to the “innovation”, which were identified, implemented or not implemented in order to prevent disruptions in the state and social order, and most of which might be considered as revisionist changes, within the scope of Ottoman world of thought and ideas as of the Sultan Murat The 4th period, reforms of the 17th and 18th centuries represent an earliest but important period of the Ottoman Modernization.

In the 17th and 18th centuries, some ulema and state officers wrote their ideas and thoughts in their works as an intellectual writing activity with responsibility only, justice-centered social and political stability priority, in order to ensure the relationship and interaction between knowledge and power, although the course is at different intensities in different dimensions of time and space. For the Ottoman Empire of 17th and 18th centuries, which established the understanding of knowledge, science, and education on ancient heritage, the written statements, and pamphlets, which recommended that the understanding of state and power based on traditions and oral discourses should be structured in a more systematic fiction, served as an instructor for a projected understanding for the reorganization and shaping of all state organs determined to be corrupted in this context.

The first accounts of the Ottoman Empire’s “ancient order” deterioration is echoed in some works written in the late 15th century, a period that can be considered quite early. *Tevarih-i Al-i Osman*, written by the 15th century Ottoman historian known as Asıkpasazade Dervis Ahmet Asiki, a Vefai dervish, is one such work. The historical events starting from the foundation of the Ottoman Empire until 1480 are covered in Turkish, and in chronological order. The work narrates the degradation in the early Ottoman period, the privileges and authority earned by a number of influential families and circles in the process of transition from “Principality” to “State,” had a severe impact on the centralized Imperial structure attained during the reign of Mehmet The 2nd. This work is also regarded as the most important of the Ottoman histories created in the 15th and 16th centuries under the same title *Tevarih-i Al-i Osman*, whether anonymously or by recognized authors. In comparison to the works written by some Ottoman statesmen and scholars in the form of historical texts, pamphlets, and booklets in the genres of “islahat Layihasi”, “politikname” and “islahatname”, this work

has a very pragmatist and realistic perspective on political science. In the following period, there have been various works indicating that the “corruption and deterioration” (tereddi ve tagayyur) in the Ottoman state echelons such as “seyfiye (military), kalemiye (bureaucracy), ilmiye”, and the beginning of the unlawfulness, chaos, disorder, and other issues among the basic units of the Ottoman society called “erkan-i erbaa” (umera, reaya, tuccar, and ulema) began in the middle of the 16th century. In these works, written by authors who were among the ulema and statesmen of the period, it is expressed that bribery escalated among the unqualified statesmen and administrators who were assigned at the state levels and that different types of value loss were experienced. It is also stated that the fair application of the fief system, which is a very important institution for the Ottoman Empire, in accordance with its ancestral rules, and the maintenance of the ancient order that unites the umera, reaya, tuccar and ulema, which made the Ottoman Empire powerful, in a just manner will solve the problems. These works, which frequently mention the concepts of justice and merit, also highlight the negative consequences of bribery, nepotism, and meritless assignments. It is repeatedly discussed that the person assigned to the office of the Mesihat, whose role in the Ottoman state institutions is indisputable, should be in charge for the rest of his life, and that assignments in the ulema should be based on merit, not on age or desire. For the sake of economic and social peace, it is also mentioned that zeamet and fiefs should be organized in accordance with the ancient order, that decreasing the number of the officials receiving ulufe salaries as much as possible will bring order back to the state, and that transfers and foundations contrary to Sharia law should be identified and eliminated. Although the pamphlets from the 17th and 18th centuries dealt with similar issues, the defeats of the Ottoman army in various wars over time made it a priority to identify the causes of the problems in the military field and to produce solutions. In the pamphlets, in which the intellectuals of the period expressed their thoughts, it is stated that new weapons determined the outcome of wars, that this was the reason for the defeats of the Ottoman army, which did not use such new weapons and even the reason why soldiers fled from the wars, and it is also discussed the necessity of new weapon technology. The reason for the ongoing depression, the deteriorating order and the negative results of the wars are attributed to the use of traditional weapons instead of adopting the new weapons invented by the enemies, in other words, technological inferiority in the military field. Unlike the historical documents that preceded them, these works have a diachronic perspective, providing information about the period’s social, military, economic, and cultural conditions as well as answers to issues that are believed to have gone wrong from a broad perspective. Although most of the works written in the 17th-18th centuries that advocated reform were not opposed to the notion that the existing problems would be solved by restoring the ancient order and that ancient practices and principles should be used to restore the disrupted order, there were also works that argued that the ancient order did not need to be followed in Ottoman modernization and criticized the views in this regard, as well as expressing the idea that laws and provisions that had lost their effectiveness in the current period should be replaced.

Starting from the second half of the 16th century, the “stagnation” experienced by the education system, which sustained the Ottoman administrative mechanism for the 17th and 18th centuries, should not be considered as a whole “regression”. Because, despite the fact that many institutions of the Empire lost their ability to dissolve and be sustainable in this period, and despite the increasing power of the sects over the madrasas, which increased their influence on radicalization, in the 17th and 18th centuries, significant intellectuals, philosophers, and artists were still raised in the Ottoman thought and idea life and these have produced very important works. In this regard, since the assessment carried out through a single paradigm will be incorrect, the conclusion reached from a broader perspective will be more objective and realistic. Although the “traditionalist” approach of the early period, which found its way from the middle of the 16th century to the 19th century and the reasons for the pause and decline, in the “re-implementation of the legal period in a good way”, does not change completely over time, it will evolve into the understanding of “modernization”, which will turn into a strong desire and ideal in the ongoing process starting with the Selim The 3rd period.

BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI ÇERÇEVESİNDE PAŞABAHÇE CAM VE ŞİŞE FABRİKASI'NIN KURULUŞU VE İLK YILLARI

Burcu ÖZCAN ERDAL*

Öz

Bu çalışmada Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın kuruluşu; Cumhuriyet Arşivi, Fabrika'nın yıllık faaliyet raporları ve dönemin gazeteleri başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanılarak anlatılmış, ilk yıllarındaki faaliyetleri ve özellikle II. Dünya Savaşı sırasında karşılaştığı birtakım güçlükler konu edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren benimsediği özel sektör girişimcilerine öncelik tanıyan ve liberal sayılabilecek iktisat politikası, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan itibaren terk edilerek devletçi ve planlamacı bir ekonomik modele geçiş yapılmıştır. Bu yeni anlayış, Türkiye'de sanayileşmeyi atılması gereken öncelikli adım olarak kabul etmiş, devletçi uygulamaların somut başlangıcı olarak Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934'te kabul edilmiştir. Bu planda geliştirilmesi öngörülen sanayi dallarından biri olan cam ve şişe fabrikasının kurulması görevi İş Bankası tarafından üstlenilmiştir. Paşabahçe'de inşa ettirilen Cam ve Şişe Fabrikası 1935 yılında faaliyete geçmiş, kuruluşundan itibaren gittikçe artan imalat hacmiyle kısa bir süre içinde Türkiye'nin tüm cam şişe, eşya ve züccaciye ihtiyacını tek başına karşılar hale gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin içinde bulunduğu sermaye ve yetmişmiş nitelikli insan gücü yetersizlikleri gibi olumsuzluklara rağmen Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası sanayileşme adına atılmış en önemli adımlardan birinin somut göstergesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, İş Bankası, Cumhuriyet Arşivi, Türk Basını.

Geliş Tarihi: 23 Eylül 2022 - Kabul Tarihi: 7 Kasım 2022.

Atıf Bilgisi: Burcu Özcan Erdal, "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Çerçevesinde Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın Kuruluşu ve İlk Yılları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 389-412, doi: 10.55773/tda.1179127.

* Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Tarih Bölümü -Türkiye, burcu.ozcan@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9511-581X.

Foundation And First Years Of Paşabahçe Glass And Bottle Factory Within The First Five Year Industrial Plan

Abstract

In this study, the establishment of the Paşabahçe Glass and Bottle Factory is explained by using various sources, especially the Republic Archive, the annual activity reports of the Factory and the newspapers of the period and the activities of the factory in the first years and especially. some of the difficulties it faced during World War II were discussed. The liberal economic policy that the Republic of Türkiye has adopted since the 1923 Izmir Economy Congress, giving priority to private sector entrepreneurs, has been abandoned since the 1929 World Economic Depression and a transition to a statist and planning economic model has been made. This new understanding accepted industrialization as a priority step to be taken in Türkiye, and the First Five-Year Industrial Plan was adopted in 1934 as the concrete beginning of statist practices. The task of establishing the glass and bottle factory, which is one of the industrial branches envisaged to be developed in this plan, was undertaken by İş Bank. The Glass and Bottle Factory, built in Paşabahçe, was put into operation in 1935, and with its ever-increasing production volume since its establishment, it has come to meet all of Türkiye's glass bottle, ware and glassware needs on its own in a short time. Despite the negativities such as the lack of capital and qualified manpower in the first years of the Republic, Paşabahçe Glass and Bottle Factory has been a concrete indicator of one of the most important.

Keywords: Paşabahçe Glass and Bottle Factory, First Five-Year Industry Plan, İş Bank, Republic Archive, Turkish Press.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde cam işçiliğine ait en erken örneklere Fatih Sultan Mehmet'in emriyle, 1450 yılında Edirne'de yaptırılan saraya ait kazılarda rastlanılmıştır. İstanbul'un fethiyle başkent, Edirne'den İstanbul'a taşınınca cam eşya imalatı da yapımı 1478 yılında tamamlanan Topkapı Sarayı'nda sürdürülmüştür.

19. yüzyılda başlayan sanayileşme faaliyetleri ile birtakım imalathaneler kurulmuş, devlet işletmeleri mahiyetinde kurulan bu "fabrika-yı hümayunlar" İstanbul'daki imalatın kapasitesini artırmışlardır. Bu fabrikalardan biri de Sultan Abdülmecid döneminde inşa edilen Beykoz Cam ve Billurat Fabrika-i Hümayunu'dur. Sonraki yıllarda Abdülaziz'in emriyle bazı inşaat faaliyetleri geçiren fabrikada üretilen eserler, günümüzde hem teknik hem de sanatsal açıdan oldukça büyük bir gelişme gösteren Türk cam üretiminin temellerini oluşturmuştur.

Bu fabrika dışında, Osmanlı saray, köşk ve kasırlarının cam ihtiyacını karşılamak, cam eşyanın bakım ve tamirini ile ilgilenmek üzere Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı Ebniye-i Seniyye Ambarı'nda bir cam ocağı bulunduğu da bilinmektedir.

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin üs tüste girdiği savaşlar, sadece cam üretimini değil, birçok imalathane ve atölyenin üretimini sekteye uğrattırırken, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte cam ihtiyacının dışarıdan

karşılanmasının önüne geçmek adına bir cam ve şişe fabrikası kurulması fikri ortaya çıkmıştır.

Fabrikanın kurulmasının düşünüldüğü muhit olan Beykoz Paşabahçe'de yaklaşık yüz yıl önce de bir şişe ve billur imalathanesi bulunmaktaysa da açılan bu ilk fabrika Avrupa'dan gelen daha yüksek teknoloji cam ürünlerle rekabet edememiştir. Bu fabrikadan sonra yerinde bir ispermeçet mumu fabrikası kurulduğu bilinmektedir. Bir rivayete göre de 1900'lü yılların başında yine burada İtalyanların tesis ettikleri şişe fabrikası bir müddet faaliyette bulunmuş ancak İtalyan Harbi dolayısıyla kapanmıştır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Kabulü

Cumhuriyetin ilanının takip eden birkaç yılda Türk ekonomisi genel çizgileriyle şöyle bir görünüm arz etmekteydi: Milli sermaye birikimi yetersiz, milli gelir düşük ve müteşebbis sayısı çok azdı. Vasıflı ve nitelikli iş gücü olmadığı gibi, vasıfsız iş gücü bakımından işsizlik yaygındı. Buna karşılık iş bulabilenlerin gelir ve ücretleri düşüktü. Modern üretim imkanları kıt, iktisadi kuruluşların sayısı ise yetersizdi.¹

Bu manzara, iktisadi yönden harekete geçilmesini zorunlu kıldığından bir iktisat kongresi yapılmasına karar verilerek, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de 1135 delegenin katılımıyla toplandı.² Kongrede Misak-ı İktisadi esasları belirlendi, ziraat ve imalat erbabı dinlendi. Sonunda özel sektöre öncelik tanyan bir ekonomik modelin uygulanmasına karar verildi.³ Yeni Türk Devleti, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda 19 Nisan 1925 tarih ve 632 sayılı kanunla Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurdu. Bu banka, özel kesim tarafından yeni kurulacak sanayi ve madencilik kuruluşlarına kredi sağlamak, özel kesimle ortaklıklar kurmak ve devlete ait sanayi kuruluşlarını geçici olarak işletmek, zaman içinde bu kuruluşları özel kesime devretmek amacıyla kurulmuş bir ilk kalkınma bankasıydı.⁴ 1927'de ise Teşvik-i Sanayi Kanunu ile ve girişimcilere imtiyazlar verilerek devlet desteği sağlandı.

1923-1929 arası özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayıcı devlet müdahaleciliğinin ve devlet işletmeciliğinin düşük düzeyde tutulduğu bir dönem olmasına rağmen⁵ yeterli sermaye ve nitelikli iş gücünün olmayışı alınan kararları aslında fiilen uygulanması güç bir hale getirmekteydi.⁶ 1929'da başlayıp tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkileyen Dünya Ekonomik Buhramı hem özel hem de devletin özel sektörün gelişimine yönelik faaliyetle-

¹ Ahmet Kılıçbay, "Türkiye'de Planlama", *Türk Ekonomisinin 50. Yılı Semineri*, İstanbul 1973, s. 421-423.

² Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 19.

³ İrfan Kalaycı, Mehmet Kaya, Hatice Ö, Çokgüngör, "Atatürk Döneminde Ağır Sanayi Sorunsalı" *Adam Akademi*, 9/2, 2009, s. 310.

⁴ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005, s. 44.

⁵ Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 17.

⁶ Nitekim 1920-1930 arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sı yabancı sermaye kabul etmiştir. Bkz. Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 47.

rinin önünü keserek ekonomide devletçi ve planlamacı bir ekonomik modelin benimsenmesine neden oldu. Bu dönemde Türk lirasının değerini korumak amacıyla Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ile Merkez Bankası gibi kurumlar oluşturularak dengeli bir bütçe politikasının izlenmesine karar verildi.

İçerde Osmanlı Devleti dış borçlarından Türkiye'ye düşen payın ödemeleri, pek çok alanda gerçekleştirilen köklü dönüşümler, iç isyanlar ve siyasi çekişmelerle karşı karşıya kalan Türkiye, ekonomisini dışa kapatarak devlet eliyle bir sanayileşme denemesi içine girdi. Bu devletçilik politikasını devrin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa 30 Temmuz 1930'da şöyle tarif edecekti:

*“Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına (eğilimlerine) ve metali-bine (isteklerine) yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeye sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”*⁷

Dünya çapında mal talebinin azalması, Türkiye'nin ihracatını azaltırken, ithalat için kullanılacak paranın temininde de ciddi zorluk yaşanmış, yatırımların özel sektör eliyle yapılamadığı anlaşılacak devlet eliyle bu çalışmaların yürütülmesi zorunluluğu doğmuştu. İthalatta bağımlılığı ortadan kaldırmak için sanayinin, hammaddesi Türkiye'de bulunan ürünlerin üretimi yönünde geliştirilmesine karar verilmiş, ekonominin devlet eliyle büyütülmesi çalışmalarına başlanmıştır.⁸

Söz konusu devletçilik politikasının en belirgin özelliklerinden biri devletin bir takım sınai teşebbüsleri bizzat kendisinin işletmesi, sermaye birikimi hususunda doğrudan rol almasıydı. Devlet, ancak gerekli yeterlilikler sağlanıncaya kadar özel teşebbüsün yerini almış bulunacaktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsediği devletçilik anlayışı kısmiydi ve bilhassa sanayi kesimini ilgilendirmekteydi. Devletin doğrudan yatırımda bulunduğu alanlarda bile üretim faaliyetleri özel teşebbüse açık tutulmuştu.⁹

1929-1932 yılları arasında Devlet, müdahaleci bir politikayla peş peşe kararlar alarak iktisadi hayata ağırlığını koymuş, bunun yanında özel sektörü kuvvetlendirecek tedbirler de alınmıştır. 1935 yılından itibaren Devlet, sınai faaliyetlerin büyük bölümünün sahibi ve işletmecisi haline gelmiş, bu değişimin bir sonucu olarak ilk defa bir iktisadi planlamaya ihtiyaç duyulmuştur. Türkiye'de devletçilik uygulaması sanayileşmeyi öncelikli olarak gündeme ge-

⁷ Herbert Melzig, *İnönü Diyor ki -Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller*, Ülkü Basımevi, Ankara 1946, s. 163-164.

⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977, s.216.

⁹ Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul 1966, s. 21-25.

tirmiş ve bu noktada sanayileşmenin bir plana bağlanması uygun görülmüştür.¹⁰

Türkiye’de ilk planlama çalışmaları Ağustos 1932’de Sovyet Bilim İnsanı Prof. M. Orlof başkanlığındaki heyetin davet edilmesiyle başlamıştır.¹¹ Türkiye sanayi planını oluşturmak ve ülkenin muhtelif yerlerinde yapılacak fabrikaların yerlerini tespit etmek üzere gelen heyet, önce Ankara’ya, Ağustos ayı ortasında İstanbul’a gelmiştir. Prof. M. Orlof, burada yaptığı açıklamalarda heyetin Rusya’daki beş senelik sanayi programında çalışan ve aynı zamanda ikinci beş senelik programı da düzenlemekte olan uzmanlardan meydana geldiğini, Türklerle beraberce çalışarak kurulacak fabrikaların tesisi için en müsait şartları arayacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca kurulacak fabrikaların ham madde ihtiyacının yurt içinden teminine yönelik de çalışacaklardır. Hazırlayacakları planla Türkiye’nin iktisadi istikrarını sağlamayı amaçlayan heyet, Eskişehir, İzmir, Sarayköy, Denizli, Konya, Adana, Malatya, Sivas ve Kayseri’yi dolaştıktan sonra tekrar Ankara’ya dönmüştür.¹² Türk uzmanlarla beraber yapılan bu gezilerde Sovyet uzmanlar gittikleri yerlerde halkın yakın ilgisiyle karşılaşmışlardır.¹³

Türkiye’de Devletçi politika uygulamalarının somut başlangıcı olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı bu heyetin raporu ışığında hazırlanarak 1934’te kabul edilmiştir.¹⁴ On beş farklı üretim dalıyla ilgili ön çalışmaların yapılarak problemlerin tespit edildiği plan 1938 yılına kadar kurulması öngörülen işletmelerin yatırım tahminleri ve kuruluş yeri analizlerini de içeriyordu.¹⁵ İstanbul’daki yatırımlar için başlangıçta Sümerbank ortaklığı planlandıysa da cam sanayinin geliştirilmesi işi İş Bankası’na verilerek Paşabahçe’de bir cam tesisinin kurulması çalışmalarına başlandı¹⁶ ve bu fabrika uzun yıllar Türkiye’nin cam sektöründeki tek kuruluşu oldu.¹⁷

¹⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C. III, Bilgi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 319-320.

¹¹ 1929 Dünya Ekonomik Buhranı’ndan en az etkilenen ülkelerden birinin Sovyet Rusya olması Türkiye’nin iktisadi kalkınmasında Sovyet modeline yaklaşmasına neden olmuştur. Bkz. Erdinç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 58. Başbakan İsmet Paşa’nın 24 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Rusya seyahati ekonomik sonuçları bakımından Sovyet iktisadi modeline ilginin resmi düzeydeki göstergesi olmuştur. Bkz. Temuçin Faik Ertan, “İsmet İnönü’nün Rusya Gezisi”, *Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*, 14-15 Mayıs 2010, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 216-217. İsmet Paşa’nın gezisine katılan Türk Heyeti yaptığı incelemelerde, özellikle Türkiye’ye kurulması planlanan tekstil sanayi için getirilecek makinelerin Sovyetler’den alınabileceğini düşünmüşlerdir. Bkz. Selim İlkin, “Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, *ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*, s. 262.

¹² *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932; *Vakit*, 14 Ağustos 1932.

¹³ Selim İlkin, “a.g.m.”, s. 271.

¹⁴ Prof. M. Orlof başkanlığındaki Sovyet Heyeti nihai raporunu, Rusya’ya döndükten sonra 1932 yılı sonlarında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığına sunmuştur. Bkz. Selim İlkin, “a.g.m.”, s. 274.

¹⁵ Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁶ Özgür Uyanık, Ulaş Kıpıl, *Türkiye Milli İktisat Tarihi*, İstanbul 2001, 124-126.

¹⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001, s. 498.

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın Kuruluşu

Hükümetin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na dahil bulunan cam ve şişe sanayinin kurulması İş Bankası'na havale edilmiş, Banka 26 Mayıs 1932'de İktisat Vekaleti'ne müracaat ederek İstanbul ve İstanbul'a civar vilayetlerde şişe ve cam imalatı için kuracağı Anonim Şirketi'ne Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanarak 25 sene müddetle imtiyaz verilmesini istemiştir. İktisat Vekaleti'nin 15 Şubat 1934 tarih ve 1782 sayılı tezkeresi ile Vekiller Heyeti'ne arz olunan bu talep 17 Şubat 1934 tarih ve 2/162 sayılı kararname ile tasdik edilerek Balıkesir, Bolu, Bursa, Çanakkale, Tekirdağ, İstanbul, İzmir, İzmit ve Zonguldak vilayetleri dahilinde şişe ve cam fabrikaları tesis ve işletmesi imtiyazı 25 sene müddetle bunu taahhüt etmiş olan İş Bankası'na verilmiştir. Bu kararla, İş Bankası, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun tatbikatına dair talimatnamenin 20. ve 26. maddeleri uyarınca, memleketin cam ve şişe ihtiyaçlarını tesis edeceği fabrika ile karşılamayı taahhüt etmiştir.¹⁸

Fabrikanın İş Bankası tarafından Paşabahçe'de inşa ettirilmesine karar verilmiş, fabrika arazisinin yanı başında bulunan ve vakıflara ait olan Sultaniye Çayı'nın arkasındaki 5 dönümlük bostanlık, fabrika müştemilatı yapılmak üzere Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 25 Şubat 1935 tarih ve 158376/15 sayılı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine 2.000 lira karşılığında Türkiye İş Bankası'na satılmıştır.¹⁹

Fabrikanın temel atma töreni 14 Ağustos 1934'te öğleden sonra saat beşte Başvekil İsmet Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁰ Önce merasime davet edilenler Şirket-i Hayriye'nin 74 numaralı vapuruyla saat dördü yirmi geçe Paşabahçe sahilindeki yeni yapılan beton iskeleye getirilmiş, 15 dakika sonra da aynı gün İzmit'teki kağıt fabrikasının temelini atmış bulunan İsmet Paşa Ertuğrul yatı ile Paşabahçe açığına demirlemiştir.

Temel atma töreninde Fırka Kumandanı Galip ve Merkez Kumandanı Fehmi Paşalar, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Katibi Recep Bey, İstanbul Vilayeti İdare Heyeti Reisi Cemal Bey, Vali Muhittin Bey, Ali Kılıç Bey, İş Bankası Umum Müdürü Muammer Bey, Sanayi Umum Müdürü Recai Bey, Sümerbank Umum Müdürü Nurullah Esat Bey, Tütün İhisarı Sabık Müdürü Behçet Bey, Rektör Cemil Bey ve o sırada İstanbul'da bulunan bazı mebuslar ile iktisadi kuruluş, şirket ve bankaların önde gelenleri hazır bulunmuşlardır. Törene ayrıca kalabalık bir halk kitlesi ve civardaki okulların talebeleri de katılmışlardır. Cam fabrikasının kurulacağı sahil kıyısı bayraklarla donatılmış, kadınlı erkekli civar halkı erkenden gelerek töreni beklemeye başlamışlardır.

İsmet Paşa, İktisat Vekili Celal Bey ve beraberindekiler motorlar vasıtasıyla karaya çıkarak iskelede kendilerini beklemekte olanları selamlamışlar, Kandilli Kız Lisesi öğrencileri, İsmet Paşa ve Celal Bey'e birer buket

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2 / 42-9-2.

¹⁹ BCA, 30-18-1-2 / 52-13-6.

²⁰ Vakıf, 13 Ağustos 1934; Cumhuriyet, 13 Ağustos 1934.

çiçek takdim ederek gelenleri karşılamışlardır. Ardından davetliler halkın büyük tezahüratı arasında fabrikanın kurulacağı alana doğru hareket etmişlerdir.

Burada ilk hazırlıklar yapılmış, temeller kazılmış bulunmaktaydı. İsmet Paşa fabrika planlarını incelerken İş Bankası Şirketler Müdürü Hamit Bey de hazır bulunanlara fabrika hakkında bilgi verdi. Hamit Bey'den sonra İsmet Paşa;

“Cam fabrikasının kurulmasını milli bir müessese olarak İş Bankası deruhte etmiş bulunuyor. Şimdiye kadar memlekette birkaç defa bu sahada teşebbüsler yapıldı fakat muhtelif sebepler bu teşebbüsleri menfi surette neticelendirmiş. Şimdiye kadar tuttuğu işlerde iyi hesapla doğru yolda ve azimle yürümek suretiyle iyi misaller veren İş Bankası, bu işi müspet olarak bitirecektir. Memleketimizin sanayileşmesi için milli bankaların sermaye dökerek fabrika vücuda getirmeleri çok hayırlıdır. İş Bankası'na muvaffakiyet temenni eder, kendilerini tebrik ederim.” diyerek İş Bankası'na teşekkür etti.²¹

Ardından İsmet Paşa ve Celal Bey temel atılacak alana doğru ilerleyerek bir tekne içerisinde hazırlanmış harçla, toprak kazılarak içine yerleştirilmiş bulunan büyük bir temel taşıyı sıvayarak temel attılar. Hazırlanmış olan büfede davetlilere çeşitli ikramlar yapıldı.

İsmet Paşa, törenin ardından Paşabahçeliler ile sohbet ederken Ahmet Bey isminde yaşlı bir kimseyle tanıştı. Ahmet Bey eski bir Paşabahçeli ve Hamdullah Suphi Bey'in kayınpederiydi. İsmet Paşa kendisinden eskiden o mahalde bulunan şişe fabrikası hakkında malumat isteyince Ahmet Bey; *“Evet paşam bir hayli zaman evvel bir şişe fabrikası vardı. Trablus Muharebesi'nde kapandı. Daha önce de bir çini fabrikası yapılmıştı, çeşm-i billur da imal ediliyordu”* diyerek kristal imali için gereken ham maddelerin yurtiçinden tedarik edildiğinden ve anlattıklarının altmış senelik bir mazisi olduğundan bahsetti. Bu fabrikanın işgal yıllarında kapandığını ilave etti.²²

Gerçekten de Beykoz'daki eski cam ve şişe fabrikası II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ekonomik yetersizlikler yüzünden faaliyetini tatil etmekle beraber ocakları ve makineleri muhafaza edilmiş, bu hal I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmişti. Harbin ilanından sonra askeri ihtiyaç üzerine fabrika binasına el konulmuş, bir rivayete göre İstanbul'un işgali esnasında ilerde bir gün bu fabrikanın tekrar canlanarak Türkiye pazarında Avusturya şişe fabrikalarıyla rekabet edebilmesine engel olmak için müttefik Avusturya askerleri tarafından ocak ve makineleri tahrip edilmiş, bu suretle eski şişe fabrikasının mevcudiyeti tamamen ortadan kalkmıştı. Yeni şişe fabrikası da yine aynı muhitte Paşabahçe'de Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarından Sahip Molla'ya ait olan yalının bahçesinde kuruluyordu.²³

²¹ *Türk Dili*, 16 Ağustos 1934.

²² *Akşam*, 15 Ağustos 1934.

²³ *Vakit*, 22 Ağustos 1934.

İsmet Paşa ve Celal Bey, törenden sonra diğer davetlilerle halkın alkışları arasında iskeleye döndüler, İsmet Paşa bir diğer fabrikanın temel atma merasimine katılmak üzere Zonguldak'a hareket etti.²⁴ Törende hazır bulunan Sümerbank Umum Müdürü Nurullah Esat Bey ve Meclis İdare Azasından Safa Bey Odessa'ya hareket edecek bir vapurla bazı iktisadi incelemelerde bulunmak üzere Moskova'ya doğru yola çıktılar.²⁵ İzmit Kağıt ve Paşabahçe Cam fabrikalarının temel atma merasimleri İpek film tarafından filme alınmıştı.²⁶

1934 yılının Ağustos ayı Türkiye'nin iktisadi hayatında önemli adımların atılmasına sahne olmuş, bir yandan demiryolu yapımı son hızda ilerlerken bir yandan da İsmet Paşa tarafından dört büyük fabrikanın temel kazmaları vurulmuştur. Bunlar Bakırköy'deki Bez Fabrikası, İzmit Kağıt Fabrikası, Paşabahçe Cam Fabrikası ve Zonguldak Kok Kömürü Fabrikası'dır.

Gazeteci ve siyasetçi Necmettin Sadak gazetesindeki köşesinde bu fabrikaların açılması vesilesiyle yazdığı yazısında, memlekette her yeni yükselen fabrika bacasının uzun yıllar boyunca Türkiye'yi yalnızca bir pazar olarak gören ve kullanan Batılı sanayi devletlerine verilen en güzel cevap olduğunu, bugün dünyanın tıpkı 18. yüzyılda olduğu gibi sınai ve iktisadi bir karışıklık ve bozulma döneminden geçtiğini, sanayici ve ham maddeci olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade ediyordu. Devletin sanayide izlediği siyasetin birbirini izleyen iki ana safhası vardı: Birinci safha Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla devletin milli sanayinin kendi kendine canlanması adına himaye, teşvik, tedbir ve yardımlarını içeriyordu. Bu safhanın semereleri 1932 yılı sanayi istatistiklerinde kendini göstermekte, 1934 itibarıyla Teşvik-i Sanayi'den istifade eden 1473 müessese bulunmaktaydı. Ancak Dünya Ekonomik Buhranı, ülkeleri devletçi sanayileşme davasında daha ihtilalci olmaya sevk etmiş, sanayinin kendi kendine inkişafı usulü milli ihtiyaçları karşılayamayacak hale gelince beş senelik bir sanayi programı hazırlanmıştı. İşte bu sanayi programına geçiş iktisat politikasında da bir dönüşümü de ifade ediyordu. Necmettin Sadak'a göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulandığı kısmen liberal kısmen merkantilist dönem yerine devletçi ve aynı zamanda temerküzcü bir ruhla Türk iktisadi hayatına yeni bir renk ve soluk geliyordu. Teşvik-i Sanayi devri kısmen bir sanayi istiklali mücadelesiyken, beş senelik program tam bir istiklal in planlı bir çalışmanın ifadesi olacaktı. Tam bir pamuklu istiklali, tam bir cam istiklali, tam bir demir istiklali bu programın ana hedefleriydi.²⁷ İnşaat ve tesisatı tamamlanan fabrikanın sabit kıymetleri 1.156.000 liraya ulaşacaktı.²⁸

Falih Rıfık Atay ise 1935 yılında Gündelik adlı köşesinde bu yeni fabrikaları değerlendirirken şu tespitlerde bulunuyordu:

“Başbakan İsmet İnönü, Ekonomi Bakanı ile birlikte dün akşam İstanbul ekspresi ile Ankara'dan hareket etti. Başbakan İzmit'te bitmek üzere

²⁴ *Akşam*, 15 Ağustos 1934; *Türk Dili*, 16 Ağustos 1934.

²⁵ *Vakit*, 22 Ağustos 1934.

²⁶ *Milliyet*, 15 Ağustos 1935; *Son Posta* 15 Ağustos 1935.

²⁷ *Akşam*, 15 Ağustos 1934.

²⁸ *BCA*, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

bulunan kağıt fabrikasını gezecek, Gemlik'te suni ipek ve Bursa merinos fabrikalarının temellerini atacak, Paşabahçe şişe ve cam fabrikası ile eğer Karadeniz'de fırtına dîner ve zaman bulursa Zonguldak semi antrasit fabrikalarının açılış töreninde bulunacaktır. Bir ay içinde üç yeni hat beş yeni fabrika! Atatürk'ün zengin ve mesut Türkiye ideali gerçekleşinceye kadar ray ve baca siyasisesinin büyük lideri daha birçok seyahat yorgunluklarına katlanacaktır. Camın ilk maddesini dışarı bile satıyoruz çünkü cinsi o kadar iyidir. İlk maddesi kalite bakımından birinciler arasında bulunan ve yoğaltım piyasası en uzak köylere kadar giden cam ve şişe için sınır ötesine kese boşaltmanız nasıl mantıklı olabilirdi?"²⁹

1934 yılı sonlarında inşaatına hızla devam edilen fabrikanın 1935 yaz aylarında faaliyete geçmesi bekleniyordu. Fabrika faaliyete geçmeden önce Avrupa'dan cam ve şişe işinden anlayan bir uzman getirilecek ve türk mühendisler bu uzmanın yanında çalışacaklardı. Ayrıca cam ve şişe fabrikalarında staj görmek üzere Türkiye'den Avrupa'ya öğrenci de gönderilmişti.³⁰ Fabrikada kullanılacak makinelerin montajı tamamlandıktan sonra yurt dışından getirilen montaj aletlerinden Sümerbank tarafından yeni kurulmakta olan Ereğli Mensucat Fabrikası'nda da yararlanılacaktı.³¹

Mustafa Kemal Atatürk 27 Mayıs 1935'te fabrikayı ilk kez ziyaret gelmiş, kesme kristal camın henüz üretilmediğini öğrenince *"Ben bundan böyle soframda kendi fabrikamızın kristal bardaklarını kullanmayı isterdim. Yapılabilir ise, memnun kalırım"* demiştir. Kısa bir süre sonra 'K.A.' baş harflerini taşıyan kesme ve oymalı kristal bardak takımları imal edilerek Çankaya Köşküne gönderilmiştir.³²

Cam ve şişe fabrikasının tesisatı Avrupa cam sanayisinin birçok modern tesisini başarıyla kurmuş ve tanınmış bir Fransız firması tarafından gerçekleştirilmiş, üretimin ham maddesi olan kumun Beykoz'un Karadeniz'e kıyısı olan köylerinden Podima'dan³³ getirilecek olması bu köyde de yeni bir iş kolu ve fırsatının doğmasına sebep olmuştur.³⁴

Fabrikanın ilk etapta renkli renksiz içecek, kolonya, parfüm şişeleri, lamba, bardak, kadeh, sürahi, reçel tabakları, kavanoz ve züccaciye eşyası üretmesi planlanmıştır. Kumun yanı sıra kireç taşı, manganez, grafit, manyezit gibi üretime yardımcı maddelerin de yurt içinden temin edilmesi ve fabrika imalatının 1935 senesi Haziran'ında piyasaya sürülmesi öngörülmüştür.³⁵

Banka, 25 Ekim 1935'te 1.000.000 lira sermaye ile Türkiye Cam ve Şişe Fabrikaları Anonim Şirketi'ni kurmuştur. Bu sermayenin 977.500 lirası İş Bankası'na, 22.500 lirası da Türk Tecim Anonim Sosyete'si'ne aitti. Birinci Beş

²⁹ *Ulus*, 27 Kasım 1935.

³⁰ *Akşam*, 23 Aralık 1934.

³¹ *BCA*, 30-18-1-2 / 53-25-14; *BCA*, 30-18-1-2 / 51-1-8.

³² Önder Küçükerman, *a.g.e.*, s. 236.

³³ Günümüzdeki ismi Yalıköy'dür.

³⁴ *BCA*, 490-1-0-0 / 1450-10-2; *Vakit*, 13 Ağustos 1934; *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1934.

³⁵ *Milliyet*, 13 Ağustos 1934.

Yıllık Sanayi Planı bu fabrika için imalat hedefini yıllık 3000 ton şişe ve züccaciye ile yıllık 2.000 ton pencere camı olarak tespit etmiş, pencere camı fabrikasının kuruluşu, şişe ve züccaciye fabrikasının çalışmaya başlamasından iki yıl sonrasına planlanmıştır.³⁶ Ardından hem Avrupa'daki şişe fabrikalarını hem de buralardan sipariş edilecek fabrika makine ve gereçlerini tetkik etmek üzere Avrupa'ya bir heyet gönderilmesine ve heyete 15.000 lira değerinde döviz ödenek tahsis edilmesine karar verilmiştir.³⁷

Fabrikanın inşaatına devam edildiği günlerde ham madde temini için harekete geçen Fabrika Müdürlüğü, bütün İstanbul'da kırık cam parçalarının toplanarak yeniden şişe ve cam imal edilmesine çalışacak bir teşkilat oluşturmuştur.³⁸

Sanayileşme yolunda atılan bu adımlar kamuoyunda coşkuyla karşılanmış, gazetelerde yapılan halk röportajlarında yerli şişe üretimi ile milletin parasının yurt dışına çıkmayacağı ve Türk mallarının Avrupa mallarıyla rekabet edeceğinin altı çizilmiştir.³⁹

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın Açılışı ve İmalat Tecrübeleri

1935 yılı Mart ayında Paşabahçe Cam Fabrikası'nda görev yapmak üzere Fransa'dan getirtilen uzman Joseph Duhr,⁴⁰ Ankara'dan İstanbul'a gelerek yıl içinde işleme başlayacak fabrikayla ilgili gazetecilere şu bilgileri vermişti:

"Fabrika 150 işçiyle çalışmaya başlayacak, bundan başka Fransız cam fabrikalarında staj gören Türk gençleri de Temmuz'da memlekete dönerek Paşabahçe Fabrikası'nda mütehasıs olarak çalışacaklardır. Ayrıca biri Fransa'da öteki İngiltere'de tetkikat yapan iki Türk mühendisi de Temmuz'da memlekete dönecekler ve ecnebi mütehasıslarla beraber fabrikanın idaresini ele alacaklardır. Avrupa'da staj gören Türk gençleri de fabrikada ustabaşı olarak çalışacaklardır.

Fabrika bugün Avrupa'da bile eşine seyrek rastlanan en yeni vasıtalarla kurulacaktır. Paşabahçe fabrikası için en asri makineleri kullanıyoruz, bu sayede fabrika dünyanın en ileri gelen cam fabrikalarından biri olacaktır. İnşaat biter bitmez önce şişe yapmasına başlanacak, şişeler baştan başa otomatik makineler vasıtasıyla ve işçi eli olmaksızın yapılacaktır. İşçi yalnız makinelere nezaret edecektir. Büyük otomatik makineler sayesinde senede 12-14 milyon şişe yapabileceğiz. Tipleri muayyen olan bu şişelerden başka piyasada satmak için muhtelif cins ve büyüklükte şişeler yapacağız. Bu arada ölçü ve ayarlar kanununa göre dereceli şişe ve kadehler de yapacağız Yapımın önümüzdeki Temmuz ayında biteceğini umuyoruz, şu halde Temmuz'da fabrika faaliyete başlayarak ilk iş

³⁶ BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

³⁷ BCA, 30-18-1-2 / 22-54-8.

³⁸ Akşam Postası, 11 Aralık 1934.

³⁹ Posta, 13 Ağustos 1934.

⁴⁰ Fransa'dan fabrikada çalışmak üzere getirilen uzman Joseph Duhr'e aylık 700 lira maaş bağlanmıştır. Bkz. BCA, 30-18-1-2 / 90-12-4.

olarak şişe imalatına girişecektir. Üç ay sonra da her türlü cam eşya, içki ve su kadehleri, sürahiler, yemek tabakları ve vazolar yapmaya başlayacağız. Bu gibi cam eşya için başka başka üç cinsteki makine kurmaktayız. Paşabahçe Cam Fabrikası'nın Türkiye şişe ihtiyacını tamamıyla temin edeceği muhakkaktır, esasen fabrikanın asri makine ve tesisatı dört cam fabrikası işletecek derecededir. Avrupa'da bile Paşabahçe Fabrikası kadar mükemmel bir cam fabrikasına seyrek rastlanır desem hiç mübalağa etmemiş olurum".⁴¹

Fabrikada önce tecrübe üretimi yapılacak, yıl sonunda ise asıl faaliyete geçilecekti. Senede 12 milyon şişe imal edilmesi planlanıyordu ki Fabrika'nın en büyük müşterisi olan İnhisarlar İdaresi'nin senelik siparişi 6 milyon şişe kadardı. Ayrıca parfüm imalathaneleri gibi özel kuruluşlar tarafından muhtelif şekillerde verilen şişe ve züccaciye siparişleri de imal edilecekti. Cam ve şişe için fabrikanın ham maddeleri ülke içinden temin edilirken yalnız soda kumu da denilen sodyum karbonat dışarıdan alınmaktaydı. Ancak ileride Sümerbank'ın kimya endüstrisine el atmasıyla bunun da yerli bir ham madde haline geleceği öngörülmekteydi.⁴² Yapılan şişeler birinci nevi hamurdan olacak, Paşabahçe Cam Fabrikası Zonguldak kömüründen sağlanacak gazojenle işletilecekti.⁴³

Fabrikanın Teknik Müdürü Selahattin Bey imalat tecrübelerine gazetecileri davet ederek tesisi gezdirmiş, makinelerin çalışma prensipleri hakkında bilgi vermiştir. Kum, kireç taşı ve sodyum karbonat birtakım kimyevi sıvılarla birleştirilerek fabrikanın baş tarafında bulunan tesiste karıştırılmakta, cinsi beyaz ve ince olan kum fabrikada daha ince bir hale getirilmekte, ardından bu hammadde 1450 derece sıcaklıkta bulunan ergitme fırınlarına sevk edilmekteydi. Bu sıvı otomatik vasıtalarla kalıpların içine dökülüyor şişeler böylece kalıbın içinden alt kattaki soğuk hava dairesine gönderiliyordu. Fabrikada iş kazalarına karşı bir sıhhi tesisat, daimi bir doktor, on yataklı revir ve bir de eczane bulunmaktaydı. Kuruluş aşamasında fabrikada 60 tanesi kadın olmak üzere 200'den fazla işçi istihdam edilmişti. Kadınlar daha ziyade ambalaj dairesinde şişeleri muayene etmek ve temizlemek gibi hafif işlerde çalışıyor, yaklaşık 50 kuruş yevmiye alıyorlardı.⁴⁴

1935 yılı Temmuz ayı içinde fabrikanın tecrübe işletmeleri yapılarak muntazam çalıştığı ve dengi Avrupa fabrikaları ayarında şişe çıkarmaya muvaffak olduğu anlaşılmıştı.⁴⁵ O güne kadar fabrikaya harcanan para miktarı 1 milyon 200 bin lira olup bu paranın 450 bin lirası inşaata, 400 bin lirası makinelere sarf edilmiş, geri kalanı da sermaye olarak ayrılmıştı.

Fabrikanın ilk ürünleri arasında su, içki, mürekkep, losyon, ilaç, boya, kolonya şişeleri, kavanoz, bardak, lamba şişesi, komposto ve yemiş tabakları,

⁴¹ *Akşam Postası*, 20 Mart 1935; *Kurun* 20 Mart 1935.

⁴² *Kurun*, 28 Ocak 1935.

⁴³ *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1935.

⁴⁴ *Kurun*, 28 Ocak 1935.

⁴⁵ *BCA*, 30-10-0-0 / 171-187-24.

sürahi ve damacana vardı.⁴⁶ Fabrikada bir tonluk bir büyük ve üçer tonluk üç küçük fırın olmak üzere toplam dört fırın mevcuttu. Büyük fırın şişe, küçük fırınlar ise sürahi ve bardak üretimine ayrılmışlardı.⁴⁷ İleride pencere camı ve ampul yapmak üzere birer tesis ilavesi yapılması planlanan fabrikanın faaliyete geçmesi piyasada büyük ilgi ve heyecan uyandırmıştı.⁴⁸

26 Temmuz 1935'te çıkarılan bir kararname ile Cam ve Şişe Fabrikası'nın bitişğinde bulunan ve devlete ait olan 1907,5 metrekairelik denizden doldurulacak kısım fabrikaya rıhtım yapılmak üzere, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 5. maddesi uyarınca metrekaresi 1 liradan ve bedeli 10 senede ödenmek şartıyla İş Bankası'na verildi.⁴⁹

31 Temmuz'da Avrupa'nın cam ürünlere damping siyaseti⁵⁰ uygulaması karşısında fabrikayı bu rekabete karşı korumak amacıyla bütün bakanlıklara bir tamim gönderildi. Fabrika idaresince talep edilerek tatbiki hükümetçe uygun bulunan teklifle resmi dairelerin her türlü şişe, kavanoz vb. cam ihtiyaçlarının bundan böyle Türkiye İş Bankası Cam ve Şişe Fabrikası'ndan karşılanmasına karar verildi.⁵¹

Aynı yıl İnhisarlar (Tekel) İdaresi'nin ihtiyacı olan yaklaşık 5.650.000 adet şişenin yurt dışından getirilmesinin mi yoksa yerli fabrikadan alınmasının mı daha ucuza mal olacağı tartışması ortaya çıktı. Ancak İcra Vekilleri Heyeti toplantısında görüşülen mesele üzerine çıkarılan bir kararnameyle İnhisarlar İdaresi'nce tedariki istenen bu şişelerin yerli fabrikadan alınması uygun görülmüştür.⁵² 24 Kasım 1935'te ise her nevi şişe, züccaciye eşyası, pencere camı ve ampul imali gibi hususlarla uğraşmak ve merkezi İstanbul'da olmak üzere 90 sene müddet ve 1.000.000 TL sermaye ile Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetes'i'nin kurulmasına karar verilmiştir.⁵³

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası 29 Kasım 1935'te Başvekil İsmet Paşa tarafından açıldı. İsmet Paşa, yanında İktisat Vekili Celal Bayar, Sümerbank Genel Direktörü Nurullah Esat, İş Bankası Genel Direktörü Muammer Beyler olduğu halde vapurla Paşabahçe'de fabrika binasının bulunduğu yerdeki iskeleyle geldi. İskelede kendilerini İş Bankası idare heyetinden Ali Kılıç ve Hamdi Aksoy karşıladı. Hasan Saka, Nuri Conker, Korgeneral Ali Said Paşa, Vali Muhittin Bey ve birçok milletvekili, Sümerbank ve şehrin diğer bankalarının genel direktörleri, büyük tüccarlar ve matbuat erkani da törende hazır bulunuyordu.⁵⁴

⁴⁶ *Ulus*, 28 Ocak 1935.

⁴⁷ *Son Posta*, 1 Temmuz 1935.

⁴⁸ *Akşam*, 4 Temmuz 1935.

⁴⁹ *BCA*, 30-18-1-2 / 56-57-7.

⁵⁰ Damping kavramı ekonomide; uluslararası bir pazarı elde etmek ya da bir malı elden çıkarmak amacıyla fiyatını büyük ölçüde düşürerek satma anlamına gelmektedir.

⁵¹ *BCA*, 30-10-0-0 / 171-187-24.

⁵² *BCA*, 30-18-1-2 / 56-57-7.

⁵³ *BCA*, 30-18-1-2 / 58-80-13.

⁵⁴ *Akşam*, 30 Kasım 1935.

İsmet Paşa alkışlar arasında kürsüye çıkarak şu konuşmayı yaptı:

“Arkadaşlar geçen sene Ağustos'ta cam fabrikasının temelini atmıştık, bir sene sonra fabrika açıldı ve şimdi de resmen işlemeye başladı. Demek ki endüstri planımızda İş Bankası deruhte etmiş olduğu bir vazifeyi bir sene içinde başarmış bulunuyor. Her şeyden evvel milli bankaların milli endüstri işinde vazife almaları ve yapacakları işte gösterdikleri ciddiyet ve intizam hepimiz için şayan-ı memnuniyettir. Çok temenni ederim ki milli bankalar ve bu meyanda İş Bankası bundan sonra deruhte edecekleri bütün işlerde de aynı intizam ve ciddiyeti gösterebilirler. Arkadaşlar bu memlekette cam fabrikası kurmak için bir iki defa teşebbüs yapıldı, fakat her teşebbüs akamete uğradı. İyi kurulamayan ve idare edilemeyen her işte mukadder olan akamet bu sahada da kendini göstermişti. Fakat asıl kusuru o devrin siyasetinde aramak lazımdır. İmparatorluk idaresi endüstri, bayındırlık ve ekonomi işlerinde alakasızlığı ve anlayışsızlığıyla kendini mahkum etmiştir. Dünya rekabeti karşısında ihtisassızlık ve anlayışsızlık her kurulan teşekkülün zayıf ve inkişaftan mahrum kalmasını intaç eder. İş Bankası bu fabrikaya bir milyon liradan fazla para sarf etti. Şimdi memleketin bu sahada muhtaç olduğu her şeyi buradan temin edebileceğiz. Tecrübeler çok müsait neticeler vermiştir. Fabrikanın ihtiyacı karşılayacağı temin ediliyor. Tahminimiz odur ki istihlak artacak ve biz de daha başka fabrikalar açacağız. Cumhuriyet'in elinde kudret ve hazinesinde bereket vardır. İhtiyacı hisseder etmez vatandaşların imdadına koşacak, mümkün olan her şeyi yapıp çaresine bakacağız.”⁵⁵

Açıldıktan bir ay sonra fabrikanın piyasaya çıkardığı mallar yurdun her tarafında büyük bir rağbet görmüş ve beğenilmişti. 1936 yılı itibariyle fabrikanın makine ve tesisat bedeli 395 bin, arsa ve inşaatı 230 bin, işletme sermayesi 150 bin lira değerine ulaşmış, gelişmeye son derece açık ve müsait olan fabrika, Cumhuriyet'in kurduğu Türk endüstrisinin ve beş yıllık sanayi planının en başarılı eserlerinden biri haline gelmiştir.⁵⁶

19 Mart 1931 yılında ülkedeki ölçü birimlerinin çeşitliliğinden kaynaklanan karmaşaya son verilmek üzere Ölçüler Hakkında Kanun kabul edilmiş⁵⁷, yeni ölçülerin 31 Aralık 1933 tarihinden sonra kullanılmasına karar verilmişti.⁵⁸ 1 Şubat 1934'ten itibaren, içlerinde alkollü içecek, süt ve saire satılan şişelerin damgalanmasına başlanmış, yeni ölçülere uygun olmayan şişelerin imha edilmesine karar verilmişti.⁵⁹ Ancak 2 Temmuz 1935'ten itibaren Ölçüler Baş müfettişliğine müracaat eden ticarethaneler sınırlı şekilde eski şişe kullanmak için izin alabileceklerdi. Bu şişeler kullanıla kullanıla kırıldığından yerlerini Ölçüler Nizamnamesi'ne uygun şişeler almaktaydı. İktisat Vekaleti 1936 yılı sonunda izinle kullanılabilen bu eski şişelerin miktarında 1937'den itibaren sınırlama yapılacağını açıklayınca piyasada bir şişe buhranı yaşana-

⁵⁵ Cumhuriyet, 30 Kasım 1935.

⁵⁶ Uyanış Servetifünun, 16 Ocak 1936.

⁵⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C 26, İçtima Senesi: 4, 36. İnikat, 19.3.1931.

⁵⁸ BCA, 30.18.1.2/39.65.12.

⁵⁹ Cumhuriyet, 1 Şubat 1934.

cağı endişesi doğdu. Bu sınırlamanın ispirotolu içki şişelerinde % 40, ispirotosuz içki şişelerinde %30 nispetinde olması öngörülmüştü. Şöyle ki: yıllık ihtiyacı 100 bin şişe olan bir içki imalathanesi, kırk bin dolduruş için nizamnameye uygun şişe kullanmak şartıyla geri kalan altmış bin dolduruş için nizamnameye uymayan şişe kullanmak izni alabileceklerdi. Nizamnameye uygun şişe talepleri ise Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası tarafından karşılanmaktaydı. Böylece şişe kıtlığının önüne geçilmiş oldu.⁶⁰

Aralık 1936'da bazı parfümeri fabrikatörlerinin yurt dışından şişe ithal etmek üzere yaptıkları yazılı müracaat da İktisat Vekaleti tarafından reddedildi.⁶¹ Fabrika, Türkiye'nin tüm cam ihtiyacını tek başına karşılamak için var gücüyle çalışmaktaydı.

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın İlk Yıllarındaki Faaliyetleri ve Karşılaştığı Bazı Güçlükler

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası, faaliyete başladıktan sonra piyasanın ve özellikle Tekel İdaresi'nin bütün siparişlerini karşılayabilmek için yeni planlamalarla birtakım genişleme ve büyüme faaliyetlerinde bulunmak durumunda kalmıştır. 1938 yılında Türkiye Cam ve Şişe Fabrikaları Anonim Şirketi His-sedarlar Umumi Heyeti, fabrikanın 1937 yılı çalışmalarını değerlendiren bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre 1937 senesi başında büyük şişe fırınına yüksek üretim kapasitesi kazandırmak amacıyla eklenen altı kollu bir makinenin montajı ile fırının randımanı günden güne artmaya başlamış ve sene sonuna kadar aksaklık göstermeden çalışmıştır. 1936'da üretilen şişe sayısı 6 milyon 885 binken, yeni makinenin işletmeye eklenmesiyle bu sayı 1937'de 11 milyon 705 bin adete çıkarılmıştır. Züccaciye kısmına herhangi bir teknolojik ekleme yapılmamasına rağmen işçilerin daha randımanlı çalışmaları ile imalat 795 bin kilodan 1 milyon 292 bin kiloya yükselmiştir.⁶² Fabrika Türkiye'nin kısa bir zaman önceye kadar yurt dışından ithal ettiği şişe ve züccaciye ihtiyacını tamamen karşıladığı gibi milyonlarca lirasının da yurt içinde kalmasını sağlamıştır.⁶³

1939 yılı sonuna kadar yalnız şişe kısmı için 400.000 liralık harcama daha yapılmıştır. Böylece kuruluştaki öngörülen 2000 tonluk şişe üretim miktarı 1939 yılında 3763 tona yükselmiştir. Fabrikanın büyütülmesi işine 1940 ve 1941'de de devam edilerek takriben 200.000 lira kıymetinde yeni ilaveler yapılmış, 1941 sonunda sabit kıymetler toplamı 1.753.000 liraya ve şişe üretimi 6450 tona yükselmiştir.⁶⁴

Fabrikanın kuruluşundan itibaren karşılaştığı en önemli meselelerden biri nitelikli ve yetişmiş eleman bulma sıkıntısıdır. Daha inşaatı devam ederken İş Bankası gazete ilanları ile sanayi okulu mezunu usta ve ustabaşılar aramaya

⁶⁰ *Tan*, 2 Ocak 1937.

⁶¹ *Akşam Postası*, 20 Aralık 1936.

⁶² *Anadolu*, 6 Nisan 1938.

⁶³ *Kurun*, 23 Ağustos 1938.

⁶⁴ *BCA*, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

başlamıştır.⁶⁵ Şirketin Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesı adlı kuruluşunun 1936 tarihli ilk yıllık raporunda ülkede cam sanayinin yeni kuruluyor olması nedeniyle, teknisyen, usta ve amele bulmakta çok zorluk çekildiği belirtilmektedir.⁶⁶ Fabrika kurulurken işe alınanların bir kısmı Avrupa'dan gelen eğitimli uzmanlarken diğer kısmı Bulgaristan'dan göç yoluyla gelen ya da İş Bankası'nın sınav ve staj yoluyla işe aldığı nitelikli işçiler ile vasıfsız ancak işgücü yüksek işçilerdi.⁶⁷

Ancak Türkiye'de ilk kez Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası tarafından ele alınan bu sanayi dalında bilgi ve ihtisas sahibi yerli eleman bulunmaması sebebiyle fabrikanın ikmal ve işletmeye açılması sırasında muhtelif yabancı ülkelerden çeşitli mühendis, ustabaşı ve ustalar getirilerek işe başlanmıştır. İlk tecrübe zamanından sonra İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar bu elemanlardan faydalanmak suretiyle imalata devam edilebilmişse de savaş zamanı bu uzmanların çoğu memleketlerine dönmek zorunda kalmış olmaları ve bundan başka yabancı elemanların yanında nispeten yetişmiş olan yerli ustaların birçoğunun da savaş sırasında açılan atölyelere geçmiş bulunmaları yüzünden fabrikanın teknik kadrosu zayıflamıştır.

Bunun üzerine 1940'lı yıllarda Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi tarafından uzman olarak çalıştırılmak üzere Romanya'dan Ionel Rudberg, Lazar Acar Acaru, İsider Bluetner⁶⁸ isimli cam ustaları ile Almanya'dan Wenzel Anton Heidler, Ignaz Mair ve Enrico Blaschke gibi isimler getirilmiştir.⁶⁹

1943 yılında hem pencere imalatı hem de yaşanan bazı teknik zorluklar karşısında Profesör Fritz Eckert isminde bir Alman cam uzmanı üç yıllığına fabrikada görev almak üzere İstanbul'a getirilmiş, ancak kendisinden beklenen faydanın sağlanamaması üzerine geri gönderilmiştir. Yine Schmurfeil adında diğer bir uzman davet edilmişse de bundan da beklenildiği gibi istifade edilememiştir.⁷⁰ Bununla birlikte özellikle Avrupa'da Nazi işgali sonrası Macar kökenli Obermaier, Bulgar Sigmund, Romen Bosler, Çekoslovak Çerniski ve Yunan Panayot Kapus gibi meşhur camcılar ülkelerinden kaçarak Paşabahçe'de çalışmak üzere İstanbul'a gelmişlerdir.⁷¹

Yine bu yıllarda İngiliz Imperial Chemical Industries adlı kuruluşun delaletiyle İngiliz Cam Teknoloji Enstitüsü Müdürü Profesör Turner fabrikada incelemelerde bulunmuş, makine, tesisat ve imalatın ıslahı hakkındaki görüşleri alınmıştır. Ancak bu uzmanların bireysel çabaları ile yapılan teşebbüslerin netice vermeyeceği anlaşıldığından fabrikanın reorganizasyonu için tecrübeli

⁶⁵ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1934, s. 7.

⁶⁶ Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesı "Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu", İstanbul, 1937, s. 3.

⁶⁷ M. Hakan Koçak, *a.g.m.*, s. 20.

⁶⁸ BCA, 30-18-1-2 / 104-18-8-8.

⁶⁹ BCA, 30-18-1-2 / 105-21-3. Wenzel Anton Heidler ile Ignaz Mair'e 6 ay çalıştırılmak üzere 810 lira ellışer kuruş ve Enrico Blaschke'ye 417 lira 10 kuruş aylık ücret verilmesi kararlaştırılmıştır.

⁷⁰ BCA, 30-18-1-2 / 101-19-11.

⁷¹ Önder Küçükerman, *Türk Cam Sanayii ve Şişecam*, İstanbul, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Yayını, 1998, s. 241.

ve ihtisas sahibi bir kuruluş ile birlikte çalışılmasına karar verilmiştir. Yapılan temaslar neticesinde biri Fransa'da ve diğeri Almanya'da olmak üzere iki teklif alınmış, bunlardan ikincisiyle mutabakata varılmıştır. Anlaşmaya göre fabrikanın teknik idaresi 1951 yılı başından itibaren bu firma tarafından gönderilen bir teknik müdüre verilmiş, üç Alman ustanın da işe başlamasına karar verilmiştir. Anlaşma esaslarına göre firmanın zaman zaman fabrikaya gönderdiği mühendisler ve müştereken hazırlanan ıslahat ve tadilat programı gereğince tesisat, fırınlar ve teçhizatının revizyonu yapılarak bir taraftan tamir ve yenileme işlerine başlanmış, diğer taraftan satın alınacak otomatik ve yarı otomatik makinelerle fabrika ikmal edilmiştir.⁷²

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Türkiye'de bir şişe kıtlığı meselesi gündeme gelmiş, 1939 yılı Mart ayında İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Şevket Süreyya Bey başkanlığında züccacıyecilerin ve Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası mümessillerinin hazır bulunduğu bir toplantı yapılmıştır. İstanbul Ticaret Odası'nda gerçekleşen bu toplantıda özellikle küçük sanayi erbabının şişe tedarikinde ara ara karşılaştıkları güçlükler üzerine görüşülmüştür.⁷³ Toplantıda bu mesele çözüme kavuşturulmamış, Nisan ayında bu kez kolonya ve parfüm tacirlerinin şikayetleri gündeme gelmiştir.⁷⁴

Gazoz üreticileri de Cam Fabrikası'nın kendilerini fazla miktarda şişe almaya mecbur etmesi yüzünden bu meblağları karşılayamadıkları ve araçlarla iş yapmaya mecbur kaldıklarından şikayet etmekteydiler. Üreticiler gazoz şişelerini araçlardan zorunlu olarak yüksek fiyata aldıklarından dem vurarak çözüm beklediklerini ifade ediyorlardı.⁷⁵

Bu şikayetler üzerine 1940'ta Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikaları Müdür-lüğü cam ve şişe kırıklarını toplayarak bunları yeni imalat için kullanmaya karar vermiş, fabrikaya teslim şartıyla bunların tonuna 15 lira fiyat konulmuştur. Bu karar üzerine birçok seyyar satıcı cam kırıklarını toplamaya başlamış ve yeni bir iş kolu doğmuştur.⁷⁶

Kasım 1941'de İnhisarlar İdaresi'nce şişe israf edilerek eski şişelerin tekrar kullanılmayıp yeni şişe yaptırıldığı, bu sebeple de Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın şişe yetiştirmek için yalnız tek taraflı imalatla meşgul olduğu hakkında yapılan haberleri İnhisarlar İdaresi ile Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Müdürü tekzip etmişlerdir. İnhisarlar İdaresi "*İdareimiz ihtiyacı olduğu muntikalarda fazla miktarda şişe toplamakta ve bunları tekrar kullanmaktadır. Hatta İdare bu şişeleri teminde bile zorlukla karşılaşmakta ve istediği eski şişeleri güç halle bulabilmektedir. Son zamanlarda Ankara muntikası için istenilen 3,5 milyon şişe zor toplanabilmiştir.*" açıklamasını yapmış, Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası İşletme Müdürü Ethem Bey ise; "*Fabrikamızın tek taraflı imalat yaptığını ve bu yüzden züccacıye eşyası çıkaramadığını iddia etmek yanlıştır.*

⁷² BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

⁷³ Akşam, 28 Mart 1939.

⁷⁴ Son Telgraf, 30 Nisan 1939.

⁷⁵ Akşam, 28 Mart 1939.

⁷⁶ Akşam Postası, 8 Şubat 1940.

Çünkü züccaciye imalatıyla şişe imalatı ayrı ayrı yapılmaktadır. Şişeler otomatik makinelerle diğerleri ise işçi eliyle yapılırlar. Binaenaleyh şişe imalatının züccaciye imalatını sekteye uğratması varit değildir. Diğer taraftan fabrika harçten yalnız eski şişeleri değil cam kırıklarını bile toplatıp iptidai madde olarak kullanılmaktadır. Bugün cam ve şişe kırığının tonunu 20 liradan satın almaktayız. Bu vaziyete göre kırık şişeleri yapıştırma külfetinden kurtularak otomatik makinelerle tekrar yeni şişe haline getirmekte bulunuyoruz” demiştir.⁷⁷

II. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren karşılaşılan bir başka problem de özellikle yedek parça ve malzeme tedarikinde karşılaşılan güçlüklerdir. 1942 senesi başında piyasa ve depolardaki stoklar tükenmiş, buna kömür kalitesinin bozulması da eklenince imalat aksamıştır. Bunun üzerine makine, makine aksamı ve yedek parçaların yerli olarak üretilmesi için yeni tesisler ilavesiyle beraber gaz tesisatının tadili ve pencere camı fabrikasının tesisi masraf yükünü artırmış, nitelikli işçi sorununun harp dolayısıyla büyümesi, yabancı ustaların memleketlerine dönmek zorunda kalmaları, fabrikanın istenilen verimde çalışmasını mümkün kılmamıştır. Bu güçlükler dolayısıyla şişe üretimi 1942'den itibaren 1944 yılı sonunda 5674 tona düşmüştür.⁷⁸

Fabrikanın başlıca şişe müşterisi olan İnhisarlar İdaresi'nin II. Dünya Savaşı'ndan önce yurt dışından ithal etmekte olduğu bazı şişe çeşitlerini harp içinde Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'ndan talep etmesi ve seneden seneye artan bu ani taleplerin 1945 yılında 10.000.000 adetten 15 milyon adete yükselmesi, fırınların büyütülmesi ve yeni makineler eklenmesini zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan İnhisarlar İdaresi'nin şişe ihtiyacının daha da artarak 1950 senesine kadar yıllık 50 milyona erişeceği tahmin edilerek İdare, bu ihtiyacını kendi kuracağı bir şişe fabrikası ile bizzat temin etmeyi düşünmüşse de Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın kanuni ve fiili haklarını dikkate alan İktisat Vekaleti bu fabrikanın kurulmasına muvafakat etmemiştir. Yapılan uzun temas ve tetkiklerden sonra İnhisarlar İdaresi'nin yeni bir fabrika kurmasına lüzum olmadığı, Cam Fabrikası'nın yeni makinelerle teçhiz edilmesiyle bu ihtiyacın temin edilmesi uygun görülmüştür. Bu karar, yapılacak yeni tesisler için yaklaşık 1 milyon 250 bin lira harcamayı zorunlu kılmıştır.⁷⁹

Bundan başka Fabrika, savaş esnasında memleketin her türlü züccaciye eşyası ihtiyacını karşıladığı gibi önceden programına dahil olmayan lamba şişesi gibi son derece gerekli halk ihtiyaçlarına da yetişebilmek için bazı yenilikler yaparak sarfiyatta bulunmak durumunda kalmıştır.

Yeni otomatik şişe makineleri temini için muhtelif ülkelerden teklifler istenilmiş, Skoda fabrikaları ile anlaşarak iki otomatik şişe makinesi sipariş edilmiştir. Böylece 1944 senesinde 5674 tona inmiş olan şişe üretimi 1945 ve sonraki senelerde ortalama 20 milyon şişeye tekabül eden 8000 tona çıkarılmıştır.

⁷⁷ *Son Posta*, 20 Kasım 1941.

⁷⁸ BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

⁷⁹ BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

Savaşın önce 1100 tonu aşan züccaciye ithalatı miktarı savaşın ilk yıllarında 110 tona düşerek Cam ve Şişe Fabrikası'nın ihtiyacın tamamını karşılayacak durumda olmadığı anlaşılınca İktisat Vekaleti 21 Ekim 1942'de İzmir ve İstanbul valiliklerine yaptığı tebligatla: Cam Fabrikası'nın imtiyaz haklarına dokunulmamak ve fevkalade halin devamı müddetiyle sınırlı olmak, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu hükümlerine aykırı bir durumda bulunmamak, Milli Korunma Kanunu'na muhalif olarak fabrikanın işçilerini istihdam etmemek şartıyla basit fırınlardan ibaret cam imalathaneleri açılarak lamba şişesi, adi kavanoz ve benzeri cam eşya ihtiyacının diğer müteşebbisler tarafından da karşılanmasına müsaade edilmesine karar vermiştir.⁸⁰

Bu izne istinaden İstanbul ve İzmir'de 8-10 imalathane açılmış, ancak bunlar İktisat Vekaleti'nin izni çerçevesinde kalmayarak imalathanelerini büyümüşler, her türlü züccaciye eşyası ile şişe imalatına başlamışlar ve fabrikanın birçok nitelikli işçi ve ustalarını da yüksek ücretlerle ayartmışlardır.

Savaş sonrası şartların normalleşerek Fabrika'nın züccaciye üretiminin artık ülke ihtiyacını karşılayacak duruma gelmesiyle Fabrika yetkilileri muhtelif zamanlarda teşebbüsler yapmış, nihayet Şubat 1949'da İktisat Vekaleti bu imalathanelerin 6 ay içinde kapatılması veya imtiyaz sahası haricine çıkarılmasına karar vermiştir. Atölye sahiplerinin Vekalet'e müracaatları üzerine bunların mevcut tesis, makine ve kalıplarının 200 bin lira bedel karşılığında İş Bankası'nca satın alınması kararı alınmışsa da imalathane sahiplerinden bazıları Danıştay'a müracaat ederek kapatma kararına karşı Vekalet aleyhine dava açmışlardır.⁸¹

Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın karşılaştığı bir diğer çetrefilli mesele de pencere camı imalatı konusudur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda öngörüldüğü üzere fabrika sahasına bir pencere camı tesisi kurulabilmesi için zamanında gerekli etütler yapılmışsa da II. Dünya Savaşı'ndan önce maliyetler yüzünden bu gerçekleştirilememişti. Ancak savaş içinde pencere camı ithalatının tamamen kesilmiş olması ve memleketin acil ihtiyaçlar karşısında bulunması nedeniyle teşebbüs 1942 yılı içinde tekrar ele alınmış, savaş durumuna rağmen Macaristan, İsviçre ve Almanya'da yapılan temaslar neticesinde uygun tesisatın Almanya'dan getirilmesi sağlanmıştır.

1944 Nisan'ında açılan pencere camı işletmesi, bir yandan kalitesiz kömürlerin doğurduğu fırın arızaları diğer yandan Alman olan ustaların siyasi zorunluluklar nedeniyle memleketlerine geri dönmeleri yüzünden 8 aylık çalışmadan sonra durdurulmuştur. Eylül 1945'te ikinci bir imalat denemesine daha başlanmış, kez de çıkan arızaların eldeki eksik gereç ve bilgilerle giderilemeyeceği anlaşılarak bu tesisin ilk fırsatta yurt dışından getirilecek uzmanlar marifetiyle kurulup işletilmesi kararına varılmıştır.

Savaşın ardından Amerika ve Avrupa'daki çeşitli müesseseler ve fabrikalarla temasa geçilmiş, bu teşebbüslerin ilk neticesi olarak Belçika'da Union de Werreies Mecaniques firmasından iki uzman gelerek fabrikada ve piyasada incelemeler yapmışlarsa da o zamanki şartlarda rantabl bir pencere camı işletme tesisini mümkün görmemişlerdir. 2-3 milyon liralık yeni bir sermaye

⁸⁰ BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

⁸¹ BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

konulmasını gerektirecek bu teşebbüs hakkında bir karara varmadan pence-re camı dünya piyasası hakkında yapılmış olan etüdün yenilenmesi lüzumlu görülmüştür.⁸²

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'lu yılların başında karşı karşıya kaldığı tüm olumsuz maddi şartlara rağmen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde kurmayı planladığı endüstri kollarından biri de cam sanayi idi. Programın tatbiki için atılan ilk önemli adım Sümerbank'ın kurulması olmuş ve sanayi planının sevk ve idaresinin bir kısmı bu bankaya verilirken İş Bankası da programın bazı kısımlarının tatbikinde görev almıştır.

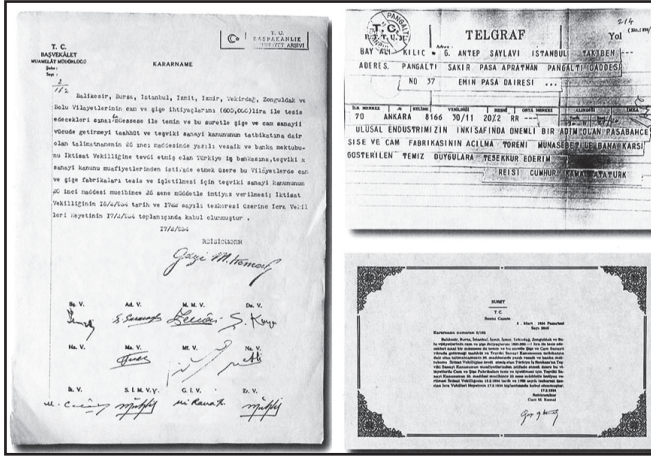
1934 Sanayi programı dahilinde Kayseri Mensucat Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa İpekli Dokuma Fabrikası, İzmit Kağıt Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası, Kütahya Porselen Fabrikası, Keçiözümlü Kükürt Fabrikası, Isparta Gülyağı Fabrikası, Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası ve Zonguldak Antrasit (Kok) Fabrikası kurulmuştur. Böylece Cumhuriyet'in on ikinci yılında halka on bir fabrika hediye edilmiş, bunlardan yedisi doğrudan doğruya Sümerbank, ikisi İş Bankası, iki tanesi ise Sümerbank ve İş Bankası tarafından müştereken yapılmıştır.

İş Bankası tarafından Beykoz'da kurulan ve dönemin başbakanı İsmet İnönü tarafından 1934 yılında temeli atılarak bir yıl sonra faaliyete geçen Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nın kuruluş felsefesi 1927 Teşvik-i Sanayi Planı ve 1934 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde şekillenmiştir. Fabrika kısa bir süre içinde ve uzun yıllar boyunca Türkiye'nin cam şişe ve züccaciye ihtiyacını tek başına karşılayacak bir üretim gücü ve kapasitesine ulaşmıştır.

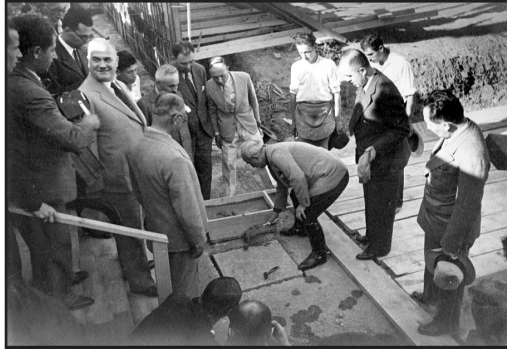
Üstelik bu gelişme ve büyüme Cumhuriyetin ilk yıllarında memleketin içinde bulunduğu sermaye ve nitelikli insan gücü azlığı ile ekonomik yetersizlikler gibi zorluklara rağmen gerçekleşmiş, Fabrika II. Dünya Savaşı sırasında da aldığı yerinde önlemlerle faaliyetine devam etmiştir. Savaş boyunca hem hammadde sıkıntısı çekilmiş hem de fiyatlar yükselmiştir. Elektrik kesintileri üretimi sekteye uğratmış, daha çok idare lambası denilen cam lamba, gaz depoları ve ilaç şişeleri üretilerek lüks eşyadan ziyade savaş şartlarının gerektirdiği temel ihtiyaçların karşılanması amaçlanmıştır. Böyle bir dönemde bile Türkiye'nin cam ihtiyacını tek başına karşılaması fabrikanın güçlü ekonomik temellerini ve ülke açısından önemini ifade etmektedir.

1944 yılında mamullerinin doğrudan doğruya tüketiciye satılması amacıyla mağazalar açmaya karar veren Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası, kuruluşunun başlangıcında 1 milyon lira olan öz değerini 1950 yılına gelindiğinde ham madde, yedek parça ve mamul stoka bağlanan meblağla birlikte 7.000.000 liraya yükseltmiştir. 1950'li yıllar Türkiye'de ulaşım ve enerjiye yatırımlar yapılarak sanayileşmenin büyütülmek istendiği yıllar olmuş, Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası da üretime yönelik yatırımlar yaparak otomatik üretim teknolojisinin ilk adımlarını atmış ve ürün çeşitliliğini arttırmıştır.

⁸² BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.

Paşabahçe Fabrikasının Kuruluş Kararnamesi

1934 Temel Atma Töreni'nde Başvekil İsmet İnönü

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1935 Yılında Yeni Tamamlanan Fabrikayı Ziyareti

Kaynakça

- BCA, 30-18-1-2 / 42-9-2.
BCA, 30.18.1.2/39.65.12.
BCA, 30-10-0-0 / 171-187-24.
BCA, 30-18-1-2 / 101-19-11.
BCA, 30-18-1-2 / 104-18-8-8.
BCA, 30-18-1-2 / 105-21-3.
BCA, 30-18-1-2 / 22-54-8.
BCA, 30-18-1-2 / 51-1-8.
BCA, 30-18-1-2 / 52-13-6.
BCA, 30-18-1-2 / 53-25-14.
BCA, 30-18-1-2 / 56-57-7.
BCA, 30-18-1-2 / 58-80-13.
BCA, 30-18-1-2 / 90-12-4.
BCA, 490-1-0-0 / 1450-10-2.
Akşam Postası, 11 Aralık 1934.
Akşam Postası, 20 Mart 1935.
Akşam Postası, 20 Aralık 1936.
Akşam Postası, 8 Şubat 1940.
Akşam, 4 Temmuz 1935.
Akşam, 15 Ağustos 1934.
Akşam, 23 Aralık 1934.
Akşam, 30 Kasım 1935.
Akşam, 28 Mart 1939.
Anadolu, 6 Nisan 1938.
Cumhuriyet, 14 Ağustos 1932.
Cumhuriyet, 1 Şubat 1934.
Cumhuriyet, 13 Ağustos 1934.
Cumhuriyet, 29 Ekim 1935.
Cumhuriyet, 12 Kasım 1934.
Cumhuriyet, 30 Kasım 1935.
Cumhuriyet, 1 Haziran 1935.
Kurun, 28 Ocak 1935.
Kurun 20 Mart 1935.
Kurun, 23 Ağustos 1938.
Milliyet, 13 Ağustos 1934.
Milliyet, 15 Ağustos 1935.
Posta, 13 Ağustos 1934.
Son Posta, 1 Temmuz 1935.
Son Posta 15 Ağustos 1935.
Son Posta, 9 Kasım 1935.
Son Posta, 21 Ağustos 1944.
Son Posta, 20 Kasım 1941.
Son Telgraf, 30 Nisan 1939.

- Tan, 2 Ocak 1937.
Türk Dili, 16 Ağustos 1934.
Ulus, 28 Ocak 1935.
Ulus, 27 Kasım 1935.
Uyanış Servetifünün, 16 Ocak 1936.
Vakit, 14 Ağustos 1932.
Vakit, 13 Ağustos 1934.
Vakit, 14 Ağustos 1934.
Vakit, 22 Ağustos 1934.
BORATAV, Korkut: *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.
ERTAN, Temuçin Faik: “İsmet İnönü’nün Rusya Gezisi”, *Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*, 14-15 Mayıs 2010.
İLKİN, Selim: “Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, *ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*.
İNAN Afet: *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
KALAYCI İrfan; KAYA, Mehmet; ÖZKURT, ÇOKGÜNGÖR Hatice: “Atatürk Döneminde Ağır Sanayi Sorunsalı” *Adam Akademi*, 9/2, 2009.
KEPENEK, Yakup; YENTÜRK, Nurhan: *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005.
KILIÇBAY, Ahmet: “Türkiye’de Planlama”, *Türk Ekonomisinin 50. Yılı Semineri*, İstanbul 1973.
KOCABAŞOĞLU, Uygur: *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001.
KOÇAK, M. Hakan: Paşabahçe-Şişecam’ın İlk Yılları: “Milli Fabrika Rejimi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Yıl: 2012, Cilt: 2, Sayı: 33.
KÜÇÜKERMAN, Önder: *Türk Cam Sanayii ve Şişecam*, İstanbul, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Yayını, 1998.
MELZİĞ, Herbert: *İnönü Diyor ki -Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller*, Ankara, Ülkü Basımevi, 1946.
TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim: *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1977.
TOKGÖZ, Erdinç: *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi*, İmaj Yayıncılık, Ankara 1999.
TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi*, C. III, Bilgi Kitabevi, Ankara, 2005.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C 26, İçtima Senesi: 4, 36. İnikat, 19.3.1931.
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sanyesi *“Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu”*, İstanbul 1937.
UYANIK, Özgür, KİPAL, Ulaş: *Türkiye Milli İktisat Tarihi*, İstanbul 2001, 124-126.
YAŞA, Memduh: *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul 1966.

Extended Abstract

Foundation And First Years Of Paşabahçe Glass And Bottle Factory Within The First Five Year Industrial Plan

At the beginning of the 20th century, the wars that the Ottoman Empire entered one after another interrupted not only the production of glass, but also the production of many workshops. With the establishment of the Republic of Türkiye, the idea of establishing a glass and bottle factory has emerged in order to prevent the external supply of glass needs.

In the few years following the proclamation of the Republic, the Turkish economy looked like this in general terms: National capital accumulation was insufficient, national income was low and the number of entrepreneurs was very few. As there was no skilled and qualified labor force, unemployment was widespread in terms of unskilled labor.

Since this view necessitated action in the economic direction, it was decided to hold an economics congress, and the meeting was held in İzmir between 17 February and 4 March 1923 with the participation of 1135 delegates. In the congress; It was decided to implement an economic model that gives priority to the private sector.

Although the period between 1923 and 1929 was a period when state interventionism and state management, which limited the freedom of movement of private enterprise, were kept at a low level, the lack of sufficient capital and qualified workforce actually made the decisions taken difficult to implement. The World Economic Depression, which started in 1929 and affected Türkiye as well as the whole world, caused the adoption of a statist and planning economic model in the economy by blocking the activities of both the private and the state for the development of the private sector.

Between the years of 1929-1932, the State made successive decisions with an interventionist policy and put its weight on the economic life, besides, measures were taken to strengthen the private sector. Since 1935, the State has become the owner and operator of most of the industrial activities, and as a result of this change, an economic planning was needed for the first time. The practice of statism in Türkiye brought industrialization to the agenda as a priority, and at this point, it was deemed appropriate to connect industrialization to a plan.

The First Five-Year Industrial Plan, which was the concrete beginning of the Statist policy practices in Türkiye, was prepared in the light of the report of this committee and accepted in 1934. The plan, in which the problems were determined by making preliminary studies on fifteen different branches of production, also included the investment estimates and the analysis of the establishment location of the enterprises that were foreseen to be established until 1938.

The groundbreaking ceremony of the Paşabahçe Glass and Bottle Factory was held on 14 August 1934 by the Chief Deputy İsmet Pasha.

Before the factory was put into operation, a specialist who understood glass and bottle business would be brought from Europe and Turkish engineers would work with this expert. In addition, students were sent from Türkiye to Europe to do internships in glass and bottle factories.

It is planned that the factory will produce colored and colorless beverages, cologne, perfume bottles, lamps, glasses, goblets, jugs, jam plates, jars and glassware at the first stage. In addition to sand, it was envisaged that auxiliary materials such as limestone, manganese, graphite and magnesite would be supplied from within the country and the factory production would be put on the market in June 1935. The Bank established the Turkish Glass and Bottle Factory Joint Stock Company on October 25, 1935, with a capital of 1,000,000 Turkish liras.

These steps taken towards industrialization were greeted with enthusiasm by the public, and in the interviews made in the newspapers, it was underlined that domestic bottle production would not leave the nation's money abroad and Turkish goods would compete with European goods.

After the Paşabahçe Glass and Bottle Factory started its operations, it had to carry out some expansion and growth activities with new plans in order to meet all the orders of the market and especially the Monopoly Administration.

One of the most important issues faced by the factory since its establishment is the problem of finding qualified and trained personnel. While the construction was still going on, İş Bank started to look for foremen and foremen who graduated from industrial school through newspaper advertisements.

Another problem encountered since the beginning of the Second World War is the difficulties encountered especially in the supply of spare parts and materials. At the beginning of 1942, the stocks in the market and warehouses were depleted, and when the deterioration of coal quality was added to this, production was disrupted.

However, the development and growth took place in the first years of the Republic despite the difficulties such as the lack of capital and qualified manpower and economic inadequacies in the country. It continued its activities with the precautions taken during the World War II. During the war, there was a shortage of raw materials and prices increased. Electricity cuts interrupted production, glass lamps, gas tanks and medicine bottles, which are mostly called administration lamps, were produced to meet the basic needs required by war conditions rather than luxury goods. Even in such a period, Türkiye's ability to meet its glass needs alone indicates the strong economic foundations of the factory and its importance for the country.

The Paşabahçe Glass and Bottle Factory, which decided to open stores in 1944 to sell its products directly to consumers, increased its intrinsic value from 1 million TL at the beginning of its establishment to 7.000.000 TL in 1950 with the amount tied to raw material, spare parts and finished goods stock. The 1950's were the years when industrialization was desired to be expanded by making investments in transportation and energy in Türkiye, and Paşabahçe Glass and Bottle Factory also took the first steps in automatic production technology by making production-oriented investments and increased its product range.

ÖZGÜRLÜKÇÜ EKONOMİNİN HUKUKİ VE EKONOMİK BİLEŞENLERİ: TÜRK DEVLETLERİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Nalan KANGAL**

Öz

Ekonomik büyümenin temel çıktısı olan refah düzeyinin artışı ekonomik özgürlüklerin var olduğu bir ortamda mümkün olmaktadır. Çünkü ekonomik özgürlük insanların başta ekonomik açıdan olmak üzere hayatlarının her alanında özgürce karar verebilmelerine zemin hazırlamaktadır. Böylece özgürlük ortamı oluşturularak diğer özgürlüklerin de beslenmesiyle yaşam kalitesi de iyileştirilmektedir. Ekonomik özgürlükler birçok kavramla birlikte düşünülen kompleks ve pozitif etki yaratan bir yapıya sahiptir. Çalışmanın amacı ekonomik özgürlüğün söz konusu pozitif etkilerinden yola çıkarak Türkiye ile Türk Devletleri olarak isimlendirilen Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ı sahip olduğu ekonomik özgürlüğün hukuki ve ekonomik bileşenleri kapsamında bir değerlendirilme yapmaktır. Grupta yer alan ülkelerin sahip oldukları bileşen düzeyleri istenilen seviyede olmadığı ve daha iyi skorlara sahip olmak için ivedilikle ciddi politikaların devreye sokulması gerektiği sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri, Ekonomik Özgürlük, Mülkiyet Hakları, Demokrasi, Yolsuzluk, Yoksulluk.

Geliş Tarihi: 01 Aralık 2022 - Kabul Tarihi: 07 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Nalan Kangal, "Özgürlükçü Ekonominin Hukuki ve Ekonomik Bileşenleri: Türk Devletleri ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 413-436, doi: 10.55773/tda.1213296.

*Bu makale Prof. Dr. İlhan EROĞLU danışmanlığında hazırlanan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı tarafından 2022 yılında kabul edilen "Ekonomik Özgürlüklerin Makroekonomik Performansa Etkisi: Seçilmiş Ülke Grupları Üzerine Ampirik Bir İnceleme" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Almus MYO Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, Tokat- Türkiye, nalan.kangal@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9160-0797.

**Legal And Economic Components Of A Economic Freedom:
An Evaluation On Turkish States And Turkiye
Abstract**

Increasing the level of welfare, which is the main output of economic growth, is possible in an environment where economic freedoms exist. Because economic freedom paves the way for people to decide freely in every aspect of their lives, especially in economic terms. Thus, the quality of life is improved by creating an environment of freedom and nourishing other freedoms. Economic freedoms have a complex and positive effect that is considered together with many concepts. The aim of the study is to evaluate Turkey and Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan, which are called as Turkish States, within the scope of the legal and economic components of economic freedom, based on the positive effects of economic freedom. It has been concluded that the component levels of the countries in the group are not at the desired level and that serious policies should be implemented immediately in order to have better scores.

Keywords: *Turkish States, Economic Freedom, Property Rights, Democracy, Corruption, Poverty.*

Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle de son 50 yıldır önemi hızla artan ve iktisadın temel hedeflerinden olan refah artışının öncü göstergesi olarak değerlendirilen ekonomik büyüme kavramı bütün ülkeler için ulaşılmak istenen, ulaşıldıktan sonra da sürdürülmek istenen bir olgudur. Kişi başı gelirden, istihdam düzeyinde, verimlilikte, refah düzeyinde artış anlamındaki ekonomik büyüme aynı zamanda kurumsal yapıda da gelişime yol açmaktadır. Acemoğlu ekonomik büyümenin başta sektörel olmak üzere demografik, coğrafi ve kurumsal yapı üzerinde öncü rolüne dikkat çekmiştir.¹

“Oyunun kuralları” şeklinde ifade edilen kurumlar iktisat literatüründe ekonomik, hukuki ve siyasal hakların mevcut düzeyini etkileyerek ekonomik büyümenin katalizörü olarak görülmektedir. Bu görüş özellikle 1990'lı yıllardan sonra kurumların ekonomik büyümenin kaynağı olarak görülmesine sebep olmuştur. Bu görüşün savunucuları olarak ifade edilen Kurumsal Okul'un önemli temsilcilerinden North ekonominin uzun dönemdeki performansını kurumların belirlediğini ifade etmiştir.² Kurumlara biçilen bu önemli role istinaden mülkiyet haklarının korunması, açık piyasa ve minimize edilmiş ticari kısıtlamaların hayata geçirilmesi ekonomik büyümeyi destekleyecektir. Kurumların oluşturduğu kurallar bütünü alışverişi kolaylaştırarak ekonomik aktörler arasında güven düzeyini arttırarak oluşabilecek maliyetlerin de azalması sağlanacaktır.³

¹ Daron Acemoğlu, “Introduction to Economic Growth”, *Journal of Economic Theory*, 147, 2021, s. 546.

² Douglass Cecil North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim Ve Ekonomik Performans*, 2. bs, Çağalı Güven (Çev), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 139.

³ Hernán Herrera; Echeverri-Jerry Haar - Juan Benavides Estévez-Bretón, “Foreign Direct Investment, Institutional Quality, Economic Freedom And Entrepreneurship In Emerging Markets”, *Journal Of Business Research*, 67.9, 2013, s. 1924.

John Locke'tan Adam Smith'e, Milton Friedman'dan Robert Nozick'e liberal iktisadi düşünce ve kapitalizmi savunan iktisatçılar ekonomik özgürlüğün önemine vurgu yaparak büyüme ve kalkınma süreçlerinin izahında ön plana çıkmasına yol açmıştır.⁴ Smith'e göre milletlerin zenginliği ekonomik özgürlüklerin varlığına bağlıdır.⁵ Friedman'a ise ekonomik özgürlüğü "*özgür toplumların, ekonomik özgürlüğün ekonomik faaliyeti kontrol eden diğer yöntemlerden ekonomik olarak çok daha üretken ve verimli olması nedeniyle ortaya çıktığına ve devam ettiğine inanıyorum*" şeklinde ifade etmiştir.⁶

Heritage Vakfı ekonomik özgürlüğün tek başına değerlendirmek yerine birçok bileşenle birlikte bir ve bütün olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağına vurgu yapmıştır:⁷

"Ekonomik özgürlük daha fazla refah oluşturma gücüne sahip bir değişkendir. Ekonomik Özgürlük Endeksi, ekonomik özgürlük ile çeşitli olumlu sosyal ve ekonomik hedefler arasındaki pozitif ilişkiyi belgelemektedir. Ekonomik özgürlük idealleri daha sağlıklı toplumlar, daha temiz bir çevre, kişi başına daha fazla servet, insani gelişme, demokrasi ve yoksulluğun ortadan kaldırılması ile güçlü bir şekilde ilişkilendirilmektedir."

Bu tanım doğrultusunda çalışmada ekonomik özgürlüğün kendi içinde barındırdığı ve etkileşim içinde olduğu hukuki ve ekonomik bileşenler açıklanacaktır. Hukuki bileşenler olarak mülkiyet hakları, demokrasi, yolsuzluk ve ekonomik bileşenler olarak ise fiyat istikrarı ve yoksulluk açıklanacaktır. Söz konusu değişkenlerin belirlenmesinde ağırlıklı olarak literatürde yer almış değişkenler seçilmiştir (Doucouliagos ve Ulubasoglu (2004), Dethier vd. (1999), Miller vd. (2021), Gwartney vd. (1999), Knack ve Keefer (1995), Norton (1998), Friedman (2018), Rabushka (1993), Herrera-Echeverri vd (2013)). Çalışmada Türkiye ile Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın ismi geçen bileşenler kapsamında mevcut durumları ortaya konulacaktır. Sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılarak önerilerde bulunulacaktır.

2. Özgürlükçü Ekonomiye Genel Bakış

Bir kurum olarak değerlendirilen ekonomik özgürlük, ekonomik büyüme üzerine pozitif etki yapan çok sayıda bilimsel çalışma ile kanıtlanmış bir gerçektir. Ekonomik özgürlüğün çerçevesi Smith'ten itibaren ekonomistler ve iktisat tarihçileri tarafından çizilmeye çalışılan bir kavramdır. Ekonomik öz-

⁴ Chris Doucouliagos; Mehmet Ali Ulubaşoğlu, *Economic Freedom And Economic Growth: Selection, Specification And Genuine Effects*, Berlin, In European Public Choice Society Meetings, 2004, s. 4. Eric Crampton, "You Get What You Vote for: Electoral Determinants of Economic Freedom", *Journal of Private Enterprise*, 18 (0211003), 2002, s. 1

⁵ Coşkun Can Aktan, "Ege Genç İşadamları Derneği, Demokrasi ve Piyasa Ekonomisi Yönünden Türkiye Dünyası'nın Neresinde?", *EGİAD 1996 Raporu*, 1997, s. 19.

⁶ Jakop De Haan; Jan Egbert Sturm, "On The Relationship Between Economic Freedom And Economic Growth", *European Journal of Political Economy*, 16.2, 2000, s. 215.

⁷ Heritage, 2021, The Economic Freedom Index 2021. <https://www.heritage.org/index/> (Erişim Tarihi: 05.11.2022).

gürlük kişisel tercih, açık piyasa işlemleri, gönüllü mübadele, piyasaya girme ve rekabet etme kurallarının belirlenmesi, kaynak dağılımının etkin yapılması, net şekilde tanımlanmış ve uygulamada olan mülkiyet haklarının birleşiminden oluşan bir kavramdır. Bireyler diğer bireylerin şahsına veya mülküne zarar vermeden, hükümetler veya diğer kişiler tarafından zorla dayatılan seçenekler yerine kendileri adına seçim yapmalarına ve kendi isteklerine göre ekonomik işlemler yapmalarına olanak sağlayan bir ortamda ekonomik olarak özgür olabilmektedirler.⁸ Ülkelerin gelişmişlik seviyelerine bakılmaksızın azaltılan vergi oranları, ülke ekonomisinin daha fazla rekabete açılması ve yolsuzlukla etkin mücadeleyi mümkün kılan politikaların varlığı hem ekonomik özgürlüğü hem de ekonomik büyümeyi artırma potansiyeline sahiptir.⁹

Ekonomik özgürlük, yasalarda tanımlanmak kaydıyla bireyin gelir ve mal varlıkları ile istediğini yapma hakkıdır.¹⁰ Çünkü bireyler zor kullanarak, dolandırıcılık veya hırsızlık yapmadan elde ettikleri mülklerini kendileri dışındaki bireyler veya gruplar tarafından herhangi bir saldırıya karşı korunduğu ve mülklerini kullanma, takas etme veya başkalarına verme özgürlüğüne sahip oldukları sürece ekonomik özgürlüğe de sahiptirler.¹¹

Daha özgür ekonomilerin daha az özgür olanlardan daha hızlı büyümesi ve daha yüksek gelir seviyelerine ulaşmasını beklemenin dört ana nedeni vardır:

i. Ekonomik özgürlükle daha tutarlı kurumları ve politikaları olan ülkeler daha fazla yatırım çekecektir.

ii. Özel yatırım, daha güvenli mülkiyet hakları ve daha az ticaret engeli olan ülkelere doğru akma eğiliminde olacaktır.

iii. Yatırımcılar, güvenli olmayan mülkiyet haklarına sahip alanlarda yapılar inşa etme ve ticari faaliyetlerde bulunma konusunda isteksiz olacaklardır.

iv. Böylece ulaşım ve iletişim maliyetleri azalmaktadır. Sonuç olarak, girişimciler üretken tesislerini ve iş operasyonlarını nereye yerleştirecekleri konusunda her zamankinden daha fazla esnekliğe sahip olacaklardır. Yatırım, ekonomik büyümenin önemli bir kaynağıdır ve bu nedenle, daha özgür ekonomiler daha fazla yatırım çekerek daha az özgür olanlara göre daha hızlı büyüyeceklerdir.¹²

Kurumların etki alanlarının araştırılmasında iki soruya cevap aranmıştır. Kurumlar ekonomik aktiveyi yatırımlar yoluyla dolaylı olarak mı toplam

⁸ James Gwartney - Robert Lawson - Joshua Hall - Ryan Murphy, *Economic Freedom Of The World: 2001 Annual report*, The Fraser Institute, 2001, s. 1; De Haan ve Sturm, *a.g.e.*, s. 603.

⁹ Terry Miller - Anthony Kim, - James Roberts, (2021). 2021 Index Of Economic Freedom, The Heritage Foundation Wall Street Journal https://www.heritage.org/index/pdf/2021/book/index_2021.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

¹⁰ Allien Chafuen; Eric Guzmán, "Economic Freedom and Corruption". G.P. O'Driscoll, Jr., K.R. Holmes, and M. Kirkpatrick (Eds.). *2000 Index of economic freedom*. (pp.51-63). The Heritage Foundation/The Wall Street Journal. 2000, s. 51

¹¹ James Gwartney; Robert Lawson - Walter Block, *Economic Freedom In The World: 1975-1995*, Fraser Institute, 1996, s. 12

¹² James Gwartney; Joseph Connors, "Economic Freedom and Global Poverty", *In Accepting the Invisible* Ed. Hand, M., D. White, Chapter 3, 2010, s. 48.

faktör verimliliği üzerinden doğrudan mı yoksa her iki değişkeni birlikte mi etkilemektedir? Ekonomik özgürlük ekonomik büyümeyi faktör verimliliği kanalıyla doğrudan, yatırımlar kanalıyla da dolaylı olarak etkilemektedir.¹³

Ekonomik özgürlük kapsamlı ve çok boyutlu bir kavram olma özelliğinden dolayı ölçmesi zordur. Ekonomik özgürlüğü ölçmek için endeksler geliştirilmiştir. Geliştirilen endekslerden bir tanesi de 1995 yılında Wall Street Journal ile düşünce kuruluşu olan Heritage Vakfı tarafından oluşturulan Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi'dir. Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi 18. yy'da Smith'in refah ve ekonomik özgürlük teorilerinin 21. yy'daki ölçümünü yapmaktadır. Ölçümü yapılmayan hiçbir kavramın iyileştirilemeyeceğini ileri süren endeks "iktisadi özgürlüğü yakalayan ve sürdüren ülkeler, daha az özgür ülkelerle karşılaştırıldığında daha fazla refah seviyesine ulaşmışlardır" sonucunu elde etmektedir.¹⁴ Yıllık olarak yayımlanan endeks hükümetlerin serbest değişimi, şeffaflık, hukukun üstünlüğü ile rekabetin daha adil şekilde yürütülmesiyle dünya genelindeki gelişmeleri rapor halinde sunmaktadır.¹⁵

Endeks

i. hukukun üstünlüğü; mülkiyet hakları, yargının etkinliği, yolsuzluktan uzaklık

ii. devletin büyüklüğü; vergi yükü/mali özgürlük, hükümet harcamaları/devletin büyüklüğü ve kamu maliyesinin durumu/mali sağlık,

iii. düzenleyici kurumların verimliliği; iş özgürlüğü, çalışma özgürlüğü ve parasal özgürlük,

iv. piyasa açıklığı ise ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük gibi alt bileşenlerden oluşmaktadır.

Ülkeler söz konusu 12 alt bileşenin aritmetik ortalaması ile 0-100 arasında puan alarak sıralanmaktadır. Elde edilen skorlarla, 80 ve üzeri puana sahip olan ülkeler *özgür*, 70-79.9 arasında puan alan ülkeler *çoğunlukla özgür*, 60-69.9 arasında puan alan ülkeler *orta derecede özgür*, 50-59.9 arasında puan alan ülkeler *çoğunlukla özgür olmayan* ve 50'nin altında puan alan ülkeler ise *özgür olmayan* ülkeler olmak üzere beş grupta toplanmaktadır. 100 puan iktisadi özgürlüğe en çok yardımcı olan bir iktisadi ortamı veya söz konusu ortama ulaşmayı kolaylaştırıcı bir dizi politikanın uygulandığını göstermektedir. 2020 yılı Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi'nin en iyi skoruna sahip olan ülke Singapur'dur. Singapur 89 puan ile 184 ülke içinde ilk sırada ve *özgür* ülkeler grubunda yer almıştır.¹⁶

¹³ John Dawson, "Institutions, Investment and Growth: New Cross-Country and Panel Data Evidence", *Economic Inquiry*, 36, 1998, s. 603.

¹⁴ Heritage, *a.g.e.*; Doucouliagos ve Ulubaşoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁵ Miller vd., *a.g.e.*, s. 1.

¹⁶ Heritage, *a.g.e.*,

Tablo 1: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Ekonomik Özgürlük Endeksi Verileri (2010-2020)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	59	60	59	60	61	61	60	64	64	65	69
Türkmenistan	43	44	44	43	42	41	42	47	47	48	47
Özbekistan	48	46	46	46	47	47	46	52	52	53	57
Kırgızistan	61	61	60	60	61	61	60	61	63	62	63
Kazakistan	61	62	64	63	64	63	64	69	69	65	70
Türkiye	64	64	63	63	65	63	62	65	65	65	64

Kaynak: www.heritage.org¹⁷ (Erişim Tarihi: 05.11.2022)

Tablo 1'de Türk Devletleri ve Türkiye'nin sahip olduğu 2010-2020 dönemindeki Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük skorları yer almaktadır. Gruptaki diğer ülkelerden farklı olarak Türkmenistan sahip olduğu skorlarla ekonomik olarak *özgür olmayan ülkeler* arasında yer almaktadır. Özbekistan *özgür olmayan ülkeler* arasında yer alırken 2016 yılından sonra ilerleme kaydederek *çoğunlukla özgür olmayan ülkeler* grubunda yer almıştır. Azerbaycan ve Kırgızistan *orta derecede özgür ülkeler* grubunda yer alırken Kazakistan ise gruptaki en iyi skorlara sahip olarak 2020 yılında *çoğunlukla özgür ülkeler* arasında kendisine yer edinmiştir. Türkiye ise söz konusu dönem içinde stabil bir seyir izleyerek *orta derecede özgür ülkeler* grubunda yer almıştır. Bu durum grupta yer alan ülkelerin sahip oldukları ekonomik özgürlük düzeyini iyileştirmesi gerekliliğini bariz şekilde ortaya koymaktadır. Bunun için ise literatürde yer alan alanlarda gerekli düzenlemeleri yapmak zorunluluğu vardır.

3.Özgürlükçü Ekonominin Hukuki Bileşenleri

Özgürlükçü bir yapının hukuki birleşenleri ekonomik yapının özgürlükçü bir çerçevede şekillenmesinin bir ön şartını oluşturmaktadır. Bu bağlamda özgürlükçü bir ekonomide hukuki zeminde mülkiyet hakları, demokrasi ve yolsuzluk hukuki birleşen olan en dikkat çeken özgürlük bileşenleridir.

3.1. Mülkiyet Hakları

Mülkiyet hakları iktisadi açıdan kaynakların, malların ve hizmetlerin sahipliğine ek olarak kullanım hakkı ve elden çıkarma gibi kararların verilebilmesini sağlayan sosyal düzenlemelerden oluşmaktadır.¹⁸Ayrıca mülkiyet hakları ile hizmet üretiminde kullanılan üretim faktörlerini istihdam etme

¹⁷ Heritage, *a.g.e.*,

¹⁸ Michael Parkin, *Economics*, 6. bs, Addison Wesley, 2003, s. 44.

imkânını da sağlanmaktadır. Mülkiyet hakları fiziksel mülkiyet hakları (arazi, bina ve üretimde kullanılan teçhizatlar) ve fikri mülkiyet haklarının (finansal mülkiyet hakları ve icatları için geçerli olan fikri mülkiyet hakları) bileşimin-den oluşmaktadır.¹⁹

Mülkiyet haklarının piyasa ekonomisi ve ekonomik özgürlüğün temel belirleyicisi olarak iktisadi açıdan sağlamış olduğu avantajların yanında özel mülkiyet ile medeniyet ve refah için de önemli bir etkidir. Zira özel mülkiyetin geliştiği bir ortamda özgür olan bireyler üretim, çalışma, alım-satım ve miras sonucu mal sahibi olabilmektedir. Böylece mülk sahibi olabilmek ve söz konusu bu mülkler üzerindeki gerekli olan kararları özgürce alabilmeleri de mümkün olabilmektedir.²⁰

Mülkiyet hakları aynı zamanda ekonomik büyüme için temel olan ön koşullardan bir tanesidir. İşleyen bir piyasa ekonomisinde özel mülkiyet ve beraberinde servet biriktirme durumunun varlığı işçiler ve yatırımcılar için motive edici bir gücü açığa çıkarmaktadır.²¹ İyi bir şekilde düzenlenmiş ve güçlü hale getirilmiş olan mülkiyet hakları ekonomik birimleri elde ettikleri gelirler, tasarruf ve yatırımlarının getirisinin baskıcı özelliği olan hükümetler tarafından kamulaştırılmasına veya kendileri dışındaki bireylerce keyfi olarak el konulmasına engel olmaktadır.²² Güvenli mülkiyet hakları ülkenin sahip olduğu hukuk sisteminin etkinliği, yolsuzluk düzeyi, mevzuatlar ve yönetişimin sahip olduğu yapı kadar önem arz eden bir husustur. Çünkü güvenli mülkiyet haklarının mevcudiyeti ekonomik aktörlerin sermaye yatırımını ve tasarrufu teşvik etmektedir.²³

Ülkenin sahip olduğu güçlü mülkiyet hakkı uygulaması, yatırımcıların bu olumlu havadan yararlanarak yatırımlarını artırmalarına ve bununla birlikte ekonomik büyümeye yol açabilmektedir. Zayıf mülkiyet hakları uygulamalarının söz konusu olduğu ülkelerde ise girişimciler tarafından risk olarak algılanan bu durum yatırım yapmaktan kaçınmaya ve gelecek dönemde planlanan kalkınma projelerine olan katılımın azalmasına yol açacaktır. Korunan ve güçlendirilen mülkiyet hakları yatırımcıların emeklerinin karşılığını alma garantisini için önemli düzenlemelerdir.²⁴

Ekonomik özgürlüğün temelinde yer alan mülkiyet haklarının hukukun üstünlüğü ilkesince güvence altına alınarak etki alanının net bir şekilde belirtilmesi önem arz etmektedir. John Locke liberal sosyal düzen için olmazsa olmaz olarak değerlendirdiği mülkiyet haklarına dikkat çeken ilk isimdir.

¹⁹ İlker Parasız, *Ekonomik Büyüme Teorileri*, 3. bs, Ezgi Kitabevi, Bursa 2008, s. 11.

²⁰ Mustafa Acar; Hüsnü Bilir, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Ekonomik Özgürlük ve Türk Dünyası*, (Yayın no. 17). SFN Yayıncılık, 2014, s. 16.

²¹ Seth Norton, "Poverty, Property Rights, And Human Well-Being: A Cross-National Study", *Cato Journal*, 18. 2, 1998, s. 233; Miller vd., *a.g.e.*, s. 13.

²² Parasız, *a.g.e.*, s. 11; Dawson, *a.g.e.*, s. 605.

²³ Brian Snowdon- Howard Vane, *Modern Makroekonomi: Temelleri, Gelişimi ve Bugünü*, B. Kablacı (Çev). Efil Yayınevi, Ankara 2005, s. 562.

²⁴ De Haan ve Sturm, *a.g.e.*, s. 221; Gwartney vd., *a.g.e.*, s. 13; Milton Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, 5. bs, D. Erberk; N. Himmetoğlu (Çev), Eksi Kitaplar, İstanbul, 2018, s. 45.

Locke'a göre "tüm insanlar, doğal olarak kendi eylemlerini düzenleme ve sahip oldukları şeyleri, istedikleri şekilde doğa kanunlarına bağlı kalarak ve diğer bireylerin iradelerine bağımlı olmadan veya onlardan izin almadan kullanma konusunda tam olarak özgürdürler."²⁵

Mülkiyet haklarının güvence altına alınarak güçlendirilmesi, ekonomik özgürlükler ve düşük vergi oranları ekonomik aktörlerin faaliyetlerinde daha fazla artışa yol açmaktadır. Böylece piyasada aktif olan firmalar için rekabet, verimlilik, ölçek artışı gibi büyümeyi destekleyen gelişmeler de meydana gelecektir. Mülkiyet haklarının korunduğu ekonomilerde sözleşmelerin uygulanabilir olması ve kamulaştırma riskinin düşmesi de sağlanmaktadır. Böyle bir durumun varlığı aynı zamanda yabancı yatırımcılar için olumlu bir havanın oluşmasına yol açmaktadır.²⁶ Güvenli mülkiyet haklarının ve sözleşmelerin uygulanabilir olmaması gibi aksi bir durumda yatırım ve uzmanlaşma üzerinde caydırıcı bir etkinin oluşması kaçınılmazdır.²⁷ Mülkiyet haklarının yeteri kadar korunamadığı ülkelerde kamu yatırımlarının etkin olmaması ve ekonomi politikalarının yanlış alınması sonucunda bireylerin daha düşük gelir düzeyine mahkûm olmasına yol açmaktadır.²⁸

Büyüme modelleri ile birlikte ekonomik büyümeye yol açan mülkiyet hakları örtük olarak değerlendirmeye dâhil edilmektedir. Güçlü mülkiyet haklarının olduğu gelişmiş ekonomilerin aksine gelişmekte olan ülkelerin çoğunda zayıf mülkiyet hakları vardır. Mülkiyet haklarının mevcut düzeyinin farklılık göstermesi ülkeler arası ekonomik büyüme oranlarındaki farklılıkların sebebi olarak ön plana çıkmaktadır.²⁹ Güçlü mülkiyet haklarının varlığı yoksul insanların yoksunluğunu azaltıcı etki yaparken zayıf mülkiyet haklarının varlığı ise yoksul insanların yoksunluğunu artırıcı etki yapabilmektedir.³⁰

Norton yaptığı çalışmada din, etnik köken ve dilsel arka plan gibi bir takım kültürel değişkenlerin ekonomik özgürlük üzerinde etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Spesifik olarak, Mülkiyet haklarının gücünün Protestan inancının yaygın olduğu bir toplumda arttığı, İslam inancının yaygın olduğu toplumlarda azaldığı, dilsel ve etnik homojenlik durumunun söz konusu olduğu toplumlarda ise arttığı sonucunu elde etmiştir.³¹

²⁵ Alvin Rabushka, "Economic freedom: Toward a Theory of Measurement". (Ed) W. E. Block. *Philosophical aspects of Economic Freedom*, in (s. 23-37). Vancouver 1993, s. 27.

²⁶ Stephen Knack – Philip Keefer, "Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures", *Economics and Politics*, 7.3,1995, s. 207.

²⁷ North, *a.g.e.*, s. 54; Wolfgang Kasper, İktisadi Özgürlük ve Gelişme, B. Akın (Çev.). Liberte Yayınları, Ankara 2007, s. 12.

²⁸ Knack ve Keefer, *a.g.e.*, s. 207.

²⁹ Johan Torstensson, "Property Rights And Economic Growth: An Empirical Study", *Kyklos*, 47.2, 1994, s. 231.

³⁰ Norton, *a.g.e.*, s. 244.

³¹ Crampton, *a.g.e.*, s. 2.

Tablo 2: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Mülkiyet Hakları
Endeksi Verileri (2010-2020)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	20	20	20	25	20	20	20	51	54	59	67
Türkmenistan	10	10	10	5	5	5	5	32	30	32	20
Özbekistan	20	15	15	15	15	15	15	48	49	50	59
Kırgızistan	25	25	20	20	20	20	20	51	50	50	54
Kazakistan	30	35	40	35	30	25	30	56	56	59	61
Türkiye	50	50	50	50	50	45	40	61	55	56	57

Kaynak: www.theglobaleconomy.com³² (Erişim Tarihi: 12.11.2022)

Mülkiyet hakları endeksi, Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi'nin alt endekslerinden bir tanesidir. Endeks bir ülkenin yasalarının özel mülkiyet haklarını koruma derecesini ve hükümetinin bu yasaları uygulama derecesini ölçmektedir. Buna ek olarak endeks özel mülkiyetin kamulaştırılma olasılığını değerlendirerek yargının bağımsızlığını, yargı içindeki yolsuzluğun varlığını ve bireylerin ve işletmelerin sözleşmeleri uygulama kabiliyetini de analiz etmektedir. Endekte ülkeler 0-100 arasında puan almaktadır. Endeks değerlerinin yüksekliği mülkiyetin daha net bir şekilde yasal korunmasını anlamına gelmektedir. 2020 yılı Mülkiyet Hakları Endeksi'nin ilk sırasında Norveç 100 tam puan ile yer almaktadır.³³

Mülkiyet Hakları Endeksi verileri göz önüne alındığı Tablo 2'de Türk Devletleri ve Türkiye'nin sahip olduğu skorlarda özellikle 2017 yılından sonra iyileşme gözlemlense de düşük mülkiyet haklarının varlığı dikkat çekmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan sahip oldukları mülkiyet hakları endeks verileri ile grup üyelerinden pozitif olarak ayrılmaktadır. Türkiye'nin mülkiyet hakları konusundaki pozisyonu Türk devletlerine göre ilgi çekici şekilde farklılık göstermektedir; zira 2010 yılında en yüksek endeks değeri Türkiye'nin iken 2020 yılı endeksine göre ülkemiz Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'ın gerisinde kalmıştır. Düşük mülkiyet haklarının en önemli etkisi gerek yurt içi gerekse yurt dışı yatırımcıların yatırım yapması önünde engel oluşturarak yatırım oranının düşmesidir. Grupta yer alan ülkeler gelişmekte olan ülkeler oldukları için yabancı yatırımcı için cazip bir ekonomik ortam oluşturulması gerekliliği vardır. Bunun için de ülkenin sahip olduğu mülkiyet haklarının düzeltilip güçlü hale getirilmesi önemli bir adım olacaktır.

³² <https://www.theglobaleconomy.com/download-data.php>

³³ A.g.e.,

2.2. Demokrasi

Demokrasi halkın halk tarafından yönetildiği bir yönetim şeklidir. Ayrıca güvence altına alınan eşitlik ve özgürlüğün katkısı ile oluşabilecek muhtemel problemlerin özgür bir tartışma ortamında değerlendirildiği ve bireylerin potansiyellerinin iyi bir şekilde geliştirildiği bir sistemdir.³⁴ Demokrasi toplumsal hakların korunması için yapısal sınırlamaları içermesinin bir uzantısı olarak bireye ve topluma sunulan özgürlük ortamını oluşturma gibi özelliği ile de diğer yönetim şekillerinden ayrılmaktadır.³⁵

Demokratik toplumlarda toplumda bulunan grupların önemli bir çoğunluğu ekonomik faaliyet seçimini daha rahat yapabilmektedir. Bu noktada önemli olan ise ülkedeki ekonomik sistemi yöneten azınlığın çoğunluğu oluşturan vatandaşların fikirlerini de gözetmesidir. Böylece bireylerin ve toplumların tercih ettikleri ekonomik faaliyetleri özgürlükçü bir ortamda yürütebilmesi olarak tanımlanan ekonomik özgürlük ortamı meşruluk kazanmış ekonomik faaliyetlerin güven içinde yürütülmesi mümkün hale gelebilmektedir.³⁶

Demokrasi kurumunun yokluğu veya yeteri kadar gelişmemiş olması neticesinde oluşan diktatör yönetim şekilleri öncelikleri toplumsal ihtiyaç ölçeğinde belirlenmemiş verimsiz yatırımların oluşmasını ve ülke kaynaklarının ekonomik büyümede sürdürülebilir bir anlayışla üretime kanalize edilememesi sonucunu kaçınılmaz kılmaktadır. Afrika, Latin Amerika, Doğu Avrupa'daki birçok hükümet bu tanıma örnek teşkil etmektedir.³⁷ Ülke örneklerinden anlaşılacağı üzere politik özgürlük ve ekonomik özgürlük ayrılmaz bir bütün olarak ön plana çıkmaktadır. Politik özgürlüğün olmadığı bir ortamda ekonomik özgürlükten, ekonomik özgürlüğün olmadığı bir ortamda da politik özgürlükten söz edilememektedir.³⁸

Ekonomik büyümenin belirleyicilerinden olan diğer unsurların değişmediği kabulüyle, daha yüksek politik ve sivil özgürlüğe sahip gelişmekte olan ülkeler otokratik yönetim şekliyle yönetilen ülkelere göre önemli ölçüde daha yüksek GSYİH büyüme oranları elde etmektedir. Demokrasi ve politik özgürlük seviyesinin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelerde ekonomik performans da olumsuz etkilenmektedir.³⁹ Demokratik yöntemlerle seçilen, gerekli olduğunda değiştirilebilen ve iyi politikalar üreterek bunları uygulamada başarı

³⁴ James Roland Pennock, *Democratic Political Theory*, Princeton University Press, Princeton, 2015, s. 6.

³⁵ Ahmet Beşkaya; Ömer Manan, Ömer, "Demokrasi İle Ekonomik Büyüme- Kalkınma Arasındaki İlişki ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 10 (1-2), 2008, s. 3-4.

³⁶ Lindsay Wright, "A Comparative Survey Of Economic Freedoms", (Ed) R., D. Gastil, *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties*, Greenwood Press, 1982, s. 51-52; Hüseyin Panahi – Ahmed Esadzade – Ramiar Refaei, "Economic Freedom And Economic Growth In Mena Countries", *Asian Economic and Financial Review*, 4.1, 2014, s. 107.

³⁷ Robert Barro, "Democracy and Growth", *Journal of Economic Growth*, 1, 1996, s. 1.

³⁸ Atilla Yayla, *Liberalizm*, 5. bs, Liberte Yayınları, Ankara, 2008, s. 183.

³⁹ Michael Nelson, Ram Singh, "Democracy, Economic Freedom, Fiscal Policy And Growth In Ldcs: A Fresh Look", *Economic Development and Cultural Change*, 46.4, 1998, s. 691.

elde eden hükümetlerin vatandaşların sosyo-ekonomik düzeyine katkı yapan kurumlara karşı pozitif duruşu kurumların kalitesini arttırmaktadır.⁴⁰

Demokrasi ve politik özgürlüğü sağlamak için gerekli olan bağımsız hukuk sistemi ve kamu hizmetinin güçlendirilmesi gibi bir takım kurumsal değişikliklerin yapılması piyasa reformlarının başarılı olabilmesinin önünü açma potansiyeline sahiptir.⁴¹

Demokratik toplumdaki bireyler ekonomik faaliyetleri yürütürken ekonomi aktörlerinin alacakları kararın serbestlik düzeyini belirleyebilmektedir. Ekonomik özgürlük düzeyinin artırılabilmesi için bireylerin kendilerini yönetecek olan hükümetleri seçme haklarının güçlendirilerek ve bunun devamında oluşacak olan demokratik uygulamalar ile kurumların varlığıyla kendi ekonomik düzenlemelerini belirlenebilmesi sağlanmalıdır.⁴²Friedman'a göre ekonomik ve siyasi özgürlük birbiri ile ilişkilidir ve birbirini güçlendirerek beslemektedir. Demokrasi ortamının güçlenmesi olarak ifade edilen politik özgürlüklerdeki genişleme ekonomik özgürlüğü de arttırarak ekonomik büyümeye yol açmaktadır.⁴³

Politik Özgürlük, bireyin devlet yönetimine katılması için oluşturulan hak ve özgürlükleri ifade etmektedir.⁴⁴ Politik özgürlük, bütün yetişkin vatandaşlar siyasi sürece (oy verme, seçme ve lobi yapma vb.) özgürce katılması, seçimlerin adil ve rekabetçi şekilde yapılması ve her partinin özgürce seçime katılabilmesi için oluşturulan ortamı ifade etmektedir.⁴⁵Politik özgürlük bir ülkenin sahip olduğu demokrasi düzeyini temsil eden faktörlerdendir.

Demokrasinin gelişmediği ve darbe, devrim gibi demokratik olmayan yöntemlerle yönetime gelen hükümetlerin varlığına ek olarak hükümetlerin sık sık değişmesi politik özgürlüklerin de göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Siyasi şiddet olarak isimlendirilen bu durum ayrıca değişen ve belirsiz ekonomi politikalarının oluşturulmasıyla ekonomik büyümenin ciddi şekilde olumsuz etkilenmesi anlamına gelmektedir.⁴⁶Siyasi çalkantı olarak da adlandırabilecek bu durum demokrasinin gelişmediği ülkelerde mülkiyet hakların dolayısıyla ekonomik özgürlüğün korunmasında başarısız olacak bir ortamın da oluşmasına neden olmaktadır.⁴⁷

⁴⁰ Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Massimo Mastruzzi, Governance Matters VIII: Aggregate And Individual Governance Indicators, 1996-2008, *World Bank Policy Research Working Paper* 5430, 2010, s. 4.

⁴¹ Jean-Jacques Dethier; Hafez Ghanem; Edda Zoli, "Does Democracy Facilitate Economic Transition? An Empirical Study Of Central And Eastern Europe And The Former Soviet Union. *Journal For Institutional Innovation*", *Development and Transition*, 3, 1999, s. 6.

⁴² Alvin Rabushka, Economic freedom, Toward a Theory of Measurement. (Ed) W. E. Block, *Freedom House Survey of Economic Freedoms*, Vancouver, 1991, s. 60-68.

⁴³ Friedman, *a.g.e.*, s. 36; Necati Alp Erilli, "Economic Freedom Index Calculation Using Fcm", *Alphanumeric Journal*, 6.1, 2018, s. 94; Doucouliagos, Chris and Ulubasoglu, Mehmet Ali, "Economic Freedom And Economic Growth: Does Specification Make A Difference?", *European Journal of Political Economy*, 22, 2006, s. 78.

⁴⁴ Aktan, *a.g.e.*, s. 30

⁴⁵ Gwartney vd., *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁶ Nelson ve Sing, *a.g.e.*, s. 677.

⁴⁷ Knack ve Keefer, *a.g.e.*, s. 209.

Tablo 3: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Politik Haklar Endeks Verileri
(2010-2020)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	6	6	6	6	6	7	7	7	7	7	7
Türkmenis- tan	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Özbekistan	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Kırgızistan	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Kazakistan	6	6	6	6	6	6	7	7	7	7	7
Türkiye	3	3	3	3	3	3	4	4	5	5	5

Kaynak: www.freedomhouse.org⁴⁸ (Erişim Tarihi: 11.11.2022).

Politik Haklar Endeksi Freedom House Özgürlük Endeksi'nin alt endekslerinden bir tanesidir. Endeks seçim süreci, hükümetin işleyişi ve siyasi çoğulculuk ve katılım olmak üzere üç ana bileşenden oluşmaktadır. Endeks değeri 1 ile 7 arasında değişmektedir. Ülkenin sahip olduğu politik haklar endeks skoru 1'e yaklaştıkça güçlü politik haklardan, 7'ye yaklaştıkça ise zayıf politik haklardan söz edilebilir. Politik Haklar Endeksi'nin 2020 yılı verilerine göre Avusturya, Avusturalya, Belçika ve Kanada gibi birçok ülke sahip oldukları 1 puanla politik hakların en yüksek olduğu ülkeler arasında yer almaktadır.⁴⁹

Tablo 3'te Türk Devletleri ve Türkiye'nin Politik Haklar Endeksi verileri yer almaktadır. Bahsi geçen ülkelerden Kırgızistan sahip olduğu 5 değeri ile gruptaki diğer ülkelerin sahip oldukları 6 ve 7 değerlerine nazaran az da olsa pozitif yönde ayrılmaktadır. Çünkü sahip olunan skorun 7'ye yaklaşması politik hakların zayıf olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'ye göre Türk devletlerinin politik özgürlük düzeyinin zayıf olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye'nin sahip olduğu politik haklar endeksi değeri zamanla daha da düştüğü görülmektedir. Tabloda yer alan veriler söz konusu ülkeler için demokrasinin geliştirilmesi için atılacak önemli adımların varlığına dikkat çekmektedir. Demokrasi ile ekonomik özgürlüklerin ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin yakın ilişkili olduğunu bir kez daha öne çıkarmıştır.

2.3. Yolsuzluk

Düzenlemelerin suiistimal edilmesi neticesinde elde edilen haksız kazanç olarak ifade edilen yolsuzluk sadece devletin yasal olarak sağlayabileceği ver-

⁴⁸ <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>

⁴⁹ A.g.e

gilendirme, tarife, sübvansiyon, kredi ve ithalat kotaları gibi konularda ayrıcalık elde etmektir.⁵⁰ Evrensel olarak yasa dışı kabul edilen yolsuzluk kurumlara duyulan güven düzeyini olumsuz etkilemekte ve bireylerin ekonomik faaliyetleri üzerinde olumsuzluk algısı yaratmaktadır.⁵¹

Kanuni düzenlemelerin yetersiz olduğu ve yolsuzluk oranının yüksek olduğu ülkelerde yatırım oranı da düşük düzeydedir. Yolsuzluğun yüksek olması durumu yatırımcıların siyasilerden daha çok destek beklmelerine yol açarak dürüst yatırımcıların ortaya çıkan bu durumdan olumsuz etkilenmesine ve yatırım kararlarından vazgeçmelerine neden olmaktadır. Yolsuzluk bu özelliğiyle piyasada rekabet ortamının bozucu etki yapan bu durum ile güven düzeyinin de düşmesiyle birçok kurumu olumsuz etkileme kapasitesine sahiptir. Mülkiyet haklarının yeteri kadar korunmadığını düşünen yatırımcılar yaşadıkları güven kaybından dolayı yatırımın yerine tüketimi ikame etme yolunu tercih edeceklerdir.⁵²

Girişimcilerin yatırım eylemini gerçekleştirmesi bireylere ve kurumlara duydukları güven düzeyi ve kanunlara uyma isteklerine bağlıdır. Mülkiyet haklarını güvence altına alan ve yolsuzluğu azaltmaya yönelik uygulanan yaptırımların caydırıcılığı güven düzeyini artırarak yatırım düzeyini de olumlu etkileme gücüne sahip olacaktır.⁵³

Bilimsel çalışmalar yüksek ekonomik özgürlük düzeylerinin yolsuzluk seviyesini düşürdüğünü ve caydırıcı bir etkiye yol açtığını tespit edilmiştir. Ayrıca yolsuzluk düzeyinin düşürülebilmesi için ekonomik özgürlük düzeyinin demokrasi ile desteklenmiş olması önemli detaydır.⁵⁴

Liberal iktisadi anlayış devletin genişleyen rolü ve artan müdahaleleri sonucunda yozlaşan kamu tercihlerinin rüşvet ve yolsuzluğa yol açacağını ifade etmektedir. “Yönetmelikler yolsuzluğun hammaddesidir” ifadesinin ışığında katı ve yozlaşmış bürokratik işlemler yolsuzluğu arttıracaktır. Söz konusu katılıkların varlığı yerli yatırımcının yanı sıra yabancı yatırımcıyı da caydırıcı etki yapacaktır. Girişimcileri cezbeden sektörlerde hükümetlerin yapacağı aşırı müdahaleler yatırım rüzgârının yönünü tersine çevirebilecektir.⁵⁵

⁵⁰ Chafuen vd, *a.g.e.*, s. 53; Paolo Mauro, “Corruption: Causes, Consequences And Agenda For Further Research”, *Finance & Development*, 35.1, 1998, s. 11.

⁵¹ Peter Graeff; Guido Mehlkop, “The Impact Of Economic Freedom On Corruption: Different Patterns For Rich And Poor Countries”, *European Journal of Political Economy*, 19, 2003, s. 606; Kasper, *a.g.e.*, s. 3.

⁵² Ruta Aidis; Tomarz Mickiewicz, “Entrepreneurs, Expectations and Business Expansion: Lessons From Lithuania”, *Europe Asia Studies*, 58.6, 2006, s. 875; Torstensson, *a.g.e.*, s. 233.

⁵³ Herrera-Echeverri vd., 2013, s. 1922.

⁵⁴ ShrabaniSaha; Jen-Je Su, “Investigating The Interaction Effect Of Democracy and Economic Freedom On Corruption: A Cross-Country Quantile Regression Analysis”, *Economic Analysis & Policy*, 42 (3), 2012, s. 395.

⁵⁵ Edward Glaeser; Andrei Shleifer, “The Rise Of The Regulatory State”, *Journal of Economic Literature*, 41.2, 2003, s. 415; Leora Klapper Luck; Laeven, Luck; Raghuram Rajan, “Entry Regulation as a Barrier to Entrepreneurship”, *Journal of Financial Economics*, 82, 2006, s. 650; AtillaYayla, *Özgürlük yolu: Hayek’in Sosyal Teorisi*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 171.

Tablo 4: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Yolsuzluk Algılama Endeksi Verileri (2010-2020)

	2010*	2011*	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	24	24	27	28	29	29	30	31	25	30	30
Türkmenistan	16	16	17	17	17	18	22	19	20	19	19
Özbekistan	16	16	17	17	17	19	21	22	23	25	26
Kırgızistan	20	21	24	24	27	28	28	29	29	30	31
Kazakistan	29	27	28	26	29	28	29	31	31	30	38
Türkiye	44	42	49	50	45	42	41	40	41	39	40

Kaynak: www.transparency.org/cpi, (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

İlk olarak 1995 yılında yayınlanmış olan Yolsuzluk Algılama Endeksi Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından yıllık olarak yayınlanmaktadır. Daha yüksek indeks değerleri, daha düşük yolsuzluk seviyesini göstermektedir. Endeks değeri 100-50 puan arası ise düşük yolsuzluk, 49-0 puan arası değer ise yüksek yolsuzluk düzeyini ifade etmektedir. 2020 yılı Yolsuzluk Algılama Endeksi küresel sıralamasında Danimarka düşük yolsuzluk düzeyini ifade eden 88 puanla birinci sırada yer almıştır.⁵⁶

Tablo 4'te Türk Devletleri ve Türkiye'nin 2010-2020 döneminde sahip olduğu Yolsuzluk Algılama Endeksi verileri yer almaktadır. Grup üyelerinin sahip olduğu skorlara bakıldığında hepsinde yüksek yolsuzluk düzeylerinin olduğu görülmektedir. Grup içerisinde Türkiye diğer ülkelere göre az da olsa pozitif olarak ayrılmaktadır ancak Türkiye'nin de sahip olduğu yolsuzluk endeks değerleri yüksektir. Bu olumsuz tablo söz konusu ülkelerdeki başta ekonomik özgürlükler olmak üzere bütün kurumlara duyulan düşük güven düzeyini ifade etmektedir. Düşük güven düzeyi ise ekonomik aktörlerin faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesine yol açarak ekonomik büyümenin istenilen düzeye çıkmasını engellemektedir.

3. Özgürlükçü Ekonominin Ekonomik Bileşenleri

Özgürlükçü bir yapının hukuki birleşenleri tek aşına özgürlükçü bir ekonominin tesis edilmesi için yeterli değildir. Söz konusu bileşenlerin aynı zamanda ekonomik faaliyetleri kapsayacak bir nitelikte olması özgürlükçü bir ekonominin tamamlayıcısı rolünü oynamaktadır. Siyasi ve hukuki özgürlük-

⁵⁶ www.transparency.org:https://www.transparency.org/en/cpi/2020/, “*Endeks” 2012 yılına kadar 0-10 arasında değer alırken, 2021’den sonra 0-100 arasında değer alacak şekilde güncellenmiştir. Yazarlar tarafından 2010 ve 2011 yılı verileri 0-100 arasındaki değerlere dönüştürülmüştür.

lere ek olarak ekonomik olarak özgürlükle ilişkilendirilen fiyat istikrarı ve yoksulluk özgürlüğü bütünlleştirici önemli belirleyicilerden ikisidir.

3.1. Fiyat İstikrarı

Enflasyonun veya deflasyonun *yüksek düzeyde olmadığı, fiyat değişimlerinin makul seviyelerde seyretmesi olarak isimlendirilen fiyat istikrarı*; ekonomi aktörlerinin yatırım, tüketim ve tasarruf gibi kararları almasında yardımcı olan bir değişkendir.⁵⁷

Para basmak, ulusal paranın değerini belirlemek gibi devletin bir takım görevleri vardır. Devletin bu görevi yasalarla belirtilen diğer görevlerinden daha fazla kabul görmüştür.⁵⁸ Devlet söz konusu görevini para politikası ile yerine getirmektedir. Uygulanan para politikası ile *üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarında meydana gelebilecek artışların makul düzeyde tutulması ile fiyat istikrarı sağlanmış olmaktadır*.⁵⁹ Para politikasının ilk hedefi olan fiyat istikrarı ile aşırı fiyat artışı ve düşüşüne yol açmadan paranın dolaşım aracı olarak kredi arzının güvence altına alınmasının yanında enflasyon baskısı olmadan istikrarlı bir büyümeyi sağlamaktadır.⁶⁰

Fiyat istikrarı da hükümet büyüklüğü, vergi oranları ve ülkenin sahip olduğu ekonomik yapı gibi ekonomik özgürlüğü belirleyen değişkenler arasında yer almaktadır. Yüksek vergi oranları ekonomik özgürlüğü olumsuz etkilemektedir. Fiyat istikrarının sağlamamasının sonuçlarından birisi olarak ifade edilen enflasyon da bir vergi çeşidi olarak değerlendirilmektedir. Enflasyon ulusal paranın değer kaybetmesine yol açarak ekonomik özgürlüğü bozucu etkiyi içinde barındırmaktadır. Reel para rejiminin belirsizliği üretim faktörlerinin yeniden tahsis edilmesine ve ekonomik büyümeyi destekleyen verimliliği azaltarak bütün ekonomik aktörler gibi yatırımcıların da olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır.⁶¹

Ekonomik özgürlük skorları yüksek olan ülkelerde düşük enflasyon oranlarını destekleyici katkısı bulunan kurumların varlığı söz konusudur. Çünkü fiyat istikrarının ekonomik büyümeyi ve ekonomik özgürlüğü destekleyen özelliği mevcuttur. Fiyat istikrarını sağlamak bağımsız merkez bankalarının görevidir. Bu noktada hükümetlerin siyasi ve ekonomik olarak bağımsız merkez bankalarını destekleme zorunluluğu açığa çıkmaktadır.⁶²

⁵⁷ Dieter Gerdesmeier, *Price Stability: Why Is Important For You?*, European Central Bank, Frankfurt, 2011, s. 24; Hakan Kara; Musa Orak, "Enflasyon Hedeflemesi, Ekonomik Tartışmalar Konferansı", *Emin Öztürk'ün Anısına*, 2008, s. 2.

⁵⁸ Friedman, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁹ Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, 3. bs., Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2002, s. 203.

⁶⁰ Rabushka, 1991, *a.g.e.*, s. 101.

⁶¹ James Gwartney, Robert Lawson, Randall Helcombe, "Economic Freedom And The Environment For Economic Growth", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 155.4, 1999, s. 650; De Haan - Sturm, *a.g.e.*, s. 221-222; Stanley Fischer, "The Role of Macroeconomic Factors In Growth", *Journal of Monetary Economics*, 32, 1993, s. 488.

⁶² King Banaian; William Luksetic, "Central Bank Independence, Economic Freedom, And Inflation Rates", *Economic Inquiry*, 39(1), 2001, s. 149.

Fiyat istikrarı enflasyon maliyetinin olmadığı bir ortamı desteklemektedir. Yaşanabilecek ekonomik istikrarsızlığı fiyat istikrarı ile ortadan kaldırmak mümkün olabilmektedir. Böylece enflasyonun negatif etkisi olan belirsizlik ve düzensizlik gibi istenmeyen durumlar engellenecek ve ekonomik aktivitelerin artması söz konusu olacaktır.⁶³

Günümüzde hükümetlerin tamamen popülist yaklaşımlarla iktidara gelebilmek veya iktidarda kalabilmek için rüşvet olarak para dağıtabilmek adına karşılıksız para basma yoluna gitmesi sık rastlanır bir durum haline gelmiştir. Bu durum hem siyasi hem de ekonomik yozlaşmaya yol açmaktadır. Radikal bir öneri olsa da Hayek, para basma yetkisinin hükümetten alınmasını ve piyasa bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁴

Tablo 5: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Enflasyon Oranları
(2010-2020)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	5.7	7.9	1.1	2.4	1.4	4	12.4	12.9	2.3	2.6	2.8
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kırgızistan	8	16.6	2.8	6.6	7.5	6.5	0.4	3.2	1.5	1.1	6.3
Kazakistan	7.4	8.4	5.1	5.8	6.7	6.7	14.5	7.4	6	5.2	6.7
Türkiye	8.6	6.5	8.9	7.5	8.9	7.7	7.8	11.1	16.3	15.2	12.3

Kaynak: www.wordbank.org⁶⁵, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

Tablo 5'te Türk Devletleri ve Türkiye'nin 2010-2020 yılları arasında sahip olduğu enflasyon değerleri yer almaktadır. Dünya Bankası'ndan elde edilen verilerde Türkmenistan ve Özbekistan ait enflasyon verilerine ulaşılmamıştır. Tablo 5'de dikkat çeken en önemli durum Azerbaycan'ın diğer ülkelere göre düşük seyreden enflasyon yapısıdır. Ayrıca Kırgızistan'da gözlenen yüksek enflasyon daha sonra düşük seyirli bir görünüm ortaya koymaktadır. Türkiye bu ülke grubundan belirgin bir şekilde yüksek enflasyon verileri ile ayrılmaktadır. 2017 sonrası açıklanan yüksek enflasyon söz konusu ayrışmanın derinleştiğine işaret etmektedir. Enflasyon ölçeğinde bakılırsa Türkiye ekonomik özgürlüğün en önemli belirleyicisi olarak düşünülebilecek fiyat istikrarına göre özgürlükçü bir ekonomik yapıdan uzak bir görünüm arz etmek-

⁶³ Craig Hakkio ; Bryon Higgins, "Costs and Benefits of Reducing Inflation", *Economic Review*. Federal Reserve Bank of Kansas City, 1985, s. 3-4.

⁶⁴ Yayla, 2014, *a.g.e.*, s. 192.

⁶⁵ <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

tedir. İlimli enflasyon olarak adlandırılan enflasyon oranını gelişmiş ülkeler için % 1-3, gelişmekte olan ülkeler için %3-6 olması öngörülmektedir. Çünkü bu seviyedeki enflasyon oranı ekonomi aktörlerinin tasarruf ve yatırım gibi önemli kararlarını verirken geleceğin daha net görünmesine yardımcı olarak ekonomiyi olumlu etkilemektedir. 2020 yılında Fransa'da enflasyon oranı 0,4, Belçika'da 0,7, ABD'de 1,2, Avusturya'da 1,3 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye hariç grup ülkelerinin literatürde öngörülen enflasyon oranlarına ulaştığı ve bu düzeyi koruması gerekliliği önem arz edilmektedir. Türkiye'nin yüksek enflasyon oranını düşürmek adına ekonomi biliminin ön gördüğü politikaların eşliğinde gerekli adımların ivedilikle atılması gerekmektedir.

3.2. Yoksulluk

Yoksulluk bireylerin yaşamlarının devam ettirebilmesi adına yiyecek, barınma ve sağlık hizmetleri gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için gerekli olan minimum düzeyde gelire sahip olmama durumu olarak ifade edilmektedir. Söz konusu bu duruma maruz kalan bireyler yoksul olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶ Ülkede yoksul nüfusun fazlalığı refah düzeyinin düşük olduğu anlamını taşımaktadır. Yoksulluk gelişmekte olan ülkelerde yaygın görülen bir sorundur. Dünya Bankası'na göre gelişmekte olan ülkelerdeki nüfusun yarısından fazlası günde 2 dolardan az, yaklaşık dörtte biri ise günde bir dolardan az gelire yaşamını idame ettirmek zorunda kalmaktadır.⁶⁷

Ekonomik büyümeyi destekleyen politika ve kurumların aynı zamanda yoksulluğu azaltıcı etki yaptığı yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu büyümeyi teşvik eden politikalar ve kurumlar incelendiğinde ekonomik özgürlüğü de desteklemektedir. Bir yanda ticarete açıklık, işgücü piyasası esnekliği ve makroekonomik istikrar gibi politikalar, diğer yandan mülkiyet haklarının güvenliğini ve ekonomik alanda hukukun üstünlüğünü sağlayan kurumları dâhil olduğu bir ekonomide büyüme, temelde geniş fırsatlar yaratan ve yoksulluğun da hızla azalmasına yol açan kapsayıcı bir süreç olmaktadır.⁶⁸ Çünkü ekonomik özgürlük ile refah düzeyi arasında yadsınamaz bir bağlantı vardır. Söz konusu bu bağlantı hukukun üstünlüğü dâhilinde bireylerin kendi çıkarlarını sürdürmek için birçok fırsata sahip olduklarında neler yapabileceklerini göstermektedir.⁶⁹ Ekonomik özgürlük skoru yüksek olan ülkelerde GSYİH daha fazla artmaktadır.⁷⁰ Ekonomik özgürlük skorundaki bir puanlık artış yoksulluğu ortalama %5 oranında düşürdüğü yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir.⁷¹

⁶⁶ Gamze Aksan, "Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27. 9-19, 2012, s. 12.

⁶⁷ Rana Hasan, M.G. Quibria, Yangseon Kim, "Poverty and Economic Freedom: Evidence from Cross-Country Data", *East- West Center Working Papers*, 2003, s. 2.

⁶⁸ Hasan vd., *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁹ Miller vd., *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁰ Panahi vd., *a.g.e.*, s. 106; Gwartney vd., 2001, *a.g.e.*, s. 18.

⁷¹ James Gwartney, "Institutions, Economic Freedom and Cross Country Differences in Performance", *Southern Economic Journal*, 7(4), 2009, s. 949.

Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi ekonomik özgürlüğün etki alanları içerisinde yoksulluğu da eklemiştir. Ekonomik özgürlük skoru yüksek olan ülkelerde yoksulluk oranlarının daha hızlı düştüğü tespit edilmiştir. Ekonomik özgürlük sadece bireylerin gelirinde artışa neden olmamaktadır. Gelir artışıyla birlikte bireylerin daha iyi eğitim alması ve beraberinde beşeri sermayenin artması, daha iyi sağlık hizmetine ulaşım ve gıdaya ulaşımın kolay olması, yaşam beklentisinin artması gibi birçok konuda refah artışının önünü açmaktadır.⁷²

Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi'nin 2021 yılı verilerine göre yaşam standardının bir göstergesi olan kişi başına düşen gelir seviyesi ekonomik açıdan özgür olan ülkelerde daha yüksektir. Ayrıca "özgür" veya "çoğunlukla özgür" olarak sınıflandırılan ülkelerdeki kişi başı gelir düzeyi kendilerinin dışındaki ülkelere göre iki kattan fazla, "bastırılmış" ülkelere göre ise altı kattan fazladır.⁷³

Tablo 6: Türk Devletleri ve Türkiye'nin Toplam Nüfus İçindeki Yoksul Oranı (2010-2020)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	9.1	7.6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
Türkmenistan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Özbekistan	-	-	15	14.1	-	-	-	-	-	-	-
Kırgızistan	33.7	36.8	38	37	30.6	32.1	25.4	25.6	22.4	20.1	25.3
Kazakistan	-	-	-	-	-	-	-	-	4.3	4.3	5.3
Türkiye	16.1	16.3	15	15	14.7	14.3	13.5	13.9	14.4	15	-

Kaynak: www.theglobaleconomy.com⁷⁴, (Erişim Tarihi: 12.11.2022).

Tablo 6'da Türk Devletleri ve Türkiye'nin 2010-2020 yıllarındaki toplam nüfusları içinde yer alan yoksul oranları yer almaktadır. Grup içindeki ülkelere sadece Kırgızistan'ın sahip olduğu oranlar tam olarak yer almaktadır. Diğer ülkelerin verilerine tam olarak ulaşılmaması yapılacak olan yorumlara engel olmaktadır. Dünya genelinde pek çok ülkenin yoksulluk oranlarına ilişkin net ve güvenilir verilere ulaşmanın zorluğu göz önüne alındığında bu durum az da olsa makul hale gelmektedir. Grupta yer alan Kırgızistan'ın yıllar içerisinde toplam nüfus içindeki yoksul düzeyinin düşürdüğü görülmektedir.

⁷² Kim Holmes, *Two Decades of Measuring Economic Freedom: A Look Back at the Index*, 2014, s. 16. <https://www.heritage.org/index/pdf/2014/book/20thann.pdf>; Miller vd., *a.g.e.*, s. 1-2; Dawson, *a.g.e.*, s. 604.

⁷³ Miller vd., *a.g.e.*, s. 1.

⁷⁴ <https://www.theglobaleconomy.com/download-data.php>

Türkiye Grup içinde karşılaştırma imkânı olan sadece Kırgızistan ile mukayese edildiğinde toplam nüfus içinde yoksulluk oranının daha düşük olduğu söylenebilir. Son iki yıllık verisi mevcut olan Kazakistan ise %5 seviyelerinde seyreden toplam nüfus içindeki yoksul oranı ile iyi bir performans sergilediği düşünülebilir. Ancak bu göstergelerin iki yıllık içeren bir zaman dilimi için geçerli olması bu iyimserliğe temkinli yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan ile Türkiye ekonomik özgürlüklerin hukuki ve ekonomik bileşimleri açısından değerlendirilmiştir. Özgürlükçü bir ekonominin hukuki bileşeni olarak mülkiyet hakları, demokrasi ve yolsuzluk göstergeleri ile ekonomik bileşenleri olan fiyat istikrarı ve yoksulluk göstergeleri ülke ekonomileri üzerinde etkili olduğu literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Yapılan çalışmalar çoğunlukla ekonomik özgürlüklerin belirleyici olan hukuki ve ekonomik alandaki özgürlüklerdeki gelişmenin ülke ekonomilerini olumlu yönde etkilediğini ve bu alanda özgürlüklerin genişletilmesinin kişi başına gelir artışıyla uyumluluk gösterdiği ortaya koymaktadır.

Yakın tarih itibarıyla bağımsızlıklarına kavuşmuş olan Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın ekonomik özgürlüklerini belirleyici olan hukuki özgürlük göstergeleri ile ekonomik özgürlükçü göstergelerinin nasıl bir seyir izlediği ilgi konusu olmuştur. Bu bağlamda söz konusu ülkelerin hukuki ve ekonomik özgürlük göstergelerinden elde edilen skorların yetersiz olduğu söylenebilir. Bu ülke grubunda yer alan ülkelerin hukuki özgürlük göstergeleri olarak mülkiyet hakları, demokrasi ve yolsuzluk endeklerinde iyi bir skora sahip olamadıkları, Türkiye ile mukayese edildiğinde Türkiye'nin bu ülkelere göre daha özgürlükçü bir ekonomik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan ekonomik göstergelerine göre bu ülke grubu incelendiğinde fiyat istikrarı ölçüsü Azerbaycan da düşük enflasyon oranları ile özgürlükçü ekonomik yapıyı desteklerken diğer ülkelerde hukuki özgürlükçü göstergelerde olduğu gibi tatmin edici bir görüntü vermemektedir. Bu ölçüye göre Türkiye ekonomisinin son yıllardaki yüksek enflasyonist yapısı Türkiye'nin özgürlükçü ekonomik görünümünü olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bunun yanında ekonomik özgürlük göstergesi olarak yoksulluk göstergeleri kapsamında yeterli veriye ulaşılamaması anlamlı bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmamaktadır. Burada ulaşılan veri kısıtına rağmen verisine ulaşılan Kırgızistan'a göre Türkiye daha iyi bir görünüm arz etmekle birlikte her iki ülkenin de özgürlükçü ekonomi adına yoksullukla ilgili göstergelerinin tatmin edici düzeyin altında olduğu söylenebilir.

Sonuç itibarıyla gerek Türk Devletleri'nin gerekse Türkiye'nin özgürlükçü bir yapı olarak birbirlerine yakınlık gösterdiği ve bununda yetersiz olduğu söylenebilir. Mülkiyet haklarının iyileştirilmesi, demokrasinin göstergelerinden olan politik hakların geliştirilmesi, yolsuzluk ve yoksullukla mücadele için ciddi adımlar ivedilikle atılmalıdır. Böylece meydana gelecek olumlu ge-

lişmeler hem ekonomik özgürlüğe pozitif katkı yapacak hem de uluslararası arenada prestij sağlayacaktır. Ayrıca bu gelişmeler ülke bazında refah artışına, ekonomik büyüme ve bölgede ekonomik açıdan istikrar sağlanabilecektir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk devletleri grubunun özgürlükçü ekonomi yolunda emekleme safhasında olduğu normal olarak değerlendirilebilecekken bağımsızlığını 1923 yılında kazanan Türkiye'nin bu ülkelerle benzerlik göstermesi oldukça düşündürücüdür.

Kaynakça

- ACAR, Mustafa; BİLİR, Hüsnü: Ekonomik Özgürlük ve Türk Dünyası, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yayın No. 17, SFN Yayıncılık, İstanbul 2014.
- ACEMOĞLU, Daron: "Introduction to Economic Growth", *Journal of Economic Theory*, 147, 2012.
- AIDIS, Ruta; MICKIEWICZ, Tomasz: "Entrepreneurs, Expectations And Business Expansion: Lessons From Lithuania", *Europe Asia Studies*, 58.6, 2006.
- AKTAN, Coşkun Can: "Ege Genç İşadamları Derneği Demokrasi ve Piyasa Ekonomisi Yönünden Türkiye Dünya'nın Neresinde?", *EGİAD 1996 Raporu*, 1997.
- AKSAN, Gamze: "Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27: 9-19, 2012.
- BANAİAN, King; LUKSETICH, William: "Central Bank Independence, Economic Freedom, And Inflation Rates", *Economic Inquiry*, 39.1, 2001.
- BARRO, Robert: "Democracy and Growth", *Journal of Economic Growth*, 1, 1996.
- BEŞKAYA, Ahmet; MANAN, Ömer: "Demokrasi İle Ekonomik Büyüme- Kalkınma Arasındaki İlişki Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 10 (1-2), 2008.
- BÜLBÜL, Kudret: "Özgürlük Kavramı Ve Modern İdeolojilerin Özgürlük Anlayışları", *Eski Yeni*, 20, 2011.
- CHAFUEN, Allien; GUZMÁN, Eric, "Economic Freedom And Corruption". (Eds) G.P. O'Driscoll, Jr., K.R. Holmes, and M. Kirkpatrick, *2000 Index of Economic Freedom*. (pp.51-63). The Heritage Foundation/The Wall Street Journal. 2000.
- CRAMPTON, Eric: "You Get What You Vote For: Electoral Determinants Of Economic Freedom", *Journal of Private Enterprise*, 18.0211003, 2002.
- DAWSON, John: "Institutions, Investment and Growth: New Cross-Country and Panel Data Evidence", *Economic Inquiry*, 36, 1998.
- De HAAN, Jakop; STURM, Jan-Egbert: "On The Relationship Between Economic Freedom And Economic Growth", *European Journal of Political Economy*, 16, 2000.
- DETHIER, Jean-Jacques; GHANEM, Hafez; ZOLI, Edda: "Does Democracy Facilitate Economic Transition? An Empirical Study Of Central And Eastern Europe And The Former Soviet Union, Journal For Institutional Innovation", *Development and Transition*, 3, 1999.
- DOUCOULIAGOS, Chris; ULUBASOĞLU: Mehmet, Ali: Economic Freedom And Economic Growth: Selection, Specification And Genuine Effects. *In European Public Choice Society Meetings*, Berlin, 2004.
- DOUCOULIAGOS, Chris; ULUBASOĞLU, Mehmet Ali: "Economic Freedom And Economic Growth: Does Specification Make A Difference?", *European Journal of Political Economy*, 22, 2006.

- ERİLLİ, Necati Alp: "Economic Freedom Index Calculation Using Fcm", *Alphanumeric Journal*, 6.1, 2018.
- FISCHER, Stanley: "The Role Of Macroeconomic Factors In Growth", *Journal of Monetary Economics*, 32, 1993.
- FRIEDMAN, Milton: *Kapitalizm ve Özgürlük* (5. Baskı). (D. Erberk ve N. Himmetoğlu, Çev.). Eksi Kitaplar, İstanbul, 2018.
- HASAN, Rana; QUIBRIA, MG. - KIM, Yangseon: Poverty and Economic Freedom: Evidence from Cross-Country Data. East- West Center Working Papers. 60, 2003.
- GERDESMEIER, Dieter: *Price Stability: Why is Important for You?* European Central Bank, Frankfurt, 2011.
- GLAESER, Edward; SHLEIFER, Andrei: "The Rise Of The Regulatory State", *Journal of Economic Literature*, 41.2, 2003.
- GRAEFF, Peter; MEHLKOP, Guido: "The Impact Of Economic Freedom On Corruption: Different Patterns For Rich And Poor Countries", *European Journal of Political Economy*, 19, 2003.
- GWARTNEY, James: "Institutions, Economic Freedom And Cross Country Differences In Performance", *Southern Economic Journal*, 75(4), 2009.
- GWARTNEY, James - CONNORS: Joseph: "Economic Freedom and Global Poverty," *Accepting the Invisible* (Eds) Hand, M., D. White, Chapter 3, 2010.
- GWARTNEY, James; LAWSON, Robert - Block, Walter: *Economic Freedom in the World: 1975-1995*, Fraser Institute, 1996.
- GWARTNEY, James; LAWSON, Robert; HELCOMBE, Randall: "Economic Freedom and The Environment for Economic Growth", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 155 (4), 1999.
- GWARTNEY, James; LAWSON, Robert; HALL, Joshua; MURPHY, Ryan: *Economic Freedom of the World: 2001 Annual Report*, The Fraser Institute, 2001.
- HAKKIO, Craig; HIGGINS, Bryon: "Costs and Benefits of Reducing Inflation", *Economic Review*. Federal Reserve Bank of Kansas City, Kansas, 1985.
- HERITAGE, The Economic Freedom Index 2021, <https://www.heritage.org/index/> (Erişim Tarihi: 05.11.2022)
- HERRERA-ECHEVERRI, Hernán; HAAR, Jerry; BENAVIDES, Estévez-Bretón Juan: "Foreign Direct Investment, Institutional Quality, Economic Freedom And Entrepreneurship In Emerging Markets", *Journal Of Business Research*, 67(9), 2013.
- HOLMES, Kim: *Two Decades Of Measuring Economic Freedom: A Look Back at the Index*. 2014. <https://www.heritage.org/index/pdf/2014/book/20thann.pdf>(Erişim Tarihi: 13.11.2022).
- KARA, Hakan; ORAK, Musa: Enflasyon Hedeflemesi, Ekonomik Tartışmalar Konferansı, *Emin Öztürk'ün Anısına*, 2008.
- KASPER, Wolfgang, *İktisadi Özgürlük Ve Gelişme*, B. Akın, (Çev.), Liberte Yayınları, Ankara, 2007.
- KAUFMANN, Daniel; KRAAY, Aart; MASTRUZZI, Massimo: "Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996-2008", World Bank Policy Research Working Paper: 5430, 2010.
- KNACK, Stephen; KEEFER, Philip: "Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures", *Economics and Politics*, 7(3), 1995.

- KLAPPER, Leora; LAEVEN, Luck; RAJAN, Raghuram: "Entry Regulation As A Barrier To Entrepreneurship", *Journal of Financial Economics*, 82, 2006.
- MAURO, Paolo: "Corruption: Causes, Consequences And Agenda For Further Research", *Finance & Development*, 35.1, 1998.
- MILLER, Terry; KIM, Anthony; ROBERTS, James: 2021 Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation Wall Street Journal, 2021. https://www.heritage.org/index/pdf/2021/book/index_2021.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- NELSON, Michael ; SINGH, Ram: "Democracy, Economic Freedom, Fiscal Policy And Growth In Ldcs: A Fresh Look", *Economic Development and Cultural Change*, 46(4), 1998.
- NORTH, Douglass Cecil: *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, 2. bs, G. Çağalı Güven (Çev.), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- NORTON, Seth: "Poverty, Property Rights, and Human Well-Being: A Cross-National Study", *Cato Journal*, 18.2, 1998.
- PARASIZ, İlker: *Ekonomik Büyüme Teorileri*, 3. bs, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2008.
- PARKIN, Michael, *Economics*, 6th ed. Addison Wesley, NY, 2003.
- PANAHI, Hüseyin; ESADZADE, Ahmed; REFAEI, Ramiar: "Economic Freedom And Economic Growth In Mena Countries", *Asian Economic and Financial Review*, 4.1, 2014.
- PENNOCK, James Roland: *Democratic Political Theory*, Princeton University Press, Princeton, 2015.
- RABUSHKA, Alvin: "Economic freedom: Toward a Theory of Measurement", (Ed) W. E. Block, *Freedom House Survey Of Economic Freedoms*. (s. 57-87). Vancouver, 1991.
- RABUSHKA, Alvin: "Economic Freedom: Toward a Theory of Measurement" (Ed) W. E. Block, *Philosophical Aspects of Economic Freedom*, (s. 23-37). Vancouver, 1993.
- SAHA, Shrabani; SU, Jen-Je: "Investigating The Interaction Effect Of Democracy And Economic Freedom On Corruption: A Cross-Country Quantile Regression Analysis", *Economic Analysis & Policy*, 42.3, 2012.
- SEYİDOĞLU, Halil: *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, 3 bs, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2002.
- SNOWDON, Brian; VANE, Howard: *Modern makroekonomi: Temelleri, Gelişimi ve Bugünü*, B. Kablamacı, (Çev. Ed.), Efil Yayınevi, Ankara, 2012.
- TORSTENSSON, Johan: "Property Rights And Economic Growth: An Empirical Study", *Kyklos*, 47.2, 1994.
- WRIGHT, Lindsay: *A Comparative Survey of Economic Freedoms*, (Ed.) R., D. Gastil, *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties* (s. 51-90). Greenwood Press, 1982.
- YAYLA, Atilla: *Liberalizm*, 5 bs, Liberte Yayınları, Ankara, 2008.
- YAYLA, Atilla: *Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- WORD BANK, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- FREEDOM HOUSE, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world> (Erişim Tarihi: 11.11.2022).
- GLOBAL ECONOMY, <https://www.theglobaleconomy.com/download-data.php> (Erişim Tarihi: 12.11.2022).
- TRANSPARENCY INDEX, <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/> (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

Extended Abstract

Legal And Economic Components Of A Economic Freedom: An Evaluation On Turkish States And Turkiye

Increasing the level of welfare, which is the main output of economic growth, is possible in an environment where economic freedoms exist. Because economic freedom paves the way for people to decide freely in every aspect of their lives, especially in economic terms. Thus, the quality of life is improved by creating an environment of freedom and nourishing other freedoms. Economic freedom is the legal and economic components it contains and interacts with. And it has a structure that creates a positive effect. Property rights, democracy, corruption as legal components and price stability and poverty as economic components will be explained. In the determination of these variables, the variables in the literature were mainly selected.

Based on the hypothesis that the increase in legal and economic freedoms increases the level of economic freedom, qualitative research method was used in the study. The aim of the study is to evaluate Turkiye and Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan, which are called Turkish States, within the scope of the legal and economic components of economic freedom, based on the positive effects of economic freedom.

Economic freedom is a concept that combines personal choice, open market operations, voluntary exchange, determination of market entry and competition rules, efficient allocation of resources, and clearly defined and enforceable property rights. There are four main reasons to expect free economies to grow faster and reach high income levels from less free ones:

- i. Countries with institutions and policies that are more consistent with economic freedom will attract more investment.
- ii. Private investment will tend to flow into countries with safer property rights and fewer trade barriers.
- iii. Investors will be reluctant to build structures and engage in commercial activities in areas with unsecured property rights.
- iv. Thus, transportation and communication costs are reduced.

Economic freedom is difficult to measure because it is a comprehensive and multidimensional concept. Indices have been developed to measure economic freedom. One of the developed indices is the Heritage Foundation Economic Freedom Index. According to the 2010-2020 period values of the index, Turkmenistan is in the category of non-free countries, Uzbekistan is mostly in the category of non-free, Turkiye, Azerbaijan and Kyrgyzstan are in the category of moderately free and Kazakhstan is in the category of mostly free countries. This situation clearly reveals the necessity of improving the level of economic freedom of the countries in the group.

Property rights are the regulations that enable decisions such as right of use and disposal in addition to the ownership of resources, goods and services from an economic point of view, and are also the basic prerequisites for economic growth. The revenues of the property rights economic units, which are well regulated and strengthened, prevent the return of their savings and investments from being expropriated by the repressive governments or arbitrarily appropriated by individuals other than themselves. The difference in the current level of property rights stands out as the reason for the differences in the economic growth rates between countries. Considering the Property Rights Index data, the existence of low property rights in the group countries draws attention. The most important effect of low property

rights is the decrease in the investment rate by creating an obstacle for both domestic and foreign investors to invest. Since the countries in the group are developing countries, it is necessary to create an attractive economic environment for foreign investors. For this, it will be an important step to correct and strengthen the property rights of the country.

Democracy is a form of government in which the people are ruled by the people. In democratic societies, a significant majority of the groups in the society can choose economic activities more easily. Thus, the economic freedom environment, which is defined as the ability of individuals and societies to carry out their preferred economic activities in a liberal environment, makes it possible to carry out legitimized economic activities in safety. According to the Political Rights Index data, which expresses the level of rights and freedoms created for the individual to participate in the state administration, group members have low index data. He once again highlighted that democracy and economic freedoms and the level of economic development are closely related.

Corruption is expressed as unjust gain obtained as a result of abuse of regulations. Entrepreneurs' realization of investment action depends on the level of trust they have in individuals and institutions and their willingness to comply with the law. The deterrence of the sanctions applied to reduce corruption will have the power to positively affect the investment level by increasing the level of trust.

According to the Corruption Perception Index data of the group countries for the period of 2010-2020, it is seen that there are high levels of corruption. This negative picture indicates the low level of trust in all institutions, especially in economic freedoms.

Price stability, where inflation or deflation is not at a high level and price changes are at reasonable levels; It is a variable that helps economic actors to make decisions such as investment, consumption and savings. Price stability is one of the variables that determine economic freedom. The uncertainty of the real money regime causes the reallocation of production factors and reduces the efficiency that supports economic growth, thus negatively affecting investors as well as all economic actors.

Inflation data for Turkmenistan and Uzbekistan were not available in the data obtained from the World Bank. Azerbaijan has a low inflation rate compared to other group countries, while Kyrgyzstan and Turkiye have a high inflation rate.

Poverty is the fact that individuals do not have the minimum income necessary to meet their basic needs such as food, shelter and health services in order to continue their lives. Economic growth creates wide opportunities and reduces poverty. A one-point increase in the economic freedom score reduces poverty by 5% on average.

It is difficult to obtain clear and reliable data on the poverty rates of many countries around the world. It was not possible to reach all the poverty rates in the total population of the group countries in the years 2010-2020. In the light of the data obtained, it has been determined that poverty rates are high.

As a result, it can be said that both the Turkish States and Turkiye are close to each other as a libertarian structure and this is not at the desired level. Serious important steps must be taken urgently to improve property rights, to develop political rights, which are indicators of democracy, and to fight corruption and poverty. Thus, the positive developments that will occur will both make a positive contribution to economic freedom and provide prestige in the international arena. In addition, these developments will provide an increase in welfare on a country basis, economic growth and economic stability in the region.

KUZEY KAFKASYA HUNLARINDAKİ ZİLGİBİS'İN, DAĞISTAN HAZARLARINDAKİ SELİFÂN'IN, JUAN JUAN, GÖKTÜRK, ESKİ UYGURLARDAKİ HSİE-Lİ-FA SANLARININ ÇÖZÜMLERİ, KÖKEN VE ANLAMLARI

Yusuf GEDİKLİ*

Makalede üç sözcük (unvan) üzerinde durulacaktır. Birincisi Kuzey Kafkasya Hunlarında 521'de saptanan Zilgibis, ikincisi Dağıstan Hazarlarında 916, 943'te saptanan Selifân, üçüncüsü Çin kayıtlarındaki Juan Juan, Göktürk, Uygur unvanı olan hsie-li-fa'dır. Bu üç unvandan birincisinin Türkçe *dilgib, ikincisinin Türkçe *Silbân, üçüncüsü olan hsie-li-fa'nın ise Türkçe *silbâg olduğu kanıtlarıyla ortaya konulmuştur.

Üçüncü unvan olan *silbâg'in çözümü önemlidir. Çünkü bu unvan genellikle yine Türkçe ilteber ~ elteber unvanıyla bir ve aynı sayılıyordu. Metinde görüleceği üzere hsie-li-fa, yani *Silbâg, ilteber ~ elteberle aynı olamaz. Çünkü hsie- unsuru bir tür s-'dir. Geri kalan -li-fa unsurlarıysa -l- ve -b-'dir. Dolayısıyla hsie-li-fa ses çevrimi Türkçe *silbâgden gayri bir şey olamaz.

Böylece üç unvanı çözmüş ve yeniden oluşturmuş oluyoruz. Ayrıca ilteber ~ elteber unvanının yapısı büyük oranda aydınlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hun, Hazar, Göktürk, Zilgibis, Selifân, Hsie-li-fa.

**Solutions, Origins And Meanings Of The Titles Of Zilgibis
In The Khuns Of North Caucasia, Of Selifân In The Dagestan Khazars,
Of Hsie-Li-Fa In Juan Juan, Kök-Türk, And Ancient Uygur**

Abstract

The article will focus on three words (title). The first is Zilgibis found in 521 in the Huns of the North Caucasus, the second is Selifân, identified in the Khazars of Dagestan in 916, 943, and the third is hsie-li-fa which is the title of Juan Juan, Kök-türk, Uyghur in Chinese records. It has been proved by the evidence that the first of these three titles are Turkish *dilgib, the second one is Turkish *Silbân, and the third one, hsie-li-fa, is Turkish *silbâg.

Geliş Tarihi: 21 Temmuz 2022 - Kabul Tarihi: 25 Ekim 2022.

Atf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Kuzey Kafkasya Hunlarındaki Zilgibis'in, Dağıstan Hazarlarındaki Selifân'ın, Juan Juan, Göktürk, Eski Uygurlardaki Hsie-li-fa Sanlarının Çözümleri, Köken ve Anlamı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 437-450, doi: 10.55773/tda.1146829

* Dr, İstanbul-Türkiye, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

*The solution of the third title, *silbäg, is important. Because this title was generally considered one and the same as the Turkish title ilteber ~ elteber. As can be seen in the text, hsie-li-fa, that is *silbäg, cannot be the same as ilteber ~ elteber. Because element hsie- is a type of s-. The remaining -li-fa elements are -l- and -b-. Therefore, sound translation of hsie-li-fa cannot be anything other than Turkish *silbäg.*

Thus, we have solved and reconstructed the three titles. In addition, the structure the title ilteber ~ elteber has been largely clarified.

Keywords: *Khun, Khazar, Kok-türk, Zilgibis, Selifân, Hsie-li-fa.*

Kuzey Kafkasya'nın Kuban yarımadası ve Dağıstan bölgeleri, Hun ve öbür Türk kavimlerinin (Ogur, Barsil, Saragur, Sabar) çok eski yerleşim alanlarındandır. Aynı durum Kırım için de geçerlidir. Buralarda (Kırım, Kuban, Dağıstan) yerleşik Türk kavimleri zaman zaman birbirleriyle didişmiş, bu durum her iki tarafın zayıflamasından başka bir işe yaramamıştır. Nitekim Kırım'daki Kerç, Kuban'daki Taman Hunlarıyla Sabarlar arasında Kafkasya'da egemen olmakla ilgili bir rekabet vardı.¹

Kuzey Kafkasya Hunları teriminden asıl Hun Türklerini anlamalıyız. Gerçi kaynaklarda Hun terimi geniş anlamda kullanılmakta, bu terimle asıl Hunlarla birlikte Ogur (Bulgar), Barsil, Saragur, Sabar Türkleri de kastedilmektedir. Yani kaynaklarda gerek Ogurlar (Bulgarlar), gerek Sabarlar kendi adlarıyla anılmakla birlikte sadece Hun, ayrıca Hun - Sabir, Hun - Bulgar olarak da anılırlar. Burada inceleyeceğimiz Zilgibis sanı çok yüksek olasılıkla asıl Hunlara aittir.

1. Doğu Roma Kaynaklarında Zilgib-is'in (Σιλγιβις) Kimliği, Kayıt Tarihi

Zilgib-is Kuzey Kafkasya'da adı en erken zikredilen Hun şeflerinden biridir (-is Yunanca takıdır). Jüstinyen tarafından Sasanlı hükümdarı Kubad'a (Kavad) jurnal edilmiş, Kubad tarafından öldürtülmüştür.

1. Zilgib-is, Teofanes'te 521 yılı olaylarıyla ilgili olarak geçer; yazar ondan "Hunların hükümdarı" diye bahseder.²

2. Zilgib-is, Malalas (491 - 578) ve başka kaynaklarda da görülür.

3. Moravcsik 520 dolayları yazar; "Kafkasya bölgesinde Hun prensi" açıklamasını yapar.³

4. Golden bu kişiyi "Hun kralı" olarak niteler⁴; "Hun kralı Zilgib-is'in bir Sabir olup olmadığı açık değildir" der.⁵

1.1. Yazımlar

1. Moravcsik'te Zilgibis = Σιλγιβις vb. şeklindedir.⁶

¹ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İA, c. 2, s. 97.

² Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002, s. 26.

³ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II, s. 131.

⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 85 vd.

⁵ Golden, s. 85.

⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 131.

2. Johannes von Nikiu'da *Ziligdes* biçimindedir.⁷ *Ziligd* biçiminin sonundaki *d*, galiba *b* yerine bir yanlış yazımdır (Belki de Habeşçede veya başka bir alfabede *b* ve *d* harfleri birbirine benzediği için yanlış yazıma meydan verilmiştir).

3. Artamonov *Ziligd* yazar.⁸

4. Başstav; *Zilgbi-or*, *Zilgib-io*, *Zagbir-is* imlalarını verir.⁹

5. Golden çeşitli kayıtları eserlerinde şöyle sıralar:

5.1. Malalas'ta: *Zilgibis* = Ζιλγιβις, varyantları *Zilgibi* = Ζιλγιβι, *Zilgib* = Ζιλγιβ, *Zilgibin* = Ζιλγιβιν.

5.2. *Chronikon Paschale*'da: *Zilgbis* = Ζιλγβις, *Zilgbi* = Ζιλγβι, *Zilgbin* = Ζιλγβιν, *Zilgbín* = ζιλγβίν, *Zilgbiros* = ζιλγβιρος.

5.3. Teofanes'te (*Kronografya*'da): *Zilgbi* = Ζιλγβι, *Zilgbin* = Ζιλγβιν. Varyantları: *Ziligbis* = Ζιλγιβις, *Zilgbis* = Ζιλγβις, *Ziligdis* = Ζιλγιδης, *Ziligbin* = Ζιλγιβιν, *Zilgdin* = Ζιλγιδην, *Zeliches*, *Zelichen* (son ikisi Latince kayıtlardır).

5.4. Landolfus'ta: *Ziligdes*.¹⁰

1.1.2. Görüşler

1. Zeki Velidi Togan sözcüğü *Zigibi* yazar; *Cılkı-biy* olarak düşünür.¹¹ Başka bir eserinde *Cılkı-bi*'ye ilaveten Çigil-bay açıklamasını teklif eder.¹²

2. Golden "bu ismin tatmin edici bir açıklaması yoktur" der.¹³

1.1.3. *Zilgib-is* Hakkında Fikir Jimnastiklerimiz

1. Kelimeyi *sü-bigi*, yani "asker beyi, kumandan" olarak düşündük. Bilindiği gibi *sü bigi* "Tuna Bulgarlarında ordu kumandanı"dır.¹⁴ Ancak kelimenin Grek harfleriyle orijinal yazımı buna imkân tanımıyor.

2. Bu adın *Silig Beg olabileceğini de düşündük. Orkun anıtlarında *Yigen Silig Beg* kişi adı mevcuttur. Turfan Uygur kağanı Böğü Han'ın kitabesinde *Tigin Silig Terken*, Karahanlılarda *Silik Terken* kadın ad veya sanları vardır.¹⁵ (Böğü Han Turfan Uygur idikutudur. Kitabesi 948'e aittir).¹⁶ Gerçi Sümer, Kaşgarlı'daki *silig* "temiz, ince, güzel, tatlı dili" açıklamasını aktarır.¹⁷ Eski Uygurca *silig*, *silik* "arı, temiz, pak, bakire" de¹⁸ Kaşgarlı'daki anlamla hemen-

⁷ Moravcsik, s. 131.

⁸ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004, s. 97.

⁹ Şerif Başstav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, İkinci Kânun - Nisan 1941, Sayı: 17 - 18, s. 61.

¹⁰ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 298. / Aynı yazar, *Khazar Studies*, Akademiai Kiado, Budapeşte 1980, s. 260. / Aynı yazar, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 86.

¹¹ Togan, "Azerbaycan", s. 99.

¹² A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. b., Enderun k., İstanbul 1981, s. 171.

¹³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 298. / Aynı yazar, *Khazar Studies*, s. 260.

¹⁴ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 43 vd.

¹⁵ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, c. 1, s. 88, 110.

¹⁶ Sümer, s. 74.

¹⁷ Sümer, s. 110.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3 b. Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 135.

ce aynıdır. Göktürklerdeki *Silig*'in ise “yüksek bir unvan” olduğunu sanıyoruz (Kelimeyi ayrı bir yazımızda ele alacağız).

Mantıklı görünmesine karşın **Silig* Beg'in göçüşmeyle *Zilgib-is* olabileceği düşüncemiz, bizi tatmin etmedi. Başka arayışlara yöneldik ve bu süreçte *Zilgib-is*'in ad değil, “yüksek bir san” olduğunu anladık.

1.1.4. *Zilgib-is*'in Çözümü

Zilgib-is'te başta yer alan *Z-* (Grek abecesinde büyük *zeta* harfi, küçük biçimi ζ , ses çevrimindeki karşılığı *dz*, *tz*'dir) bilindiği üzere Türkçe sözlerin başında görülmeyen bir sestir. Kanaatimize göre o çağda Türkçede baştaki ses * δ (dh = Arapçadaki *zel*) idi.

Kayıt yabancılar tarafından yapıldığı için baştaki * δ (dh) sesi *Z* (*dz*) işitilmiş, öyle kaydedilmiştir. Bunun sebebi Grekçenin bünyesidir. Her dil yabancı bir sesi veya kelimeyi az veya çok kendi bünyesine yakınlaştırır, uydurur. Dolayısıyla Türkçe **dilgib* unvanı (unvanın birincil hâli böyledir) Grekçeye *Zilgib-is* biçiminde aktarılmıştır. Yani δ (dh) yerine *Z* (*dz*) yazılmıştır. Sözcüğün *Z-* (*dz-*) ile zaptedilmesinin başka mantıklı bir açıklaması yoktur.

Baştaki sesin *dz* olduğunu aydınlığa kavuşturduktan sonra *Zilgibi-is*'in çözümüne devam edersek, sözcükteki *-ilgib-* seslerini aynen alacağız. Yalnız Grekçe takı olan *-is*'i atacağız. Sözcüğe baktığımızda kök ünlüsünün *-i-* olduğunu görürüz. Bütün bu işlemleri yerine getirdikten sonra **Zilgib*, daha açıklayıcı bir yazımla **dzilgib* biçiminde bir sözcük elde ederiz. Yani tabiri caizse **dzilgib*, Grekçe **Zilgib*'in farklı bir yazımıdır. *Z-*, Grekçenin *zeta* (*dz*) harfidir; Türkçenin *Z*'si değildir. *Z-* veya *dz-* seslerinin birincil biçimi tabii ki **d*'dir.

Peki Grekçe **Zilgib*, açıklayıcı yazımla **dzilgib*in o zamanki Türkçesi ne olabilir? Bu, az yukarıda söylediğimiz üzere **dilgib*dir. Yani baştaki birincil **d* sesi Türkçede * δ (dh) olmuştur. Sözcüğün Türkçe ilk biçimi ve gelişimi şöyledir: **dilgeb* > **dilgib* > **dilgib*.

O çağda Türkçede başta * δ (dh) sesi olduğunu kabul ettiğimize göre sözcüğün daha sonraki Türkçe biçiminin **Silgib* ~ **Yilgib* olacağını öngörebiliriz. Yani Türkçe **dilgib* yeniden oluşturmamızın daha sonraki normal Türkçe biçimi **Silgib* veya **Yilgib* olmalıdır. Yazık ki **s*-li veya **y*-li bir kayıt elimize ulaşmamıştır.

* δ (dh, Arapçadaki *zel* harfi) daha sonra Türkçede başta *y*'ye, kelime içinde *y*, *z*, *s* ve *s*'den dönüşerek *ş*'ye çevrilmiştir.

Zilgib-is verisi bize 521'de Kafkasya Hun Türkçesinde baştaki birincil **d*'nin * δ (dh) olmaya başladığını da gösteriyor.

1.1.5. Benzer Örnekler

Türkçe söz başı * δ (dh) sesinin Grekçe (yabancı) kaynaklarda *Z* (*dz*) ile zaptedildiğini bildirdik. Bunu 627'de Tiflis kuşatması dolayısıyla yine Greklerce kayıtlanan *Ziebil* ($\Sigma\iota\epsilon\beta\eta\lambda$), *Ziëbil* ($\Sigma\iota\epsilon\beta\eta\lambda$), *Zebeil* ($\Sigma\epsilon\beta\epsilon\eta\lambda$) verileriyle de destekleyebiliriz.¹⁹

¹⁹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 250. / Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 130.

Bu çeşitlemelerdeki *Z-* de *dz-*'dir. Fakat bunun o çağ Türkçesindeki doğru biçimi **δ-* (*dh-*)'dir. Dolayısıyla *Ziébíl*, *Ziebil*, *Zebeíl*'in doğru Türkçe biçimi **debil* yahut **ðibildir* (**debil* ihtimali daha güçlüdür). Bu unvan (sözcük unvanıdır) Türkçe yabgu unvanıyla bir ve aynı değildir; farklıdır.

Görüşümüzü doğrulayan ve tanımlayan ikinci bir olgu 627'de Bizanslılarca kaydedilen *Ziébíl*, *Ziebil*, *Zebeíl*'in Gürcüceye *cibgo*, Ermeniceye *cebu*, 576'da ölen İstemi Kağan'ın Arapçaya *Sin-cibu* biçiminde *c-*lerle aktarılmasıdır; bunlardaki *dz-*'nin *c-* veya *j-*'ye yakın bir ses olduğunu anlıyoruz. *dz-* (*c-*) ve *j-* seslerinin çıkakları birbirine yakındır. Krş. Çağdaş Türkçedeki *Necdet* > *Nejdet*, *vicdan* > *vijdan*, *meclis* > *mejlis* ile.

SORU: Kaşgarlı'daki *küjık* “perçem, zülûf”²⁰ acaba *-d-* > *-dz-* evrimiyle mi gelişmiştir? Yoksa *küjık* aynı şekilde gelişen yabancı asıllı bir kelime midir?

1.1.6. Türkçe **ðilgib* Göçüşmeli Olabilir mi?

Türkçe **ðilgib* yeniden oluşturmamızdan sonra kendi kendimize şöyle bir soru yönelttik: Acaba Türkçe **ðilgib* göçüşmeli olabilir mi? Yani Türkçe **ðilgib* aslında **ðilbig* olabilir mi? Bu soru kafamıza takılınca aklımıza birdenbire Çince kayıtlardaki *hsie-li-fa* unvanı geldi (Aşağıda inceleyeceğiz). Çincedeki *hsie-li-fa*'nın etkisiyle Türkçe yeniden oluşturmanın **ðilbig*, yani göçüşmeli olması gerektiğine hükmettik.

Hükmettik ama kafamızdaki soru imlerini ve şüpheleri yine de bertaraf edemedik. Sonra unvanın göçüşmeli olduğu düşüncemizden vazgeçtik. Çünkü eğer sorumuzun cevabı olumlu olsaydı, bu kadar bol kaydı ve varyantı olan bir san, hiç olmazsa bir iki kez **Zilbig-is* biçiminde kaydedilmeliydi. Dolayısıyla yukarıda tespitlediğimiz üzere asli ve doğru biçimin Türkçe **ðilgib* olduğunu kabul ettik (11 Şubat 2020 - 24 Şubat 2022).

1.1.7. Türkçe **ðilgibin* Anlamı

Düşünmeye devam edince Türkçe **ðilgibin* ad değil, “yüksek bir san” olduğunu anladık. Bu san *ilig* “hükümdar” sanıyla kökteştir. *İlig* (*illig* veya *ellig* değil) sanının gerçek ünlüsü *-i-*'dir. Başta *d* > *y* > *ø* evrimi ve *-lg* arasında ünlü vardır.

2. Dağıstan Hazarlarındaki *Selifân*

2.1. Kayıtlar ve Tarihleri

1. *Tarihü'l-Bâb*, 916 yılı olaylarıyla ilgili olarak Demirkapı Derbend'in Müslüman hükümdarları arasında yer alan ve “bir Hazar ordusu ile yardıma gelen” *Selifân*'ı zikreder.²¹

2. Mesudi 943'te Haydak hükümdarı *Selifân*'dan söz eder.²²

²⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 78.

²¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 239 vd.

²² Golden, s. 239 vd.

2.2. Görüşler

1. Minorski her iki *Selifân*'ın aynı kişi olduğunu öne sürer, *Selifân*'ı *Chiu T'ang-shu*'da yer alan Uygurların *sse-li-fa* sanıyla birleştirir.²³

2. Golden her iki kişinin aynılaştırılmasına karşı çıkar. *Tarihü'l-Bâb*'daki kişiyle Mesudi'deki kişinin yazgılarının aynı olmadığını, *Tarihü'l-Bâb*'ın sunduğu bilgilerin yerel kroniklerden elde edildiğini, *Selifân*'ın Hazar yahut Hazarlara bağlı bir prens olduğunu yazar.²⁴

Golden, Minorski'nin *Selifân* ile *sse-li-fa* unvanlarını birleştirmesine de karşı çıkar. Unvanın içeriğinin karanlık olduğunu, Minorski'nin *Chiu T'ang-shu*'da geçen Uygurlara ait *sse-li-fa* "Uygurların askeri işlerini yöneten kişi"-den söz ettiğini, Barthold'un *sse-li-fa*'yı ilteber sanıyla eşleştirdiğini, bu durumda *Selifân* ile *sse-li-fa* unvanının birleştirilemeyeceğini, unvanın (ismin?) ne anlama geldiğini kestirmenin zor olduğunu, belki Eski Kafkas ve İrani sanlarla ilişkili olabileceğini belirtir.²⁵

2.3. Selifân nedir?

Chiu T'ang-shu'nun verdiği *sse-li-fa* "Uygurların askeri işlerini yöneten kişi" bilgisini anımsadığımızda *sse-li-fa*'yı "askersel bir yetkili" olarak tanımlayabiliriz.

Minorski'nin *Selifân* ile *sse-li-fa* ~ *hsie-li-fa*'yı birleştirmesi doğrudur. Her iki unvan (*Selifân* ve *sse-li-fa* ~ *hsie-li-fa*) aynıdır. Yalnız bu aynılığı kandırıcı, inandırıcı biçimde açıklamak lazımdır. Yoksa öneriler sadece bir fikir düzeyinde kalır ve sorun devam eder. Şimdiye değin olduğu gibi.

Selifân'daki *-i* türemedir. Bunu çıkardık mı geride **Selfân* biçimi kalır. *-f* tabii ki bir *b*'dendir. İkinci hecedeki *-â*'yı *-â* olarak düşünmeliyiz. Çünkü sözcüğün kök ünlüsü *inc*edir. Dolayısıyla sanın yeniden oluşturması **Selbân*'dir.

Gerçi kayda göre birinci hecedeki kök ünlü *-e*'dir. Bunu dikkate alarak sözcüğü **Selbân* olarak oluşturduk. Lakin unvanın birincil kök ünlüsü *-i* olmalıdır. Bu karara sözcüğün kökteş ve ocaktaşlarının *-i* ünlülü olmalarından varıyoruz. Krş. Yukarıdaki Türkçe **ðilgib* ve aşağıdaki Türkçe **silbäg* ile; ayrıca yine krş. meşhur *ilig* sanıyla. Bu duruma göre unvanın gerçek biçimi **Silbân* olmalıdır. Bildiğimiz üzere her dilde *-i* > *-e* ve *-e* > *-i* geçişleri vakayı adiyedendir, normaldir.

Sondaki *n* sesini açıklamak güç değildir. Bu **Silbân*'ın birincil hâli olan **dilbeg* > **silbeg*deki *-g*'nin *-ng* olması, sonra *-g*'sinin düşmesi, *-n*'sinin kalmasıyla oluşmuştur. Türkçemizde buna benzer örneklere raslamak olanaklıdır. Örneğin Türkçe *görünmek* fiilinin birincil biçimi **gö-rg*'dür. Sonda *-g* > *-ng* > *-(ü)n-* gelişimiyle *görün-* olmuştur. Bu olguya birçok çalışmamızda *sonracıl ng* demiştik (2 Şubat 2019).

Unvanın birincil biçimi **dilbeg*dir. Şöyle bir gelişim çizgisi oluşturabiliriz: **dilbeg* > **silbeg* > **silbäng* > **silbân* > **selbân* > **selfân* > *Selifân*.

²³ Golden, s. 241.

²⁴ Golden, s. 240.

²⁵ Golden, s. 241.

Bu noktada biz de Golden gibi unvanı Hazarlara ait ediyoruz. Kuzey Kafkasya Hunlarına ait olması zayıf ihtimaldir.

2.4. Selifân'ın Anlamı

Selifân, yeniden oluşturmamızla *Silbân, ad değil “yüksek bir san”dır. Aşağıda inceleyeceğimiz *hsie-li-fa* “*silbäg”in kökteşidir. Aynı yüzyıllarda, aynı coğrafyalarda, aynı toplumlarda kayıtlandıkları için fonetik bakımdan farklılaşmışlardır. Bu iki san (silbân ve *silbäg), yukarıdaki Türkçe *dilgib ve *ilig* unvanlarıyla ocaktaştır.

3. Çin Kaynaklarındaki *Hsie-li-fa* ~ *Sse-li-fa* Sanı

Sıra Çin kaynaklarının Juan Juan, Göktürk ve Uygurlarda saptadıkları unvanlardan biri olan *hsie-li-fa* veya *sse-li-fa*'yı irdelemeye geldi.

3.1. Kayıtlar

1. *Szu-li-fa* unvanı 520 başlarında Juan Juanlarda tespit edilmiştir.²⁶

2. *Hsie-li-fa* Göktürklerde kayıtlanmıştır.²⁷ Bu kayıt *Göktürk* devletinin kurulduğu 552'den hemen sonradır.

3. Chavannes (ok. Şavan) Batı Göktürk yabgusu T'ung Yabgu'nun (618? - 630), egemen olduğu krallara *Hie-li-fa* sanını verdiğini, yanlarına vergi ve haraç almak için *tudun* atadığını yazar.²⁸

4. 747'de Uygur tahtında *Yeh-hu Chieh-li-fa* unvanlı bir kağan bulunuyordu; unvanın birinci unsuru Hamilton'a dayanılarak *yabgu* kabul edilir.²⁹ İkinci unsuru *hsie-li-fa* ile aynıdır. *Chieh-li-fa* yazımı galiba Fransızcaya göredir. Şi-li-fa okunmalıdır. *Yeh-hu Chieh-li-fa* unvan öbeği *yegüg *silbäg veya *yagug *silbägdır.

Kısaca unvan *hsie-li-fa*, *hie-li-fa*, *chieh-li-fa*, *şi-li-fa* (okunuşudur), *se-li-fa*, *szu-li-fa*, *sse-li-fa* vb. yazılır. En doğru yazım *hs*-li yazımlardır. Diğerleri insanı yanıltabilir. Özellikle sadece *h*-li yazımlar kesinlikle yanıltıcıdır. Bu tür yazımlar aynı zamanda eksiktir.

Unvanın ikinci ve üçüncü heceleri hep aynı imladadır.

3.2. Görüşler

1. F. Hirth, Çinlilerin *sulipat*, *kielifo* = *selifa* biçiminde kaydettikleri unvanın Türkçe *alpaga* olabileceğini ileri sürmüştür.³⁰

²⁶ Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan - Juanlar*, Yeditepe y., İstanbul 2015, s. 40, 81.

²⁷ Ahmet Taşağl, *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995, s. 114.

²⁸ E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge y., İstanbul 2007, s. 329.

²⁹ Özkan İzgi, “Uygur kağanlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi”, *Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* (Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), Fasikül I, Sayı: 13, Erzurum 1985, s. 247.

³⁰ Sadri Maksudi [Arsal], *Türk Hukuk Tarihi* (1925-26 yılına ait ders notları), yay. haz.lar, Fethi Gedikli, Ali Adem Yörük, Mahmud Esad Kalıpçı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2017, s. 791.

2. F. Hirth ve F. W. K. Müller, Çin kaynaklarındaki *k'i-li-fa*'nın doğru okunuşunun *il-di-bar* olduğunu öne sürmüşlerdir.³¹ (Hirth'in ikinci bir görüşü).

3. Barthold, *Sse-li-fa* unvanını *elteber* olarak düşünür.³²

4. F. Sümer, *hsie-li-fa*'nın (*hie-li-fa*, *şi-li-fa* da yazar) karşılığının *il teber* olduğunun anlaşıldığını, A. Bombaci'nin 1970'te unvanla ilgili bir makale yayımladığını, *ilteberin il* "ülke, devlet" ile *tab-* + *ar* ekiyle yapılmış bir isim olduğunun kabul edildiğini bildirir.³³

Faruk Sümer başka bir eserinde de *el teber* yazar, yani unvanın iki kelime olduğunu ima eder.³⁴

5. A. Taşağıl, *Göktürklerdeki hsie-li-fa* sanının karşılığına *ilteber* yazar.³⁵

6. Son çalışmaların birinde *hsieh-li-fa*, *eltäbär* sanyyla denkleştirilir.³⁶

7. K. Yıldırım, Juan Juanlardaki *Szu-li-fa* sanını *ilteberle* eşitler.³⁷

Kısaca *hsie-li-fa* sanı genelde *ilteber* sanyyla özdeşleştirilmiştir.

3.3. *Hsie-li-fa*'nın *İlteber* Olamayacağı Görüşü

1. Pelliot, Hirth ve Müller'in görüşlerini yanlış bulur; *k'i-li-fa*'nın doğru okunuşunun *il-di-bar* değil, *el-fa* olduğunu (herhâlde *ki-* dizgide düşmüş), bundan ötürü *ilteberin* karşılığı sayılamayacağını bildirir.³⁸

2. Gerçekten de Türkçe *ilteberin* Çince ses çevrimi *hsie-li-fa* olamaz. Biz de Çince *hsie-li-fa* ses çevriminin Türkçe karşılığının *ilteber* olmayacağını farkındaydık. Çünkü sesler tutmuyordu. Araştırmca unvanın doğrusunun *ilteber* olmadığını anladık (Aşağıda üzerinde duracağız).

3.4. *Hsie-li-fa*'nın Karşılığı Ne Olabilir?

Hsie- unsurundaki *hs'yi* s okumalıyız. *ie-*, ünlünün ince olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla *hsie-* unsuru *si-*'dir (*ie* ikili ünlüsünün ilk kısmının esas ünlü olduğunu kabul ediyoruz). *-li-* hecesini *-l-* olarak alacağız. *-i-* ünlüsünden dolayı bunun da ince olduğunu anlıyoruz. Böylece **sil* ögesini elde ederiz. *-fa* ise ancak bir *b* sesinin karşılığı olabilir. Yanındaki ünlü kalındır. Ancak öteki ince ünlülere bakarak bunun da ince olduğunu, *-a-*'nın bir *ä* sesinin karşılığı olduğunu söyleyebiliriz. Hepsini birleştirdik mi **silbä* ögesine ulaşırız. Fakat sözcük bu kadar olmamalıdır. Ayrıca sonda bir *g* sesi olmalıdır. Çinlilerin sondaki yumuşak ünsüzleri yazmadıklarını biliyoruz (b, d, g, l). Sona *g* sesini getirdik mi **silbäg* biçiminde bir unvan kelimesine erişiriz. İşte Çince *hsie-li-fa* ses çevriminin Türkçe karşılığı budur (22 Mayıs 2021). **Silbäg* ne yazık ki tipki **Silbän* gibi Türkçe kaynaklarda görülmez.

³¹ Károly Czégledy, "Yiltavar unvanı", çev. İbrahim Kafesoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, IX, İstanbul 1951, s. 184.

³² Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 241.

³³ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 35.

³⁴ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, 2. b., TTK, Ankara 2006, s. 25.

³⁵ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 114.

³⁶ İsenbike Togan - Gülnar Kara - Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK, Ankara 2006, s. 3, 349, 357.

³⁷ Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan - Juanlar*, s. 81.

³⁸ Czégledy, "Yiltavar unvanı", s. 184.

Özetle genellikle kabul edildiği üzere *hsie-li-fa*'nın doğru karşılığı *ilteber* değil, *silbäğdir. Birincil biçimi *dilbegdir. Başta d > s evrimiyle *silbäg olmuştur. San Dağıstan Hazarlarındaki *Selifân*'la kökteştir. Kuzey Kafkasya Hunlarındaki Türkçe *ölgib sanıyla ocağaştır.

YASA: Bu sanı çözünce Çince *hs* ses birleşiminin Türkçe veya Türkçe olmayan dillerdeki karşılığının bir tür *s* olduğunu kesinlikle anladık. *Hsie-li-fa* çözdüğümüz gibi *silbäğdir. Hsiung-nu, Hsü-pu, Hsien-bi bu harf öbeğini barındıran sözlerden birkaçıdır. Hsiung-nu'nun okunuşu Siung-nu'dur; bu çarpıtılmış biçimdir. Türkçesi *Kung'dur. Hsü-pu'nun Türkçesi “*Sabar (kavim adı)”dır; Moğulca olan Hsien-bi'yi ise şimdilik *Sinbig olarak yeniden oluşturabiliriz (11 Şubat 2020).

Çincedeki *hs-* sesi Osmanlıcadaki *sad* ve *sin*'e benzetilebilir; yani her iki *s* farklıdır. Anımsarsak Osmanlıcada *s*'li kalın kelimeler *sad* ile, *s*'li ince kelimeler *sin* ile yazılırdı.

3.5. İlteberin Yapısı Hakkında Görüşler

Hsie-li-fa sanını *silbäg olarak yeniden oluşturduk ve bunun karşılığının *ilteber* ~ *elteber* olamayacağını belirttik. Yeri gelmişken *ilteber* ~ *elteberin* yapısı hakkındaki görüşlere bir göz atalım:

1-2. Thomsen *ältäbäri* birleşik kelime kabul eder; Z. V. Togan, *ältäbäri* *äl ve täbär* kısımlarına ayırır.³⁹

3-4. Károly Czégledy *ältäbäri* birleşik kelime sayar; ikinci unsurun yabancı bir unvan veya Türkçe bir kelime (belki *demir*) olabileceğini söyler. Yurttaş Dezsö Pais de unvanın *el* ve *teber* şeklinde iki kısımdan oluştuğu fikrindeydir.⁴⁰

5. Rasonyi unvana ait *teber* ögesinin “belki: yabancı devleti ezen, tepen, yahut halk etimolojisi” olduğu görüşündedir.⁴¹

6. T. Tekin *eltäbär* “Uygurlarda yüksek bir unvan (BK D 37) < el täbär kabileleri düzene sokan, düzenleyen” izahını yapar.⁴² Yani sanı iki kelime kabul eder.

7. Biz de *ilteber* ~ *elteberin* iki kelimedenden oluştuğu fikrindeyiz. Bunu şu sebeplere dayandırıyoruz:

Birincisi unvan üç hecedir. Bazıları hariç, normalde kelimeler iki heceden oluşmalıdır.

İkincisi 530-540 civarlarında Doğu Roma'ya hizmet eden muhtemelen Türk asıllı bir generalin adı (sanı) İldiger'dir (Ἰλδιγερ).⁴³

Üçüncüsü *Alban Tarihi* 682'de Kuzey Kafkasya Hunlarında İl Tigin unvan öbeğini kayda almıştır.⁴⁴

Dördüncüsü *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde İl ögesi 21 ad san öbeği vardır.⁴⁵

³⁹ Czégledy, s. 183.

⁴⁰ Czégledy, s. 186.

⁴¹ László Rasonyi, *Tarihte Türklük*, çev. Hâmit Zübeyir Koşay, TKAE y., Ankara 1971, s. 61.

⁴² Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, s. 98.

⁴³ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 138.

⁴⁴ Kalankathı Moses, *Alban Tarihi*, çev. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden akt. Yusuf Gedikli, 2. b., Selenge y., İstanbul 2019, 2. kitap, 45 ve 47 fasıllar.

⁴⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 61-63.

Beşincisi F. Sümer'in *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*'nda il unsurlu onlarca ad san vardır.⁴⁶

Buradan hareketle vardığımız *altıncı* gerekçemiz şudur: İl ~ el yüksek olasılıkla "bir unvan niteleyicisi"dir. Bunun bildiğimiz il ~ el "halk, ülke, devlet" anlamında mı⁴⁷ yoksa başka bir anlamda mı olduğunu şimdilik söyleyemeyeceğiz. Lakin bu altı gerekçemiz ilteber ~ elteberin yapısını il ~ el ögesinin anlamı hariç, büyük oranda aydınlatmaktadır (Konu üzerinde ayrıca duracağız).

NOT: 555'te Sabarlarda tespit edilen İliger = 'Ιλιγερ sanındaki⁴⁸ il- ögesini "unvan niteleyicisi" saymıyoruz. *İligerde* (< *ilger) başta d > y > ø değişimi ve -lg arasında ünlü vardır. İlig unvanıyla alakalıdır.

3.6. İlteberin *Rutbil* Olduğu Görüşü

İlteber unvanının yapısı hakkındaki görüşleri sergiledik. Bu noktada *ilteberin* Arap kaynaklarında *rutbil* olduğu yönündeki görüşe de değinmek istiyoruz. İslam tarih ve coğrafyacıları Afganistan'da birçok yerel yöneticinin *rutbil* sanını taşıdığını yazarlar:

1. Yakubî (öl. 893?), *Kitabül Buldan*'ında Sicistan'ın en büyük şehrinin Bust olduğunu, hükümdar *Rutbil*'in ülkenin Büyük Zerenc ilinde oturduğunu yazar.⁴⁹

2. İbni Hurdadbeh (820?-912), Sicistan, Ruhhac ve Dâver diyarının melikine *rutbil* denildiğini yazar.⁵⁰

3. Tarihçi Taberî de (839-923) *Rutbil* sanından söz eder.

4. Mesudî 943'te yazdığı *Murucül Zeheb*'de "[Abdurrahman] bu ülkelere komşu *Rutbil* gibi Hind hükümdarlarıyla da savaştı" der⁵¹; "bu ülkelere" ifadeyle Sicistan, Büst ve Ruhhac kastedilir.

3.6.1. Görüşler

1. B. Atalay, Taberî'de geçen *Rutbil*'in doğrusunun *Türbil* olduğu kanısındadır.⁵²

2. Çin kaynakları Gazne hükümdarına *eltebir* der; A. Bombaci, *eltebirin* Arapçaya tahrifle *rutbil* şeklinde aktarıldığını yazar.⁵³ (Çin kaynakları Gazne hükümdarının herhâlde *hsie-li-fa* sanını taşıdığını yazmışlardır).

⁴⁶ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 817-819 (İl Gazi'den İl Tiriş'e değin).

⁴⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 101, 103.

⁴⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 138.

⁴⁹ Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, notlarla yay. haz. lar Mehmet Şeker - Ali Ertuğrul - Süleyman Özkaya - Tahsin Koçyiğit, 2 b., Ötügen n., İstanbul 2013, s. 130, 132, 133.

⁵⁰ Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 85.

⁵¹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998, s. 56.

⁵² B[esim] Atalay, (Kütahya Sayılavı), *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935, s. 100.

⁵³ "Kâbil", *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 80. / Emel Esin, "Toharistan yabguları, Türkşahiler, Sol (Çöl) Türkleri Devleti", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Tebliğ Özetleri*, 20-22 Mayıs 1985, AÜ-DTCF y., Ankara 1985, s. 17.

3.6.2. Ne Olabilir?

Bu unvan eğer Türkçeyse *durbal veya *terbil olabilir. Sondaki *l* sesi bizi böyle yeniden oluşturmalarına sevk ediyor. Fakat unvan galiba Hint - Avrupa dillerine aittir (22 Ekim 2021).

NOT: İlteberin *rutbil* olup olmadığını kesinlikle anlamak için *rutbil* unvanının ilkin ne zaman, nerede geçtiğini, Hindistan vb. ülkelerde bulunup bulunmadığını araştırmak gerekir.

3.6.3. Unvan Kısımlarının Sonucu

Greک kaynaklarındaki *Zilgib-is* (< *δilgib), Arap kaynaklarındaki *Selifân* (< *Silbân) ve Çin kaynaklarındaki *hsie-li-fa* (< *silbäg) aynı unvanın beş ayrı Türk toplumunda (Kafkasya Hunlarında / Dağıstan Hazarlarında / Juan Juan / Göktürk / ve Uygurlarda), altı ayrı çağda (521 / 916 / 943 / 520 / 552 / ve 747), beş ayrı coğrafyada (Kuzey Kafkasya / Dağıstan / Moğulistan / İç Moğulistan / ve Doğu Türkistan) saptanmış biçimleridir ve bu unvanlar birbirleriyle kökteş ve ocaktaşırlar. Bu durumu ocak *dizelgesinde* gösterirsek durum daha *yahşı* anlaşılacaktır:

4. Türkçenin Yüksek Unvanlarla İlgili *di+ ocağı : *di-lb, *di-ld, *di-lg

1.1. *di-lb kökünden gelen ve Çin kaynaklarının 520'de Juan Juan, 552'den hemen sonra Göktürk ve daha sonra (747) Uygurlarda zaptettiği *hsie-li-fa* unvanının Türkçe yeniden oluşturması *silbägdır; anlamı "yüksek bir san"dır. Başta *d* > *s* değişimi mevcuttur. İlk biçimi *dilbeg.

1.2. 916 ve 943'te Araplarca kayıtlanan *Selifân*'ın Türkçe yeniden oluşturması *Silbân'dir; anlamı "yüksek bir san"dır. Sözcükte başta *d* > *s* değişimi vuku bulmuştur. Bu sözcük bir üst şıktaki *silbäg ile kökteştir. İlk biçimi *dilbeg.

2. *di-ld kökünden bir sana şimdilik tesadüf edemedik. Kesinlikle vardı(r). Üç hece olduğu için İldiger sanını bu köke sokmuyoruz.

3.1. *di-lg kökünden gelen ve 521'de Doğu Roma kayıtlarında yer alan *Zilgib-is*'in yeniden oluşturması Türkçe *δilgibdir. Anlamı "yüksek bir san"dır. Başta **d* > **δ* değişimi vardır. Bu sözcük 1.1. ve 1.2.'deki sanlarla ocaktaştır, kökteş değil.

3.2. Kültigin K 3'te geçen meşhur *ilig* sanı bu köktendir. Başta *d* > *y* > *ø* evrimi ve *-lg* arasında ünlü vardır. Konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için fazla bilgi vermeyi şimdilik gereksiz görüyoruz. Daha önce üzerinde durmuştuk⁵⁴; özge (ayrı) bir yazımızda tekrar ele alacağız.

4.1. Genel Sonuç

Yazımızdan şu sonuçları elde etmiş bulunuyoruz.

⁵⁴ Yusuf Gedikli, *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, Ötüken n., İstanbul 2021, s. 167-170.

1. 521'de Doğu Romalıların saptadığı *Zilgib-is*, Türkçe **ṣilgib* sanıdır.
2. 916 ve 943'te Arapların saptadığı *Selifân* Türkçe **Silbân* sanıdır.
3. 520'den itibaren Çinlilerin Juan Juan, Göktürk ve Uygurlarda saptadığı *hsie-li-fa* Türkçe **silbäg* sanıdır.

Bu üç san aynı ocaktandır. **Silbân* ve **silbäg* aynı köktendir.

4. Çinlilerin *hsie-li-fa* biçiminde ses çevrimine tabi tuttıkları unvan Türkçe *ilteber* ~ *elteberin* transkripsiyonu değildir.

5. Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin *rutbil* biçiminde kayıtladıkları unvan Türkçe *ilteber* ~ *elteber* sanı değildir. Muhtemelen Hint - Avrupa dillerine ait bir sandır.

Böylece üç Türk sanını daha çözmüş olduğumuz gibi, *ilteber* ~ *elteberin* çözümünde de hayli yol almış bulunuyoruz (23 Haziran 2022).

AÇIKLAYICI NOT: Johannes von Nikiu (7. yüzyıl)

Nikiu'lu Johannes (Yohannes, Yani, Ioanna, John), 7. yüzyılda yaşamış Mısırlı piskopos ve tarihçidir.

Johannes'in hayatı hakkında, 688'de Mısır'ın Nikiu şehrinin piskoposu olduğundan fazla bir şey bilinmez. 691-700 yılları arasında, asi keşişleri o kadar şiddetli bir şekilde cezalandırdı ki yetkisiz bırakıldı ve makamını kaybetti.

Johannes 642'de Mısır'ın Araplar tarafından fethinden hemen sonra bir dünya tarihi yazdı. Bu muhtemelen Yunan dilinde yazılmıştır; Kıpti dilinde yazılma ihtimali de vardır. Bugün yalnız Geç Habeşçe bir çevirisi mevcuttur; bu da 1601'de Arapça bir versiyondan aktarılmıştır.

Johannes 643 yılına kadar olan olayları ele alan eserini muhtemelen din adamı olmadan önce yazmıştır. *Vakayiname*'si Geç Antik dönem tarihçiliğinin son eserlerinden biridir; özellikle Yunan - Roma tarihiyle ilgilenir (Hristiyan Mısır açısından). Eseri 610'da başlar, 640'a kadar uzun bir boşluk vardır. 640'tan 643'e kadarki olayları anlattığı bölümler önemlidir. Anlaşılan, 610'u takip eden 30 yıl boyunca (Mısır on bir yıl Sasanlılar işgalinde kalmıştı) hiçbir yazılı kaynağı yoktu veya bu on yıllara ilişkin açıklamaları 1601'e gelinceye değin kaybolmuştu (İngilizce Johannes von Nikiu - *Wikipedia*, 13 Ekim 2021).

Türkçe *Vikipedi*'de şu bilgiler vardır:

Nil deltasında Nikiu'nun (Pashati, şimdiki adı Zawayat Razin) Kıpti piskoposuydu. 696'da Yukarı Mısır manastırlarının genel yöneticisi oldu. Âdem'den Müslümanların Mısır'ı fethine değin uzanan bir vakayinamenin yazarıdır. Vakayiname başka kaynaklarca bilinmeyen önemli tarihsel detayları içerir (Türkçe *Vikipedi*, Özgür Ansiklopedi, 13 Ekim 2021).

Kaynakça

- [ARSAL] Sadri Maksudi: Türk Hukuk Tarihi (1925-26 yılına ait ders notları), yay. haz. lar, Fethi Gedikli, Ali Adem Yörük, Mahmud Esad Kalıpçı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2017, s. 711-834.
- ARTAMONOV, M. İ.: *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004.
- ATALAY, B[esim]; (Kütahya Saylavı), *Türk Büyüklere veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935.
- BAŞTAV, Şerif: "Sabir Türkleri", *Belleten*, İkinci Kânun-Nisan 1941, Sayı: 17-18, s. 53-99.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3 b. Enderun k.e., İstanbul 1993.
- CHAVANNES, E.: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge y., İstanbul 2007.
- CZÉGLÉDY, Károly: "Yiltavar unvanı", çev. İbrahim Kafesoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, IX, İstanbul 1951, s. 179-187.
- Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.
- ESİN, Emel: "Toharistan Yabguları, Türkşahiler, Sol (Çöl) Türkleri Devleti", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Tebliğ Özetleri*, 20 - 22 Mayıs 1985, AÜDTCF y., Ankara 1985.
- GEDİKLİ, Yusuf: *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, Ötügen n., İstanbul 2021.
- GOLDEN, Peter B.: *Khazar Studies*, Akademiai Kiado, Budapeşte 1980.
- ; *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002.
- ; *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006.
- İZGİ, Özkan: "Uygur kağanlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* (Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), Fasikül I, Sayı: 13, Erzurum 1985, s. 245-264.
- "Kâbil"; *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 76-82.
- KALANKATLI MOSES, *Alban Tarihi*, çev. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden akt. Yusuf Gedikli, 2. b., Selenge y., İstanbul 2019.
- MORAVCSİK, Gyula; *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II.
- RÁSONYI, László; *Tarihte Türklük*, çev. Hâmit Zübeyir Koşay, TKAE y., Ankara 1971.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, c. 1.
- ; *Eski Türklerde Şehircilik*, 2. b., TTK, Ankara 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998.
- TAŞAĞIL, Ahmet; *Göktürkler*, TTK, Ankara 1995.
- TEKİN, Talat; *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
- ; *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.
- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: "Azerbaycan", *İA*, c. 2, s. 91-118.
- ; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. b., Enderun k., İstanbul 1981.
- TOGAN, İsenbike - KARA, Gülnar - BAYSAL, Cahide: *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK, Ankara 2006.
- YILDIRIM, Kürşat: *Bozkırın Yitik Çocukları Juan - Juanlar*, Yeditepe y., İstanbul 2015.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya: *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, notlarla yay. haz. lar Mehmet Şeker - Ali Ertuğrul - Süleyman Özkaya - Tahsin Koçyiğit, 2 b., Ötügen n., İstanbul 2013.

Extended Abstract

Solutions, Origins And Meanings Of The Titles Of *Zilgibis* In The Khuns Of North Caucasia, Of *Selifân* In The Dagestan Khazars, Of *Hsie-Li-Fa* In Juan Juan, Kok-Turk, And Ancient Uyghur

In our article, three words belonging to Turkish societies are emphasized. These are *Zilgibis* belonging to the Khuns of the North Caucasia, *Selifân* belonging to the Khazars of Dagestan, and *hsie-li-fa* determined by the Chinese sources in Juan Juan, Kok-turk and Uyghurs. These are all titles.

Zilgibis belonging to the Khuns of the North Caucasia was found in 521. The word occurs in Greek sources, Theophanes and Malalas. Moravcsik and Golden describe this person as the "Khun king". *Zilgibis* was denounced to the Sasanian ruler Kubad by Justinian and killed by him. There are many variants of the *Zilgibis* record.

Z. V. Togan and P. B. Golden tried to explain this word, but could not put forward a reasonable argument.

Our view is that the leading *z* is actually **δ*. The root vowel is *-i-*. We will take the other sounds exactly (lgib). Only the suffix *-is* is Greek. We will throw it away. After these, we have the *Zilgib* form. The Turkish version of it at that time is **dilgib*. The word is "a high title".

Our second word is *Selifân*, which was found in the Khazars of Dagestan in 916, 943. Minorski allege that both *Selifân* are the same person; he combines *Selifân* with the *sse-li-fa* title of the Uyghurs in *Chiu Tang-shu*. Golden opposes to regard as same person both of them. He writes that the person in *Tarihü'l-Bâb* and the person in Mesudi are not the same, that the information presented by *Tarihü'l-Bâb* was obtained from local chronicles, and that *Selifân* was a Khazar or a prince was loyal to Khazars. In addition, Golden objects to Minorski because of combining title *Selifân* with title *sse-li-fa*.

In our opinion, it is correct that Minorsky combines *Selifân* with *sse-li-fa* ~ *hsie-li-fa*. Both of titles (*Selifân* and *sse-li-fa* ~ *hsie-li-fa*) are the same. It is only necessary to explain this sameness convincingly and persuasively. Otherwise, the suggestions remain only at the level of an opinion and the problem continues. As it has been until now.

-i- in *Selifân* is derivation. When we remove this, the **Selifân* form remains. *-f-* is of course from a *b-*. We should think of *-â-* in the second syllable as *-ä-*. Because the root vowel of the word is thin. Therefore, the reconstruction of the title is **Selbân*.

The *n* sound at the end is not difficult to explain. *G* in **dilbeg* (the primary form of **selbân*) or *g* in **selbeg* (the secondary form of **selbân*) became *-ng*. (Namely *-g > -ng*.) Then *-g-* dropped, *-n* remained. It is possible to encounter similar examples. For example, the primary form of the verb "*görünmek*" in Turkish is **gör-rg-*. It has become *görün-* with the development of *-g > -ng- > -(ü)n-*. We have referred to this phenomenon as *posterior ng* in many of our studies.

According to the record, though, the vowel in the first syllable is *-e-*. Considering of this, we found the word **Selbân*. However, when we look at the titles *Zilgibis* and *hsie-li-fa*, we understand that the primary vowel of the title is *-i-*. Therefore, the main root vowel of the title is *-i-*. Transitions *-i > -e-* and *-e > -i-* in every language are common occurrence. Accordingly, the actual form of the title is **silbân*. **Silbân* is hearthstone of the title resolved as **Silgib* above; not its cognate. Its primary form is **dilbeg*.

As for *Hsie-li-fa*, this title was found in Juan Juans in 520. After 552, it was seen in the Kök-turks and later in the Uyghurs. Scholars have equated it with Turkish *ilteber* ~ *elteber* so far. There have been also scholars who were skeptical of this equation. In our opinion, *hsie-li-fa* cannot be equated with *ilteber* ~ *elteber*.

Let's go back to *hsie-li-fa* again. We'll take the leading element *hsie-* as *s*. We'll take the middle element *-li-* as *-l-*. The last element *fa* can only be a *b*. There should be a *g* at the end. The Chinese do not write the soft sounds (b, d, g, l) at the end. When we put them side by side, we attain title **silbäg*. This solution is almost the same as **Silbân*, which is the solution of the title *Selifân* above, and it definitely shows that **silbäg* is not the same as *ilteber* ~ *elteber*.

The title of *ilteber* ~ *elteber* is also matched with title *rutbil* in Afghanistan. Ibn Hurdadbeh, Masudi, Yakubi and Tabari have mentioned title *rutbil* in Afghanistan. We are skeptical of the equivalence of the titles *ilteber* ~ *elteber* and *rutbil*. In our opinion, *rutbil* is a title belonging to Indo-European languages.

As a result, all of three words are "high title". *Zilgib-is* ~ **dzilgib* in Greek sources, *Selifân* (< **Silbân*) in Arabic sources, and *hsie-li-fa* (< **silbäg*) in Chinese sources are used by many Turkish societies (in Khuns of North Caucasia / Khazars of Dagestan / Juan Juans, Kök-turks, Uyghurs) and these are the forms found in five different geographies (North Caucasia / Dagestan / Mongolia, Inner Mongolia, East Turkestan) in many different eras (521 / 916 and 943 / 520, 552, 747 etc.). In addition, these titles are cognate with each other.

FEDERICA VENTURI'NİN “UYGURLAR HAKKINDA ESKİ BİR TİBET BELGESİ: YENİ BİR ÇEVİRİ VE YORUM” ADLI MAKALESİNİN ÇEVİRİSİ

Nilay ŞEN*

Öz

Bu makale, Federica Venturi'nin *Journal of Asian History* dergisinin 2008 yılı, 42/1 numaralı sayısında yayınlanmış olan “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation” adlı makalesinin Türkçeye çevirisidir. Venturi'nin, Pelliot Tibétain (P.T.) Koleksiyonu içinde yer alan P.T. 1283 numaralı belgenin bir bölümüne dair tercümesi ve yorumunu içeren bu makalesi, Orta Asya Türk Tarihi hakkında değerli bilgiler sağlaması açısından Türk tarihçiliği için oldukça önemlidir. Giriş bölümünde, çevirisi yapılan makale hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından makalenin tüm dipnotlarıyla birlikte çevirisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: P. T. 1283 numaralı Tibet belgesi, Türk Boyları ve Mitleri, Türkistan, Uygurlar.

Translation of Federica Venturi's article titled “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”

Abstract

This article is the Turkish translation of Federica Venturi's article titled “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation” published in 2008 issue 42/1 of the *Journal of Asian History*. This article by Venturi, which includes the translation and interpretation of a part of the document with the number P.T. 1283 in the Pelliot Tibétain (P. T.) Collection, is very important for Turkish historiography as it provides valuable information about Central Asian Turkish History. In the Introduction section below, a brief

Geliş Tarihi: 6 Temmuz 2022 - Kabul Tarihi: 8 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Nilay Şen, “Federica Venturi'nin “Uygurlar Hakkında Eski Bir Tibet Belgesi: Yeni Bir Çeviri ve Yorum Adlı Makalesinin Çevirisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 451-480.

* Tarih Uzmanı, İstanbul-Türkiye, nilaysen76@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4564-6695.

information about the translated article was given, and then the translation of the article was presented with all its footnotes.

Keywords: Tibetan Document numbered P.T. 1283, Turkic Tribes and Myths, Turkestan, Uighurs.

Giriş¹

20. yüzyılın başlarında, Gobi çölünün kenarındaki vaha kasabası Tun-huang yakınlarındaki bir Budist mağarasının mahzeninde, büyük bir antik el yazması koleksiyonu keşfedilmiştir. Koleksiyondaki elyazmaları yaygın olarak Çince ve Tibetçe olmakla birlikte başka dillerde yazılmış olanlar da vardır. Tun-huang elyazması koleksiyonunu keşfeden kişi aynı zamanda bu mağaraların bekçiliğini yapan Wang Yuanlu adında bir keşiştir. Arkeolojik keşif gezisine çıkan Batılı kaşifler burada gördükleri değerli elyazmalarının bir bölümünü, keşiş Wang Yuanlu'dan satın almıştır. Bu Batılı kaşiflerden birisi de Fransız oryantalist Paul Eugène Pelliot (1878-1945)'dur.

Bugün, Tun-huang yakınlarında keşfedilen el yazmalarının bir kısmı Paris'teki Fransa Milli Kütüphanesinde (Bibliothèque Nationale de France), Pelliot Tibétain (P.T.) koleksiyonu içinde bulunmaktadır. Bu koleksiyona ait P.T. 1283 numaralı büyük bir Tibetçe el yazmasının içinde yer alan daha küçük bir metin, Orta Asya Türk tarihçiliği için çok önemlidir. Bahsi geçen Tun-huang el yazmasının bir tarafında Çince yazılmış Budizm ile alakalı bir metin bulunurken, diğer tarafında her ikisi de aynı el yazısıyla yazılmış iki Tibetçe metin vardır. Tibetçe metinlerden ikincisinin başlığı "*Kuzeyde Yaşayan Kraların ve Oymakların Durumu Hakkında Rapor*" olarak Türkçeye tercüme edilebilir. Söz konusu metinde Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları hakkında da çeşitli bilgiler yer almaktadır; ayrıca bazı Türk mitlerine de yer verilmektedir.

Günümüze kadar Pelliot, Bacot, Ligeti, Clauson, Moriyasu gibi önemli akademisyenler bu metin üzerinde çalışmalar yapmıştır. Türkiye'de metin üzerinde çalışması bulunan akademisyenler, "*VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine*" isimli çalışmasıyla Semih Tezcan ile "*Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)*" ve "*Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri*" isimli makaleleri ile Hayrettin İhsan Erkoç'tur. Aşağıda çevirisini verdiğimiz makale, Venturi' nin *Journal of Asian History* dergisinde yayınlanan "*An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation*"² adlı makalesidir. Federica Venturi' nin söz konusu Tibetçe metin üzerindeki ayrıntılı çalışması, güncelliğini korumaktadır.

¹ Çalışmalarım sırasında benden desteğini esirgemeyen, her zaman bilgi ve birikimlerini paylaşan, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum, değerli hocam Sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a tüm yardım ve katkıları için teşekkür ederim. Ayrıca çevirisini yaptığım makalenin yazarı Sayın Federica Venturi'ye tercüme konusundaki sorularıma içtenlikle yanıt vererek bana destek olduğu için ve makalesinin tercümesini yayınlamama izin verdiği için teşekkür ederim.

² Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, Cilt: 42, Sayı: 1, 2008, s. 1-35.

Uygurlar Hakkında Eski Bir Tibet Belgesi: Yeni Bir Çeviri ve Yorum³

Bu konuda çalışma yapanların çoğunlukla “*Rapport sur les rois demeurant dans le nord*” şeklindeki Fransızca adıyla bildiği Eski Tibet belgesi, sekizinci yüzyıldan kalma bir metindir ve muhtemelen Türkologlar arasında, Tibetoloji uzmanlarından daha iyi bilinen Tibetçe bir metindir. Esasında tekstin dili Eski Tibetçe olmasına rağmen konusu Tibet ile hiç ilgili değildir; daha çok sekizinci yüzyıl dolaylarında, Kuzey Orta Asya ve Doğu Asya’da yaşayan birçok Türk boyu ile diğer göçebe kabileler hakkındadır. Metin, önemli tarihsel verileri sunar, bunun yanı sıra birkaç efsane ve hikâye barındırır. Bu nedenle gerçek ve kurgunun büyüleyici bir karışımıdır. Tarih ile gerçeği birbirinden ayıran belirsiz sınırlar, şimdi sıralayacaklarım gibi bir dizi soruyu akla getirmektedir. Bu metni kim hazırladı? Orijinal metin ilk olarak ne zaman düzenlendi? Orijinali Tibetçe mi yazıldı, yoksa farklı bir dilde mi yazıldı, farklı bir dilde yazıldıysa, sonradan neden ve nasıl Tibet diline çevrildi? Bu soruları incelemeye başlamadan önce, metnin kendisini tanımlamak gerekmektedir.

Kuzeyde yaşayan krallar hakkında rapor anlamına gelen “*Rapport sur les rois demeurant dans le nord*” adı, Paris’teki Bibliothèque Nationale Kütüphanesinde, Pelliot Tibétain (P.T.) koleksiyonunda tutulan küçük bir eksik metne atıfta bulunmaktadır. Bu metin, P.T. 1283 şeklinde numaralandırılan daha büyük bir el yazmasının bir bölümüdür. Paul Pelliot’ un (1878-1945), 1908 yılındaki Orta Asya seyahati sırasında bulduğu el yazmaları, bir tomar halindedir ve Tun-huang’ da bulunan diğer birçok belgede olduğu gibi, bu tomarlarda da sayfaların her iki yüzüne de yazı yazılmıştır. Belgenin bir yüzünde Çince yazılmış bir Budist teksti bulunurken; diğer yüzünde her ikisi de aynı yazar tarafından yazılmış iki Tibetçe tekst vardır.⁴ Bunlardan ilki, çok daha uzundur. Bu uzun olan, biri kıdemli biri de acemi iki keşiş arasında geçen ve muhtemelen eğitim amaçlı bir diyalog üzerinedir. İkinci tekst ise, bu makalede incelenmekte olanıdır.

Belge, önce Jacques Bacot⁵’un çevirisine bir ek olarak, sonra da Imaeda Yoshiro ve Ariane Spanien⁶ tarafından fotoğraflık olarak iki kez çoğaltılmıştır. Bu sonuncuya, okumakta olduğunuz makalenin yazarı da başvurmuştur. Oluşukça kısa olan metin sadece 110 satırdan oluşmaktadır ve bunun 103’ten 110’a kadar olan son sekiz satırı bölük pörçük durumdadır. Eski dönemlere

³ Bu makalede, Indiana Üniversitesi Bloomington’ da Orta Avrasya Etütleri Bölümü’ nün birçok profesörünün ve araştırmacısının yardımlarından, öneri ve tavsiyelerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bunlara Chris Atwood, Chris Beckwith, Gardner Bovington, György Kara, Ruth Meserve, Gedun Rabsal, Denis Sinor ve Elliot Sperling dâhildir. Hepsi benim en derin şükran duyularımı hak ediyor. Ayrıca, metnin Tibetçe bölümünün oluşturulması ve biçimlendirilmesi konusunda ihtiyaç duyulan yardımları sağlayan Chicago Üniversitesinden Chris Walker’a da çok teşekkür ederiz. Olabilecek tüm hata ve eksikliklerin benim sorumluluğumda olduğunu söylemeye gerek yoktur.

⁴ Bkz. Marcelle Lalou, Inventaires des Manuscrits Tibétains de Touen-houang conservés à la Bibliothèque Nationale, c. III, Bibliothèque Nationale, Paris, 1961, s. 1.

⁵ Jacques Bacot, Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle, *Société Asiatique*, Paris, 1957.

⁶ Yoshiro Imaeda ve Ariane Spanien, *Choix de Documents tibétains conservés à la Bibliothèque Nationale*, c. 2, Bibliothèque Nationale, Paris, 1979, plakalar 544-549.

ait bu metnin paleografisini yaparken yalnızca birkaç zorluk ile karşılaşılacağını söylemek yanlış olur.

El yazısı, özellikle ilk bakışta, modern *dbu-can* yazı stiline anlaşıyor, dört köşeli üslubuna alışkın okuyucu için okunaksız görünmektedir. Bu durum metnin çeşitli yerlerinde, çoğu zaman, tatmin edici bir şekilde çözülmemeyen okuma belirsizliklerine yol açmaktadır.

Bu el yazmasında, bir güzergâh anlatılmaktadır, ya da daha doğru bir ifadeyle, Orta ve Kuzey ve hatta Doğu Asya'dan geçen küçük bir güzergâh silsilesini tarif ettiği söylenebilir. Tanımlanan güzergâhların geçtiği yerler Türk topluluklarının yaşadığı birçok bölgeye dokunmaktadır. Bu nedenle Tibetçe metin, Türkologlar için ana kaynak olmuştur. Bununla birlikte, çoğu Türkolog Tibet diline aşina olmadığından bu kaynağa ilişkin bilgileri, birçok bakımdan yaklaşık bir çeviri olan ve Tibetçe metnin çözümlenmesindeki belirsizlikleri kabul etmeyen Bacot'ın çevirisiyle sınırlıdır. Öyleyse bu makalenin amacı, metnin şimdiye kadar yapılan çevirilerinin sorunlu kısımları ile çevirisi şüpheli olan yerlerini gösteren dipnotların yanı sıra, metni inceleyen bilgilerin çeşitli yorumlarını içeren yeni bir İngilizce çeviri sunmaktır. Bu çalışma, araştırmacıların, el yazması metnin sorunlu noktaları üzerinde yeni çalışmalar yapmalarına, ya da anlaşılması zor olan paragraflar için yeni yorumlar getirmelerine imkân sağlamak amacıyla yapılmıştır. Metnin yeni çevirisine geçmeden önce, içeriğinin kısa bir özetini vermek ve bu metinle ilgili bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmaları incelemek gerekir.

Metnin iki tane başlık cümlesi vardır. İlk ve orijinal başlık, 11.1 ve 11.2'de yer alan *byang phyogs na rgyal po du bzhugs pa'i rabs kyi yi ge'o*, şeklindedir ve bu başlık kırmızı mürekkeple ve daha büyük harflerle yazılmıştır. Tibetçe başlığın harfi harfine İngilizceye çevrilişi "Text on the sequence of however many kings live in the north" şeklindedir.

11.4 ile 11.6 arasındaki ikinci başlık, siyah mürekkeple yazılmış ancak sonradan üzerinden kırmızı mürekkeple geçilmiş bir şekildedir. Başlık şöyle tercüme edilebilir: "Geçmişte Hor kralı bir emir yayınladı -ve [bu] arşivlerden alınan bir örnektir- kuzeyde kaç tane kral olduğuna bakmak için giden beş Hor adamını gönderen emrin metni." Bu yazı muhtemelen bir "başlık ifadesi" olabilir, ancak bir başlıkta olması gereken, en üstte yer alma, daha büyük harflerle yazılmış olma ya da metnin özünü içermesi gibi morfolojik özellikleri içermemektedir. Ancak yine de metnin kökeni ve tarihçesi hakkında önemli ölçüde bilgi vermektedir. Modern bir okuyucu kitlesine aşina gelebilecek bir şeyle karşılaştırmak gerekirse, 18. ve 19. yüzyıl kurgularında pek sık kullanılan alt başlıklara benzemektedir.

Bu ikinci başlık iki farklı bilgi içerir: bunlardan ilki Pelliot tarafından bulunan metinle ilgilidir, diğeri ise orijinal metnin yeniden yazımının kaynağı ile ilgilidir. Başlık bize orijinal belgeyle ilgili olarak, belgenin yalnızca Hor hükümdarının emir metnini içerdiğini söylemektedir. Görünüşe göre bu emirler, kuzeyde kaç kral (ya da krallık) olduğunu araştırmak için beş Hor elçisinin gönderilmesiyle ilgiliydi. Pelliot tarafından bulunan belgeyle ilişkin olarak da

bilinenin aksine, maalesef bizim için yeri saptanamayan bir arşivde bulunan orijinal evrakta üretilmiş bir kopya olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte, başlıkta belirtilen iddiaya rağmen elimizdeki belgede kralın emirlerine dair bir metin yoktur; ancak görevin sonunda makul bir şekilde krala sunulan nihai elçilik raporu bulunmaktadır. Elimizdeki belgenin başlığı ve içeriği arasındaki tutarsızlığa gelince, orijinal raporun alıcıları tarafından okunduğu, belki de savaş ya da ittifak amacıyla kullanıldığı, daha sonra da kraliyet arşivlerinde saklandığı düşünülebilir.

Kraliyet emirlerinin metni, elçilerin nihai raporuna eklenmiş ve ayrıca arşivlerde tutulmuş olan belge olabilir. Ancak, emir metninin bir şekilde nihai rapordan ayrılmış olmasından dolayı, ya da bizim bilmediğimiz başka nedenlerle, P.T. 1283 numaralı metnin yazarı orijinal metnin başlığını kopyalamış, fakat emir yazısı elinde olmadığından, o kısmı atlamış, böylece o başlık altındaki belgenin tümünü kopyalayamamış görünmektedir. Dolayısıyla metnin yazarı belgenin kopyasını üretirken, hükümdarın emir yazısını atlamış ve doğrudan beş elçinin nihai raporuna geçmiştir. Yazar bunu yaparken hangi elçinin hangi güzergâhı izlediğini söyleyen cümleleri de çıkartarak elçilerin, metnin külliyatından tamamen kaybolmasına neden olmuştur.

Başlıkların analizi, dille ilgili diğer bir can sıkıcı soruyu ortaya çıkarmaktadır. Aslında belge Hor hükümdarının elçilerinin raporlarını içeriyorsa, neden Hor dili yerine Tibet dili ile yazılmıştır? Yoksa metin Hor dilinden Tibetçeye mi çevrildi, ya da doğrudan Tibetçe mi yazılmıştı? Bu soruları cevaplamak için öncelikle Hor sözcüğünü tanımlamamız gerekir. Bu konu, Tibetçe metin üzerinde çalışan akademisyenler arasında tartışmalı bir konudur. Ancak bu makale için odak, yalnızca metinde bulunan dâhili kanıtlar üzerinde olacaktır. Aslında okuyucu, 11.59'dan 11.65'e kadar, çok iyi bilinen bir tarihi olayın tasvirini bulabilir.

Alıntı: *“Buranın kuzeyinde, Hor ve Gar log ile birleşerek üçlü bir ittifak kuran beş Basmel kabilesi vardır. Üçlü ittifak güçleri, ‘Bug chor hükümdarı olan kağanın idaresini devirdiler. Basmel kabilesinin reisi, kağan [unvanını] aldı, ancak Hor ve Gar log kabileleri birleşerek, Basmel kağanını öldürdü. Basmel kabilesi dağıldı ve köle oldu.”*

Yukarıda, Basmıl, Karluk ve Uygurlardan oluşan üçlü koalisyonun Doğu Türk Devleti'nin kağanını yenerek devirdiğine dair bir anlatı vardır. Bu esasen, M.S. 742-744 döneminde gerçekleşen tarihi olayların anlatımıdır. Doğu Türk birliği ortadan kaldırıldıktan sonra, Basmıl kabilesinin şefi kağan olmuştur. Ancak, sadece iki yıl sonra Uygur ve Karluklar yeni bir ikili ittifak kurarak, Basmıl kabilesini dağıtmış ve kağanını devirmiştir. Sonradan Karluklar, vakti zamanında Doğu Türklerinin kontrolünde olan bölgeye hâkim olmak isteyen Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁷

⁷ Bu olaylarla ilgili olarak, bkz. Christopher Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton, 1987, s. 126; bkz. Edouard Chavannes, *Documents sur le Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Adrien Maisonneuve, Paris, 1942, s. 94; Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, s. 138, 158; Colin Mackerras, *The Uyghur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, University of Southern Carolina Press, Columbia, 1973, s. 8-9,54.

Bu özlü ve basitleştirilmiş özetten, bu metinde geçen Hor sözcüğünün yukarıda belirtilen koalisyon kuvvetleri içindeki Uygurlar ile özdeşleştirilebileceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, metnin geri kalanında ne zaman Hor sözcüğü geçse, bunun her zaman yukarıda adı geçen Türk topluluğuna atıfta bulunduğu söylenemez. Bu çalışma için, Hor kelimesi ile ifade edilen topluluğun, kesinlikle bir Uygur topluluğu olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla Hor dili, Eski Türkçenin bir şeklidir. O halde, metnimiz neden Eski Türkçe yerine Eski Tibetçe ile yazılmıştır? Bu sorunun cevabı zorunlu olarak iki yönlü olmalıdır. Hem P.T. 1283 numaralı metnin kökenini hem de nihayetinde kopyamızın temelini oluşturan orijinal metni incelediğimizde, iki muhtemel yanıt ortaya çıkıyor.

P. T. 1283 numaralı metnin alt başlığı, bu el yazmasının imparatorluk arşivlerinde tutulan ana kopyadan üretilmiş olduğunu söylemektedir. Metinde geçen mutlak yazım hataları, P. T. 1283 numaralı el yazmasının, başka bir metinden kopyalanmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Bu hataları, önünde iki metin bulunan bir kopyacının yaptığı açıkça bellidir: yazdığı ve kopyaladığı metin. Kopyacı metni ana belgeden kopyalarken, muhtemelen pek çoğumuzun aşına olabileceği gibi bir dizi hata yapmıştır. Bu kişi gerçekte, bir ya da birden fazla satırı atlama eğilimindedir, çünkü çoğu zaman takip eden cümleler, öncekiler ile aynı sözcükler ile başlar. Metni kopyalayan kişi yazarken, metnin benzer bir bölümünün tekrarı nedeniyle, daha önce yazdığı kelimeleri tekrar yazma eğilimindedir. Hatta bir seferinde, bütün bir cümleyi fark etmeden tekrarlar ve sonra cümlede fiil konulması gereken yere genel geçer (herkesin hemfikir olacağı) bir ifade yerleştirir.

P. T. 1283 numaralı metnin kopyalandığı orijinal belgenin dili ile ilgili olarak, Uygurlar tarafından üretilen belgelerin bize üç farklı yazıyla aktarıldığını biliyoruz, bunlar: Aramice-Süryaniceden türetilen Soğd alfabesi, runik alfabe ve Tibet alfabesi.⁸ Ancak Uygurlar, Tibet dilinde de belgeler üretmiştir. Genellikle Budist metinlerde, kutsal dil olarak görüldüğünden kullanılmıştır. Ya da Géza Uray tarafından açıklandığı gibi hem Tibet İmparatorluğu döneminde hem de imparatorluk düştükten bir süre sonra, onuncu yüzyılda⁹, idari belgelerin üretilmesinde “idari işler dili” olarak kullanılmıştır.

O halde, bu metnin orijinalinin doğrudan Tibetçe yazılmış olması mümkündür. Bununla birlikte, bize ulaşan Tibet dilinde yazılmış Uygur belgelerinin çoğu Budist metinleridir ve sonuç olarak açıklamamız, az önce açıklanan panoramaya bir istisna oluşturmaktadır. Bundan başka, orijinal metnin Tibetçe yazıldığı teorisini kabul edersek, onu kimin yazdığı sorusunu sormamız gerekir. Metin Uygurca yazılmış ise, başlığı okunduğunda görüleceği gibi, bir başka sıkıntı (birçokları arasında) ortaya çıkar. Şöyle ki, metinde¹⁰ Uygur

⁸ Bu konuda bakınız: Golden, 1992, s. 173 ve György Kara, “Aramaic Scripts for Altaic Languages”, *The World's Writing Systems*, Ed. Peter T. Daniels ve William Bright, Oxford University Press, New York and Oxford, 1996, s. 537.

⁹ Bkz. Géza Uray, *L'emploi du tibétain dans les chancelleries des états du Kan-Sou et de Khotan postérieurs à la domination tibétaine*, *Journal Asiatique*, 269, 1981, s. 90.

¹⁰ Bakınız 1.25: *U yi kor*; 1.26: *Ho yo 'or*; 11.29 ve 11.88: *Ho yo hor*. Bu etnoloji, metin içinde Hor

adının kendisi birden farklı şekilde yazılmıştır. O zaman, Uygurlu bir kişinin kendi halkının adını nasıl yazacağını bilmemesini nasıl açıklayabiliriz? Bu durumda orijinal metnin bir Uygurlu tarafından değil de bir Tibetli tarafından yazılmış olması muhtemel bir sonuçtur.

Bu kanıtların ışığında söylenebilir ki, P. T. 1283 numaralı belgenin kopyalandığı orijinal metin muhtemelen Uygur dilinden (Eski Türkçe) Tibet diline çevrildikten sonra bir Tibetli tarafından Tibetçe yazılmıştır. Böyle bir çeviri ancak iki usulde olmuş olabilir: ya yazılı bir kaynaktan çeviri yapılmıştır ya da sözlü kaynaktan dinlenenler üzerine çeviri yapılmıştır. İlk durumda Tibetlilerin, muhtemelen metnin bulunduğu Tun-huang bölgesinde (bu bölge 787 ve 848 yılları arasında Tibet kontrolü altındaydı), orijinal bir eski Türk belgesini Tibetçeye çevirdikleri varsayılabilir. Bununla birlikte, bu varsayım doğru olsaydı, metinde birden çok yerde ismi geçen (Uygurlar, Kitanlar ve Kırgızlar gibi) etnik gruplar her zaman aynı şekilde yazılırdı. Aslında metinde dört defa geçen “Uygur” adı, üç farklı şekilde yazılmıştır. Kitan ve Kırgız etnik adları da bazı satırlarda birbirinden farklı şekillerde yazılmıştır.¹¹

Bu adların birbirinden farklı yorumları yalnızca yazım hatası olarak görülüp, bu fikre itiraz edilebilir. Buna karşın benim görüşüm, kendi ana diline *yabancı olan sesleri* Tibetçeye çevirmeye çalışan bir yazarın yaşadığı zorluklar nedeniyle bu hataların olduğu yönündedir. O halde burada, orijinal metin yazarının, yabancı bir terimi yazmaya çalışırken, kulağına yabancı gelen sesleri olabildiğince aslına uygun olacak şekilde yeniden üretmeye çalıştığı ileri sürülmektedir. Bu durum bize, metin yazarının sözlü bir kaynaktan faydalanarak metni yazdığını işaret ediyor gibidir. Bu, sözlü kaynaktan yapılan bir çeviri ise akla gelen bir sonraki soru, Uygur istihbarat raporunun Tibetlilerin eline nasıl geçtiği ile ilgili olurdu.

Beş Uygur elçisinin, hazırladıkları istihbarat raporlarını Tibetçeye çeviren Tibetliler tarafından esir alınmış olabileceklerine dair hipotez, çok cazip görünse de birden çok nedenden dolayı mantığa aykırı gelmektedir. Tibetlilerin, elçilerin beşini de yakalamış olduklarını düşünmek oldukça zordur. Çünkü görünüşe göre bu beş kişi birbirinden çok farklı güzergâhlar izlemiştir ve sonuç olarak, seyahatlerinin çoğunda birbirlerinden ayrı kalmış olmalıydılar. En iyi ihtimalle, beş elçinin bir *randevudan* sonra yakalandığı tahmin edilebilir, ancak bu beş kişinin böyle bir randevusu olduğundan emin olamayız.¹² Bununla birlikte, bu özel hipotez çok defa ileri sürülmüş olsa da az önce bahsedilen transkripsiyon hataları nedeniyle, sözlü bir kaynaktan yapılan çevirinin, bu belgenin orijinal

şeklinde kısaltılmış gibi görünmektedir (ll. 4, 5, 36, 37, 44, 45, 47, 60, 61, 90). Moriyasu’ya göre, Hor ismi, *Ho yo hor/Ho yo ’or veya /U yi kor’un* kısaltılmış bir şekli değildir ve ayrı bir etnik grubu temsil eder. Bkz. Moriyasu Takao, “Tibetto-goshiryöchü ni arawareru Hoppöminzoku-Drugu to Hor”, *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū (Journal of Asian and African Studies)*, 14, 1977, s. 34-46.

¹¹ Kitanlar (l.27’de önce *Getan*, sonra *Getang*) ve Kırgızlar ise (l. 46: *Hirtis*, l.47: *Girtis* ve l.55: *Hirkis*) olarak yazılmıştır.

¹² Bu hipotez ilk önce Ligeti tarafından incelenmiş ve yine kendisince reddedilmiştir. Louis Ligeti, “A propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le nord»”, *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Adrien Maisonneuve, Paris, 1971, s. 167’ye bakınız.

metninin en muhtemel kaynağı olduğu görülmektedir. Orijinal Tibet metninin nasıl üretildiğine dair olası bir başka senaryo ise Tibetlilerin Tun-huang bölgesini işgal ettiklerinde, beş elçinin raporunu duymuş olan bir Uygurlu ile temasa geçip, ondan dinlediklerini yazmış olabilecekleridir.

Araştırmakta olduğumuz ikinci başlığın eksik üç satırının gündeme getirdiği son soru, Uygur hükümdarının emrettiği görevlerin sebeplerini içermektedir. Bunlar açıkça olayların gerçekleştiği dönemle güçlü bir şekilde ilişkilidir. Metin içinde bulunan tek zaman dilimi, yukarıda bahsedilen 742-744 yıllarına ilişkin dönemdir. Belli ki bu tarihler, olayın gerçekleşmiş olabileceği en erken dönemi temsil etmektedir. Ancak alt başlıkta anlatılan olayın yerleştirileceği çerçeveyi, yani Hor hükümdarının emirlerini de temsil edebilir. Aslında belge, Uygurların 744'te iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Uygur hükümdarı tarafından, Basmlı ve Karluklara yaptıkları *darbenin* ardından hangi kabilelerin düşman, hangilerininse müttefik olduğunu öğrenmek için yaptırılmış olabilir.¹³ Aslında alt başlığın başlangıcında, “bir zamanlar, bir defa” anlamına gelen *gna'* zaman zarfının kullanılması, sadece anlatılan olaylar (744' ten kısa bir süre sonra meydana gelen) ile bunların anlatıldığı tarih arasındaki zaman mesafesini ortaya koyabilir. Olayları geçici olarak, 8. yüzyılın sonlarına doğru yani Tun-huang bölgesi üzerindeki Tibet egemenliği dönemine yerleştireceğim.¹⁴

Metnin zaman ve mekan olarak konumlandırılması hakkında birkaç temel koordinat verildiğine göre, şimdi de elçilerin takip ettiği güzergâhlar konusunu ayrıntılı olarak tartışmak ve metnin 8. yüzyılın ortalarında İç Asya'da yaşayan nüfuslar hakkında sağladığı bilgileri incelemek mümkün olacaktır. Belgede açıklanan güzergâhlar, güzergâhlar boyunca yaşayan insanlar hakkında bilgi sağlarken, onların adlarını, kendine has örf ve adetlerini, yaşadıkları bölgelerin iklimsel ve ekonomik özelliklerini açıklayarak, bu konularda bilgi sağlamaktadır. Metinde bir anlatıcı yoktur. Tanımlamalar, Uygur elçilerinin “ben” veya “o” gibi şahıs zamirlerini kullanarak “anlatması” yerine, “var/vardır” kullanılarak her zaman gayri şahsi olarak yapılır. Bu kişisel olmayan anlatı tarzı, bu olayları Tibetlilere anlatanın bu beş elçiden biri olmadığı fikrini akla getirir, buna göre anlatıcı yalnızca orijinal raporun içeriğine aşina olan ve rapora müdahalesi olmaksızın onun hakkında konuşabilen biri olmalıdır.

Bununla birlikte, seyahatleri yapan beş Uygur elçisinin bu metinde açıklanan tüm o yerleri ve halkları bizzat ziyaret etmemiş olması mümkündür; belki de elçiler seyahatleri sırasında onlar hakkında bilgi toplamıştır. Genel olarak, belirli bir topluluğun tasviri ne kadar fantastik ise bu durum, söz konusu topluluğun gerçekte elçiler tarafından ziyaret edilmemiş olduğunu düşündü-

¹³ Ligeti, “a.e.”, s. 176, bu hipotezi diskalifiye eder, çünkü o, Uygur hükümdarının durumu çok iyi bildiğini iddia ediyor. Bununla birlikte, kabileler arasındaki ittifak oyununun darbeyle muhtemelen bozulduğu bu zamanda, böyle bir elçinin gönderilmiş olduğu göz ardı edilemez.

¹⁴ Bununla birlikte hem Bacot hem de Ligeti *gna'* nın “bir zamanlar, bir defa” anlamındaki kullanımının, masalsi bir anlatının kullanılmasına işaret ettiğini öne sürdüğünü unutmayın. Bkz. Jacques Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle”, *Journal Asiatique*, 244, 1956, s. 140; ve Ligeti, “a.e.”, s. 169.

rür. Bu nedenle muhataplar, *yani Uygur elçileri ve onların kaynakları, başka bir deyişle kim onlarla belirli bir kabile hakkında konuştuysa, muhtemelen bir tüccar da olabilir*, arasında bilgi aktarımı birkaç aktarım katmanı yoluyla olmalıdır. Belgede yer alan bazı haberlerin kulaktan kulağa kökeni, metinde geçen şu standart cümleden de çıkarılabilir: “[Orada] erkekler olduğuna dair bir haber duyulmadı” (*Tibetçe: Myi mchis pa skad ma thos*).¹⁵ Elçilerin büyük olasılıkla ziyaret etmedikleri halkların anlatıları arasında: “kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesinin” (*Tibetçe karşılığı: Mye-ngam bye-ri rgyud-chen-po*) ötesinde yaşayan kabileler, yani devler kavmi (ll. 50–59), köpekler kavmi (ll. 70–84), vahşi Türk kavmi (ll. 94–110?) hakkında fantastik efsaneler olduğu gibi, ayrıca koyu tenli ve kıvrıkcık saçlı insanlardan oluşan bir kavim veya balıklar gibi suda yaşayan insanlardan oluşan kavim ile ilgili betimlemeler de vardır.

Clauson’ın çoktan fark ettiği gibi¹⁶ “kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesi”, mit ile gerçeklik arasında bir sınır olarak işlev görür. İlk örnekte (ll. 50–59), bu dağ silsilesinin ötesinde, alışkanlıkları metinde anlatılan bir devler ülkesi vardır. İkinci bir örnekte (ll. 68–84) metin, kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde kaybolan genç bir kadın ve bir köpek sürüsü yardımıyla kurtarılan iki Türk askerinin karmaşık hikayesini anlatmaktadır. Bu hikaye, genç bir kadın ve iki köpeğin başrolde olduğu bir efsaneyi tanıtıyor. Ve Çin kaynaklarında bulunan diğer üç Türk kökenli mite benzetilebileceğinden, Türk kökenli bir efsane gibi görünüyor.¹⁷ Bu efsaneye göre, ilk köpek gökten inmiştir. Bu köpekten bir kara ve bir de kızıl olmak üzere iki köpek ortaya çıkmıştır. Sonra bu iki köpek kendilerine uygun bir eş aramaya başladılar. İlk olarak, kısır (*Tibetçe: Bur ma rung*) olduğu anlaşılan bir dişi kurda rastladılar. Bunun üzerine [dişi kurttan çoğalamayacaklarını anladıkları için], bir Türk köyünden genç bir kızı kaçırdılar ve onunla çiftleşerek çoğaldılar. Bu çiftleşmeden meydana gelen erkek yavruların hepsi köpek olarak doğarken, kız yavruların hepsi insan olarak doğmuştur. Bu yavrulardan, kızıl burunlular kabilesi ve kara burunlular kabilesi olarak adlandırılan iki ayrı boy teşkil etmiştir. Türk kökenli bir efsane olduğu izleniminin yanı sıra bu efsane ve bu metinde yer alan diğer iki efsane, şüphesiz daha çok çalışma ve araştırma ile gün yüzüne çıkarılabilecek daha derin ve geniş bir anlam taşımaktadır.

“Kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesi”nin ötesinde yaşayan son mitolojik insanlar, bacağı kırılan bir adamla ilgili ne yazık ki tamamlanmamış efsanevi bir masalla bağlantılı “vahşi Türkler” (*Tibetçe: Dru gu’i myi-rgod-dag*)’dir (ll.95–103). Umulur ki, bu üç masalsı anlatının önemi anlaşılır ve bu anlatıların burada göz önünde tutulmasının sebepleri gelecekte daha ayrıntılı olarak araştırılır.

¹⁵ ll.59 ve 84’e bakınız. “Par ouï-dire” bilgisinin aktarımı üzerine, bakınız: Ligeti, “*ag.m.*”, s. 171-172.

¹⁶ Bkz. Gerard Clauson, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, 1957, s. 13.

¹⁷ Bkz. Denis Sinor, “The Legendary Origin of the Turks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*. Ed. Egle Victoria Zygasve Peter Voorheis, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1982.

Bu metnin bir başka özelliği de coğrafi bölge adlarının hemen hemen hiç zikredilmemesidir.¹⁸ Güzergâhların tam rotasının daima anlaşılır olduğu söylenemez, çünkü yol tarifleri genellikle takribî bir terminoloji kullanılarak verilmiştir (ötesi, arkası veya diğer tarafı gibi) ve gezinin her yeni bölümünün başlangıç noktası genellikle belirtilmemiştir. Bununla birlikte, bazı etnonimler ayırt edilebilir olduğundan, güzergâhların kurgusu modern akademisyenler tarafından birkaç kez denenmiştir.

Aslında hem Clauson hem de Moriyasu güzergâhları yeniden oluşturmaya çalışırken, Moriyasu da metinde bulunan bilgilere dayanarak haritalar üretmiştir. Bununla beraber, bu metinde bulunan bazı belirsiz referansları daha fazla deşifre etmeye ve daha geniş bir bağlama yerleştirmeye çalışmak için benim yaptığım gibi yeni bir çeviri üstlenerek ve ayrıca Orta Asya etnografik tarihi¹⁹ üzerine daha yeni olan bazı araştırmalardan yararlanarak, bu güzergâhların ve içerdikleri olası etnografik tarihin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunma fırsatı hala vardır.

Bacot' a göre belge, beş elçinin muhtemelen hep birlikte takip ettikleri, doğuya Kore'ye sonra kuzey ve kuzeybatıya Baykal Gölü'ne ve son olarak batıya, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bozkıra doğru olmak üzere kabataslak kurguladığı tek bir güzergâhı tanımlamaktadır.²⁰ Bacot, güzergâhın başlangıç noktasının ne olduğu sorusuna değinmemiştir ve araştırması esas olarak beş Uygur elçisinin keşif gezisini tarihlendirme ve orijinal metnin bir redaksiyonunu sağlama girişimine odaklanmıştır. Bacot bu keşif gezisinin, yeni topraklar işgal eden ve nüfusuyla birlikte oraya yerleşen Uygur kralının kuzeydeki komşularının kim olduğunu öğrenme arzusundan kaynaklandığını belirtmektedir.²¹ Bu gezi için en olası zaman diliminin, Uygurların Doğu Türklerini bölgeden kovaladıktan sonra Orhun bölgesine yerleştikleri dönem olan sekizinci yüzyılın ortaları olduğunu söylemek mümkündür. O zaman belgenin redaksiyonu veya Tibetçeye tercümesi, Tibet'in Tun-huang bölgesini zapt ettiği 787 ile 848 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

Bacot'ın bu belgenin çevirisini yayınlamasından sadece bir yıl sonra Türkolog Gerard Clauson, konuyla ilgili bir makale yazmıştır. Metnin analizi konusunda Clauson'ın kaydettiği esas ilerleme, her biri farklı bir elçi tarafından izlenen beş farklı güzergâhın başlangıç noktası olarak Bug 'chor (ya da *Doğu Türkleri*) ülkesini belirlemesinden ibaretti.

Clauson'a göre, bahsedilen beş güzergâh şunlardır:

- 1) Bug 'chor halkının ülkesi Doğuya Kore'ye ve ardından Güneye, Pasifik Okyanusu kıyısına kadar ilerlemektedir (ll. 7-23);
- 2) Bug 'chor halkının batı, kuzey ve doğudaki yakın komşuları hakkında özet bir rapor (ll. 23-31);

¹⁸ Tek istisnalar şunlardır: *Ji 'ur/Ba ker pa lig* (l.7), *Mug lig/Ka'uli/Ke'uli* (ll.15-16) ve *Shan tong* (l.16).

¹⁹ Özellikle Yuri Bregel'in, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden, 2003'te bulunan haritalarına ve Peter Golden'in, *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turcic Eurasia*, Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington, 2001 isimli eserine atıfta bulunuyorum.

²⁰ Bacot, "a.g.m.", s. 137-138.

²¹ Bacot, "a.g.m.", s.139-140.

3) Bir kabile listesi, belli belirsiz biçimde coğrafi konumlarını da gösterecek şekilde (ll. 31-59);

4) Bug 'chor halkının kuzeyinde yaşayan kabileler (ll. 59-84);

5) Bug 'chor halkının batısında yaşayan kabileler (ll. 84-110).

Bununla birlikte, Clauson tarafından önerilen beş güzergâh raporu, belgede bir rapordan diğerine geçişi gösteren doğru noktaları kesin olarak belirlemenin zorluğundan dolayı, sorunludur. Bu nedenle, Clauson tarafından ileri sürülen beş güzergâh sadece eşit mesafede değildir, aynı zamanda kısmen çakışmaktadır. Metnin redaksiyonu ile ilgili olarak, Clauson'a göre elçilerin raporu, ilk Uygur kağanı zamanında derlenmiştir ve bu metin, kağanın yeni komşuları (*komşu ülkeler*) hakkında bilgi bulma girişimini yansıtmaktadır. Dahası Clauson' a göre, eğer bu belge Uygur dilinden Tibetçeye çevrilmiş olsaydı, Türk isimleri çok daha anlaşılır olmalıydı. Bu nedenle kendisi, metnin Tibetçeye tercümesinde Çincenin aracılık ettiğini varsaymıştır.²²

Clauson' ın sözlerinin tümü, Louis Ligeti tarafından 1971'de yayınlanan bir makalede yeniden gözden geçirilmiştir. Ligeti, bu Tibetçe metni uzun süredir biliyor olma avantajına sahipti; çünkü Bacot'ın kendisi 1927'de, onu bu konudaki çalışmasına dahil etmişti.²³ Ligeti, makalesinde Bacot'ın tercümesindeki bazı pasajların yetersizliğine dikkat çekmiştir²⁴ ve ayrıca Clauson'ın ileri sürdüğü güzergâhların büyük bir zayıflığına dikkat çekmiştir. Şöyle ki, elçilerin tümü Bug 'chor adı verilen yerden yola çıkmıştır. Bunun yerine Ligeti'nin daha dikkatli ve nüanslı yorumuna göre, sadece ikinci güzergâh oradan başlarken, ilk güzergâh ne yazık ki teşhis edilemeyen Ba ker Pa lig²⁵ adındaki yerden başlamaktadır, ki burası bir Uygur şehri gibi görünmektedir. Bunun yanında Bug 'chor bölgesi, merkezî bir noktadan hareket etmiyor gibi görünen diğer güzergâhlarda önemli bir rol oynamaz; bundan başka, aksine, bir yerden diğerine geçmenin ilk çıkış noktasıyla değil, yalnızca onlardan önce gelenlerle ilişkili olduğu görülür.

Ayrıca Ligeti, metinde kişisel unsurun bulunmamasının, beş adamın metinde anlatılan ülke ve insanların çoğunu hiç ziyaret etmediği yönünde güçlü bir izlenim uyandırdığını fark etmiştir. Ayrıca Ligeti'ye göre, elçilerin Uygur kralına zaten aşına olması gereken haberleri (Uygurlara kimin haraç ödediği ya da onlarla kimin savaş halinde olduğu gibi) bildirmesi tuhaftır. O halde Ligeti, bu beş elçinin Uygur halkından olmadığı sonucuna varırken, belgenin hem başlığının hem de alt başlığının Tibet metninin redaktörü tarafından eklendiği sonucuna da varmıştır. Ona göre, bu metin hem *Drugu* efsanelerinden hem de *Drugu dili* konuşan kişilerden söz ettiğine göre, *Drugu halkı* hakkında bir rapor vermiyor

²² Bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 12-13.

²³ Bkz. Ligeti, "a.g.m.", s. 166.

²⁴ Ligeti, "a.g.m.", s. 167-169.

²⁵ Bu isim Pelliot tarafından "bakır kenti" manasına gelen, *Baqr Balıq olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ancak konumu, belki de bu kelimeye karşılık gelen Çin adı *Ji'ur* sözcüğünün tanımlanmaması nedeniyle bizim için bilinmemektedir. Bu oldukça talihsiz bir durum, çünkü bu isimdeki yer, beş Uygur elçisinin seyahatinin başlangıç noktası gibi görünüyör.

olsa da elçiler ve hükümdarları *Drugu* olmalıdır.²⁶ Bununla birlikte, *Ligeti Drugu*'yu tanımlamayı başaramamıştır.²⁷ Her ne kadar bunların Türk soyundan olduklarının açıkça kabul edilmesi gerekiyor olsa da *Ligeti* metinde, *Drugu* kelimesinin belirli bir kişi ya da yeri göstermediği sonucuna varmıştır.

Raporların gündeme getirdiği sorular üzerinde araştırma yapan en son bilim insanı, *Bacot*'ın orijinal tercümesinin eksikliklerini fark eden, metni bütünüyle yeniden tercüme eden ve *Bacot*'ın orijinal olarak sunduğu bakış açılarından farklı yeni bakış açıları ortaya koyan *Moriyasu Takao*²⁸'dur. Ancak *Takao*'nun tercümesi Japonca olduğu için, pek çok bilim insanı bu çalışmadan faydalanmamıştır. Onlar *Bacot*'ın, bu alanın varlığının çok erken bir aşamasında yapılmış olan ve bu nedenle birkaç yönden öncü niteliğinde olan tercümesine atıfta bulunmaya devam etmektedir.

Moriyasu, bir yandan *Ligeti*'nin beş güzergâhın hepsinin 'Bug chor'²⁹ ülkesinden başlamadığı şeklindeki görüşünü kabul etmiştir. Öte yandan, *Clauson* tarafından önerilen beş güzergâhı kabul ederken, ikinci ve üçüncü güzergâhlar arasında farklı bir ayrılma noktası önermiştir.³⁰ *Moriyasu*'nun makalelerinin odak noktası, *Hor* sözcüğünün *Bacot* tarafından ileri sürüldüğü gibi Uygurlarla özdeşleştirilmesinin yanlış olduğunu kanıtlamaktır. *Moriyasu*'ya göre, *Hor* adı *Ho yo hor/Ho yo 'or/U yi kur*³¹ gibi sözcüklerin kısaltılmış şekli olarak kabul edilemez ve bu metinde *Hor* sözcüğü bazen Moğolistan Uygurlarını ve bazen de Tien shan Dağları'nın doğusundaki Ho-si Bölgesi Uygurlarını işaret etmektedir. *Moriyasu*, metnin bu belirsizliğini, metnin Tibetli redaktörünün bilgisizliğine bağlamaktadır.

Sonuç olarak, bu metnin ortaya koyduğu birçok sorunun yorumlanması ve cevaplanması konusunda alimler arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Belgede betimlenen kabilelerin ve bölgelerin kesin ve tatmin edici bir topografyası henüz üretilmemiştir ve metnin redaksiyonu, dili ve doğuşuyla ilgili sorular açıkta kalmaktadır. Bu makale, bu sorulardan bazılarını şematik ve derleme bir genel bakış açısı sunmaktadır. Buna göre güzergâhların rotaları, metni kimin hazırladığı, metnin ne zaman düzenlendiği, Tibetçeye neden ve nasıl çevrildiği gibi soruların hepsi metnin yeni ve harfiyen çevirisinden başlayarak yapılacak daha fazla araştırmaya adaydır. Bu, aynı döneme ait diğer belgelerle korelasyonları bulunan ve bu belgede açıklanan olaylara ek ayrıntılar sağlamaya yardımcı olabilecek ikincil araştırmalarla desteklenmelidir. Özetle, bir batı dilinde ilk yayımlanmasından neredeyse elli yıl sonra, bu belge hâlâ birçok zorluk barındırmaktadır ve 1956'da *Bacot*'ın dile getirdiği umudu burada tekrar ifade etmek gerekir. Bu çeviri, ilgili disiplinlerdeki

²⁶ *Ligeti*, "a.g.m.", s. 177.

²⁷ *Ligeti*, "a.g.m.", s. 172-176.

²⁸ Daha önce bahsettiğimiz *Moriyasu*, 1977 ve onun "La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le Manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1980, s. 171-184, isimli makalesini inceleyin.

²⁹ *Moriyasu*, 1980, s. 172.

³⁰ *Moriyasu* ikinci ve üçüncü raporun arasında bırakılması gereken boşluğun 1.31'in yerine 1.35'de bırakılmasını tavsiye eder. Bkz. *Moriyasu*, 1980, s. 174.

³¹ Bkz. Özellikle *Moriyasu*, 1977, yukarıda belirtilen, n. 7.

(l. 1) *Kuzeyde yaşayan pek çok kralın dizilişi*³² üzerine metin.

(l. 4) Daha önce Hor³³ hükümdarı, kuzeyde kaç kral olduğunu araştırmak için beş Hor adamını gönderen bir emir yayınladı ve [bu] kopya³⁴ imparatorluk arşivlerinden³⁵ alınan emir metninin bir kopyasıdır.

(l. 7) Çincece Ji'ur³⁶ ve Türkçede Ba ker Pa lig (Baqır Baliq)³⁷ olarak adlan-

³² Tibetçe “rabs” normalde “köken, soy” veya “soy ağacı” olarak çevrilir, çünkü klasik Tibetçede bu kelime genellikle *rgyal rabs* (“kraliyet soy ağacı”) gibi bileşik kelime olarak bulunur. Ancak Ligeti'nin “a.g.m.”, s. 167'de, daha önce belirttiği gibi bu el yazmasının hızlı okunduğunda bile konusunun, kuzeyde yaşayan kralların kabileleri hakkında olmadığını gösterir. Bu nedenle, *rabs* kelimesinin ve bağlamının daha derin olarak incelenmesi gereklidir. Heinrich A. Jaeschke, *A Tibetan-English Dictionary*, Curzon, Richmond, 1998, s. 524, sözlüğündeki *rabs* tanımlarına bakıldığında bu kelimenin üç ana anlamının listelendiğini görürüz, bunlar: 1) soy, aileler silsilesi, ırk, aile; 2) nesil; 3) ardıllık, seri, gelişim. Bu üç anlam arasında ortak olan başlıca özellik, ister zamansal (“nesil” veya “aile” anlamında olduğu gibi) isterse mekânsal olsun, bir dizinin, bir arka arkaya gelmenin veya silsilenin olduğu görünüyor. Böyle yorumlanırsa “rabs” terimi, mekânsal anlamda kralların ve krallıkların “dizilişi”, “silsilesi” veya “tahta geçme sırası” olarak Türkçeye çevrilebilir. Diğer bir olasılık, Rolf Alfred Stein'in *rabs*'ı “récit” olarak tercüme etme önerisini takip etmek olabilir. Bu konuda R. A. Stein, “Tibetica Antiqua V: La religion indigène et les *Bon-po* dans les Manuscrits de Touen-Houang”, *Bulletin de L'Ecole Française d' Extrême Orient*, 77, 1988, s.46'ya bakınız. Ancak burada, *rabs kyi yi ge* gereksiz bir “söylenti üzerine metin” veya “masal üzerine metin” olurdu.

³³ Bu metinde Hor kelimesi kesinlikle bir Uygur topluluğunu tanımlar. Bu özellikle ll. 59-63'te açıkça ortaya çıkıyor, burada en azından bu paragrafta Hor, 745'te Uygur İmparatorluğu'nu oluşturan Uygurları göstermektedir. Hor kelimesinin tüm kullanımlarının (Ligeti tarafından faydalı bir şekilde listelenmiştir, bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 176) her zaman imparatorluğun Uygurlarına mı yoksa imparatorluğun çöküşünden sonra ortaya çıkan Uygur topluluklarına mı atıfta bulunduğu kesin değildir. Hor sözcüğünün tüm kullanımları Uygur İmparatorluğu'na atıfta bulunuyorsa, o zaman bu beş kişilik elçi heyetinin, çalkantılı darbeden sonra ülkenin müttefik ve düşmanlarının kim olduğunu görmek için, imparatorluğun kuruluşundan hemen sonra gönderildiği görüşü doğrulanmış olur. Diğer taraftan Hor teriminin yalnızca ll. 59-63 numaralı pasajda Uygur İmparatorluğu'na atıfta bulunduğu ve diğer (Hor'ın müttefik ve düşmanlarının listelendiği) tümdürümlerde, imparatorluktan sonra oluşan farklı bir Uygur topluluğunu ifade ettiği tahmin edilebilir. Ayrıca, bu yazının giriş bölümünde Hor kelimesinin anlamının yorumlanmasına dair tartışmaya da bakınız.

³⁴ *Dpê*, “numune”, “kalp”, “örnek” anlamına gelir ve “kopyasını yazmak” anlamına gelen bileşik sözcüklerde de kullanılır. Bakınız, *dpe cha*, “kitap” ve “*ma dpe*” ile “*bu dpe*” sırasıyla bir kitabın “orijinali” ile “kopyasını” (gerçek anlamda “ana kopya” ve “altkopya” şeklinde) ifade eder.

³⁵ Sözlüklerde bulunmayan *phyag sbyal* söz grubunun anlamı, Giuseppe Tucci tarafından *Tombs of the Tibetan Kings* adlı eserinde “arşiv” olarak belirlenmiştir (bkz. Giuseppe Tucci, *Tombs of the Tibetan Kings*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome, 1950, s. 46, 82, n. 94). Bu terimin başka kullanımı için şu esere bakınız: Li Fang-Kuei ve W. South Coblin, *A Study of the Old Tibetan Inscriptions*, Chung yang yen chiu yüan li shih yü yen yen chiu so, Taipei, 1987, s. 93-94.

³⁶ Bacot bunu “Ji 'ur” olarak okudu ve burayı tanımlamaya çalışmadı (Bacot, “a.g.m.”, s. 141 ve 145). Ligeti, basitçe Çince olan “Ji 'ur” adının deşifre edilemediğini belirtmiştir (bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 177). Beckwith (sözlü iletişim)'e göre, daha yakından bir paleografik inceleme “ur” un “a” sının metindeki diğer “a'ya hiç benzemediğini ortaya çıkarır. Özellikle bunun sağ üst köşesinde metindeki diğer “a” seslerinin hiçbirinde bulunmayan yukarı doğru bir “kuyruk” vardır. Ona göre bu kuyruk, *ga'* ya katılan bir *ya'*nın son kısmı olacak ve böylece metinde *ur* yerine “*gyur*” olarak okunması gereken bir kelime oluşturacaktır. Şu kesindir ki, bu kelimenin içinde geçen ‘a sembolü, metinde geçen diğer benzerlerinden farklıdır. Bununla birlikte, metinde “*gyu*” bileşiminin tüm oluşumlarının yakından paleografik olarak incelenmesinden sonra, aynı “kuyruğun” bulunduğu hiçbir örnek bulamadım. Dolayısıyla, bu durumda kuyruklu ‘a/*gyu*'nun katibin bir hatayı düzeltme girişimini temsil etmesi olası görünmektedir. Gerçekten de el yazmasında bir harf diğerinin üzerine yazılmıştır ve sonraki yazının amaçlanan yazı olduğu varsayılrsa da son okunan tamamen belirsizdir. Ayrıca, Çince adı *Ji gyur* olan bir şehir de tespit edilmemiştir. Şimdilik *Ji 'ur/gyur* (?) formları ve olası bir Çince eşdeğeri arasındaki benzeşmenin daha fazla araştırılması gerekiyor.

³⁷ Bu isim Pelliot tarafından, “bakır şehri” anlamına gelen *Baqır Baliq olarak yeniden yapılandırılmıştır (bakınız: Bacot, “a.g.m.”, s. 151), ancak konumu, belki de ona karşılık ge-

dırılan ülkenin yukarısında, 'Bug chor (Bük çur)³⁸ Türklerinin on iki kabilesi vardır:

(l. 9) kral Zha ma Kağan³⁹, bir boy; Hali⁴⁰, bir boy; A sha sde⁴¹, bir boy; Shar du li⁴², bir boy; Lo lad⁴³, bir boy; Par sil⁴⁴, bir boy; Ji ke⁴⁵, bir boy; So ni⁴⁶, bir

len Çince ismin bulunamamasından dolayı oluşturulamamıştır (yukarıda not 19'a bakınız). Czeglédy (bkz. Károly Czeglédy, "Bahrâm Cöbin and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8/1, 1958, s. 28-32)'ye göre, Arapçada *Madīnatus-sufriya* ("Bakır Şehir") ve Farsçada *Röyindiz* ("Bakır Kale") kelimeleri Türkçe *Baqır Balıq*'in çevirileridir ve yine Czeglédy'ye göre bir Pers destanının kahramanı olan Efrâsiyâb'ın, farklı kültürlerde İran'da ya da Buhara yakınlarında bir yerde olduğu varsayılan başkentinin adını gösterir. Bu konumların her ikisi de bu metindeki konum için çok batıdadır. Bu talihsiz bir durumdur, çünkü metinden Ji 'ur/Ba ker Pa lig' in Uygurların bir kentinin veya bölgesinin adını (Czeglédy'ye göre burası, başkenttir) tanımladığı açıkça görülmektedir. Ayrıca *Baqır Balıq için bkz. Denis Sinor, "Random Remarks on Metallurgical Themes in Pre-Modern Inner Asia", *Scripta Ottomanica et Res Altaicae*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002, s. 308-309.

³⁸ İl.59-63'teki tarihsel bölümden açıkça anlaşılacağı üzere bu sözcük, Doğu Türklerini tanımlamaktadır. Bununla birlikte, Hor ismine benzer bir şekilde, bu isim aynı zamanda Doğu Türk İmparatorluğu'nun bazı kabile gruplarının bakiyelerini de ifade edebilir. Özellikle 'Bug chor kelimesi, 691 ile 716 yılları arasında Kapgan Kağan adıyla hüküm süren Doğu Türk kağanının unvanı olan Türkçe Bük çur (Modern Mandarin Çinesinde Mo-cho) kelimesinin Tibetçe transkripsiyonu gibi görünmektedir (bakınız: Golden, 1992, s. 137 ve Beckwith, *a.g.e.*, s. 58, n. 23 ve diğer yerlerde). 'Bug chor/Mo-cho uygunluğu ilk olarak Pelliot tarafından bu belgenin Bacot çevirisinin ekindeki notlarda belirtilmiştir (Bacot, "a.g.m.", s. 151). Clauson'a göre (Clauson, "a.g.m.", s. 12), Doğu Türk İmparatorluğu'nun çekirdeği Orhun Nehri üzerindeki Karabalgasun civarındaydı. Bunun aksine, Ligeti, "a.g.m.", s. 178' e göre 'Bugchor, Doğu Türkleri ile özdeşleştirilemez; ancak, F. W. Thomas tarafından incelenen efsanevi bir hikayeyi içeren parçalı bir Tibet belgesine dayanarak, Lop-Nor Gölü çevresindeki Batı Kansu bölgesi ile tanımlanmalıdır. Bu teori, metnin oluşturulduğu zamandan çok uzak olduğu için İl.59 - 63 numaralı pasajı dikkate almaz. Sinor, 'Bug chor'un coğrafiya da politik bir terimden hangisi olduğuna dair birçok hipotezi şu yazısında özetlemektedir, bkz. Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Turks (6th to 8th Century AD)", *Altaic Studies*, Ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Almqvist&Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 152-153.

³⁹ Yukarıda metnin *Zha-ma mo-nga*'sının, *Zha-ma kha-gan* (kağan) olarak düzeltildiği eleştirel baskıya bakınız. Aslında metinde ikinci şahsiyet, 'Bug chor Türklerinin (İl. 49-50 ve 69-70) kağanı olarak iki kez görülmektedir. Bu yazım hatası Clauson tarafından da saptanmıştır (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 13).

⁴⁰ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), metinde *Hali* şeklinde yazılan kişiyi, Çin kaynaklarında adı *Hsieh li* (620-634) şeklinde geçen Doğu Türk kağanı ile eşleştirmek üzere bazı çalışmalarda bulunmuştur, bu konu hakkında Golden, 1992, s. 133-134' e bakınız.

⁴¹ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18),bu sözcüğün,682-691 yılları arasında Doğu Türk İmparatorluğu'nun hükümdarı olan İltiş Kağan'ın başbakanı olan Tonyukuk'un boyunun adı olan A-shih-te olabileceğini varsaymaktadır. Tonyukuk hakkında bkz. Golden,1992, s. 137-138.

⁴² Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), bunun Çince aslına bakılarak yeniden yorumlanmasını önermektedir; ancak yine de bunun kesinliği net olmaktan uzaktır.

⁴³ Metindeki *Lo-lad* Pelliot tarafından 8. yüzyıl Doğu Türk kabilelerinden *Nu-la* olarak yapılandırılmıştır (Bacot, "a.g.m.", s. 151). *Nu la* için bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s. 32 ve 96 (*Notes Additionnelles sur les Tou Kiue Occidentaux*' da) ve bkz. Beckwith, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁴ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), bunun Çince aslına bakılarak yeniden yorumlanmasını önermektedir; fakat yine de bunun kesinliği net olmaktan uzaktır.

⁴⁵ Tanımlanamamıştır. Bacot'ın bu kelimeyi yanlışlıkla *mgi-ke* olarak okuduğu not edilmelidir.

⁴⁶ Pelliot bunu, Türklerin *Su-ni* kabilesiyle özdeşleştirmeyi önermektedir (Bacot, "a.g.m.", s. 151).

boy; (l.11) Jol ti⁴⁷, bir boy; Yan ti⁴⁸, bir boy; Heb dal⁴⁹, bir boy; Gar rga pur⁵⁰, bir boy. Onların kralları yoktur.⁵¹ Altı bin kişilik bir orduları vardır.

Bunların doğusuna bakıldığında (l.13) Tibetliler tarafından He, Çinliler tarafından He-tse ve Türkler tarafından Dad-pyi (Tätäbi)⁵² şeklinde adlandırılanlar vardır.[Onların] reisleri Cong-bong-ya, ölen Dad-pyi atalarından uygun olanlarının kafataslarını altın ve gümüşle süsleyerek (l.15) içki (örneğin: “bira”) kaplarına dönüştürürdü.⁵³

Oradan doğuya Ke’u-li⁵⁴ yönüne bakınca, Türkler tarafından Mug lig⁵⁵ ve Çinlilerce Ka’u-li diye adlandırılan Shan-tong (Shan-tung)⁵⁶ yönünün askeri valisi Chang-chung-chi’nin bölgesi vardır, (l.17) burada yaşayan insanların çeneleri göğüslerine kadar uzanır. İnsan eti yerler ve yaşlı anne babaları ile [diğer] yaşlıları çıplak⁵⁷ olarak ülke dışına gönderirler ve sonra onları öldürürler.

⁴⁷ Tanımlanamamıştır.

⁴⁸ Tanımlanamamıştır.

⁴⁹ Bu kabile, milattan sonra altıncı yüzyılın başında İç Asya’nın büyük bölümünü kontrol eden ve 557’de müttefik Türk-Sasani güçleri tarafından ezilen güçlü bir konfederasyon olan Eftalitler (karşılaştırma, örneğin Bizans dilinde: Ἀβδάλαι) ile hemen özdeşleştirilebilir. Burada bahsi geçen *Heb-dal’ın*, eski hanedandan kalan bir topluluk olduğu konusunda kesinlik yoktur, ancak daha ünlü bir konfederasyon ile yalnızca aynı adı taşıyan bir kabile olması daha olasıdır.

⁵⁰ Tanımlanamamıştır.

⁵¹ Bu cümle çok belirsizdir, çünkü “onlar” anlamına gelen ‘*di-mams*’ terimi kullanılarak, kralsız kabilelerin hepsinin mi, bazılarının mı yoksa bahsedilenler arasında sadece sonuncuların mı kastedildiği açıkça belirtilmez. Bununla birlikte, bu kabilelerin en az birinin bir kralı olması gerektiği anlaşılıyor. Aslında, ilk kabilenin adı uygun bir etnik isim değildir, yalnızca kabilenin kralı Zha-ma Kağan ile bağlantılıdır. Metin, hangi kabilenin altı bin kişilik bir ordusu olduğu konusunda aynı derecede belirsizdir, acaba bu sayı bir araya gelen tüm ‘Bug chor’ güçlerini temsil ediyor mu?

⁵² *Dad pyi*, Clauson (bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 19) ve Ligeti (bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186, n.70) tarafından bu dönemde Kore’nin kuzeyindeki (Mançurya) bölgede yaşayan Moğol kökenli bir halk olan Tätäbi halkı ile zaten tanımlanmıştır. Tätäbi halkı hakkında bkz. Golden, 1992, s. 145 ve 184.

⁵³ Burada Tibet ile ilgili bir geleneğin neredeyse beş yüz yıl sonra bu kez Pordenoneli Fransiskan Rahibi Odoric tarafından ifade edilmesi ilginç olabilir: “Ve bu ülkede sahip oldukları bir başka moda da şudur. Diyelim ki herhangi bir kişinin babası ölmüş olsun, o zaman oğlu: «Babamın hatırasına saygı göstermek istiyorum» diyecektir ve köydeki tüm rahip, keşiş ve çalgıcıları bir araya getirir, yine aynı şekilde tüm komşu ve akrabalarını da çağırır. Sonra ölenin vücudunu büyük bir merasimle memleketlerine getirirler. Ve rahipler tarafından başı kesilen ceset, hazırladıkları masaya getirilerek ölünün başı oğluna sunuldu. (...) Böylece babasının kellesini alır, hemen pişirir yer ve kafatasından, kendisinin ve tüm ailenin, ölen babanın anısına her zaman içtenlikle içtikleri bir kadeh yapar”. Bakınız Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, Cilt: 2, The Hakluyt Society, London, 1965, s. 251-254.

⁵⁴ Hem *Ka’u li* (l.15) hem de *Ke’u li* (l.16) yazımları, günümüzde var olmayan ve takriben modern Kuzey Kore ve Güney Mançurya’ya karşılık gelen bölgede bulunan Çin *Kao-li*’sinin veya Koguryo eyaletinin karşılığıdır.

⁵⁵ *Mug-lig* sözcüğü, Orhun yazıtlarındaki Türkçe *Bükli* sözcüğüne benzer, ayrıca bir Bizans kaydında “Μουκπι” şeklinde tasdik edilen *Mug-lig* adı, Kore’nin kuzeyi ile Mançurya’nın doğusu arasında bulunan Po-hai eyaletiyle özdeşleştirilmiştir (bakınız Clauson, “a.g.m.”, s. 19-20; Ligeti, “a.g.m.”, s. 186 n. 72; Moriyasu, 1980, s. 175-176). *Bükli* ve *Μουκπι* arasındaki benzerlik için Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Cilt: 2, Brill, Leiden, 1983, s. 193’e bakınız. (Bu kaynakça önerisi için, Profesör Christopher Atwood’a minnettarım).

⁵⁶ Burası, açıkça Shan-tung anlamına gelir ve tartışılan bölgenin genel olarak istikametini göstermek için kullanılmıştır.

⁵⁷ *Skyin-po* kelimesinin anlamı belirsizdir ve çevirisine bağlı olarak, tümencin ifadesi değişmektedir. Bacot da ayrıca bunu “yalın, çıplak, sade” olarak çevirir. Ben bu anlamı sadece şu kaynaktan

Oradan daha doğuya bakıldığında, çıplak dolaşan Beg-tshe (Paekche)⁵⁸ (l.19) adında güneyliler vardır. Oradan güneye bakıldığında insanlar balık gibi suyun içinde yaşarlar.

Oradan güneye bakınca, gözleri ak ve saçları denizatları gibi kıvrımlı olan, (l.21) ve ayrıca balık gibi yüzebilen koyu [tenli] güneyliler bulunur.⁵⁹ Dad-pyi (Tâtâbı) kabilesinin kuzeyine bakıldığında Da-sre⁶⁰ adında bir kabile vardır, burada yaşayanlar çadır direklerini balık kaburgasından yapar, çadır örtüsüne gelince, üst sınıf (l.23) onu balık derisinden, alt sınıf ise huş ağacı kabuğundan yapar. ‘Bug chor’ dan batıya⁶¹ bakıldığında, Tibet dilinde dokuz kemik Türkleri⁶² diye adlandırılan dokuz boyun büyük şefi olan(l.25) Uygur (‘U yi kor) ordu komutanı⁶³, Çin’in tevcih ettiği kağan [unvanını] almıştır.⁶⁴ Boyuna (veya: “kemik”) gelince, buna Yag-le-ker⁶⁵ denir; bunların çevresine⁶⁶ gelince,

buldum: “rNam rgyal Tshe ring, *Bod yig brda rnying tshig mdzod*, Krung go’i Bod rig pa dpe skrun khang, Beijing”, 2001, s. 34. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 26’da *skyin* ile ilgili diğer anlamlara ek olarak, “-dağkeçisi” gibi bir anlam önermiştir. Bu önerisi, yaşlı ebeveynlerin ve [diğer] yaşlıların gruplandırıldıktan sonra, dağ keçileri gibi öldürülmek üzere kovalandığı (acımasız) imajını aktaran bir çeviriyle sonuçlanıyor ve *skyin-pa/po*, “borç” gibi bir anlam taşır. Bu durumda: “yaşlı ebeveynlerini ve diğer yaşlıları borç (fidye?) olarak gönderirler ve onları öldürürler” gibi bir çeviri olur. Her ne kadar cazip görünse de bu çeviri mantık hatası içeriyor. Eğer yaşlıları fidye olarak (düşmana?) gönderiyorlarsa, o zaman yaşlılar Ka’u li halkının kendisi tarafından nasıl öldürülebilir? O zaman ben, *skyin-por* kelimesini “çıplak”olarak tercüme etmeyi uygun gördüm. Bununla beraber, metnin ll. 18-19 numaralı bölümünde *gcher-bu* kelimesinin “çıplak” anlamında kullanıldığına dikkat edilmelidir.

⁵⁸ Mon, Tibet’ in güneyinde bulunan ülkelere verilen genel bir isimdir ve bu nedenle *Mon-ba*, kelimenin tam anlamıyla “güneyli” anlamına gelir. *Beg-tse*, Paekche adının Çince transkripsiyonuna karşılık gelir; bu da metinde tartışılan bölgenin Kore yarımadasının güneydoğu köşesi olduğunu göstermektedir.

⁵⁹ Eğer *Mon-ba* “güneyliler” olarak tercüme edilirse, bu, koyu tenli ve kıvrıkcık saçlı Avustralya yerlilerine ait bir tarif olabilir (Ainu halkı bu grubun bir parçası olarak kabul edilir).

⁶⁰ Bunların kimliği şimdye dek tanımlanamamıştır. Clauson ve Moriyasu’ nun her ikisi de bunların, taygada çok yaygın olan huş ağaçlarının bulunduğu ve derileri ile kemikleri olan balinaların avlandığı bir bölge olan Kuzey Pasifik Okyanusu’na yakın bölgenin akarsu insanları olduğuna dikkat çekmektedir (Bu konuda bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 20 ve Moriyasu, 1980, s. 176). Dolayısıyla bu malzemelerin yukarıda açıklanan şekilde kullanılmış olması mümkündür.

⁶¹ “Batı” için *nub* sözcüğünün kullanıldığına dikkat edin. *Yıllıklar* adı verilen eski Tibet metinlerinde “batı” kelimesi sürekli olarak *stod* şeklinde ifade edilmektedir. Sonuç olarak, burada *nub* kullanımı, bu metnin daha sonraki bir tarihte yazılmış olduğuna dair bir gösterge olabilir.

⁶² Tibetçe: *drugu rus dgu*. Bu tanımın Türk kökenli *Dokuz Oğuzların* Tibetçe karşılığı olduğu kesindir. K. Czeglédy, “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, isimli makalesinin 276-277 numaralı sayfalarında dokuz Türk boyundan (*toquz oghuz*) oluşan boylar konfederasyonunun gerçekte onsekiz alt boydan oluştuğunu söylemektedir (bkz. Károly Czeglédy, “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972), yani, sekiz Oğuz boyu ve bir Uygur boyu, dokuz tane altboya bölünmüştür. Ayrıca Golden bu konuda şöyle demektedir: “Toquz (Dokuz) Oğuz birliği, kendi aşiret birliği on aşiret/kabile ve diğer sekiz aşiretten oluşan yönetici Uygurlardan oluşuyordu.” (Bu konuda bakınız Golden, 1992, s. 156). Dokuz Oğuzlar hakkında şu çalışmalara bakınız: Edwin G. Pulleyblank, “Some Remarks on the Toquz oghuz Problem”, *Ural- Altaische Jahrbücher*, 28, 1956, s. 35-42 ve James Hamilton, “Toquz Oğuz et On-Uyyur”, *Journal Asiatique*, 250, 1962, s. 23-63.

⁶³ Tibetçe: *dostog*, Türkçe *totok/tutuk*: “askeri komutan”.

⁶⁴ Kelimesi kelimesine tercüme edilirse: “Tibetçede dokuz kabile denilenlerin büyük şefi, Uygur askeri komutanı, Çin’ den verilen [ve] soyundan gelen kağan [unvanını] elde eder.”

⁶⁵ Bu, Uygurların hanedan boyunun adı olan Yağlakar’dır. Bakınız Clauson, “a.g.m.”, s. 20; Golden, 1992, s. 156; Ligeti, “a.g.m.”, s. 180.

⁶⁶ Tibetçe *sgor* sözcüğü muhtemelen “çember” veya “çevre, maiyet” anlamlarına gelen *skor* sözcüğü yerine hatalı olarak kullanılmıştır. “Çember” aynı zamanda *sgor* kelimesinin anlamları arasındadır.

dokuz adet arma benzeri süs eşyası⁶⁷ takarlar. Ayrıca Uygur (*Ho yo 'or*) kabilesinin benzersiz bir şekilde altı bin kişilik bir ordusu vardır.

(*l.27*) Bunun kuzeyine bakıldığında, Ge-tang (Kıtan) adı verilenler vardır ve hükümdarları Ge-tan kağanıdır⁶⁸, bunların hem yedikleri hem de dinleri 'A-zha⁶⁹ halkı ile aynıdır. Sürü hayvanlarına gelince, dana, koyun ve at yaygındır. Konuşulan dil de (*l. 29*) genel olarak, 'A-zha halkının diline benzemektedir. Uygurlar (*Ho-yo-hor*) ile bazen kavga eder, bazen arkadaş olurlar.

Oradan doğuya bakınca, Dad-pyi (Tätäbılar) halkı vardır. Oranın kuzeyinde, Ga-ra byi-gir⁷⁰ kabilesi vardır, [onlara] gelince, vadilerde (*l.31*) evcil hayvan olarak sadece domuzları vardır.

Do-le-man⁷¹ halkının bir kabilesinin olduğu ülkeden, üstün şifalı bitkiler⁷² gelmektedir. Orada çadırlarını huş ağacı kabuğu ile örten beş kabile vardır.

Oradan kuzeyde bulunan, (*l.33*) uçsuz bucaksız gölün kıyısındaki insanlara gelince, onların evleri ve bedenleri 'A-zha halkı gibidir. Bunların çeşitli türlerde evcil hayvanları vardır. Kıyafetlerine gelince, onlar hayvan kürkünden eşyalar (veya: "post") giyerler. Kışın büyük ovada toprak yarılr ve halk (*l.35*) bir yerden bir yere gidip gelemez. Büyük kabile mutluluk içindedir.⁷³

Buradan kuzeydoğuya bakıldığında, çadırlarını huş ağacı kabuğu ile örten bir kabile olan Khe-rged vardır.⁷⁴ Onlar Hor halkına, mavi fare (kemirgen) derisi verirler.

Bacot hem *sgor* hem de *tog* kelimesini "çember, daire" olarak yorumladığından (Bacot, "a.g.m", s. 145), "dokuz çeşit daire oluşturur" olarak tercüme etmiştir. *Tog* kelimesinin anlamı için aşağıdaki nota bakınız.

⁶⁷ Jaeschke *tog* kelimesini "bir şeyin tepesinde olan, üstteki bir süs" (aynen sözlükteki kalinyazı tipi ile) olarak tercüme etmiştir (Jaeschke, *a.g.e.*, s. 205). Bunlar, devlet adamları için bir çeşit süs ya da madalya (nişan vb.) olabilir.

⁶⁸ *Getang/Getan* kelimeleri, Kıtan halkı ile özdeşleştirilmiştir (Clauson, "a.g.m.", s. 22; Moriyasu, 1980, s. 176). Kıtanlar'ın kökenleri üzerine bkz. Golden, 1992, s. 183-187. Bu etnik isimlendirmenin transkripsiyonundaki yazım hataları, metnin sözlü bir kaynaktan geldiğini göstermektedir.

⁶⁹ 'A-zha, Koko-Nor Gölü çevresinde yaşayan ve Moğolca konuşan bir halk olan T'u-yü-hunların Tibetçe ismidir. 'A-zha/T'u-yü-hunlar hakkında bakınız: Gabriella Molè, *The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome, 1970.

⁷⁰ Şimdiye dek tanımlanamamıştır. Bu isim Türkçe gibi görünüyor (*ga-ra=kara; byi-gir=?*).

⁷¹ Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁷² Tibetçe: *byi-tse*. Sözlüklerde yalnızca "şifalı nektar" veya "şifalı bitki" anlamlarına gelen *byi-tser* kelimesi bulunabilir.

⁷³ Modern ve klasik Tibetçede *skyyid-pa*'nın anlamı "mutlu"dur. Bununla birlikte, özellikle bu ifadenin (*sde che la skyyid pa zhiig mchis*) metinde birden fazla defa geçtiği göz önüne alındığında, bu cümlelerin anlamı kafa karıştırıcı olmaktadır (II. 91'e bakınız). Eski Tibetçede *skyyidpa* kelimesinin şimdi olduğundan farklı bir anlamı olması muhtemeldir. Bu cümle içinde *skyyid-pa* kelimesini takip eden, "bir" anlamındaki *zhiig* kelimesinin varlığı, *skyyid pa*'nın soyut bir manası olmadığı anlamına gelebilir. Bu cümlelerin tam anlamıyla çevirisi: "Kabile için bir mutluluk vardır" veya "Büyük kabilenin tek mutluluğu vardır," şeklindedir.

⁷⁴ Bacot *Khe-rged* isimli halkı Kırgızlar ile özdeşleştirmektedir (Bacot, "a.g.m.", s. 138). Clauson, "a.g.m.", s. 22 ise sözcüğün bu biçimini, *Hir-tis* (l.46), *Gir-tis* (l.48) ve *Hir-kis* (l.55) biçimlerinden farklı bir transkripsiyon olarak değerlendirmiştir. Ancak bu pek olası görünmüyor ve Clauson'ın teorisi Moriyasu tarafından zaten reddedilmiştir (Moriyasu, 1980, s. 178-179). Moriyasu, bunun yerine *Khe-rged*'in Kherait Moğolları (<Kärägit) olabileceğini iddia eden Louis Bazin'in bu önerisini yeniden ileri sürmektedir.

(l.37) Oradan kuzeyde kralları olmayan yedi Ye-dre⁷⁵ kabilesi vardır. Hor halkı ile sürekli bir savaş halindedirler. [Onlar] çadırlarını huş ağacı kabuğuyla kaplarlar. Huş ağacını, özünden bira yapmak için anne sütü (l. 39) gibi sağlarlar. Vadiye gelince, orası konumu nedeniyle kuvvetlidir.⁷⁶

O [yerin] batısına bakıldığında, dağ üzerindeki evleri için geyiklere yükleyerek taşıdıkları samandan barınak yapan Gud⁷⁷ adında küçük bir kabile vardır. Kıyafetlerine gelince, yazlık ve kışlık giysileri birbirine benzer: (l.41) kara kömürle ovulmuş yabani av hayvanlarının derilerini giyerler. Yiyeceklere gelince, av eti, buğday, *mon-bu* adı verilen şifalı bir bitki ve fareler tarafından depolanan fare gübresi yerler (l.43) ve çok sayıda fare ile ağaçkakan kuşu tarafından çürümüş kalın ağaç gövdesi içerisinde depolanan şeyleri yerler.⁷⁸ Hor kabilesine, yabani hayvan postu sunarlar.

Oradan (l.45) kuzeybatıya bakıldığında, Ku-chu-ur halkının bir kabilesi vardır.⁷⁹ Bu ülke güçlüdür ve [onlar] Horların emirlerini dinlemedikleri için sık sık savaşır.

Onların ardında iki küçük Hir-tis kabilesi vardır; (l.47) bunlar Horlar ile bazen savaşır, bazen arkadaş olurlar. Oradan kuzeyde bir Gir-tis kabilesi vardır. Bunların gözleri, billur (kristal) gözlerdir, saçları kıızıdır [ve] ülkelerinde çeşitli türden evcil hayvanlar vardır. Orada atlar (l.49) doğuştan büyüktür.⁸⁰

Kuzeyde yer alan yol, kum çölünden oluşan dağ silsilesi ile kesilir; Zha-ma Kağan⁸¹ ordusunu oraya doğru götürmekteydi. Ordusunun [orayı] geçemediği belirtilmektedir. Buranın [dağ silsilesinin] diğer tarafında, kuzeyde, (l.51) iri, uzun vücutlu kişiler vardır. Vücutları yaklaşık üç kulaçtır. [Onların] okları,

⁷⁵ Ye-dre tanımlanamadı. Clauson onların kesinlikle Türk olmadıklarını, belki Fin-Ugor ya da Tunguz olduklarını öne sürmüştür (Clauson, “a.g.m.”, s. 22). Moriyasu (bkz. Moriyasu, 1980, s. 177-179) ise Ye-dre, Khe-rge, Gud, Ku-chu-ur ve Hor arasındaki ilişkiler üzerinde çalışmıştır ve Hor adını Moğolistan Uygurları olarak yorumlamıştır. Ye-dre kabilesini (Khe-rge gibi), Moğolistan’ın kuzeydoğusunda, diğer bir deyişle Baykal Gölü’nün güneyindeki alana konumlandırmıştır.

⁷⁶ Bacot bu bölümü, “muhkem ülkeler” şeklinde çevirmiştir (Bacot, “a.g.m.”, s. 146). Bu cümle metinde birden çok kez kullanılmıştır (ll. 45, 65, 67). Bunun yanında *brtsan*’ın anlamı “güçlü”, “kuvvetli”, “etkili” ve yine aynı zamanda “sağlam” ya da “güvenli” olabilir, dolayısıyla bu ifade, söz konusu ülkenin topoğrafik ve askeri konumunun gücünü ifade ediyor gibi görünmektedir. Buradaki ifade tam manasıyla olmasa da “Onların toprakları [stratejik]olarak güçlü bir konuma sahiptir” şeklinde yorumlanabilir.

⁷⁷ Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁷⁸ Birbirine bağlı bu hikâye muhtemelen bu anlatıya girmiş bir halk motifidir. *Mon-bu* şifalı bir bitki adı gibi görünüyör (bakınız: rNam-rgyal Tshe-ring, 2001, s. 400), *shing-sta-mo* ise bir tür ağaçkakan olan *shing-rta-mo* ile eşdeğer görünmektedir.

⁷⁹ Bu kabile Ligeti (Ligeti, “a.g.m.”, s. 184-185) tarafından *Küçügür* olarak tanımlanmıştır; Küçügür, *Secret History of the Mongols* isimli eserde Nai-man Moğollarına bağlı kabilelerden birisidir. Moriyasu’ya göre, Nai-manlar, 8. yüzyılda Tannu-ula Dağları bölgesini işgal etmiştir (Moriyasu, 1980, s. 177).

⁸⁰ *Hir-tis* ve *Gir-tis* şeklindeki etnik sözcükler, Kırgız kelimesinin karşılıklarıdır. Bu kavim adı metinde *Hir-kis* (l. 55) olarak da geçmektedir. Bu metinde Kırgızların fiziksel özelliklerine ilişkin açıklamalar hem Çin hem de İslâm kaynaklarında bulunanlardan farklı değildir. Aslında Kırgızlar, muhtemelen Türk kökenli değildir ve arkeolojik kazılar onların Moğol ve Avrupalı özelliklerinin bir karışımını ortaya çıkarmıştır. Kırgızların kökenleri üzerine şu esere bakınız: Golden, 1992, s. 176-183.

⁸¹ Clauson’a göre metindeki *Zha-ma kha-gan* (Kağan), Doğu Türk İmparatorluğu’nun son hükümdarı olan Özmiş Kağan olarak yeniden kurgulanmalıdır (Clauson, “a.g.m.”, s. 13).

*zhi*⁸², silahları ve yiyecekleri, diğer krallarinkine benzer. Sonradan pişman olmamak⁸³ için onların düşmanı olmamaya çalışırlar. (l.53) Onlarda ölenler için bir ritüel (*chos*) bulunmamaktadır. Birisi öldüğünde, ona cenaze töreni yapmazlar ve kabir inşa etmezler. [Onlar], işaretle iletişim kurmaya başladıkları çocukluktan itibaren, *Lha'ya* (veya ilahlara) saygılarını sunarlar.⁸⁴ Hayvan sürülerine gelince, onların çeşitli cinslerde hayvanları, danaları ve koyunları vardır. (l.55) Hir-kis halkına gelince, [onlar] bir ulak gönderdiğinde, [devler?] ise: “Tıpkı çocuklar gibi çalmaya gelen bir köpeksin” derler. [Devler] onun (ulağın) kulaklarına bir şey (mesne?) sokup (l.57) [onu] asmak için bağladılar. Ulağa şöyle sordular: “Ga-ra gang-lig denilen kabilenin dana ve koyun çobanı nerede yaşıyor?”⁸⁵ Devlerin diğer tarafına gelince, (l.59) (orada) erkeklerin olduğuna dair bir haber duyulmamıştır.

Bunun kuzeyinde, Hor ve Gar-log ile üçlü bir konfederasyonda birleşen beş Ba-sme⁸⁶ kabilesi vardır. Bunlar ‘Bug chor ülkesi hükümdarı olan kağa-

⁸² *Zhi*, “durgun”, “sessiz”, “sulh”, gibi anlamlara gelir, kelimenin birbirinden farklı tüm anlamlarına bakıldığında, buradaki ilişkiler örgüsüne uymamaktadır. Metinde, “dört” anlamına gelen *bzhi* kelimesi olması gerekirken, bir yazım hatası nedeniyle *zhi* sözcüğünün kullanıldığını varsayabiliriz. Ancak bunun ardından gelen “dört ok” anlamı benim anlayışımın ötesindedir. Diğer bir olasılık ise “esas”, “temel” ve aynı zamanda “ikamet”, “konut”, “yer”, “mekan” gibi anlamlara gelen *gzhi* kelimesi yerine, hatalı olarak *zhi* yazılmış olabileceğidir. Bu olasılığı kabul edersek, takip eden tercüme, “Okları, konutları, (...)” şeklinde olacaktır. Bacot, “a.g.m.”, s. 146), *zhi* kelimesini “güneş” anlamına gelen *nyi* olarak okur ve *nyi-chai*’yı “exposé au soleil (güneşe maruz)” olarak tercüme eder. Böylece benimkinden tamamen farklı bir tercüme yapar: “Vadi tarafı güneşe maruz kaldığı için, o da diğer krallar kadar güce ve yiyeceğe sahiptir.” Bu çeviri kabul edilemez ve bunun birinci sebebi metinde okunan kesinlikle *nyi* değil *zhi* kelimesidir; ikinci sebep ise “vadinin kenarı” metnin hiçbir yerinde yoktur. Metnin bu parçasının tercümesine ilginç bir örnek Gedun Rabsal (sözlü olarak) tarafından yapılandır. Ona göre “ok” manasındaki *mda*, olmak fiilinin saygı ifade eden şekli olan *mnga*’ olarak okunmalıdır. Ayrıca *zhi* sözcüğü, fiilin ulaç halini gösteren sonek olan *zhing* olarak düzeltilmelidir. Bu okumayla, *mnga’zhing* cümleinin önceki kısmına sentaktik olarak eklenir (“Vücutları yaklaşık üç kulaçtır”), ve diğer krallarla olan benzerlikler listesi yalnızca silahları ve yiyecekleri kapsayacak ve böylece şu tercüme ile sonuçlanacaktır: “Vücutları yaklaşık üç kulaçtır ve silahları ile yiyecekleri diğer krallarinkine benzer.” Ancak bu yöntemle yapılacak bir tercüme orijinal metinde çok fazla değişiklik içerdiğinden, eleştirilere açıktır.

⁸³ Yani, bu “devler” hiç pişmanlık duymazlar ve kısacası, kibirlidirler.

⁸⁴ Bu pasajda, devler arasında, çocuklar işaretlerle iletişim kurmaya (yani konuşmaya) başlar başlamaz tanrılara (*Lha*) tapmaya başlarlar, anlamı çıkmaktadır. Gerçekte, Tibetçede yukarıda anlamına gelen *yan-chad*, “bu noktadan itibaren” olarak yorumlanmalıdır. Tibetçede genellikle “tanrılar” veya “ilahlar” olarak tercüme edilen *Lha*, en iyisi tercüme edilmeden bırakılır veya en fazla “dünya üstü varlık” olarak yorumlanır.

⁸⁵ Bu cümle sorunludur çünkü fiillerin özneleri hep eksik durumdadır. Örneklerin bir tanesinde nesne de eksiktir. Bahsedilen örnek şöyledir: *kulakların içine ne sokulduğu bilmiyoruz* (acaba bir işkence şekli midir?) ve *bunun küşinin asıldığı bir şey olduğunu varsayabiliriz*. Bu cümleyi anlamının anahtarı, burada yanlışlıkla “bağlanmış ve asılmış” anlamına gelen *dpyang la’dogs* yerine “bağlanmış ve sorgulanmış” anlamına gelen *dpyang la’dogs* olarak yorumlamak olabilir. Böyle yorumlandığında, müteakip çeviri şöyle olur: “Hir kis’e gelince, bir ulak gönderdiklerinde [devler?] şöyle diyorlar: “[Siz] şöylesiniz; tıpkı çocuklar gibi çalmaya gelen bir köpeksiniz. Devler [onu] sorguya çekmek için bağlarlar ve ulağa soru sorarlar”. Ne yazık ki, *dpyang* kelimesinin *nga’* sı yanlış yorumlara yer vermez ve bu nedenle sözcüğün *dpyang* şeklindeki okunması, paleografi açısından zorunlu bir okumadır. Bacot tercümesinde bu sorunlu paragraf konusunda sessiz kalmış ve burayı yalın bir şekilde: “Il l’attacha pour le pendre” olarak tercüme etmiştir. Bacot, a.g.m., s. 146’ya bakınız. Ayrıca, 150. sayfadaki 22 no’lu nota bakınız, yazar burada *khong ta’i ma zhu nang du stsal* te pasajını, tercüme etmeden bıraktığını kabul etmektedir.

⁸⁶ Bunlar Basmillar’dır. Burada 742-744 dönemindeki olayların kısa bir özeti yer almaktadır. Basmillar için bakınız Golden, 1992, s. 142-143 ve René Grousset, *The Empire of the Steppe*, Rutgers

nın yönetimini devirdiler. (l.61) Ba-mel boyunun şefi, kağan [unvanını] aldı, ancak Horlar ve Gar-loglar, Ba-smel kağanını öldürdüler. Ba-smel kabilesi dağıldı ve (l.63) köle oldular. Ba-smel topraklarında bir Ges-dum⁸⁷ kabilesi, yine Ba-smel⁸⁸ topraklarında bir Ba-yar-bgo⁸⁹ kabilesi, Yed-mysis-hir-kin⁹⁰ adında şefleri vardır; bir Hi-dog-kas⁹¹ kabilesi, (l.65) bunların Hi-kil-kor-hir-kin adında şefleri vardır; onların ülkesi güçlüdür ancak Gar-loglar [bunu] anlamadı.

Oradan kuzeyde bulunan Go-kog⁹² kabilesi hiç kimseyle savaşmaz yahut çekişmez.

Buranın batısında, (l.67) yaklaşık on kabile⁹³ vardır. Bunlardan bazılarının güçlü bir ülkesi vardır, bazılarının büyük vadileri [vardır], bazılarının da geniş otlakları olan güzel bir ülkesi [vardır].

Bunların kuzeyinde, kum tepelerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde (l.69), gökyüzü kralının⁹⁴ (veya: Kök Tengri) iki kabilesi vardır. ‘Bug chor kralı Zha-ma Kağan’ın saltanatının barış içinde olduğu bir dönemde, kağan ordusunu bu dağlık yöne doğru sevk ve idare ediyordu, ordu buradan geçemedi (l.71) ve sonrasında iki asker kaybolarak ortalıkta başıboş dolaşmaya başladı. Dişi bir devenin izine rastladıklarında, o izi takip ettiler. İzler temiz bir su kaynağına doğru giderken, bir dişi deve sürüsünün (l.73) yanında Türkçe konuşan masum (temiz, saf?) bir kadına rastladılar. Kadın [onlara] yol gösterdi ve saklanmak için [onu] takip ettiler. Bu sırada av peşinde koşan bir köpek sürüsü (l.75) geri geldi. Köpekler onları kokularından fark etmişti, bunun üzerine [onlar] köpeklerin önünde yere kapandılar. Sonra köpekler, askerlerin kum çölünü geçmek için ihtiyaç duydukları su ve diğer her şeyi on dişi deveye yükleyerek (l.77) [onları] ülkelerine geri gönderdiler. Kaybolan askerler Türk ülkesine geldiler (veya: ülkelerine döndüler).

University Press, New Brunswick, 1991, s. 113. Basmlı adının metinde her zaman farklı yazıldığını belirtmek isterim. Bu durum, orijinal metnin sözlü bir kaynaktan redaksiyonuna işaret eder. Aslında, yabancı bir kelime her söylendiğinde Tibetli yazarın, duyduğu sesleri mümkün olduğu kadar gerçeğe yakın bir şekilde yazıya dökmeye çalışacağı kolayca hayal edilebilir. Yazar, Basmlı isminin metinde son kez geçtiği iki yerde, işittiği kelimenin doğru yazılışını bulmuş görünmektedir.

⁸⁷ Clauson (Clauson, a.g.m., s. 14)’ın önerisinden sonra Hambis, bu metinde geçen *Ges-dum*’u, Cengiz Han’ın mağlup ettiği kabilelerden biri olan Kāstim ile özdeşleştirmiştir. Bakınız Louis Hambis, “Kāstim et Ges-dum”, *Journal Asiatique*, 246, 1958, s. 313-320.

⁸⁸ Bu kelimenin ayrık yazılışı, muhtemelen bu el yazmasını kopya eden yazar tarafından yapılan bir yanlışlık gibi görünüyor. Görünüşe göre bu cümlenin fiili burada (muhtemelen “alınmış” veya “işgal edilmiş”) olmalıdır. Başka bir olasılık da burada eksik olan şeyin fiil değil, bu kabilenin reisinin adı (aşağıdaki iki satırdaki şablona bakınız) olmasıdır, örneğin: “onların şefi (adı) *irkin*’dir”.

⁸⁹ Bu, Orhun Yazıtlarındaki Bayırku olarak yeniden düzenlenmiştir (Bacot, “a.g.m.”, s. 152; Clauson, “a.g.m.”, s. 14; Ligeti, “a.g.m.”, s. 186; Moriyasu, 1980, s. 179). Golden, hükümdarlarının *irkin* unvanını taşıdığı doğrulamaktadır (Golden, 1992, s. 143). Golden ayrıca “yaşam alanlarının, Tola Nehri’nin kuzeyi ile bağlantılı görüldüğünü, Uygurların güneyi olduğunu” ileri sürmektedir.

⁹⁰ *İrkin* boy reisini ifade eden, çok iyi bilinen bir Türk unvanıdır (Golden, 1992, s. 136). Bacot bu unvanı *Yer-mysis* olarak okumuştur.

⁹¹ Clauson, *Hi-dog-kas* sözcüğünün çevirisi için üç farklı öneri getirmiştir (bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 14). Ancak bunların hiçbirisi diğer bilim insanları tarafından desteklenmemiştir.

⁹² Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁹³ Clauson bunu, *On-ok* olarak yorumlamıştır (Clauson, “a.g.m.”, s. 15). Ancak Moriyasu, 1980, s. 180, onun bu hipotezini kabul edilemez bulmuştur.

⁹⁴ Bu, *Tengri kağan* ifadesinin Tibetçe çevirisi gibi görünmektedir.

İlk köpek gökyüzünden inmişti. Sonra, bir kızıl köpek ve bir kara köpek olmak üzere yayıldılar, sonra (l.79) dişi bir kurtla karşılaştılar ve [onunla] çiftleştiler, ancak dişi kurdun yavrusu olmuyordu. Sonra bir Türk hanesinden genç bir bakire kız kaçırarak onunla çiftleştiler. Bu çiftleşmeden dünyaya gelen erkek çocuklar, köpek olarak doğmuştur. Kız çocuklara gelince (l.81) [onlar] insan olarak doğmuştur ve salt kadın (yani, *gerçek* kadın) olarak ortaya çıkmıştır. Kızıl köpekten gelen boya, Ge-zirgu-shu⁹⁵ ve kara köpekten gelen boya ise Ga-ragu-shu⁹⁶ adı verilmiştir. Köpekler ile (l.83) kadınlar aralarında Türkçe⁹⁷ konuşuyordu. Sığır gibi mal ve azıklarına gelince, bunları kadınlar toplar (güder?) ve kullanırdı. Bunun ötesinde, aralarında erkeklerin olduğuna dair bir şey anlatıldığını hiç kimse duymamıştır.

Bunun batısına bakıldığında, (l.85) üç Gar-log⁹⁸ kabilesi vardır. Onların sekiz bin kişilik bir ordusu vardır. Du-rgyas⁹⁹ ve Ta-zhig¹⁰⁰ kabileleri ile savaşır.

Buradan doğuya bakıldığında, üç Og-rag¹⁰¹ kabilesi vardır ve (l.87) büyük Ho-yo-hor memleketi istikâmetine bakıldığında, oradakiler *Ne-shag* din bilgilerini aramak ve onları çağırarak için bazı tekliflerde bulunurlar ve Ho-yo-hor¹⁰² ülkesi ile savaşır.

Bunların kuzeydoğusunda, Gu-log gol-chor Türklerinden gelen (çıkan) ve bin kişilik ordusu olan bir kabile olan (l.89) I-bil-kor vardır.¹⁰³

⁹⁵ Harfi harfine: “Kızıl Burunlular” (Eski Türkçe: *kızılküşü*). Bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186.

⁹⁶ Harfi harfine: “Kara Burunlular” (Eski Türkçe: *karaküşü*). Bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186.

⁹⁷ Buna benzer bir hikâyenin, yaklaşık beş yüzyıl sonra keşiş C. De Bridia'nın *Historia Tartarorum*'unda bulunduğunu belirtmek, ilginçtir. “Tatarlar [...] çölde bir aydan fazla süren yürüyüşten sonra Tatarca'da Nochoy Kadzar denilen Köpekler Diyarına ulaştılar, Tatar dilinde *Nochoy* köpek, *Kadzar* ise ülke (diyar) demektir. Orada, erkekleri olmayan kadınlar buldular [...]. Kadınlara, erkeklerin nerede ve ne tür olduğunu sordular, kadınlar cevaben erkeklerin doğası gereği köpek olduğunu söylediler”. Bkz, Raleigh A. Skelton, Thomas E. Marston ve George D. Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press, New Haven and London, 1965, s. 70.

⁹⁸ İl.60 ve İl.62' de olduğu gibi, Tibet dilinde *Gar-log* olarak yazılan sözcük Karluk şeklinde tercüme edilir.

⁹⁹ Türgişlerin, 8. yüzyılda müttfikleri Tibetliler ile birlikte Araplara oldukça sıkıntı yarattığı bilinen bir gerçektir. Onlar 730'da Arap-Çin ortak güçleri tarafından yok edildiler, aynı ortak güç 742'de müttfikleri olan Tibetlileri de yenmiştir. Bundan sonra Karluklar, Türgişlerin ülkesine yerleşmiştir. Türgişler hakkında bilgi için bkz. Beckwith, *a.g.e.*, özellikle bölüm 3 ve 4.

¹⁰⁰ Bu kelime, Arap *Tayy/Tadjikler* için Orta Farsçada kullanılan kelimenin Tibetçe karşılığıdır. Bu sözcük, Arap kabilelerinden birinin adı iken, sonradan genişletilerek bütün gruba uygulanmıştır.

¹⁰¹ Clauson'a (Clauson, “a.g.m.”, s. 15) göre, Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki Oğrak oymağını temsil etmektedir.

¹⁰² Burada, *Ho-yo-hor* kavim adına eklenen, “büyük” anlamındaki *ce* sıfatı Uygur İmparatorluğu'nu tanımlıyor olabilir. *Ne-shag* teriminin anlamının bilinmemesi talihsiz bir durumdur, çünkü bu cümle Uyurlar (acaba burada Uygur İmparatorluğu mu söz konusu, yoksa Moriyasu'nun önerdiği gibi Moğolistan Uyurları mı, yoksa Ligeti'nin öne sürdüğü gibi küçük bir müfrezenin aksine daha büyük bir Uygur grubu mu) arasında Maniheizm'in varlığına işaret ediyor gibi görünmektedir. Şimdiye dek *Ne-shag* (Clauson tarafından belirtildiği gibi, baş harfi “n” olduğu için, Türkçe bir kelime olamaz) kelimesi için en ikna edici hipotez “Maniheizm sıradan adam” anlamına gelen Soğdca Ni-yo-shag kelimesinden gelmiş olabileceğidir. Bkz: Moriyasu, 1980, s. 181.

¹⁰³ Bu cümlede geçen her iki yabancı kelime de tanımlanamamıştır.

Onların kuzeybatısında, beş bin askeri olan bir Be-ca-nag¹⁰⁴ kabilesi vardır. Bunlar Hor halkı ile savaşır.

Bunların batısında, (l.91) Ha-la-yun-log¹⁰⁵ Türklerinden bir kabile vardır ve bu büyük kabile mutludur; bu nedenle onlara benekli (alaca) atlı Türkler denir.

Onların kuzeyinde, kum tepeliklerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde, (l.93) Ud-ha-dag-leg¹⁰⁶ denilenler [vardır]. [Onların] ayaklarında öküz toynakları vardır ve [onların] vücutları kılla kaplıdır.¹⁰⁷ İnsan eti yerler.

Bu yönün ötesinde, (l.95) bir grup yabancı Türk halkı vardır. Onlardan birisinin bacağı kırılmıştır. Adam yürüyemediğinden arkadaşları, [onun] kırılan bacağının önünde bir at öldürdüler. Sonra [onlar] çok sayıda odun topladılar ve (l.97) ona bir çakmak taşı vererek, orada bıraktılar. Bir süre sonra yorgun düşmüş bir kaplan, adamın kırılan bacağına doğru yaklaştı. Kaplanın arkasından [bir şey gelmekteydi]: onun bir kemirgenden daha büyük bir vücudu, (l.99) demir bir alet kadar sert bir kürkü vardı, boynu ile sağ ve sol böğründe başparmak büyüklüğünde beyaz benekler vardı. Bacağı kırık olan adam (l.101) hayvanı, beyaz benekli böğrüne doğru attığı tek okla vurdu ve onu öldürdü. Bu yaratığın vücuduna gelirsek, o bir domuz gibi kamburdu; kürkü, demir bir alet gibi sert ve dikenliydi ve burnundan (l.103) kuyruğunun ucuna dek uzanıyordu, kılıç kadar keskindi. Türkçede buna *kog-nyo-yog*¹⁰⁸ deniyor-

¹⁰⁴ Bunlar, 8. yüzyılın ikinci yarısında Aral Denizi'nin kuzeyinden Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bir bölgeye göç eden Peçenekler'dir. Müslüman gezgin İbn Fadlan 10. Yüzyılın başlarında Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bölgede, Peçenekler ile karşılaşmıştır. Peçenekler için bkz: Omeļjan Pritsak, "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum Reprints, London,1981 ve ayrıca bkz. Golden, 1992, s. 264-270.

¹⁰⁵ Bu kabile, Ligeti, "a.g.m.", s. 181-182 tarafından, bir Oğuz kabilesi olan Kaşgarlı Mahmud'un Ala-yuntlu'su ile tanımlanmıştır. Tibetçe "alacalı at" için kullanılan kelime Eski Türkçe "ala-yuntlu" ifadesinin birebir tercümesidir: Türkçe *Hala/*Ala=Tibetçe *Skra*; Türkçe *yunt*=Tibetçe *rta* ve Türkçe *lu*=Tibetçe *can*. Toru Senga Ha-la-yund-log kelimesini "alaca atları olan (insanlar)" olarak tercüme ederken (bkz. Toru Senga, "«Northern» Neighbors of the Khazars around 750 A. D.", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 64, 1992, s. 66), onların "Batı Sibiry ovalarının güney kısımlarında, bataklık bölgelerinin güneyinde ve Ob ile İşim nehirleri arasında" yaşadıklarını söylemektedir.

¹⁰⁶ Türkçe: Ud-ha-dag-lig. Sözcük yine Tibetçeden birebir tercüme edildiğinde "öküz toynaklı ayaklar" olarak Türkçeye çevrilir; bu konuda bakınız: Ligeti, "a.g.m.", s. 182. Senga, Ud-ha-dag-lig kabilesinin, yukarı Ural ve Tobol Nehirlerinin havzalarında yaşadığını öne sürmektedir (karş. Senga, 1992, s. 68). *Historia Tartarorum*'da "Ud-ha-dag-lig"e karşılık gelen bir halktan söz edilmesi ilginçtir: "Son olarak Ucor-colon adlı insanlara geldiler, yani *öküz toynaklı* ayakları olanlar kastediliyor, çünkü Tatarca'da *ucor* öküz ve *colon* ise ayak anlamındadır. Ya da başka türlü söyleyecek olursak "Nochoy-terim", bu kelime ise, köpek-kafalı anlamındadır; Tatarca'da *nochoy* köpek anlamına gelir, *terim* ise kafa anlamına gelir. Ayakları, ayak bileklerinden aşağıya kadar öküz benzer ve başın arkasından kulaklarına kadar bir insan kafasına sahiptirler; bu nedenle adlarını, bedenlerinin canavara benzeyen bölümlerinden alır". Bkz: R. A. Skelton *v.d.*, 1965, s. 75.

¹⁰⁷ Tibet dilinde *shol-ba*: "araya ekleme, ek, ilave" (karş. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 564) gibi anlamlara gelir. Bu bağlamda, metinde Ud-ha-dag-leg olarak adlandırılan insanların ya bedenlerinde yer yer "serpiştirilmiş" gibi görünen kıllar bulunur ya da bedenleri kılla kaplıdır.

¹⁰⁸ Metin gidişatından *kog-nyo-yog* sözcüğü, "kirpi" ya da "oklu kirpi" kelimesinin Türkçesi gibi görünse de hiçbir bilim insanı eski ya da modern Türk dillerinde bu sözcüğün izine ulaşamamıştır.

du.[...] (l.104) [...] kocaman[...] ve kaplanla kirpinin (*lgang*)¹⁰⁹ orada savaştığını gördüm. (l.105) [...] iyileşene kadar (?); kaplan, vahşi hayvanı öldürdü. (l.106) [...] adamın oranları (?) diğerinin vücuduna benzer; küçük örtü (l.107) [...] kemik sağa hareket ettiğinde, çığlık attı (?); onun (l.108) [...] birinin içinde (...).

KÜÇÜK SÖZLÜK

A-shih-te	阿史德:	A-şı-dı ailesi	Nu-la	奴刺:	Coğrafi bölge adı
Hsieh-li	頡利:	İl Kağan	Paekche	百濟:	Kore' de bir yer
Kao-li	高麗:	Kore	Po-hai	渤海:	Coğrafi bölge adı
Mo-cho	默啜:	Kapgan Kağan	Su-ni	蘇尼:	Bir Türk boyu

Kaynaklar

- BACOT, Jacques: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle", *Journal Asiatique*, 244, 1956, s. 137-153.
- BECKWITH, Christopher: *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton 1987.
- BREGEL, Yuri: *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden 2003.
- CHAVANNES, Edouard: *Documents sur le Tou-Kiue (Tures) Occidentaux*, Adrien Maisonneuve, Paris 1942.
- CLAUSON, Gerard: "A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Journal Asiatique*, 245, 1957, s. 11-24.
- CZEGLÉDY, Károly: "Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1958, s. 21-50.
- CZEGLÉDY, Károly: "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972, s. 275-281.
- GOLDEN, Peter: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- GOLDEN, Peter: *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turkic Eurasia*, Indiana University Department of Central Eurasian Studies, Bloomington Indiana 2001.
- GROUSSET, René: *The Empire of the Steppes*, Rutgers University Press (Orijinal yayın tarihi 1970), New Brunswick 1991.
- HAMILTON, James: "Toquz Oğuz et On-Uyyur", *Journal Asiatique*, 250, 1962, s. 23-63.
- HAMBIS, Louis: "Kāstim et Gesdum", *Journal Asiatique*, 246, 1958, s. 313-320.
- IMAEDA, Yoshiro ve SPANIEN, Ariane: *Choix de documents tibétains conservés à la Bibliothèque Nationale*, Bibliothèque Nationale, c. 2, Paris 1979.
- JAESCHKE, Heinrich August: *A Tibetan-English Dictionary*, Curzon (Orijinal yayın tarihi 1881), Richmond 1998.
- KARA, György: "Aramaic Scripts for Altaic Languages", *The World's Writing Sys-*

¹⁰⁹ Eski Tibetçede *lgang* olarak kullanılan kelimenin modern Tibetçede karşılığı *rgang* şeklindedir ve anlamı "kirpi ya da belki de daha doğrusu oklu kirpi" (bkz. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 103) şeklindedir. Kirpinin Altay mitolojisindeki rolü üzerine şu çalışmaya bkz: Erika Taube, "Der Igel in der Mythologie Altaischer Völker", *Altaica Osloensia*, Ed. Bernt Brendemoen, Universitetsforlaget, Oslo, 1991, s. 339-354.

- tems*, Ed. Peter T. Daniels ve William Bright, Oxford University Press, New York and Oxford 1996, s. 536-558.
- LALOU, Marcelle: "Inventaire des Manuscrits Tibétains de Touen-houang conservé à la Bibliothèque Nationale", c. III., Bibliothèque Nationale, Paris 1961.
- LI FANG-KUEI ve W. SOUTH COBLIN: *A Study of the Old Tibetan Inscriptions*, Chung yang yen chiu yüan li shih yü yen yen chiu so, Taipei 1987.
- LIGETI, Louis: "A propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le nord», *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Adrien Maisonneuve, Paris 1971, s. 166-189.
- MACKERRAS, Colin: "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contracts (744 to 840)", *Central Asiatic Journal*, 13/1, 1969, s. 215-240.
- MACKERRAS, Colin: *The Uyghur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, University of Southern Carolina Press, Columbia 1973.
- MINORSKY, Vladimir: "Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/2, 1948, s. 275-305.
- MOLÉ, Gabriella: *The Tu-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome 1970.
- MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica*, c. 2, E. J. Brill, Leiden 1983.
- MORIYASU, Takao: "Tibetto-go shiryō chū ni arawareru Hoppō minzoku-Drugu to Hor", *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū (Journal of Asian and African Studies)*, 14, 1977, s. 1-48.
- MORIYASU, Takao: "La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1980, s. 171-184.
- rNam rgyal tshe ring: *Bod yig brda rnying tshig mdzod*, Krung kho'i Bod rig pa dpe skrun khang, Beijing 2001.
- PELLIOT, Paul: *Notes on Marco Polo*, Adrien Maisonneuve, 3 cilt, Paris 1959-1973.
- PRITSAK, Omeljan: "The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation", *Studies in Medieval Eurasian History*, Bölüm X, Variorum Reprints, London 1981.
- PULLEYBLANK, Edwin G: "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altische Jahrbücher*, 28, 1956, s. 35-42.
- SINOR, Denis: "The Legendary Origin of the Turks", *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, Ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1982, s. 223-257.
- SINOR, Denis: "Some Components of the Civilization of the Turks (6th to 8th century)", *Altaistic Studies*, Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11 1982, Ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1985, s. 145-159.
- SINOR, Denis: "Random Remarks on Metallurgical Themes in Pre-Modern Inner Asia", *Scripta Ottomanica et Res Altaica Festschrift für Barbara Kellner-Heinkel zu ihrem 60. Geburtstag*, Ed. Ingeborg Hauenschield, Claus Schönig ve Peter Zieme, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002, s. 297-312.
- SKELTON, Raleigh A., MARSTON, Thomas E. ve PAINTER, George D.: *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press, New Haven and London 1965.
- STEIN, Rolf Alfred: "Tibetica Antiqua V: La religion indigène et les Bon-po dans les Manuscrits de Touen-Houang", *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient*, 77, 1988, s. 27-56.

- TAUBE, Erika: “Der Igel In Der Mythologie Altaischer Völker”, *Altaica Osloensia, Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Oslo, June 12-16, 1989*, Ed. Bernt Brendemoer, Universitetsforlaget, Oslo 1991, s. 339-354.
- TUCCI, Giuseppe: *The Tombs of the Tibetan Kings*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome 1950.
- URAY, Géza: “L’emploi du tibétain dans les chancelleries des états du Kan-sou et de Khotan postérieurs à la domination tibétaine”, *Journal Asiatique*, 269, 1981, s. 81-90.
- YULE, Henry: *Cathay And the Way Thither*, c. 2, The Hakluyt Society (Orijinal yayın tarihi 1889), London 1965.